

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2015
№ 1
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор
(Испания)

Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Ильясова К.М., Аканов К.Г. Влияние мирового финансового кризиса 1997–1998 годов на развитие экономики Казахстана	5
Енсепов Б.Б., Абишева Ж.Р., Қоскеева Ә.М. Иса Токтыбаевтың ағартушылық қызметі	12
Аканов К.Г. Становление и развитие Акмолы в качестве новой столицы Республики Казахстан (1994 – 1997 годы).....	18

САЯСАТТАНУ

Адиль Э.Г. Республика Казахстан в системе геополитических координат современного мира	25
Zhumadilova A.A., Turkeeva S.M. The Sultanate of Oman in the system of inter-Arab Relations.....	32

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Мұқажанов Қ.М. Қазақстан Республикасы Конституциясындағы экология мәселесі.....	39
Сактаганова И.С., Рысбекова А. Қазақстан Республикасы банк жүйесінің құқықтық реттелуінің кейбір аспектілері.....	43

ЭКОНОМИКА

Байжанова Г.Д. Қазақстанның инвестициялық саясаты.....	48
Порядина И.В. История создания единого экономического пространства.....	54
Стацурина Ю.А. Система факторов, влияющих на формирование структуры капитала компании.....	61
Доцанова А.И., Синько О.В. Человеческий капитал в инновационном развитии АПК.....	68
Смагулов А.А. Инновационная деятельность в сфере туризма.....	74

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарсекеев Б.С. К проблеме совершенствования структуры школьного исторического образования.....	81
Ахметов Т.Ә. Махмұт Қашқари және қазақтың кара өлеңдері.....	86
Жусупова Ж.А. Жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мәселелері.....	92
Волкова Л.В. Особенности обучения переводческим навыкам.....	95
Бисмильдина Д.Д. «Қазақ тілі» пәнінен аудиториялық сабақтарды өткізу теориясы мен әдістемесі.....	99
Осипова С.В. О стратегиях педагогического взаимодействия преподавателей и студентов в вузе.....	105
Рудницкая Н.А. Пути профессионализации студентов в высших агроинженерных учебных заведениях Франции.....	110
Тлегенова К.А. Қазақ тілін интерактивті әдіспен оқытудың ерекшеліктері.....	115
Мубаракوف А.М., Карелхан Н. Ғылыми зерттеуде сабақтастықтың рөлі.....	119
Досанова А.Ж., Тлегенова К.А., Аюпова Г.К. Междисциплинарный подход к восприятию и пониманию учебного текста.....	124
Базарбаева К.Қ., Баймурзина А.С. Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру жолдары.....	132
Жумадилова М.Н. Қазақ тілін үйретудің коммуникативтік әдістері.....	137
Алтынбекова Г.К. Освоение грамматических категорий на занятиях по русскому языку в вузе.....	141
Танирбергенова А.Ш., Дарменова А.Е. ЖОО студенттерінің креативтігін қалыптастырудың тиімді жолдары.....	147
Утегенова Б.М. Педагогическая деятельность как основа формирования профессиональной компетентности.....	153
Танирбергенова А.Ш., Давлетова С.Е. Студенттерді кәсіби жетілдіру мақсатында қолданылатын психологиялық тренингтердің тиімділігі.....	158

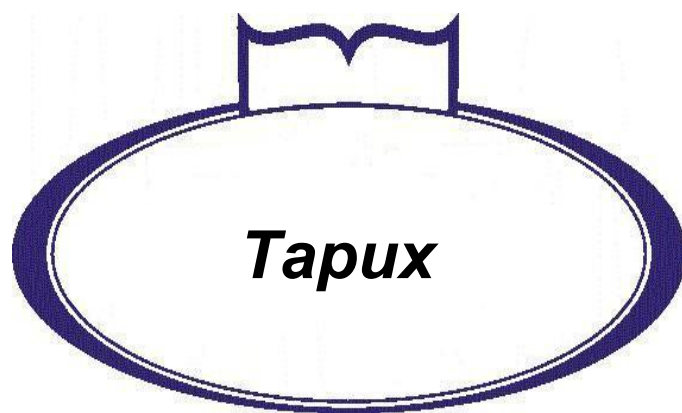
Төрекұлова Ж.Е. Бастауыш сынып оқушылары бойындағы агрессия мәселесі және оның теориялық талдауы.....	165
Базарбаева К.К., Танирбергенова А.Ш., Ерғали С.Ә. Тоғызқұмалақтың бала логикасын дамыту әлеуеті.....	171
Ботин Д.М. Основные направления деятельности военной кафедры по переходу на кредитную систему.	175
Сұлтанова Э.А. Педагогикалық акмеологиядағы кейбір мәселелер.....	180

ФИЛОЛОГИЯ

Жұмағұлов С.Б., Жұмағұлов А.Б., Алимбаев А.Б. Ғұмар Қараштың «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалары.....	186
Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі қалып етістіктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері.....	193
Ашимханова С.А. А.П. Чехов в художественном мире Т. Уильямса.....	198
Дәуренбекова Л.Н., Керімбекова Б.Д. Жапон поэзиясындағы танка, хокку жанрын қазақ тіліне аудару үлгілері.....	204
Адаева Е.С. «Күйреу» романындағы мазмұндық-концептуалдық ақпараттардың аудармадағы көрінісі....	210
Кәріпжанова Г.Т. Көркем мәтінде символдық мағынаның берілуі.....	217
Мансұров Н.Б. Бүгінгі баспасөз тілінің қолданысындағы негізгі ерекшеліктер.....	220
Исина Н.У. «Стамбульский» текст русской литературы.....	225
Мусейчук С.Н. Прагматический аспект коммуникативного акта.....	230
Аширова А.Т., Есімова Ж.Д., Құлжанова Б.Р. Функционалды грамматиканың ғылыми-теориялық мәні.....	235
Зуенко Н.А. Термин как базовый элемент профессиональной коммуникации.....	241
Куркебаев К.К. «Үй» лексемасының семантикалық шеңбері.....	246
Тоқсамбаева А.О. М.Мағауин хикаяттарындағы ұлттық характер.....	250
Исмаилова Г.К. Типологическое изучение языков.....	255
Абылова Г.Е. «Өзімдікі» және «өзгенікі» оппозициясы аясындағы түркі идеограммаларының семиотикалық негізі.....	261
Наханова Л.А. Кочевая и оседлая линия именования топонимов.....	267
Карина Н.О. Концептуализация национального мировосприятия в художественном тексте.....	271
Райнбекова Г.С. С. Мұқанов шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданысы.....	275

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

К.М. Ильясова

Институт истории государства
КН МОН РК, к.и.н., доцент

К.Г. Аканов

Институт истории государства
КН МОН РК, магистр

**Влияние мирового
финансового кризиса
1997-1998 годов на
развитие экономики
Казахстана****Аннотация**

Статья посвящена истории развития казахстанской экономики в 1997 – 2001 годах. Этот период был отмечен в истории нашего государства борьбой с последствиями глобального финансового кризиса 1997 – 1998 гг., ставшим серьезным испытанием экономической системы Республики Казахстан на пути к ее дальнейшей стабилизации.

Ключевые слова: приватизация, инвестиционная политика, финансовый кризис 1997 – 1998 гг., инвестиционный климат, девальвация, Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН).

В 1997 году в своем послании к народу Казахстана «Казахстан – 2030» Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев, отметил, что не имея богатых природных залежей полезных ископаемых, Республика Корея, Тайвань, Сингапур, Малайзия, Индонезия и Таиланд в течение 30 лет со времени обретения своей независимости смогли стать процветающими индустриальными государствами. В качестве примера Глава государства приводил Сингапур, который в начале своего самостоятельного пути был одним из беднейших стран в мире с подушевым доходом менее 200 долларов в год. К 1997 году доход жителей Сингапура в среднем составлял более 20 тыс. долларов. Малайзия менее чем за 20 лет достигла десятикратного увеличения уровня жизни своих граждан [1, с. 9,19].

В подтверждение слов Главы государства отметим тот факт, что начиная с 60-х гг. прошлого столетия вплоть до середины 90-х гг., государства данного региона переживали очень быстрые темпы экономического развития, благодаря которым были названы экономистами «Азиатскими тиграми».

В 1967 году 5 восточноазиатских государств: Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд и Филиппины создали организацию – Ассоциацию Стран Юго-Восточной Азии (Association of Southeast Asian Nations – ASEAN). В 1980-1990-хх гг. к ассоциации присоединились: Бруней, Вьетнам, Лаос и Мьянма. Таким образом, организация расширилась до 9 государств. Входящие в Ассоциацию,

страны проводили стратегию, направленную на углубление интеграции входящих в организацию государств и либерализации международной торговли [2].

Уже в 1980 г. товарооборот входящих в Ассоциацию стран составлял 17,9%, в 1990 доля внутрирегиональных операций в совокупном объеме внешней торговли стран АСЕАН выросла до 18%, а в 1995 до 24% [3].

Добавим, что вплоть до 1997 года инвестиционная привлекательность данных стран была достаточно высока. Особенно это касалось инвестиции в недвижимость и акции местных компаний. В регион пришли иностранные инвесторы, дополнительным стимулом для которых была привязка еще относительно слабых национальных валют к более сильной денежной валюте – доллару США. К примеру, Таиланду, благодаря этому, удалось обеспечить финансовую стабильность своей национальной валюты тайландского бата, что способствовало развитию экспорта. В 1998 г. темп экономического роста островного государства составил 13%. В других странах региона специалисты отмечают аналогичную ситуацию. Все вышеизложенные факты позволяли судить о достаточно быстром развитии стран Юго-Восточной Азии.

Однако, уже в 1992–1996 гг. беспокойство экспертов вызвал факт роста дефицита текущего баланса Таиланда до 14,7 млрд. долларов. Уровень торгового дефицита при этом составил 8% ВВП. Ситуация также усложнялась непрозрачной системой кредитования, что сильно отразилось на южнокорейских компаниях, где общая сумма недействующих кредитов составила 7,5% ВВП страны. Подобную ситуацию отмечают и в Японии, где общая сумма сомнительных и недействующих займов в 1994 г. составляла 136 млрд. долларов, а в 1995 г. – 400. Эта проблема в сочетании с ослаблением фондового рынка и снижением темпов экономического роста и цен на недвижимость привела к девальвации японской национальной валюты – иены. Стоимость активов снизилась на 10 трлн. долларов, доля недвижимости в процессе этого падения составила 65% [4]. Произошедшие события в дальнейшем стали предпосылками грядущего глобального финансового экономического кризиса.

В 1997-1998 гг. мировое экономическое сообщество поразил глобальный финансовый кризис, начавшийся в 1997 г. в странах Юго-Восточной Азии.

Летом 1997 года произошла девальвация тайландского бата по отношению к доллару США более чем на 20%, что стало началом кризиса на азиатских финансовых рынках. Валюты соседних государств также резко обесценились, а кризис постепенно приобрел глобальный характер. Экономисты отмечали, что до начала кризиса экономика Таиланда имела высокие темпы экономического роста, бездефицитный бюджет и высокую долю сбережений. Основными же проблемами Таиланда, по их мнению, были значительный дефицит платежного баланса и уязвимость финансовой системы. В ходе произошедшего в странах Юго-Восточной Азии валютного кризиса девальвация национальных валют в период со 2 июля по 31 октября 1997 г. по отношению к доллару США в процентном соотношении составила: в Таиланде – 39,5, Индонезии – 33,2, Малайзии – 26,8, на Филиппинах – 24,3, в Сингапуре – 9,5, Южной Корее – 8. Вслед за потрясениями на рынке валюты последовало и падение индекса акции компаний стран АСЕАН на Азиатских фондовых рынках и общее обрушение самого рынка [5].

Экономическое влияние глобального финансового кризиса отразилось и на Казахстане. До наступления кризиса Казахстан был развивающимся молодым государством, которое только недавно смогло оправиться от тяжелых экономических последствий распада СССР и потери прежних внутрисоюзных торгово-экономических связей. В 1996 году ВВП республики впервые с момента образования независимого государства достиг положительного результата – 0,5%. Размеры средней заработной платы по стране по сравнению с предыдущим годом выросли в 3,6 раза, доля вкладов населения в 3,1. Стабилизировалось и положение национальной валюты государства тенге, чей уровень снижения по отношению к доллару составил всего 4,5%. Уровень инфляции с

2200% в 1993 был снижен до 30%. Достигнутые успехи позволяли Главе государства заявить об относительной экономической стабильности государства [6, с. 349–359].

Однако, уже в следующем, 1997 году, происходит падение цен на нефть, являющуюся основным экспортным энергоресурсом республики и источником доходов бюджета. Цена на каспийскую нефть снизилась до 9 долларов за баррель, что сделало происходящую разработку нефтяных месторождений на Тенгизе и Кашагане убыточным бизнесом [7, с. 284]. Снижение мировых цен на основные экспортные товары Казахстана, в том числе и на нефть, привело к падению ВВП государства на 2,5% [8, с. 173].

Значительно снизился уровень производства. По данным экспертов, в 1998 г., производство железной руды по сравнению с 1990 г. упало на 83%, чугуна на 50, угля на 47, минеральных удобрений на 90. Внешний долг государства в 1999 составил 7 млрд. 893 млн. долларов [9, с. 369].

Последствия кризиса сразу же сказались на жизни населения Казахстана, резко обнажив социальные проблемы. Снова опустели полки магазинов, предприятия обанкротились, происходят массовые увольнения рабочих, остановились стройки, прекратились выплаты пенсий, начались частые отключения электричества, росла задолженность по выплате заработных плат и пособий. Воспоминания Касым-Жомарта Токаева, премьер-министра РК в Казахстане в 1999–2001 гг., свидетельствуют: «...В этот период государственный бюджет сокращался трижды. Многие пострадали, особенно престарелые, хотя мы, в конце концов, выплатили задолженность по пенсиям. Правительство неизбежно теряло популярность из-за сокращения социальных расходов и чувства, что снова попали в кризис» [7, с. 285].

Архивные документы того времени констатировали следующие факты: «...Потеряно около 60% промышленности, разорено село, производство зерна сократилось в 3,6 раза, продукции животноводства – в среднем в 2,5 раза... По официальным данным более 60%, а по данным социологических опросов – около 90% казахстанцев живут за чертой бедности...» [10, л. 15].

Влияние происходящего кризиса закономерно сказалось на процессах проходящего в это время 3 этапа приватизации (1996 – 1998 годы), что стало причиной невыполнения некоторыми иностранными компаниями своих инвестиционных обязательств. Один из таких примеров приводит Н. Назарбаев в своей книге «Казахстанский путь»: «...в ходе длительных переговоров цена на 100% пакет акции компании «Казахтелеком» колебалась в диапазоне от 2-3 млрд. долларов США до 60 млн. долларов США. Итогом стала продажа 40% акций за 100 млн.с долларов США компании «Daewoo». Однако неисполнение инвестиционных обязательств позднее привело покупателя к необходимости продажи пакета уже отечественному инвестору...» [11, с. 202–203].

В то же время кризисные события в целом не смогли ухудшить довольно успешные результаты приватизации. В ходе третьего этапа были приватизированы практически все генерирующие электроэнергетические станции. Кроме того, приватизация объектов в нефтегазовой отрасли позволила обеспечить значительные поступления в бюджет в виде средств от продажи акции и поступления инвестиции [12, с. 110–112].

К концу 1998 г. более 90% производственных предприятий перешли из государственной собственности в частную. Всего было приватизировано 94 крупных предприятия, из которых 57 стало собственностью иностранных инвесторов [13, с. 314–315]. Благодаря этому в Казахстане появились компании с долей частного и государственного капиталов, что позволило государству обеспечить процесс снижения темпов безработицы и укрепить экономику государства. Уже в конце 1999 г. количество безработных составляло всего 13,5% от численности населения. А в 2000 г. уровень безработицы и вовсе снизился до 12,8% [8, с. 139]. Одновременно происходит появление класса отечественных инвесторов, способных к выкупу крупных промышленных предприятий.

Следующим направлением по борьбе с последствиями кризиса было привлечение в страну потоков иностранных инвестиций и создание благоприятного инвестиционного климата. В феврале 1997 г. с этой целью был принят Закон РК «О государственной поддержке прямых инвестиций». Закон был введен в действие в целях стимулирования дополнительных потоков иностранных и внутренних инвестиций в приоритетные для государства секторы экономики [14, с. 5].

Принятие Закона позволило государству создать специальный орган для осуществления государственной поддержки прямых инвестиций на территории Республики Казахстан. Данным органом стал Комитет по поддержке прямых инвестиций, позднее переименованный в агентство. Принятый Закон также предоставлял инвесторам следующие льготы и преференции: государственные натурные гранты; освобождение от уплаты земельного налога и налога на имущество на срок до 5 лет с момента заключения контракта; освобождение от уплаты подоходного налога на срок до 5 лет с момента получения облагаемого дохода, но не более 8 лет с момента заключения самого контракта; полное или частичное освобождение от обложения таможенными пошлинами импорта оборудования, сырья и материалов, необходимых для реализации инвестиционного проекта [15].

Впоследствии принятый закон дал возможность законодательно создать гарантии для зарубежных инвесторов по обеспечению благоприятных условий и конечном итоге, а предоставленные льготы способствовали привлечению инвесторов. Это позволило собрать в казне государства необходимые средства для борьбы с последствиями экономического кризиса.

В 1998 г. в Казахстане был создан Совет иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан. Основной целью данного органа стало оперативное решение проблем, связанных с их инвестиционной деятельностью, и улучшение инвестиционного климата. Членами совета стали Президент РК, Премьер-министр, руководители многих министерств и иностранных компаний, работающих в Казахстане. По итогам первых заседаний были приняты следующие решения: отмена НДС на убытки, вопросов получения лицензий и разрешений на ввоз иностранной рабочей силы, проведению соответствующей налоговой политики [16, с. 5–6].

Принятые решения благоприятно повлияли на инвестиционную привлекательность Казахстана. Уже в 1997 г. объем прямых иностранных инвестиций превысил 2 млрд. долларов, а рост инвестиционных вложений составил более 11%. В 1998 г. в экономику Казахстана было привлечено еще примерно 780 млн. долларов. Сумма привлеченных инвестиций к 1999 г. Казахстану составила более 8,9 млрд. долларов, благодаря чему наша страна стала лидером по привлечению инвестиций в странах СНГ. По оценкам экспертов в 1998 – 1999 гг. Республика Казахстан получила более 80% всех прямых инвестиций, поступивших в Центральную Азию [16, с. 377–378]. В 1999 г. в экономику Казахстана было привлечено более 1,5 млрд. долларов инвестиций, что вывело республику на лидирующие позиции среди стран СНГ, по данным Европейского банка реконструкции и развития [17, с. 198].

Помимо этого, правительством Казахстана были направлены большие усилия на поддержание фиксированного курса тенге. Для этой цели Национальный банк Республики Казахстан осуществлял крупные валютные интервенции, соответственно приведшие к значительному снижению валовых золотовалютных резервов. Только на поддержание стабильного курса было потрачено более 600 млн. долларов [18, с. 199 – 200].

С сентября 1998 г. государством осуществлялась подготовка страны к предстоящей девальвации. Только в апреле 1999 г. руководство республики пошло на введение свободно плавающего режима национальной валюты. В целях поддержки валютного рынка в апреле была временно введена продажа 50% экспортной выручки, которая правда уже в ноябре была отменена. Помимо этого был осуществлен ряд компенсационных мер

со стороны руководства. Например, вкладчикам банков, не изымавшим свои депозиты в тенге в течение 9 месяцев после введения свободно плавающего курса тенге, была предоставлена возможность их полной конвертации в доллары США по курсу, действовавшему до девальвации. Также Министерством финансов были выпущены специальные валютные облигации номинальной стоимостью 100 долларов США со сроком обращения пять лет для защиты пенсионных активов накопительных пенсионных фондов. Благодаря принятым мерам правительству удалось стабилизировать функционирование банковской системы. Спустя несколько дней курс валюты стабилизировался. Введение данного положения тенге даже способствовало возобновлению роста производства и восстановлению конкурентных позиций казахстанского экспорта. Уже в 1998 г. уровень экспорта составил 6,012 млрд. долларов. Авторитетный западный журнал «EuroMoney» так отзывался о действиях Казахского руководства, принятых в то время: «...В то время когда наступил российский финансовый кризис в 1998 году, Казахстан был наиболее подготовлен: тенге потеряло лишь половину своей стоимости за год. Национальный банк завоевал свой авторитет в глазах Парламента, промышленников и правительства, благодаря проводимой устойчивой политике» [11, с. 238–239].

Постепенно выравнивалась ситуация с нефтяным рынком. В 1997-1998 гг. в нефтегазовый комплекс было вложено 2,7 млрд. долларов прямых инвестиции. В 1999 году сумма вложений составила 820 млн. долларов [16, с. 411 – 412]. В мае 2000 г. найденные на месторождений «Кашаган» запасы сырой нефти высокого качества, по прогнозам специалистов, превысили 1,6 млрд. тонн. Всего уровень добычи нефти в эти годы составил 32 млн. тонн. Себестоимость добычи одного барреля нефти в 2000 г. была 5-6 \$, а уровень рентабельности предприятия составлял не менее 400%, а некоторые из них достигали до отметки в 1000%. Средняя стоимость 1 барреля равнялась 26 долларам, что означало получение компаниями прибыли до 20 долларов. Добыча нефти в 30 млн. тонн соответственно обеспечивало выгоду в 4,2 млрд. долларов [17, с. 187, 200].

Произошли положительные перемены и в экономике страны. Если в 1998 г. экономический спад составлял 1,9%, то в 1999 г. специалисты констатировали экономический рост в – 2,7% [16, с. 6].

К октябрю 2000 года рост производства промышленной продукции превысил 15%, внешнеторгового оборота – 30%, экспорта – 80%, инвестиции в основной капитал – 13%, вклады населения в банках – 83%, объема кредитования реального сектора – 60%. Положительное сальдо торгового баланса составило 2,6 млрд. долларов, номинальные среднедушевые денежные доходы населения выросли на 21%, расходы – больше чем на 22%. В декабре экономисты констатировали, что валовый внутренний продукт государства превысил 10%, индекс роста промышленной продукции – 15%, экспорт углеводородов вырос на 26%, внешнеторговый оборот государства на 59% с положительным сальдо, а инфляция не превысила 8-9%. Заказы инвесторов на казахстанские предприятия составили сумму в 120 млн. долларов, а заключенные контракты позволяли рассчитывать на расширение объема размещения услуг и заказов до 300 млн. [17, с. 187, 198–200].

По данным иностранных экспертов, ВВП Казахстана уже в 2000 году увеличился на 8% по сравнению с предыдущим 1999 годом, а в следующем 2001 году уже на 13,1% [7, с. 286].

Успехи Казахстана позволили Главе Государства Нурсултану Назарбаеву впоследствии справедливо заявить: «В результате предпринятых мер мы смогли свести к минимуму отрицательное влияние мирового финансового кризиса и удержать макроэкономическую стабильность, которая получила высокую оценку международных финансовых институтов, сохранив доверие зарубежных банков-кредиторов и крупных инвесторов» [11, с. 240].

Действительно, вышеуказанные результаты работы руководства Казахстана по борьбе с глобальным финансовым кризисом позволяют сделать вывод о том, что уже в 2000 году Казахстану удалось довольно успешно выйти из кризисного состояния, порожденного кризисом 1997 года в Юго-Восточной Азии. Это означало, что принятые государством такие правительственные антикризисные меры, как: грамотная инвестиционная политика, подготовка и проведение свободно плавающего курса тенге с оказанием мер по своевременной помощи населению, мероприятия в нефтяной отрасли и др., в конечном итоге оказались правильными и способствовали процессу стабилизации экономики Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. «Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех Казахстанцев». Послание Президента страны народу Казахстана. // «Казахстанская правда». – 1997. – 11 октября. – С. 9-32.
- 2 Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН): история и задачи. [сайт: «РиаНовости»]. URL: <http://ria.ru/spravka/20120808/718516714.html> (Дата обращения: 27.11. 2014).
- 3 Рогожин А. АСЕАН на пути к экономическому сообществу. [сайт: Центр АСЕАН при МГИМО (у) МИД России]. URL: chrome-extension://oemmnndcbldboiebnladdacbfdmadadm/http://asean.mgimo.ru/images/files/Rogozhin_ASEAN-Ec-Community_ru.pdf (Дата обращения: 30.11. 2014)
- 4 Лин К. Дейтрейдинг на рынке Forex. Стратегии извлечения прибыли. [сайт: forex-1984.com]. URL: <http://forex-1984.com/lien11.html> (Дата обращения: 05.11. 2014).
- 5 Чернявский А.Д. Антикризисное управление. [сайт: online-библиотека – электронная библиотека научно-образовательной, финансовой и художественной литературы]. URL: <http://book.net/index.php?p=chapter&bid=571&chapter=16> (Дата обращения: 05.11. 2014).
- 6 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1996 – 1997 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 548 с.
- 7 Айткен Джонатан. Нурсултан Назарбаев и созидание Казахстана. / пер. с англ. – М., Худож. Лит., 2010. – 384 с.
- 8 Казахстан: от суверенитета к мировой конкурентноспособности/ Сергей Харченко. – М.: Зебра Е, 2010. – 592 с.
- 9 Кузембайулы А., Абиля Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 7-е изд. перераб. и доп. – СПб.: Соларт, 2004. – 420 с.
- 10 Национальный Архив Республики Казахстан. Ф.3. Оп. 2, д. 13. Л.15.
- 11 Назарбаев Н. Казахстанский путь. – Караганда, 2006 – 372 с.
- 12 Независимый Казахстан и Лидер Нации: (Новейшая история Казахстана и историческая роль Первого Президента Н.А. Назарбаева) / Аяган Б. Г., Ауанасова А.М., Габдуллина А.Ж., Кыдыралина Ж.У., Селиверстов С.В., Сулейменов А.М.; Под ред. Аягана Б.Г. – Алматы: Раритет, 2010. – 392 с.
- 13 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1996 – 1997 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 548 с.
- 14 Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана: Учебник для студентов неисторических специальностей (бакалавриата) высших учебных заведений/ Под общей редакцией Б.Г. Аягана. – Алматы: Раритет, 2010. – 432 с., 16 с. ил. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1996 – 1997 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 548 с.

- 15 Закон Республики Казахстан от 28 февраля 1997 г. N 75-І ЗРК. «О государственной поддержке прямых инвестиций». [сайт: Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан: «Әділет»]. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000075_#z0 (Дата обращения 20.10.2014).
- 16 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1998 – 1999 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 514 с.
- 17 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2000 год. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 234 с.
- 18 Современная история Казахстана: Хрестоматия / Сост. А. Ауанасова, А. Сулейменов. Под ред. Б. Аягана. – Алматы: Раритет, 2010. – 560 с.

ТҮЙІН

Мақалада 1997-1998 жылдарыдағы әлемдік дағдарыс кезеңіндегі Қазақстан экономикасының реформа тарихы талқыланады. Сол кезеңдегі Қазақстандағы экономикалық-әлеуметтік жағдайлары туралы да зерттеулер жүргізілген.

RESUME

The article concerns the history of the formation of Kazakhstan's economy during the global financial crisis of 1997 - 1998 years. The author explores the history of its origin and the impact on the economic and social situation in Kazakhstan. In addition, the author also analyzes the management decisions that are aimed at succeeding in overcoming the crisis and the results of their actions.

Б.Б. Енсепов

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, т.ғ.к., аға оқытушы

Ж.Р. Абишева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, т.ғ.к., аға оқытушы

Ә.М. Қоскеева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистр

Иса Тоқтыбаевтың ағартушылық қызметі

Аннотация

Мақалада авторлар Иса Тоқтыбаевтың қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі туралы жаңа қорытындыға келіп, өзіндік пікір ұсынады. Мұрағат деректерін талдай отырып, авторлар Иса Тоқтыбаевтың Қазақстанның рухани-мәдени өмірінде ерекше із қалдырған тұлға ретіндегі рөлін көрсетеді. Сонымен бірге, Иса Тоқтыбаевтың ағартушылық қызметін көптеген деректер негізінде нақтылап, тарихнамалық талдаулар жасайды.

Түйін сөздер: Иса Тоқтыбаев, Талап қоғамы, Түркістан АКСР-і, Қазақ Ағарту институты, Орта Азия мемлекеттік университеті (САГУ).

Иса Тоқтыбаев - Түркістан автономиялы кеңестік социалистік республикасы Орталық Атқару Комитетінің барлық шақырылымдары бойынша мүше болып сайланған белгілі қоғам қайраткері, республикалық Қырғыз Қазақ Ғылыми Комиссиясы мен көшпенді халыққа білім тарату жөніндегі комиссияның төрағасы, қазақ халқының тұңғыш ғалым-философтарының бірі. Қазақ баспасөзінің қарашанырағы болған «Ақ жол» газетінің редакторы, «Коммунист», «Шолпан», «Сәуле», «Сана», «Шаншар» журналдары мен жастардың «Жас қайрат» газетінің редакторлығы қызметтерін қоса атқарған белгілі журналист.

Иса Тоқтыбаев 1894 жылы 13 желтоқсанда бұрынғы Түркістан генерал губернаторлығы Сырдария облысының Перовск қаласы іргесіндегі Қараөзек бойында (қазіргі Қызылорда облысы Сырдария ауданының Қараөзек ауылында) дүниеге келген. Әкесі Тоқтыбай Исаны сегіз жасында Перовскідегі саудагер Рафайл байдың жалшылығына береді. Рафайл байдың үйіне жиі келетін Николай Щипков атты орыс мұғалімі Исаның зеректігін ескеріп Перовскідегі орыс-қазақ бастауыш мектебіне оқуға қабылдайды [1]. Иса Тоқтыбаев орыс-қазақ бастауыш мектебін 1908 жылы бітіріп шығады. 1912 жылы жоғары бастауыш орыс училищесін тәмамдап, сол жылы Ташкенттегі мұғалімдер семинариясына оқуға түседі [2]. Ол кезде Түркістан өлкесі бойынша Ташкентте ерлер гимназиясы, реалды училище, мұғалімдер институты, мұғалімдер семинариясы, 2 әйелдер

гимназиясы және басқа қалаларда ұсақ кәсіптік мектептер жұмыс істеді [3, 24]. XX ғасырдың басында патша үкіметінің Қазақстанды отарлауының тереңдей енуі және самодержавиялық жүйенің дағдарысы Исаның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына тікелей әсер етті. Әсіресе, патша үкіметінің бірінші дүниежүзілік соғыста кара жұмысқа Дала мен Түркістан өңірінен адам алу жөніндегі 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы жергілікті халық наразылығын туғызды. Қазақстанның барлық жерінде көтерілістер мен қозғалыстар бой көтерді. Патша үкіметінің бұл саясатын әшкерелеу мақсатында Пішпек қаласының шығыс жақ іргесіндегі Тоқмақ станциясында митингі болып, Иса Тоқтыбаев ашық платформа үстінде сөз сөйлеп, жиналған халық алдында патша үкіметінің 25 маусымдағы жарлығын сынап әшкереледі. Тоқмақ жандармы бұл митингіні тоқтатып, Исаны ұстап Пішпек жандармериясының полковнигі Римшевичтің алдына апарды. Иса Пішпек жандармериясының тергеуінде еш нәрсені мойындамай екі апта қамауда болады. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясы оқытушыларының көмегімен Иса қамаудан босатылып, Ташкентке оралады. Ол 1917 жылы мұғалімдер семинариясын үздік дипломмен бітіріп шығады.

Иса Тоқтыбаев мұғалімдер семинариясын бітірісімен ағартушылық салаға ден қояды. Қазан төңкерісі орнағаннан кейін Иса сол кездегі қазақ зиялылары Санжар Асфендияров, Тұрар Рысқұлов, Сүлеймен Есқараев, Нәзір Төреқұлов, Бегайдар Аралбаев, түркімен Айтақов, Атабаев, өзбек Ходжаев тағы басқалармен бірге Түркістан республикасының партия, кеңес және ағарту жұмыстарында қызмет істейді. Ташкент уездік жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары Кеңесінің хатшылығына сайланады. Сол кездегі Түркістан республикасына кірген осы күнгі Алматы, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарында көптеген қазақ мектеп-интернаттарын ашуға белсене қатысады. Қазалы станциясындағы бір топ жетім-жесір балаларды алып келіп, Перовскідегі орыс, қазақ мектептеріне орналастырды [2]. 1918 жылы ол Түркістан кеңестік республикасы орталық комитетінің мүшелігіне және кейінгі барлық шақырылымдарына сайланады. Ал 1919 жылы ақпан айында Исаны Ташкент қалалық комитеті большевиктер партиясы қатарына қабылдады.

Иса кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ қазақ мамандарын даярлауда ерекше еңбек сіңірді. Әсіресе, 1918 жылы мамырда Түркістан Халық Университетінің басқарма мүшелігіне тағайындалған ол жергілікті ұлт өкілдерін Түркістан кейін Орта Азия мемлекеттік университетіне (САГУ) оқуға тарту мақсатында С.Асфендияров екеуі «Мұсылмандар секциясын» құрды [4, 18]. Секция басшысы белгілі жәдитшіл-ағартушы Мунаввар Қары Абдурашитханов болса, оның орынбасарлығына қазақтың көрнекті қайраткері Иса Тоқтыбаев сайланды [5, 6].

1918 жылдың 12 қарашада өткен Түркістан Республикасы Ағарту халкомы алқасының мәжілісінде Ташкент қаласында Қазақ педагогикалық курстарын ашу жөнінде қаулы қабылданып, Иса Тоқтыбаев қазақ педагогикалық курсының меңгерушісі болып тағайындалды [6, 4]. Ол қазақ педагогикалық курсы одан әрі жетілдіріп, оның жұмысын ұйымдастыру мақсатында көптеген жұмыстар атқарды. Атап айтқанда, курс меңгерушісі болған ол 1918 жылы 22 қарашада Перовскіден Қоңырқожа Қожықов, Хиудан Әбділазиз Байсейітов, Шымкенттен Сегізбай Айзуновтерді мұғалімдікке қабылдайды [6, 37]. Қысқа мерзімде оқытушылар құрамы мен тыңдаушылар санын жинақтай алған оқу орнында нақты оқу-тәрбие ісін жолға қою мақсатында 1918 жылы 2 желтоқсан күні арнайы «Педагогикалық алқа» құрылып, осы алқаның төрағасы және курстың уақытша мүшесі болып И.Тоқтыбаев сайланды. Қазақ педагогикалық курсына С.Өтегенов орыс тілінен, С.Қожанов математикадан, Е.Табынбаев педагогикадан, Х.Болғанбаев қазақ тілінен және И.Тоқтыбаев география пәнінен сабақ берді. 1919 жылы мамырда Өлкелік қазақ педагогикалық курстарын бітірген 145 адамға қазақ мектебінің мұғалім-басшысы деген біліктілік беріліп, қазақ мектептеріне мұғалім болып баруға міндеттеп, қолхат береді [7, 6]. Алғашқы педагогикалық курста жоғарыда аталған оқытушылармен бірге Түркістан

ұлттық элитасының көрнекті өкілі Сералы Лапиннің қыздары Райхан, Хадишамен бірге інісі Жағыпар Лапин, Сара Есова, Шамғали Сарыбаев, Тәңірберген Отарбаев және тағы басқалары сабақ берді. Алғашқы түлектердің қатарында қысқа мерзімде қайраткерлік қызметімен Түркістан жастарының жетекшісіне айналған Ғани Мұратбаев пен ұлттық кәсіби театрдың негізін қалаушылардың бірі Құрманбек Жандарбековтерді ерекше атауға болады [6, 222]. 1919 жылдың 1 маусым күні Түркістан Республикасы үкіметінің шешіміне сәйкес, бір жылдық өлкелік педагогикалық дайындық курстары қосымша ашылатын дербес педагогикалық училище болып қайта құрылып, оның директорлығына И.Тоқтыбаев тағайындалды [8, 5]. Түркістан басшылығы уақыт талабына сәйкес, 20-жылдардың басында-ақ республиканың ұлттық мектептері үшін білікті мұғалім кадрларын дайындауға арналған ірі педагогикалық оқу орындарын ұйымдастыру мәселесіне баса назар аударуға кірісті. Осы бағыттағы жұмыс тиімділігін арттыру мақсатында 1920 жылы 27 сәуірде Түркістан ОАК шешімімен Халық Ағарту комиссариаты алқасының жаңа құрамы құрылып, оған Н.Төрөқұлов (Ағарту Комиссары), Лепешинский (комиссардың орынбасары), мүшелері болып Н.Ходжаев, Дволайцкий, И.Тоқтыбаев кірді. 1920 жылғы маусымға дейін аталған алқа Түркістандағы білім беру Институттарының Ережелерін әзірлеп, бекітеді [9, 169].

Сонымен 1920 жылы 1 қазанда Ташкент қаласында ашылған Қазақ халық ағарту институты 1917 жылдан бастап жұмыс істейтін қазақ педагогикалық училищесінің негізінде бой көтерді. «Қазақ Халық ағарту институты туралы Ережеге» сәйкес институттың бес жылдық негізгі курсынан өзге, бір жылдық курстар, мектепке дейінгі тәрбие курстары, мектептен тыс білім беру курстары ашылды [10, 1-2]. 1920 жылы 10 қарашада өткен Ағарту халкомы алқа мәжілісінде И.Тоқтыбаев Халкомының нұсқаушылар бөліміне нұсқаушылықпен қатар Қазақ педкурсының меңгерушілігіне тағайындалды. Ол осы қызметті 1920 жылдың тамызына дейін атқарды [11, 59]. Бұдан соң И.Тоқтыбаев 1921 жылғы қаңтарда Ташкентте ашылған Қазақ ғылыми комиссиясын басқарды [12, 83].

1921 жылы қаңтарда құрылған Қазақ ғылыми комиссиясы құрамына жоғары оқу орындарының қызметкерлері енгізілді. «Қазақ ғылыми комиссиясы басқа ұлттық комиссиялардан интеллектуалдық тұрғыда өте қуатты жеке құрамымен ерекшеленді. Оның мүшелері қазақ фольклорын жинаушы Ә.Диваев, жас ғылыми қызметкер М.Әуезов және тағы басқалары болды [12, 53-54].

1921 жылы қазанда Қазақ ғылыми комиссиясының төрағасы болып Х.Досмұхамедов, комиссия мүшелігіне Ә.Диваев, У.Танашев және Е.Омаров тағайындалды. Х.Досмұхамедовке зор жауапкершілік артылып, жұмысты жандандырып, жолға қою тапсырылды. Қазақ ғылыми комиссиясы мектеп кітаптарын даярлауға басты назарын аударып, 1921 жылы 30 шілдеде И.Тоқтыбаевтың «Жағрафия» атты оқулығын қарап, оны баспадан ешқандай кезексіз 5000 данамен шығару туралы қаулы қабылдады [13, 243-244].

Қазақ ғылыми комиссиясы Қазақ ағарту институтымен бірлесе отырып, 1923 жылы шілдеде Қазақ ағарту институтының студенттер тобын Москва қаласында өткізілген Бүкілодақтық ауылшаруашылық көрмесіне қазақтардың тұрмысы мен этнографиясының жәдігерлерін таныстыруға жіберді. Олардың арасында әнші ретінде институт тыңдаушысы Құрманбек Жандарбеков пен оқытушы Мағжан Жұмабаев та болды. Көрмеге Қазақ ағарту институты мен Қазақ ғылыми комиссиясы әр түрлі құжаттар, кітаптар, материалдар жинағы секілді барлығы 100-дей жәдігер апарды. Оның ішінде Әмір Темірдің Түркістан Әзірет Яссауи мешітіне берген грамотасы, Иса Тоқтыбаевтың «Түркістанның географиялық очеркі», Т.Рысқұловтың «Жетісу мәселелері» кітаптары және т.б. болды [14, 79-107]. Зерттеуші Тоқтыбаевтың бұл оқулықтары өз уақытында үлкен сұранысқа ие болды. Белгілі түріктанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев, Қазақ КСР-і халық ағарту ісінің үздігі, ұстаз

Мендияр Киикбаев Тоқтыбаевтың «Жағрафия» оқулығын барлық қазақ мектептері Ұлы Отан соғысына дейін пайдаланылғанын растайды.

1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкент қаласында Х.Досмұхамедов, И.Тоқтыбаев бастаған қазақ зиялылары бас қосып, Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің алдына «қырғыз-қазақ мәдениетін өркендетуді мақсат еткен» «Талап» қоғамын құру туралы мәселені қояды. Көп кешікпей Талап қоғамы құрылып, 1922 жылы 13 желтоқсанда оның бірінші жиналысы болып [15, 3], басқармаға төмендегі адамдар сайланды:

Басқарманың төрағасы – Халел Досмұхамедов, басқарманың мүшелері: профессор Александр Шмидт, Иса Тоқтыбаев, Мырзағазы Есболұлы, Мұқамеджан Тынышбайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Қасым Тыныстанұлы болды [16, 1]. «Талаптың» жоғарыда айтқан мүшелері көпшілік алдында дәріс оқып, баяндамалар жасап, түрлі көрмелер ұйымдастырды. Өнердің неше түрлі үлгілерін, кітаптар мен қолжазбаларды шығарып, кітапхана, оқу залын ашты. «Талап» қоғамы көздеген мақсатына толық жетпесе де, ұлт мәдениетін өркендетуге өзінің қомақты үлесін қосты.

1920 жылдан бастап «Ақ жол» газеті шыға бастады. Осы газеттің жұмысын ұйымдастырушылардың қатарында Сұлтанбек Қожановпен бірге Иса Тоқтыбаев та болды. Ол бұл кезде өзінің талантымен республикадағы іскер, партия, кеңес қызметкерлерінің бірі болатын. Оның кандидатурасын ең алдымен сол кездегі Түрккомиссиясы басшыларының бірі В.В. Куйбышев ұсынды. Тоқтыбаев 1920 жылдың аяғында «Ақ жол» газетінің жауапты редакторы болып тағайындалды [17, 50-52]. Сонымен қатар, бір жағынан, жаңа шыға бастаған «Шолпан», «Сәуле», «Ақ жол» газетіне қосымша), «Коммунист» «Шаншар», «Спутник коммуниста» басылымдарының сарапшысы, әрі редакторы болды [16, 64]. Сондай-ақ Орталық комитеттің баспа секторының меңгерушісі қызметін атқарды. Сөйтіп жүріп Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетін сырттай бітірді. «Ақ жол» газетінің айналасына ұлт қаламгерлері мен ғалымдар топтасты. Иса Тоқтыбаев баспа салысында жүріп, қазақ интеллигенциясы мен жазушыларының шығармашылығына ерекше көңіл бөлді. Атап айтқанда, жиырмамыншы жылдары қазақ әдебиетіндегі көрнекті ғалым-зерттеуші Әуелбек Қоңыратбаев «Ақ жол» газетінде бес жыл тілші болып қызмет істейді. Онда «Ботагөз», «Анама» және тағы да басқа айтулы өлеңдерін жариялады. Сонымен бірге, Орта Азия университетінде оқып жатқан жас М.Әуезов И.Тоқтыбаевтың шақыртуы бойынша «Сәуле» журналының әдеби қызметкері болды. Көрнекті жазушылар мен ақындар Сәбит Мұханов, Иса Байзақов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіровтың алғашқы әңгімелері мен өлеңдерін газеттер мен журналдар беттерінде дәл осы И.Тоқтыбаев жариялады. Иса Тоқтыбаевтың өзі де халық ақын жыраулары Тұрмағанбет Ізтілеуов пен Омар Шораяқтың еңбектерін осы басылымға ұсынған. Асқар Тоқмағамбетов Исаның ықпалымен Ташкент басылымдарында өлеңдерін жариялап алғаш рет танымал ақын атанды. Редакция қызметкерлері қазақтың мәдени мұраларын қорғауға белсене қатысып, қырық түйеге тиеген ел ішінен халықтық дастандар мен тарихи жырларды жинастырған. Өкінішке орай олардың көпшілігі басылым көре алмай, қазір шаң басып Өзбекстан мұрағаттарында жатыр [18, 47]. Иса Тоқтыбаевтың өзі баспа беттерінде негізінен «Балықшы» немесе жәй «Тоқтыбаев» деп қол қойып әңгімелер, очерктер жаза бастады.

Иса Тоқтыбаев 1920 жылдан бастап Түркістан республикасының жоғарғы партия, кеңес органдарының және халық ағарту комиссариаты коллегиясына мүше болып сайланып отырды. Бұл жұмыстарды ол 1924 жылдың аяғына дейін, яғни Түркістан республикасы таратылып, «Ақ жол» газеті Сырдария губерниялық партия комиеті мен кеңес атқару комитетінің органы болғанға дейін істеді. Ташкенттік газеттер мен журналдардың қызметіндегі қиындықтарға карамастан, ол аз уақытта Түркістан өлкесінде кеңес үкіметінің қалыптасуына еңбек сіңіріп, халықты білім алуға шақырды. Кеңес өкіметі 1925 жылы оны Қызылорда уезі оқу бөлімінің меңгерушісі қызметіне жіберді [2]. Сол кездегі үкіметтің тапсыруымен Қызылорда қаласында алғашқы қазақ драмалық

театрын және қазақ халқының мәдени өмірінде елеулі оқиға болған «Еңлік-Кебек» қойылымын ұйымдастырды. Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылорда қаласына көшіп келгеннен кейін, республикалық оқу комиссариаты оны Орынбор қаласындағы халық ағарту институтына және оның жанындағы жұмысшы факультетіне (рабфак) директор етіп жіберді.

1926 жылы бұл жерлерден кетуге мәжбүр болып, Семейден шығатын «Қазақ тілі газетінің редакторы қызметіне тағайындалды. 1929 жылы Алматыға барып, Қазақстан оқу комиссариатында аз уақыт қызмет істегеннен кейін, Исаны өлкелік партия комитеті Ленинград қаласындағы аспирантураға оқуға жіберді. Иса бұл оқуды да өте жоғары бағамен бітіріп, Ленинград обкомының ұйғарымы бойынша сондағы Шығыс елдері институтының директоры, әрі бүкілодақтық Толмачев атындағы саяси-соғыс академияда сабақ беріп, Ленинградтағы мемлекеттік этнография мұражайының меңгерушісі болды [18, 48].

Иса Тоқтыбаев 1926 жылдан кейін, Орта Азия мен Қазақстанның саяси және мәдени өміріне араласпағанымен, миллиондаған адамдарды аштықтан қырған Голощекинге қарсы шығып, 1929 жылы оның зұлымдықтары жайлы Сталинге хат жазды. Иса Тоқтыбаевтың осы әрекеті үшін Голощекин оны құртып жіберуге талпынғанымен, сол кездегі көрнекті партия қайраткерлері В.В. Куйбышев пен С.М. Кировтің көмегі арқылы аман қалды [18, 49-50 бб.]. Ол Мұстафа Шоқайдың замандасы болғаны үшін де қасіреттің азабын тартты. 1933 жылы 23 тамызда Ленинградта тұтқынға алынып, мәжбүрленгенде М. Шоқайды көргенін мойындаған. Егемен Қазақстан газетінде жарияланған зерттеуші Әмірхан Бәкірұлының дерегінде тергеушілердің неше түрлі құйтырқы әрекеттері баяндалып, Қазақстанда 1930-1933 жылдары ұлтшыл-контрреволюциялық ұйым жұмыс істегені келтірілді. Оның «Түркі халық партиясы» деген бөлігін Мұстанбаев, Мәскеудегі қазақ студент жастар тобын Тоғжанов пен Есқараев, «Егемен Түркістан мемлекеті» деп аталатын антикөнестік ұйымды А.Бірімжанов пен М. Шоқай басқарғаны туралы айтылады. Сонымен қатар, Орынборда Қаржаубаев, Ленинградта Иса Тоқтыбаев жетекшілік еткен ұлтшылдық бағыттағы орталық жұмыс жасағандығы баяндалды. Иса Тоқтыбаев тергеушілердің азаптауы барысында 1917 жылы Ташкентте біреудің жеке үйінде Мұстафа Шоқайды кездестіргенде, оның жанында Сұлтанбек Қожанов және Гүлсім Асфендиярова болғанын айтқан [19]. Содан Мұстафа Шоқаймен байланысы бар деген желеумен 1934 жылдың 29 наурызында «Революцияға қарсы ұлтшылдық орталықтың» басшысы ретінде РКФСР ҚК 58-7, 58-10, 58-11 баптары бойынша 10 жылға сотталып, Қарлагтің Бөзшакөл учаскесінде айдауда болды. Қызметтес болған С.М.Кировтың көмегімен ол 1935 жылы босанады. Иса Тоқтыбаев 1939 жылы қайтадан тұтқынға алынып, 1947 жылы босанып шығады. 1948 жылы 27 қаңтарда үшінші рет қамауға алынып, Красноярск өлкесі Енисей ауданы Хохлово лагеріне жер аударылды. 1954 жылы мерзімінен бұрын босатылып, өмірінің соңына дейін Қызылорда облыстық мұражайының директоры болып қызмет істеді» [20, 362-363].

Қорыта келгенде, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы ғалым Иса Тоқтыбаевтың қоғамдық-саяси және рухани-мәдени қызметін жан-жақты ашып көрсету үшін зерделі зерттеу жүргізіп, шығармаларын жарыққа шығару қажет. Ол үшін Иса Тоқтыбаевқа қатысты Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты мен Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты қорларындағы құжаттармен танысып, ғылыми негізде саралау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Исаев Мырқы. Революция сардары. – Алматы, 1990.
- 2 Ырсымбетов Ж. Жалынды большевик журналист // Шымкент облыстық газеті. – 1967. – 26 желтоқсан.

- 3 Умаров С.М. XXV лет САГУ. – Ташкент: изд. САГУ, 1945. - 256 с.
- 4 Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 34-қор., 1-тізбе., 687-іс.
- 5 ӨР ОММ. 34-қ., 1-т., 110-іс.
- 6 ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 97-іс.
- 7 Тилеукулов С., Оразымбетов Ш. Первый Казахский институт в Ташкенте (сборник документов и материалов). – Ташкент: ТГПУ им. Низами, 2005. -160 с.
- 8 ӨРОММ. 372-қ., 1-т., 60-іс.
- 9 ӨРОММ. 25-қ., 1-т., 40-іс.
- 10 ӨРОММ. 372-қ., 1-т., 20-іс.
- 11 ӨРОММ. 39-қ., 1-т., 407-іс.
- 12 ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 1118-іс.
- 13 ӨРОММ. 2748-қ., 1-т., 2581-іс.
- 14 ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 1594-іс.
- 15 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 693-қ., 1-т., 15-іс.
- 16 ҚРОММ. 693-қ., 1-т., 7-іс.
- 17 ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 2641-іс.
- 18 Тәңірберген Мәми «Коммунистердің тамұғынан оралған». // Қазақстан мұрағаттары. – 2013. - №1 (25).
- 19 Бәкірұлы Ә. «Жайлас операциясы». // Егемен Қазақстан. – 1997. - 25 шілде.
- 20 Тұрсын Х.М. «Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты». Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – Т. 3. - 407 б.

РЕЗЮМЕ

Представители казахской интеллигенции в Среднеазиатском государственном университете такие как И.Токтыбаев, Т. Жургуенов и др. внесли свой вклад в развитие культурной жизни народов Республики Казахстан.

RESUME

The representatives of the Kazakh intelligentsia in the Central-Asian State University such as I. Toktybayev, T. Zhurgeniv, and others made their contribution in the development of cultural life of the Kazakhstani peoples.

К.Г. Аканов

Институт истории государства
КН МОН РК,
магистр

**Становление и
развитие Акмолы в
качестве новой
столицы Республики
Казахстан (1994 –
1997 гг.)****Аннотация**

Статья посвящена истории становления Акмолы в период обретения столичного статуса в 1994–1997 гг. вплоть до переименования в Астану. Особое внимание при этом уделяется истории создания Акмолинской специальной экономической зоны и фонда «Новая столица», способствовавших быстрому развитию новой столицы.

Ключевые слова: Современный Казахстан, Новая столица, Астана, Независимый Казахстан, столичная инфраструктура, специальная экономическая зона.

Почти два десятилетия минуло с того времени, как произошло одно из самых важных исторических событий в истории современного Казахстана: 6 июля 1994 года Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев, выступая на пленарном заседании Верховного Совета (исполнявшего тогда функции Парламента), предложил перенести столицу из города Алматы в город Акмола, впоследствии получившим новое имя «Астана». В своем выступлении Президент обстоятельно и логически обосновал необходимость переноса столицы из Алматы в Акмолу. Выслушав его доклад, после долгого обсуждения Верховный Совет пришел к решению: «...Согласиться с предложением Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о переносе столицы государства в город Акмолу...» [1, с. 93-94]. Данное решение было законодательно оформлено постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 6 июля 1994 года. Кабинету Министров (Правительству) поручалось разработка технико-экономического обоснования и сроков переноса столицы [2, с. 144].

Этот день ознаменовал собой начало новой жизни областного центра Акмолинской области, численность жителей которого по данным за 1992 год составляла всего 286, 7 тыс.чел [3, с.30]. В 1994 г. по данным специалистов население города насчитывало около 290 тыс. чел. [1, с. 19; 4, с.153]. Территория города Акмолы по архивным данным тогда составляла 254 720 гектаров (257.2 квадратных километра) [5, л. 21].

К моменту обретения столичного статуса город и область уже имели достаточно развитую инфраструктуру, систему жизнеобеспечения, хозяйство и другие отрасли. Достаточно сказать, что Акмолинская область была одной из зерновых житниц республики и крупным центром сельскохозяйственного машиностроения. На долю области приходилось 19 % производства зерна, четвертая часть продажи зерна государству и 10 % продукции животноводства. Удельный вес животноводства составлял в 1992 г. – 34,9 %. В городе имелись крупные предприятия строительной индустрии, пищевые и промышленные заводы, была налажена сфера обслуживания городского, хозяйства, велось производство товаров народного потребления и сельскохозяйственного машиностроения. На долю автомобильного транспорта приходилось более 60 % перевозки всех грузов. В Акмоле была создана своя парковая зона. Доля отраслей в общем объеме производства промышленной продукции области по данным за 1992 год составляла в %:

Машиностроение и металлообработка	29,3
Пищевая промышленность	14,2
Промышленность строительных материалов	11,1
Цветная металлургия	8,2
Мукомольно-крупяная	6,4
Микробиологическая	4,3
Легкая	3,8
Лесная и деревообрабатывающая	1,6
Электроэнергетика	1,6
Чёрная металлургия	0,6

В строительной индустрии осуществляли свою деятельность такие тресты, как «Целинтрансстрой», «Целиноградтяжстрой», «Агропромстрой» и другие. База капитального строительства была представлена 11 предприятиями промышленности строительных материалов и стройиндустрии [3, с. 67-86; 5, л. 22]. Кроме того, город имел достаточно большие резервы для увеличения численности населения. По мнению специалистов в области архитектуры в центральной территории города имелось порядка 30 гектаров свободных территорий, где можно было осуществлять строительство новых зданий и микрорайонов [1, с.20].

Приведенные данные показывают, что к моменту переноса столицы в городе имелась достаточно развитая инфраструктура и была налажена деятельность предприятий, которые должны были помочь наладить процесс строительства новых объектов. На тот момент этого было достаточно, чтобы понять, что созидание новой столицы будет начато не на пустом месте, и что расчет Н. Назарбаева на то, что Акмола, в конечном счете, сможет стать вровень с ведущими столицами, был основан на тщательном предварительном анализе и имел хорошие шансы на конечный успех дела.

В то время главой администрации г. Акмолы был Аманжол Булекпаев. Предлагаю кратко рассмотреть некоторые этапы биографии человека, под руководством которого Акмола начала обретать столичный статус:

Булекпаев Аманжол Куанышевич родился 1 января 1941 г. в селе Новоишимка Акмолинской области. Окончил Целиноградский сельскохозяйственный институт (1981г.) по специальности инженер-механик. Трудовую деятельность начал шофером. Затем долгое время работал в системе автотранспорта. Впоследствии работал на руководящих должностях: заместителем председателя Советского райисполкома (1983–1987 гг.) и начальником Целиноградского пассажирского автоуправления (1987 г.). Накануне обретения Казахстаном независимости исполнял обязанности председателя Целиноградского горисполкома (1987–1991 гг.) и горсовета (1991–1992 гг.) и избирался депутатом Верховного Совета Республики Казахстан 12-го созыва (1990–1994 гг.). В 1992

– 1997 гг. – исполнял функции главы администрации города Акмолы и его акима (1995 – 1997 гг.). В сентябре 1999 г. был избран депутатом Сената Парламента от г. Астаны (впоследствии был переизбран 19 августа 2005 г.). За свою долгую плодотворную деятельность на благо нашего государства был награжден орденами «Құрмет» (1997 г.), «Знак Почета» и 4 медалями. Почётный гражданин города Астаны [6, с.176; 7].

Приведенные факты из трудовой биографии Аманжолы Куанышевича характеризуют его как опытного хозяйственника, длительное время пребывавшего на руководящих должностях в Акмоле и знающего особенности управляемого им города. Эти обстоятельства должны были помочь Аманжолу Булекпаеву в решении задач по развитию в областном центре Акмолинской области столичной инфраструктуры. Кроме того, в связи с наметившимся переездом служащих высших и центральных государственных органов, было необходимо обеспечить строительство новых зданий и увеличение объектов жилищного строительства. К тому же, нужно было наладить контроль за использованием выделяемых государством финансовых средств на развитие новой столицы.

В 1994 году на развитие жилищного строительства Верховным Советом было выделено 50 млн. долларов, направленных на строительство 9 микрорайона. Особое внимание при постройке новых объектов уделялось строительству жилых микрорайонов для прибывающих в новую столицу передислоцированных государственных служащих и их семей в наиболее перспективных районах. Первым таким микрорайоном стал микрорайон «Самал», расположенный на правом берегу Ишима, неподалеку от тогдашнего административного центра города [1, с. 95-103].

Через год указом Президента Республики Казахстан, имеющим силу закона, от 15 сентября 1995 года «О столице Республики Казахстан» было установлено, что г. Алматы будет оставаться столицей вплоть до переезда Парламента и Правительства Республики Казахстан. В Акмоле была создана Государственная комиссия во главе с Н. Макиевским, которая занялась организацией работы по передислокации высших и центральных государственных органов в новую столицу. Правительству Казахстана было поручено учредить внебюджетный фонд «Новая столица», целью которого было аккумулирование внебюджетных средств по обустройству города и финансовое обеспечение строительства новых административных зданий и жилья для государственных служащих. Вскоре фонд был создан и в него поступила определенная часть доходов от приватизации государственной собственности. Кроме того, Правительство должно было подготовить и внести на рассмотрение Президента предложения по представлению льгот инвесторам, участвующим в застройке и развитии будущей столицы. В ноябре 1995 года Правительством РК по поручению Президента было выделено 17 млн. долларов на строительные нужды [1, с. 95-100; 8, с. 145].

6 июля 1996 года Правительство Республики Казахстан принимает постановление «О переносе столицы Республики Казахстан». Придание Акмоле столичного статуса, безусловно, вызывало необходимость создания в городе соответствующей инфраструктуры, постройки новых административных зданий для передислоцированных государственных служащих, решения возникших проблем жилищного строительства, связанных с перспективой увеличения численности населения.

Необходимы были финансовые вливания в новую столицу, поскольку одних государственных средств было явно недостаточно. Поэтому руководству страны было нужно дополнительно привлечь инвесторов путем создания соответствующей зоны, где действовал бы льготный режим налогообложения и инвесторы могли бы проводить собственную экономическую политику, направленную на быстрый подъем региона. Зоны подобного рода в Казахстане уже создавались и носили название свободных экономических. В то же время в отличие от опыта создания первых экономических зон в Джезказганской, Восточно-Казахстанской, Талдыкорганской, Карагандинской и

Мангыстауской областях, государству было необходимо заострить внимание инвесторов на сферах деятельности, особо приоритетных для того или иного региона. Так появилась идея создания специальных экономических зон (СЭЗ), где должен был действовать специальный правовой режим для осуществления приоритетных видов деятельности со специально назначенной государством управляющей компанией и руководителем – председателем.

В Акмоле такой зоной стала Акмолинская специальная экономическая зона, созданная указом Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева по инициативе А.Булекпаева 6 октября 1996 года. Акмолинская СЭЗ создавалась в целях ускоренного развития города путём привлечения инвестиций и использования современных методов хозяйствования, передовых технологий, активизации предпринимательской деятельности, создания высокоэффективных производств, освоения выпуска новых видов продукции, интенсификации научно-технического и торгово-экономического сотрудничества с зарубежными странами, формирования современной производственной и социальной инфраструктуры. Зона располагалась в пределах города Акмола. Для управления бюджетом зоны был учрежден Административный совет специальной экономической зоны (СЭЗ), учреждавший целевые финансовые фонды: фонд инвестиций и фонд экономического и социального развития. В зоне действовал льготный режим налогового и таможенного обложения, где при ввозе товаров на территорию СЭЗ не взимались таможенные налоги и пошлины и не применялись меры казахстанской экономической политики. Указ вступил в силу с 1 января 1997 года. В результате успешной деятельности СЭЗ города Акмола бюджет города стал ежегодно получать 60 % прибыли от деятельности экономической зоны, а бюджет Акмолинской области – 40 %. В ноябре её председателем был назначен А. Булекпаев [1, с. 95–96; 9].

16 января 1997 года решением административного совета Акмолинской СЭЗ было утверждено положение об образовании Фонда экономического и социального развития, основной целью которого было накопление средств для финансирования мероприятий по обустройству Акмолы. Средства Фонда направлялись на финансирование затрат по обустройству и дальнейшему развитию города, а также предоставление льготных кредитов хозяйствующим субъектам, чья деятельность направлялась на реализацию целей, обусловленных существованием и дальнейшим развитием зоны [10, с. 147-148]. Первым шагом в отношении строительства на территории Акмолинской СЭЗ стало принятие решения о финансировании строительства здания «VIP» Акмолинского аэропорта, что было вызвано необходимостью принимать и встречать в новой столице большое количество гостей высокого ранга [11, с. 148-149].

В первый год деятельности фонда СЭЗ удалось собрать около 70 млн. долларов. За счет прямых инвестиций иностранных компаний было собрано примерно 200 млн. долларов. На эти средства было начато строительство нового здания акимата, первой резиденции Президента Республики Казахстан и монумента «Астана-Байтерек» [1, с.97]. Кроме того, были предприняты первые конкретные шаги по строительству жилья в Акмоле. К примеру, согласно информации Председателя государственной комиссии по передислокации высших и центральных государственных органов в город Акмолу Ф.Галимова, о проводимой работе по передислокации в 1997–1998 гг. для сотрудников 7 государственных органов, управлением делами Президента было намечено ввести в эксплуатацию около 1500 квартир. В результате совместной работы Комиссии с государственными органами в 1997 году было построено и выкуплено 700 квартир. Турецкой фирмой «Финтрако» начато строительство жилого комплекса на 50 коттеджей [12, с.151-153]. Согласно информации об итогах социально-экономического развития города Акмолы за 1997 год темпы строительства жилья и административных зданий превысили объемы 1996 года на 35,2 %. Предпринимателям города было продано и

передано 229 земельных участков, 22 объекта и выдано 78 разрешений на перепланировку квартир [5, лл. 3,7].

20 октября 1997 года был принят Указ «Об объявлении г. Акмола столицей Республики Казахстан». Согласно указу Акмола должна была официально считаться столицей Республики Казахстан с 10 декабря 1997 года. Торжественную презентацию города Акмола в качестве столицы Республики Казахстан намечалось провести 10 июня 1998 года [13, с. 156].

8 ноября 1997 года в столицу были перевезены атрибуты государственной власти – флаг, герб и президентский штандарт. На прошедшем в тот же день совместном заседании обеих палат Парламента Президент РК Н.А. Назарбаев подтвердил, что город Акмола будет официально считаться столицей Казахстана с 10 декабря 1997 года [4, с. 153].

В декабре 1997 года Акимом города Акмола был назначен Адильбек Рыскельдинович Джаксыбеков, который исполнял обязанности главы городской администрации вплоть до июня 2003 года. Также А. Джаксыбеков сменил А. Булекпаева на посту председателя административного Совета Акмолинской СЭЗ. В том же месяце в Акмолу переехали сотрудники высших органов управления Республики Казахстан [14, с.9, 32].

С позиций наших дней можно сказать, что в 1994–1997 гг. были заложены основы для формирования фундамента столичной инфраструктуры и произошла подготовка города к передислокации государственных органов власти РК. Были созданы: фонды «Новая столица» и фонд экономического и социального развития Акмолинской СЭЗ, куда аккумулировались средства на обустройство города, и Акмолинская специальная экономическая зона, привлекавшая посредством инвесторов дополнительные финансовые вливания в бюджеты города и области. Началось сооружение многих административных зданий. Получило новый стимул жилищное строительство. Созданы новые микрорайоны и автомагистрали. С 10 декабря 1997 года Акмола стала официально считаться столицей Республики Казахстан. Таким образом, именно этот период стал одним из самых важных в истории Акмола как новой столицы нашего государства.

История становления Акмола осталась неотъемлемым этапом истории формирования сегодняшней Астаны. Именно тогда были сделаны первые шаги, определившие как историческую судьбу, так и дальнейшую перспективу становления Акмола в качестве новой столицы Независимого Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. – Алматы: Атамұра, 2005. – 192 с.
- 2 Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 6 июля 1994 года № 106-ХІІІ «О переносе столицы Республики Казахстан» // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 110.
- 3 Акмола: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 400 с.
- 4 Кабульдинов З.Е. История Астаны. Учебное пособие для учащихся общеобразовательных школ. – Астана: Издательство «Арман-ПВ», 2007. – 200 с.
- 5 Государственный архив г. Астаны. Справка об итогах социально-экономического развития города Акмола за 1997 год. Ф. 424. Оп.1, д.13.
- 6 Ашимбаев Д.Р. Кто есть кто в Казахстане: Биографическая энциклопедия. – Изд. 9-е, доп. – Алматы: ИД «Credo», 2006. – 832 с.
- 7 В Астане простятся с Аманжолом Булекпаевым (25.12.2013). [сайт: официальный интернет-ресурс акимата города Астаны]. URL: <http://astana.gov.kz/ru/modules/material/3622> (Дата обращения: 13.04. 2014).

- 8 Указ Президента Республики от 15 сентября 1995 года № 2547 «О столице Республики Казахстан», имеющий силу закона. // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 111. – С. 144 – 145.
- 9 Указ Президента Республики Казахстан от 9 октября 1996 года № 3127 «О создании специальной экономической зоны города Астаны» (с изменениями от 19.03.98 г.; от 31.03.99 года). [сайт: Информационно-аналитическая система «Epravо»]. URL: http://www.epravo.kz/urist/detail.php?ELEMENT_ID=6600&SECTION_ID=6600 (Дата обращения: 27.03.2014).
- 10 Положение о Фонде экономического и социального развития Акмолинской специальной экономической зоны, утвержденное решением Административного совета АСЭЗ № 3-1-2. – 16 января 1997 г. // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 114. – С. 147-148.
- 11 Решение административного совета Акмолинской специальной экономической зоны о финансировании строительства здания «VIP» Акмолинского аэропорта. – 17 февраля 1997 г. // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 115. – С. 148-149.
- 12 Информация председателя государственной комиссии по передислокации высших и центральных государственных органов в город Акмолу первому заместителю Премьер-министра Республики Казахстан Есимову А.С. «О проводимой работе по передислокации» – 30 апреля 1997 г. // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 118. – С. 151-153.
- 13 Указ Президента Республики Казахстан от 20 октября 1997 года № 3700 «Об объявлении города Акмолы столицей Республики Казахстан» // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 122. – С. 156.
- 14 «Летопись Астаны»: Энциклопедия/составитель Адильбек Жакып/ – Издательство «Арай» АО «Астана полиграфия» – Астана, 2006. – 144 с.

ТҮЙІН

Мақалада Ақмоланың 1994 – 1997 ж.ж. Қазақстан Республикасының жаңа астанасы мәртебесін алғаннан кейінгі алғашқы жылдардағы қалыптасу тарихы қарастырылады. Сонымен қатар, Ақмола арнайы экономикалық аймағының ашылуы астаналық инфрақұрылымның қалыптасуында маңызды рөл атқарғаны талқыланады.

RESUME

This article concerns the period of formation of Akmola city in 1994 – 1997, the first years after gaining the status of the capital. On the other side, the author studies the history of creating the Akmola Special Economic Zone, which played a key role in the formation in the capital's infrastructure.

УДК 327

Аннотация

В статье анализируются результаты исследований экспертов, аналитиков по вопросам посткризисного мира. Казахстану в этих исследованиях отводится лидирующая роль. Государство де-факто стало самостоятельным участником международных отношений вне всяческих влияний со стороны третьих сил. Миротворческие инициативы нашей страны и нашего лидера получили признание и высокие оценки во всем мире.

Ключевые слова: мировой кризис, посткризисный мир, зоны нестабильности, региональный лидер, медиатор, региональный актор.

Э.Г. Адиль

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант

Республика Казахстан в системе геополитических координат современного мира

Распад СССР вызвал во всем мире и в некоторых постсоветских республиках кратковременную эйфорию. Но на территории бывшего СССР надежды на быстрое установление демократических режимов по типу западных, введение рыночной экономики и дальнейшее процветание оправдались не в полном объеме и не везде одинаково. Последствиями распада стали: ускорение процессов глобализации, проникновение чужеродных идей и образа жизни, расползание различных радикальных течений и терроризма. Нарастание глобальной нестабильности и превращение экономических кризисов в политические приводят к возникновению разрывов между старой и еще не сформированной до конца новой моделью мироустройства.

Кризисные явления подтолкнули мир к значительным изменениям и переходу к многополярному миру. Многие государства, такие, как Китай, Россия, Бразилия, Турция, Иран и др., претендуют и не без успеха на роль региональных лидеров и уже начинают «влиять на окружение». При этом непропорциональность изменений в мире начинает создавать «зоны нестабильности». В этих условиях каждому из центральноазиатских государств важно не только сохранить свое лицо, но и вынудить ведущих игроков разрабатывать и осуществлять свои планы с учетом интересов и мнений этих государств. Шанс на успех в условиях данной реальности имеют те центральноазиатские государства, которые обладают собственной

стратегией долгосрочного развития, а также позитивными результатами по их выполнению.

Казахстан также является региональным лидером в центральноазиатском регионе. Эта роль накладывает на страну особую ответственность перед своими гражданами и окружающими соседями. Тот факт, что все мировые державы и международные организации при анализе центральноазиатских вопросов апеллируют в первую очередь именно к Казахстану, демонстрирует важность нашего положения в регионе. Таким образом, наша страна уже превратилась в своеобразный центральноазиатский HUB. Как известно, в компьютерных технологиях HUB (*центр, сетевой концентратор*) – устройство для объединения разных устройств в сети. То есть, сам HUB становится главным узлом этой сети.

Республика Казахстан находится на перекрестке экономических и политических интересов мировых держав, две из которых являются для Казахстана соседями. В последние годы центральноазиатский регион в очередной раз стал ареной борьбы за влияние России, Китая и США. Каждая из держав пытается закрепить свои интересы в регионе. Однако это не может проходить без участия самих центральноазиатских республик и при их молчаливом согласии. В частности, Казахстану не хотелось бы, чтобы его рассматривали только как поставщика углеводородного сырья и сырьевого придатка сильных экономик. Задача республики – стать равноправным субъектом всех глобальных и региональных объединений с нашим участием.

Казахстану не выгодно отдавать приоритет в присутствии интересов каких-либо одних государств в ущерб интересам других, чтобы избежать однобокого развития и ограничивать сотрудничество с какими-либо потенциальными партнерами. Эта позиция была четко продемонстрирована в конце июня 2014 года в рамках переговоров России, Белоруссии и Казахстана по вопросам таможенного союза. Российская сторона не смогла убедить руководство Белоруссии и Казахстана ввести ограничения на импорт товаров с Украины. На заседании совета Евразийской экономической комиссии Россия предложила принять общую резолюцию о новом режиме для украинских товаров, но инициатива не была поддержана другими партнерами. Таким образом, Казахстану в очередной раз удалось продемонстрировать свою политику нейтралитета [1].

В 2013 году российским Фондом «Посткризисный мир» был подготовлен доклад «Перспектива-2050. Новая политико-экономическая карта» [2]. Доклад явился результатом исследовательской работы по результатам опроса 303 экспертов из 63 стран, всех континентов. Проводился он в феврале – мае 2013 года. Ответы в опросе давали не главы государств, не профессиональные политики, не дипломаты, а аналитики из различных сфер человеческой деятельности – экономисты, финансисты, историки, независимые эксперты. Представляется, что этот факт добавил объективности результатам исследования.

Одним из вопросов, заданных экспертам, был следующий - «охарактеризовать состояние мира в 2013 году». Около трех четвертей опрошенных на первое место отдали предпочтение таким определениям, как «перedel сфер влияния», «кризис», «мировой беспорядок» или «застой» (диаграмма 1 *Источник информации* [2]).

Диаграмма 1. Состояние мира 2013 в % опрошенных экспертов.

Примечательным оказалось, что почти 30 % указали на то, что в настоящее время идет передел сфер влияния в мире. Было признано, что «среди сохраняющихся в среднесрочной перспективе трендов мы видим закат старых мировых лидеров». Разногласия существуют только в скорости этого процесса.

Акцент также был сделан на проблемах современной мировой валютно-финансовой системы. Как одна из последних площадок, где обсуждалась данная проблема, упоминается Астанинский экономический форум.

Казахстану в этом докладе отведена лидирующая роль в центральноазиатском регионе. Дословно: «Казахстан – единственное из постсоветских государств, вошедшее в первую пятерку претендентов на статус «новых азиатских тигров» и в список государств, которые сегодня не состоят в клубе G20, но могут показать неожиданный и мощный успех во временном горизонте до 2050 года. Кроме того, это единственная страна не из числа крупнейших экономик, которая вошла в топ-лист государств с наиболее интересным опытом стратегического планирования».

Вопросам стратегического планирования в указанном докладе уделено особое внимание. Так на вопрос «Может ли долгосрочное государственное планирование эффективно влиять на развитие страны и нации?» 60% опрошенных уверенно ответили «Да» и 37% указали, что оно помогает в ряде случаев.

По мнению авторов проекта Казахстан «является своего рода модельным примером именно с точки зрения эффективного влияния долгосрочного стратегического планирования на развитие страны» [2].

В одном из докладов московского Института Посткризисного Мира «Модели посткризисного развития: глобальная война или новый консенсус» есть ссылка на утверждение эксперта по глобальной экономике и развитию Института Брукингса США Колина Брэдфорда о том, что кризис 2008 года - это тройной кризис: экономический, политический и институциональный одновременно [3]. Казахстану удастся сглаживать все три составляющие кризиса по Брэдфорду.

Несколько лет назад экс-глава Всемирного банка Джеймс Вулфенсон дал интервью portalу sk.kz (Самрук-Казына). В нем он изложил свой взгляд на роль Казахстана в современном мире: «С начала 2000 года наблюдается значительный перелом в области распределения мирового ВВП. Если после второй мировой войны доля Китая и Индии в совокупности составляла менее 2% от мирового ВВП, то, по прогнозам экономистов, к 2050 году эти страны будут в сумме иметь 50%. Не исключено, что 60% от мирового ВВП будет приходиться на долю Азии. В таком случае у Казахстана появляется прекрасная возможность стать мостом между Востоком и Западом» [4]. Прошло пять лет. Китай уже близок к лидерству в мире по уровню ВВП. Огромный подъем произошел и в других

азиатских странах. Казахстан также значительно упрочил свое положение. Прогноз экс-главы Всемирного банка приобретает реальные очертания. Казахстан же становится не просто тем самым мостом между Западом и Востоком, но и удобной коммуникационной развязкой во всех направлениях.

В последние годы сделаны большие шаги для того, чтобы Казахстан стал самостоятельным участником международных отношений вне всяческих влияний со стороны России, Китая, США или Европейского союза. На постсоветском пространстве каждая республика стремится стать модератором различных политических и экономических процессов. Однако, по мнению большинства обозревателей, лучше всего это получается именно у Казахстана.

Большое признание в мире получили миротворческие инициативы нашей страны и нашего лидера. Даже краткий обзор казахстанских инициатив на международном уровне впечатляет.

В этом году исполнилось 23 года крупной инициативе Президента Казахстана Н.А.Назарбаева по созданию Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии - СВМДА. Она была выдвинута в 1992 году с трибуны ООН. В настоящее время СВМДА успешно функционирует и прогрессирует.

В 1994 году Казахстаном была выдвинута инициатива создания Евразийского союза государств. Однако, как выясняется, наш Президент на тот момент опередил время. Данная идея растворилась в параде суверенитетов на пространстве СНГ. Сейчас основными игроками на постсоветском пространстве признается, что данному союзу альтернативы нет.

В 1999 году – было предложено продолжить деятельность «Шанхайской пятерки». Как результат мы имеем ШОС – полноправную международную организацию.

В 2000 году – предложен проект Евразийского экономического сообщества. Хотя и с большой задержкой, но в 2014 году уже подписываются документы о создании ЕАЭС.

В 2001 году – прозвучала идея Съезда лидеров мировых и традиционных религий. Результат - это мероприятие регулярно проводится в нашей столице и стало основной площадкой для межцивилизационного, межрелигиозного и межконфессионального диалога в современном мире.

В 2002 году – было предложение создать Реестр мировых экологических проблем. Как это ни печально, но мир в недалеком будущем в интересах самосохранения неизбежно придет к этой глобальной идее Казахстана и скорее всего в какой-то форме вынужден будет каталогизировать все экологические проблемы на планете для последующего анализа и совместного решения в силу того, что они не имеют узконациональных границ и касаются всех.

В 2003 году – выдвинуты инициативы о создании ЕЭП и о председательстве Казахстана в ОБСЕ. Казахстан успешно осуществил свое председательство в этой крупнейшей организации по безопасности и вызвал всеобщее уважение и благодарность. Кстати сказать, Казахстан явился первой страной на постсоветском пространстве, ставшей председателем ОБСЕ.

В 2004 году – было сделано предложение о необходимости расширения Совета безопасности ООН и создании Совета региональных организаций при Генеральном секретаре ООН. Данная идея также относится к тому перечню глобальных инструментов, к которому ООН, вероятнее всего, придет в той или иной форме для решения новых угроз и проблем.

В 2008 году – идея учредить на уровне ООН Международный день действий против ядерных испытаний. Теперь этот день ежегодно отмечается 29 августа.

В 2009 году – прозвучало предложение провести в Астане Саммит ОБСЕ, что и было с успехом реализовано в 2010 году. Данный саммит стал отражением изменившейся парадигмы европейской безопасности, так как прошел он далеко от европейских границ в

самом сердце евразийского континента. Как результат данного мероприятия на саммите в 2010 году прозвучала инициатива Казахстана о пространстве Евразийской безопасности, предложение о взаимодействии между ОБСЕ и СВМДА.

В 2011 году прозвучала инициатива расширения глобального баланса – идея G-GLOBAL. Данное предложение является мегапроектом и в силу своей монументальности покажет свою востребованность в недалеком будущем. Идея стала коммуникативной площадкой воплощения объединительных процессов многополярного мира.

И наконец, Казахстан участвует в разработке компромиссных решений для урегулирования ситуации в Украине. Это решение принял Президент Нурсултан Назарбаев по итогам телефонных переговоров с президентами РФ Владимиром Путиным, Президентом США Бараком Обамой и с канцлером ФРГ Ангелой Меркель весной 2014 года. Украина с новой властью и Россия оказались в разных интеграционных модулях, чего никто ожидать не мог. Однако обеими сторонами признается нейтралитет Казахстана в данном конфликте и стремление нашей страны к полномасштабному мирному урегулированию.

Это только небольшой перечень казахстанских инициатив. На деле их намного больше. В целом можно констатировать, что в настоящее время позиция Казахстана в ООН формируется на основе учета интересов нашего государства по всему комплексу вопросов, рассматриваемых ООН.

В указанном выше обзоре «Перспектива-2050. Новая политико-экономическая карта» задавался и такой вопрос: «Какие первоочередные меры следует применять мировому сообществу в отношении стран, переживающих острый внутренний конфликт?». На этот вопрос почти 40% респондентов ответили, что наиболее действенным было бы *«посредничество стран и государственных деятелей, придерживающихся политики нейтралитета»* и еще 15% считали полезным *«посредничество авторитетных политиков мирового масштаба»*. Именно такой имидж имеет Казахстан и наш Президент на мировой арене. По мнению обозревателя «Новой Газеты» (Россия) «Президент Казахстана входит в десятку мировых лидеров по популярности и активности. Он идеальный медиатор между Западом и Востоком» [5].

Одной из главных целей, к которым стремится Казахстан, очевидно, является задача самосохранения. Режим дружеских отношений со всеми это лучше, чем ожидание недружественных действий от кого-либо. И наше движение в группу мировых лидеров не просто самоцель, а стимул, позволяющий вывести наше общество на качественно новый уровень развития. Те огромные средства, которые тратит государство на формирование нового, адекватного реальности имиджа страны, неизбежным образом окупятся через заработанный внешнеполитический капитал. Всего каких-то 20 лет назад большинство людей в мире не только ничего не знало о нашей стране, но и даже не представляло, где находится Казахстан. Теперь же самая позитивная информация о стране выдается самыми солидными средствами массовой информации в мире.

Считается, что Казахстан находится на стыке Европы и Азии. Но на западе Казахстан граничит не с европейскими странами старого света, а с Россией. В отличие от России, которая имеет промежуточное положение между востоком и западом, Казахстан является чисто азиатским государством. Мостом между Западом и Востоком Казахстан стал не в географическом смысле, а именно в политической и экономической плоскостях.

В рамках же постсоветского пространства Казахстан является перекрестком в рамках Таможенного Союза, ЕАЭС, а также ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества) - одной из наиболее значимых международных организаций с участием Казахстана. За время своего членства в ШОС республике удалось внести в деятельность ШОС свежую струю и значительно активизировать ее работу.

Как же республике удастся успешно взаимодействовать с другими государствами в различных международных организациях? Ответ достаточно прост. Казахстан

масштабирует то, что делает внутри государства, на внешнюю деятельность. Одним из обязательных трендов для сбалансированного развития государства является необходимость выработки национальной идеологии. Стратегия-2050, принятая в Казахстане, является, по сути, национальной идеей, вектором, по которому движется страна. По меткому выражению главы фонда «Посткризисный мир» Екатерины Шиповой, «Казахстан постоянно мостит дорогу к ближайшим соседям. И сегодняшние крупные региональные союзы – ШОС, ЕврАзЭС, СВМДА, даже наш Таможенный союз и Единое экономическое пространство – это все инициативы, которые выдвигаются Казахстаном и продвигаются Казахстаном».

В республике бесконфликтно проживают представители 46 конфессий и 130 этносов. Глядя на другие страны, можно утверждать, что Казахстан является знаковым исключением из общего правила. Все время существования независимого Казахстана – это уникальный опыт общественного взаимопонимания и толерантности.

Географически Россия в гораздо большей мере, чем Казахстан находится на стыке Европы и Азии и также, как и мы, позиционирует себя как мост между Западом и Востоком. С Западом у России сейчас, в период украинских событий, очень непростые отношения. Сейчас Россия, как никогда, направила свой взор на Восток, слегка охладев к Западу.

Эти события вполне укладываются в рамки той идеологии, которую в свое время провозгласил видный британский географ, историк, теоретик международных отношений Хэлфорд Джон Маккиндер. Наиболее сильный резонанс на западе вызвал его доклад в Королевском географическом обществе 25 января 1904 г. «Географическая основа (в некоторых переводах - ось) истории» [6]. Хотя его доклад отражал рубежную ситуацию начала XX века, тем не менее, его постулаты о географической причинности мировой истории до сих пор находят отражение в геополитике запада. Основной идеей доклада стали представления о мировой истории, как конфронтации между океанскими и континентальными державами. Маккиндером вводится понятие «Мировой остров», включающий континенты Евразию и Африку. Соответственно северная Атлантика в трактовке Маккиндера стала «средиземным океаном». Самую недоступную часть мирового острова он назвал Хартлендом (Heartland). Хартленд по Маккиндеру – стержневое пространство, не доступное для морских держав (в некоторых переводах – Сердцевина Земли или Евразия). Россия, Казахстан да и вся Центральная Азия находятся как раз в Хартленде. Сам же Хартленд является осью, вокруг которой вращается история человечества (рис. 2. Источник [7]).

Рисунок 2 - «Географическая ось истории» Х. Маккиндера

Целью доклада было обоснование необходимости завоевания Хартленда по геополитическим и экономическим причинам. Отсюда и сегодня берут истоки геополитические воззрения «евразийцев» и «атлантистов». Маккиндер в докладе призывает западные державы сообща отстаивать ценности «атлантической цивилизации», что и было позже реализовано при создании военно-политического блока НАТО. Данный труд неоднократно корректировался, в том числе и самим автором. Но именно первоначальный доклад стал на западе неотъемлемой составляющей классической литературы по геополитике. В докладе показаны определенные преимущества континентальных держав, и в частности, их недостижимость для морских держав. Но это было написано в эпоху отсутствия дальней авиации и ракетной техники.

Как мы видим, Казахстан находится в самом центре этой «оси истории». Этот факт должен постоянно учитываться в региональной и глобальной политике Казахстана. Рисунок 2. визуально показывает, что Казахстан даже по представлениям геополитиков начала XX века является важным центральноазиатским перекрестком. Умелое использование таких геополитических и геоэкономических возможностей позволят стране из субъекта международных отношений, объекта мировой политики превратиться в независимого, активного участника международных процессов. А вышеприведенные примеры подтверждают факт того, что на сегодняшний день идет процесс трансформации Республики Казахстан в актора международных отношений, у которого есть свои видения и позиции по международным проблемам и с которым начали считаться сильные мира сего в вопросах макрорегиональной безопасности и стабильности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 <http://top.rbc.ru/economics/30/06/2014/933408.shtml>
- 2 Международное исследование Фонда «Посткризисный мир»: доклад «Перспектива-2050. Новая политико-экономическая карта».
- 3 Международное исследование Фонда «Посткризисный мир»: доклад «Модели посткризисного развития: глобальная война или новый консенсус», стр. 15.
- 4 Джеймс Вулфенсон, экс-глава Всемирного банка: Казахстан может занять центральное место между Западом и Востоком. <http://sk.kz/topblog/view/187/>
- 5 http://www.ng.ru/cis/2014-03-12/6_nazarbaev.html
- 6 Halford Mackinder: The Geographical Pivot of History, in: Geographical Journal, 23, 1904. (Халфорд Маккиндер: Географическая точка опоры в истории. В журнале "Географический журнал", № 23, 1904)
- 7 Теория Хартленда. <http://school149.avers-telecom.ru/dlrstore/00000c51-1000-4ddd-517d-3600483aebf5/objects/02-4-1/2406.png>

ТҮЙІН

Мақалада дағдарыстан кейінгі әлемнің жағдайын зерттеушілер мен сарапшылардың көзқарастарына талдау жасалады. Ол зерттеулерде Қазақстанға жетекші рөл беріледі. Еліміз бүгінде халықаралық қатынастардың толымды қатысушысы, акторы болып отыр. Қазақстанның бейбітшілікті нығайту жолындағы бастамалары әлемде жоғары бағаға ие болды. Еуразия құрылығының ортасында орналасқан республика Азия мен Еуропаның арасындағы дәнекердің рөлін географиялық ғана емес, саяси, экономикалық тұрғыдан атқарып отыр.

RESUME

The author of the article analyzes the results of studies of professional analysts on a post-crisis world. Kazakhstan in these studies is given the leading role. The state has become the de facto independent actor in international relations. Peace initiatives of our country and our leader are recognized and appreciated around the world. Our country, being situated in the heart of the Eurasian continent, serves as a bridge between the East and the West, but not in a geographical sense, namely the political and economic dimensions.

A.A. Zhumadilova

M. Auesov south Kazakhstan state university senior lecturer

S.M. Turkeeva

M. Auesov south Kazakhstan state university, Master of history

The Sultanate of Oman in the system of inter-Arab Relations

Abstract

The study of the Sultanate of Oman, understanding the factors that determine its national interests and objectives of foreign policy, the study of practical steps to implement them, understanding the strengths and weaknesses of his policy is topical and necessary for the scientific and practical points of view. This allows a better understanding of the foreign policy of Oman, the priority directions of foreign policy, the causes of success and failure, to predict reasonably the possibility of further development of the foreign policy course of the country and the situation in the Middle East as a whole. In the scientific article the basic aspects of foreign policy activities in Oman, relationship with the countries of the region and the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf are examined.

Keywords: Sultanate of Oman, the Persian Gulf, foreign policy, inter-Arab relations

The Persian Gulf is considered to be a major habitat implementation of Oman's foreign policy. Here is that the most pronounced political activity of the Sultanate, and from the situation in the region national security, stability and prosperity of the country are interrelated. The major principles of the foreign policy of Oman are due to in the process of conflict resolution and other issues of the Gulf. One of the most important tasks of the Oman's diplomacy was the development of security concept of the Persian Gulf. Let's try to reveal the essence of this concept and show its evolution due to changes in the world order and regional scale.

Priority attention of Oman's diplomacy to the region under consideration is also due to accumulated rich historical experience of this small country, which took place both through conflict, and through cooperation with various international forces in the Persian Gulf and the Indian Ocean. In most cases Oman was the only Arab party of certain events.

In early 1971, seeking to emerge from international isolation Qaboos bin Said paid visits in number of heads of conservative Arab regimes urging them political support and meet the requests for the Sultanate in PAH. In December 1971 he visited Riyadh, after which the Saudis stood completely on his side, breaking a previous

relationship with bin Ali Ghalib and other supporters of the Imamate.

Sultan declared in its official statements commitment to pan-Arabism and pan-Islamism, expressing solidarity with the struggle of the Arab people against Israeli aggression, for the provision of the Palestinian Arab people of their legitimate national rights. On September 29th, 1971, with the assistance of a number of Arab regimes Sultanate of Oman became a member of the PAH, and on October 7th became a member of the United Nations.

Problems of the Middle East and the Persian Gulf take an important place in Oman foreign policy. Oman's authorities declared their commitment to Arab unity, supported by pan-Arab Middle East settlement platform, adopted in 1982 in Fez. Oman condemns Israel's aggressive policy, which was under Tel Aviv responsibility for the endless tensions in the Middle East. He condemned the Israeli aggression in Lebanon in 1982 and demanded complete withdrawal of the Israeli troops from the country.

However, Oman's Middle East policy was markedly different from even his neighbors in the Arabian Peninsula.

In particular, Oman supported the Camp David Accords United States, Israel and Egypt, welcomed the peace treaty between Egypt and Israel (March 1979). Oman had refused to be engaged in collective sanctions against Sadat's regime (November 1978), a decision which was taken at a meeting of the Baghdad's Arab Summit and confirmed at the meeting of the Foreign Ministers of Economy and Finance of the Arab countries in March 1979. Within the Oman's authorities, who were elected to cooperate with Sadat regime in early 1980 in Cairo he sent a military delegation and signed a secret treaty of mutual defense. According to this document, the parties had committed to provide each other with the necessary assistance in the event of military threat to any of them. At the request of President Sadat Sultan of Oman sent his military specialists, as well as provided assistance to rearm Oman's army [2, p.16].

After the assassination of Sadat and the coming to power in Egypt of President Mubarak Oman began persistently to push other Arab countries to restore relations with Cairo on the "unconditional" basis, i.e. without putting forward as a precondition for this refusal of Egypt from the Camp, i.e. David Accords. He supported the agreement between Amman Jordan's King Hussein and Arafat, Chairman of the PLO Executive Committee on February 11, 1985 entered into conflict with the decisions of Fez meeting of Arab States' heads and the sessions of the Palestinian National Council. In general, they approved the initiative of Mubarak to hold direction Jordanian - Palestinian negotiations with Israel brokered by the United States of America.

Going into the formed Cooperation Council for Arab States of the Gulf in 1981, Oman adhered to the deepening of integration between its members, particularly in the area of defense. Sharing the thesis put forward by the GCC that the responsibility for security in the Persian Gulf should be held directly in the region, the Omani authorities nevertheless indicate the inability of the Council to solve this problem, allowing for the possibility of "collaboration" with Western countries.

Considering that Oman is a member of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf (GCC), the sultanate is coordinating the construction of its armed forces with the organization and support of its Constitution, which states that the members of the GCC must:

- Oppose any military intervention in the affairs of foreign countries in the region, from whatever quarter;
- Disagree with the presence in the region of foreign military bases and fleets;
- Create standalone armed forces of the Member States of the Council and coordinate their actions in order to provide support to member countries of the GCC on its own armed forces in the protection of their safety and for the sake of stability in the region [3, p.157].

Together with other members of the GCC Oman stands for peaceful settlement of the Iran-Iraq conflict and supports the international and Arab mediation efforts in this direction.

After the start of the Iraqi invasion of Kuwait, Oman actively campaigned for a peaceful resolution of the crisis and made a number of diplomatic steps in this direction. However, when it became clear that this problem could not be solved in peaceful way, Oman, together with other countries in the GCC, had the most effective support to the international force for the preparation of "Operation Desert Storm", which resulted in Kuwait, was liberated. Moreover, it was Oman that initiated the idea of creating 100,000th contingent of armed forces under unified command of the GCC in order to avoid a situation in the future, when the Gulf countries had been forced to seek military assistance from the United States and other developed countries [4, p.5]. At the same time, trying not to lose its position in relations with Iraq, Oman in the mid 90s repeatedly expressed the opinion about the need to mitigate the UN sanctions imposed on Iraq, and in March 1998, Sultan Qaboos received Iraqi Minister of Justice, calling in negotiating the Iraqi leadership to comply fully with all the requirements of the UN to speed up the lifting of sanctions.

It should be noted that in the 90s Omani government was very actively engaged in the problem of demarcation in order to avoid possible disputes with its neighbors on this issue. For example, in November 1992, Oman after 2 years of negotiations signed an agreement on the final demarcation of the borders with Saudi Arabia, and in May 1999 - with the UAE. So far, Oman had an agreement on the demarcation of land and sea borders with all neighboring countries, except Pakistan, which had not yet reached an agreement on the definition of the maritime border [5].

In general, after coming to power of the Sultan Qaboos, Oman developed an active diplomacy, trying to get out of isolation on the international arena, which was the result of extreme conservatism of his father, who once passed into the hands of British diplomacy to represent Oman in the international arena. Sultan Qaboos, on the contrary, took an active part in diplomatic affairs of the state.

For a number of international issues of common Oman took the whole constructive position. It expresses its commitment to peace and security of nations. Oman in favor of ending the arms race was for banning nuclear weapons and for the usage of outer space for peaceful purposes. He supported the establishment of nuclear-free zones in various parts of the world, including the Middle East, and the Indian Ocean as a peace zone.

Although the main place in the foreign policy of the country is working on its participation in the activities of the GCC, which Oman coordinates its foreign policy action, the position of Oman in the Middle East conflict is still characterized by a number of features. So, in April 1994 Oman visited the Israeli Deputy Minister of Foreign Affairs, which had been the first official visit to one of the Gulf countries for Israelis since 1948. In December of that year, Israeli Prime Minister Yitzhak Rabin paid an official visit to Oman where he held talks with Sultan Qaboos about the Middle East peace process, and in February 1995, the two countries agreed to establish diplomatic relations on a "reduced level", i.e. at the level of representations, not ambassadors. Agreement on the opening of such offices was signed in January 1996, in April of the same year Oman visited the new Israeli Prime Minister Shimon Peres, and in August Oman opened its sales office in Israel.

After the change of government in Israel, Oman, according to the decision of the Arab League, protested Netanyahu government due to the construction of Jewish residential neighborhoods in East Jerusalem, suspended in April 1997 its relations with Israel. In July Oman announced the opening of its office in the center of the Palestinian National Authority - Gaza City, and in early 1999 President Yasser Arafat, the Palestinian Authority, visited Oman [6].

Omani government realizes the importance of the position of the country allowing its territory to control the Strait of Hormuz, the entrance to the Persian Gulf and through which 40 percent of the world's oil traffic. Considering this, Oman has prioritized the defense zone of the Strait of Hormuz. However, the military doctrinal Sultanate is based on the fact that the country will not conduct wars of aggression and officially Oman's potential enemy is not defined.

Sultanate advocates the creation of a reliable system of regional security in the Gulf region, with the exception of the possibility of the armed conflict here. In Muscat in favor of a balanced distribution of forces in the Gulf Saudi Arabia and Iran equilibrated to each other. After the merger in May 1990 North and South Yemen before sultanate was a problem of border demarcation with the new state, the document on the implementation of which was signed in December 1992. Then, Oman financed the construction of the highway between the two countries and in June 1995 Oman and Yemen Arab Republic officially held the demarcation process, after which the 15,000th Omani troops left the disputed border areas. In May 1997 Oman and Yemen Arab Republic at a ceremony in Muscat solemnly signed the International Date card, thereby removing the border controversy for many years existed between them [7, p. 82].

Today, the available Oman settled the disputed border issues with Yemen (1992) and the UAE (2003). Small differences remained with Saudi Arabia, but they had not had a significant effect on bilateral relations, especially since as early as 1992. Oman and KSA signed an agreement which fixed the need to solve all existing problems between the two countries by political means.

One of the priorities of Oman's foreign policy is due to the Arabian monarchies in the framework of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf (GCC). Oman continues to actively participate in the activities of the organization, it is a supporter of the further development of integration processes within the framework of the Cooperation Council. Muscat GCC supports solutions on major regional and international issues, at the same time does not want to establish Oman Saudi hegemony in the organization. Protests and strikes in Oman earlier this year caused concern in the Arabian monarchy. In March, the GCC Foreign Ministers decided to allocate \$ 10 billion to Oman on social programs and housing in order to reduce arisen internal tension in the Sultanate. At the same time, along with Qatar, Oman did not follow the example of KSA, UAE and Kuwait sent troops to Bahrain in March 2011 to participate in the suppression of the country erupted in mass anti-government protests. Note that the elements are stored in Oman suspicion and distrust in relationships with some Arabian monarchy. This, experts say, contributes emphasized in Muscat close relations with Iran, which annoys the neighbors, especially in the UAE. In early 2011 the government of the Sultanate reported disclosure in the country espionage and anti-government group that "undermine the state system", accusing the Emirates in supporting the criminals. However, further development of this incident did not take place.

Important place in the diplomatic activity of Oman who has always had relations with Iran deteriorated sharply after the anti-Shah revolution. In March 1991 contributed to Oman, however, the restoration of diplomatic relations took place between Iran and Saudi Arabia, and in September 1992 Oman signed a new Iran economic and trade agreement that would significantly expand ties between the two countries.

Oman - Iranian relations have deep historical roots. The two countries are linked not only by geographical proximity, but also by a vital communication -rodstvennye tribes living on the shores of the Persian Gulf. At the beginning of the 1970s then the Shah Sultan Qaboos gave considerable assistance with the military, which helped him cope with the insurgency in the province of Dhofar [8]. Omani leadership recognizes the enormous strategic and political influence of Iran in the region due to its strategic location, population, economic and military potential. In addition, Iran shares with Oman control of the Strait of Hormuz, i.e. "Acts in the field of vital importance for strategic and political interests of the Sultanate." Today Oman sees Iran an important political and economic partner, and bilateral relations have been further developed. In 2009, Sultan Qaboos made the first after the Islamic revolution in Iran in 1979 official visit to Teheran. Moreover, this visit was in the days of the Teheran inauguration of President of Iran Mahmoud Ahmadinejad after his re-election to the post, which actually meant recognition of the Oman legality results of the past election in Iran, which raised serious doubts

in the West. Oman recognizes the right of Iran to the peaceful use of nuclear energy, but does not approve of the alleged intentions of Iran to develop nuclear weapons. At the same time in Muscat they believe that a possible US military operation to destroy Iran's nuclear capacity will lead to destabilization of the situation in the Middle East, especially in the Persian Gulf. In 2010 Oman and Iran signed a new agreement on cooperation in the military sphere. It provides inter alia joint exercises of the Armed Forces of the two countries, successful development of trade and economic ties. So, for the past two years the Iranian exports to Oman increased by about 40 percent. Another important factor is that, unlike other Arab monarchies, Omani-Iranian relations are not a complicated Shiite factor, i.e. the Sultanate has no large Shiite community. The modern internal - and foreign policy experience in Oman, gained over the years that has passed since the coming to power of the Sultan Qaboos in 1970 is also important. First of all, it is an armed conflict in Dhofar [9] to support the countries of the socialist camp and its supporters in the region. Then the withdrawal of British troops from the Suez gave birth to a vacuum in the regional balance of power. We should also mention the discovery of new oil fields, which led to the inclusion of the region in the strategic calculations of international forces. Sultan Qaboos has paid serious attention to the establishment of relations with major neighbors - Saudi Arabia. Intermediaries in the United Kingdom and the United States were made. As a result, a number of territorial concessions by Oman promise to support the policy of King Faisal in the Arabian Peninsula. Sultan Qaboos has received both political, financial and military support needed to combat the national - liberation movement to stabilize the situation in the country.

Sultan's foreign policy had two main objectives: to recognize and strengthen his regime in the Arab world and to obtain support of conservative regimes in the region to fight against the national liberation movement in Dhofar [10, p. 164]. To achieve this Sultan Qaboos made a number of concessions in Saudi Arabia. During his visit to Riyadh in December 1970 he made a number of territorial concessions and expressed full support for the policy of Saudi Arabia in the Gulf [11, p. 126]. In response Saudi Arabia has stopped all forms of assistance to the rebels of the Omani and blocked all the ways of their supplies which passed through the desert of Rub al-Ha-li. At the same time, Saudi Arabia has pledged to give financial assistance to Oman [12, p.186]. At this time Saud-Omani ties had gone far beyond bilateral relations. Immediately after the establishment of diplomatic relations at the end of 1971 the Saudi rulers and the Sultan of Oman began to closely coordinate their actions to combat the national liberation movement in the south of the Arabian Peninsula. Arab press wrote of a wider conspiracy, aims to overthrow the progressive regime in Southern Yemen and rejection of her province of Hadramaut [12, p. 110]. During this period frequent invasion force of mercenaries started in the territory of Southern Yemen from Saudi Arabia. Overall from 1971 to 1973 there was a rapid convergence of the two monarchies.

The Sultanate has always been known for its clear policy based on cooperation with all countries on the basis of mutual respect, encouragement of dialogue and non-violence in dealing, fraternal relations between states and stability. Balanced and dynamic policy of Oman became an important factor of stability in the region. Suffice it to mention that the Sultanate of Oman was one of the first initiators of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf (GCC) before other Arab states in the region realized the need for a regional alliance that would be able to provide security in the area without the intervention of external forces. Sultanate settled all territorial problems with neighboring countries, as Arab (UAE, Saudi Arabia, Yemen) and Iran and was the initiator of peaceful resolution of conflicts in the region calls for the immediate cessation of the Iran-Iraq war and the withdrawal of Iraq from Kuwait.

LIST OF REFERENCES

- 1 Bocharov S., Special Economic Zones in the Arab States: Trends Moscow, 2005 – 326 p.
- 2 Muller B. Resolve the dilemma of security in the Gulf region. - M., 1998. – 521 p.

- 3 ES Melkumian. GCC in global and regional processes / Melkumian ES. - Moscow, "IIIiBV" 1999. – 197 p.
- 4 Majid Al-Khalili, Oman's Foreign Policy: Foundations and Practice, Doctoral Dissertation, International Relations, Florida, Florida International University, 2005.
- 5 GCC in the XXI-st century / edited. Jamal S. Al Suwaidi. - Abu Dhabi: Emirates Center for Strategic Studies, 1999. // <http://www.aljazeera.net>
- 6 Oman: A Unique Foreign Policy // <http://www.rand.org>
- 7 Marc J. O'Reilly. Oil Monarchies without Oil: Omani and Bahraini Security in a Post-Oil Era. - Middle East Policy, 1999. - № 6 (3). - P. 78-92.
- 8 Kenneth Katzman. Oman: Reform, Security, and US Policy // <http://www.fas.org/sgp/cr>
- 9 Sultanate of Oman. Ministry of Information. Years of Endeavour and Achievement, 2005 // <http://www.omanet.om>
- 10 Kechichian J. Oman and the World, Rand, Oman and the World. The Emergence of an Independent Foreign Policy. Rand Corporation. 1995. – 409 p.
- 11 John E. Peterson. Oman in the Twentieth Century. - London: Croom Helm, 1978. – 644 p.
- 12 Isaev VA, Filonik SA The Sultanate of Oman (Essay socio - political and socio - economic development). – M., 2001. - 240 p.

ТҮЙІН

Ғылыми мақалада Оман сұлтандығының сыртқы саяси іс-әрекеттерінің негізгі аспектілері, Парсы шығанағындағы араб мемлекеттері ынтымақтастық Кеңесі мен аймақ елдерімен өзара қарым-қатынас мәселесі қарастырылған.

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассматриваются основные аспекты внешнеполитической деятельности Омана, взаимоотношения со странами региона и Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива.

Қ.М. Мұқажанов

Еуразия гуманитарлық
институты, а-ш.ғ.к., профессор

Қазақстан Республикасы Конституциясындағы экология мәселесі

Аннотация

Мақалада Ата заңымызда қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселесі нақты көрініс тапқаны және сол арқылы нормативтік құқықтық актілерді дайындауда, қолдануда, ішкі, сыртқы қатынастарды құқықтық реттеуде басшылыққа алынатыны сөз болады. Еліміздегі бұл мәселелерді шешу мақсатында жүргізіліп жатқан жұмыстар мен болашақтағы міндеттер талқыланады.

Түйін сөздер: Конституция, қоршаған орта, табиғи ресурстар, құқық, заң, заңнама, жер, жануарлар дүниесі, өсімдіктер дүниесі, энергия көздері.

Жиырма жылдығын атап өткелі отырған Ата заңымызда қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселесі нақты көрініс тапқан. Ол Конституциямыздың бірнеше баптарында тікелей көрсетілсе, бірнеше баптарда жанама түрде ескертіліп елімізде нормативтік-құқықтық актілерді дайындауда, оларды қолдануда, ішкі, сыртқы қатынастарды құқықтық реттеуде басшылыққа алынып отырады.

Ата заңымыздың 6-бабында «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады», - деп атап көрсетілген [1]. Бұл ата-бабаларымыздың білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғаған ұлан байтақ жеріміз, алтын мен мысқа, темір мен көмірге, мұнайға, газға, уран мен қорғасынға тағы басқа байлықтарға толы оның қойнауы, өзендеріміз, көлдеріміз бен теңіздеріміз, ормандарымыз және тек азықтық ғана емес дәрілік те қасиеті мол шөптеріміз, аспанымызда қалықтаған қыран бүркіттерімізден бастап, арқарларымыз бен барыстарымыз тағы да басқа құнды байлықтарымыздың бәрі-бәрі мемлекеттің меншігінде деген ұғымды білдіреді. Мемлекетіміз оларды қорғайды, еліміздің игілігі үшін тиімді пайдалануды ұйымдастыра отырып, бақылайды. Осы мақсатта экологиялық, жер, орман, су кодекстері, жер қойнауы және жер қойнауын

пайдалану туралы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы заңдар, тағы басқа нормативтік-құқықтық актілер қабылдануда, қолданылуда.

Қазақстан Республикасы Конституциясының мызғымастығының нышаны әрі кепілі, Елбасымыздың Қазақстан халқына Жолдауларында, кітаптарында, сөйлеген сөздерінде, күнделікті әрекеттерінде қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселесі әрқашан лайықты орнын табуда. Семей полигоны мен Арал теңізі мәселелері, «Жасыл ел» және «Жасыл экономика» бағдарламалары, Астана қаласының, өңірлердің дамуы туралы ойлары, әрекеттері еліне, жеріне деген сүйіспеншіліктің, қамқорлықтың үздік үлгісі емес пе?

Конституцияның жоғарыда келтірілген 6-бабында «Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін», - деп көрсетілген. Осының негізінде елімізде Кеңес дәуірінде болмаған жерге жеке меншік құқығы енгізілді. Бұл нарықтық экономикаға өтудің алғы шарттарының бірі еді. Бірақ та, жерге жеке меншік құқығы жаппай емес, тек заңда белгіленген негіздерде, яғни Қазақстан Республикасының жер қорын құрайтын жеті жер санатының тек кейбіреулерінде ғана енгізілді. Жер заңнамасында қандай жер кімге, қандай мақсатқа, қаншама мөлшерде берілетіні анық көрсетілді [2,50-бап]. Екіншіден, жерді зат, байлық деп қарайтын болсақ, азаматтық кодексте байлықтың мөлшеріне шек қойылмайды, оны пайдалануға байланысты иесінің құқығы шектелмейді [3,191-бап]. Ата заңымызда көрсетілгендіктен жер заңнамасы бойынша жер әр жеке тұлғаға белгілі бір мөлшерде ғана беріледі және оны пайдалану тұрақты түрде қадағаланып отырады. Ұзақ уақыт пайдаланылмаған, заң талаптарын бұза пайдаланылған жағдайларда меншік құқығын тоқтатуға дейін шара қолданылады [2,81-бап].

Конституциямыздың 38-бабында «Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті» екендігі айтылған. Бұл әр азаматтың табиғат байлықтарын қорғауға, арттыруға, болашақ ұрпаққа жақсы жағдайда қалдыруға міндетті екендігін көрсетеді. Елімізде қарасаң көз тоймайтын әсем жерлер, табиғи ескерткіштер, аңдардың, құстардың, өсімдіктердің түрлері жеткілікті. Оларды мақтан тұтуымыз да заңды. Десек те, кейбір әрекеттеріміз Ата заңымыздың талаптарына сай келмей жатады. Кейбір азаматтарымыздың табиғатты пайдалану мәдениетінің төмендігі, «табиғатты сүйю, одан тек алу» деп түсінулері қынжылтады. Заңсыз аң аулау киіктерімізді қырып салса, Каспийдегі бағалы балықтар да күннен күнге азаюда. Күнде көріп жүрген, бос құтылар мен қағаздарды, қалдықтарды көшеге лақтыра салу да мәдениеттілігімізге сын деп ойлаймын. Мыңдаған көлі бар Финляндияның әр көлінің суынан ішуге болады екен [4, 8]. Ал біздің «табиғатты сүйетін» кейбір азаматтарымыз дем алғаннан кейін сол өзен, көлдерден су ішпек түгілі жағасына жақындау қауіпті.

Ата заңымыздың 37-бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті», - деп көрсетілген. Бізде әдейі іздеп барып көретін, басқаларға көрсететін, мақтан тұтатын, сақтайтын дүниелер өте көп. Тек аңсап барғанда, кейбір азаматтарымыздың болғаны туралы белгілерді көргенде қынжыласың, жанындағы адамдардан ұяласың.

Жоғарыдағы екі бапта да Қазақстан Республикасының азаматтары деп көрсетілген. Бұдан оның басқаларға қатысы жоқ деген ой тумайды. Ата заңымыздың 12-бабында «Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар республикада азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады» - деп айтылғандықтан жоғарыдағы міндеттер шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға да қатысты болып табылады [1].

Конституцияның 31-бабында: «Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсауығына қолайлы айналадағы органы қорғауды мақсат етіп қояды», - делінген. Бұл бағытта елімізде көптеген ізгі шаралар атқарылуда. Қорықтардың, ұлттық парктердің, туристік объектілердің ашылуы, ормандарды шабуды шектеу, мұнай өндіруде ілеспе газдарды атмосферада жағуды тоқтату т.б.

Германияда 2025 жылы қолданылмақ электр қуатының 25%-ы экологиялық таза жолмен - жел, су, күн қуатын пайдаланып өндірілмек. Тек желдің күшімен ғана бірнеше атом станциялары беретін қуатты өндіруге болады екен [4, 25]. Түркияда әр үйдің төбесінде дерлік күн батереялары орналасқан. Табиғи ресурстарымыз ұшан теңіз біздің бұл бағыттағы атқарар жұмыстарымыздың да ауқымы өте жоғары.

Елбасымыздың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «2050 жылға қарай елде пайдаланылатын энергиядағы баламалы және жаңартылатын түрлерінің үлесі жартысынан кем болмауы керек», - деп атап көрсетті [5]. Бұл бағытта күннің қуатын, желдің күшін, жер қойнауының жылуын, теңіз толқындары мен шағын су электрстанцияларының энергиясын, тағы басқаларды пайдалану жұмыстары қолға алынған. Сонымен қатар, «Жасыл экономика» бағдарламасының ауқымын, табиғи газды пайдалануды кеңейту, биогаз, биоотын, биожағармай, биогумус т.б. өндірісін өркендету қолға алынуда. «Болашақтың энергиясы» тақырыбындағы ЭКСПО-2017 көрмесінің Астана қаласында өткізілуі де бұл бағыттағы жұмыстарға үлкен серпіліс бермек.

Конституциямыздың 2-бабында: «Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді», - делінген. Ол Қазақстан Республикасының жер заңдарының негізгі принциптерінің бірі ретінде қабылданған [2,4-бап]. Оның басты қадамы ретінде Елбасымыздың тікелей басшылығымен жүргізілген еліміздің шекарасының белгіленуін атауға болады. Барлық көршілеріміз бен шекарамыз заңдастырылған. Бұны еліміздің тарихындағы елеулі оқиға деп айтуға толық негіз бар. Барлық кезеңдерде, барлық елдерде дауларға, қақтығыстарға, соғыстарға әкелетін «Жер дауы» біздің еліміз үшін түпкілікті шешілген. Мұны да Ата заңымыздың жеңістерінің бірі деп түсінеміз.

Жоғарыдағыларды саралай келе, Конституциямыз тәуелсіз еліміздің өркендеп өсуінде басшылыққа алатын негізгі құжатымыз және болашақта да сол міндетін атқара береді деп сеніммен айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 жыл.
- 2 Қазақстан Республикасының Жер кодексі. 20 маусым 2003 жыл. №442-ІІ
- 3 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 27 желтоқсан 1994ж. № 269 - ХІІІ
- 4 Экологические новости. // Экологическое образование в Казахстане. - 2008. - №2. - С. 8, 25.
- 5 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан 2012 жыл.

РЕЗИЮМЕ

В Конституции Республики Казахстан важное место занимают вопросы охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов. Они учитываются при подготовке и

применении нормативно-правовых актов, правовом регулировании внутренних и внешних взаимоотношений.

RESUME

The issues of the environmental protection and rationaly usage of natural resources have been indicated in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

They are taken into consideration when making and implementing legal regulation orders to regulate internal and external relations.

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі болып жатқан реформалар және бүгінгі күні банктердің дамуындағы кездесетін өзекті мәселелер қарастырылған. Мемлекеттің банк жүйесіндегі іріктіру процестері мен құқықтық реттелуінің кейбір аспектілері зерттелді. Шетелдік банктердің тәжірибесі негізінде Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі түзету бағыттары жүргізуде.

Түйін сөздер: банк, банктік жүйе, шетел банктері, ислам банкі, мемлекетаралық банк, Ұлттық банк, коммерциялық банк.

И.С. Сактаганова

Еуразия гуманитарлық институты, з.ғ.к., доцент

А. Рысбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қазақстан Республикасы банк жүйесінің құқықтық реттелуінің кейбір аспектілері

Қазіргі таңда Қазақстанның банк секторы маңызды орын алатын демократияның дамуы жағдайында экономикалық және құқықтық жүйелердің қарқынды өркендеуі кезеңін бастап кешуде.

Қазақстан Республикасының банк жүйесі Ұлттық банктен және коммерциялық банктерден тұрады. Банк есеп айырысу міндеттемелердің субъектісі ретінде азаматтық қатынастардың дәл осы қатысушысына ғана тән ерекше міндеттерден көрінетін бірқатар ерекшеліктерге ие.

Әрбір мемлекеттің экономикасында ірі кәсіпорындар, шағын және орта кәсіпкерлікпен қатар мемлекеттің дамуының негізі – банк жүйесінің қалыпты жұмыс істеуі екенін әлемдік практика көрсетуде [1].

Қазақстан Республикасында «Қазақстан Республикасы банктер және банк қызметі туралы» ҚР Президентінің 1995 жылғы 31 тамыздағы заң күші бар жарлығында «Қазақстанның екі деңгейлі банк жүйесі бар бірінші деңгейдегі мемлекеттің Ұлттық банкі, ал басқа банктердің барлығы екінші деңгейлі, яғни коммерциялық банктер» делінген.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің (уәкілетті орган) міндеттері, қызмет қағидаттары, құқықтық мәртебесі және өкілеттіктері «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасының заңымен және Қазақстан Республикасының басқа да заңдарымен айқындалады.

Уәкілетті орган өз құзыреті шегінде банк қызметінің мәселелері бойынша реттеуді, сондай-ақ өзінің ведомствосымен қатар бақылау

мен қадағалауды жүзеге асырады және банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың жұмыс істеуі үшін жалпы жағдайлар жасауға ықпал етеді.

Уәкілетті органның банктерге және банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдарға қатысты реттеу функциялары Қазақстан Республикасының ақша-кредит жүйесінің тұрақтылығын ұстап тұруға, банк кредиторларының, олардың салымшылары мен клиенттерінің мүдделерін қорғауға бағытталған.

Қазақстан Республикасының заң актісімен белгіленген ерекше құқықтық мәртебесі бар Қазақстанның Даму Банкін қоспағанда, өзге банктердің бәрі банк жүйесінің төменгі (екінші) деңгейіне жатады.

Шетелдер қатысушы банк - орналастырылған акцияларының үштен бірінен астамы: а) Қазақстан Республикасының резиденттері еместердің; б) орналастырылған акцияларының немесе жарғылық капиталдарға қатысу үлестерінің үштен бірінен астамы Қазақстан Республикасының резиденттері еместердің не соларға ұқсас Қазақстан Республикасы резиденттерінің - заңды тұлғаларының иелігінде, меншігінде және/немесе басқаруында болатын Қазақстан Республикасы резиденттерінің - заңды тұлғаларының; в) Қазақстан Республикасының резиденттері еместердің не осы баптың 6 (б)-тармағында көрсетілген заңды тұлғалардың қаражаттарына билік етушілер (сенім білдірілген адамдар) болып табылатын Қазақстан Республикасы резиденттерінің иелігінде, меншігінде және/немесе басқаруында болатын екінші деңгейдегі банк.

Ислам банкі - уәкілетті органның лицензиясы негізінде осы Заңның 4-1-тарауында көзделген банк қызметін жүзеге асыратын екінші деңгейдегі банк.

Ислам банкі депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесінің қатысушысы болып табылмайды және депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесімен ислам банкіндегі депозиттерге кепілдік берілмейді.

Ислам банкін құрудың және оның қызметінің ерекшеліктері осы Заңның 4-1-тарауында белгіленген.

Мемлекетаралық банк - халықаралық шарт (келісім) негізінде құрылып, жұмыс істеп тұрған, құрылтайшылары Қазақстан Республикасының Үкіметі (немесе ол уәкілдік берген мемлекеттік орган) мен сол шартқа (келісімге) қол қойған мемлекеттердің үкіметтері болып табылатын банк.

Қазақстан Республикасында «Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» акционерлік қоғамын қоспағанда, мемлекет қатысатын мамандандырылған салалық банктерді құруға жол берілмейді [2].

Қазіргі кезеңде нарықтық типпен дамыған елдердің барлығында дерлік екі деңгейлі банк жүйесі құрылып, белсенді түрде одан әрі өрістеуде.

Банк және тауарлы, ақшалай қарым қатынастардың даму тарихы тұрғыдан қатарлас жүреді және өзара тығыз байланыста болады. Банктік шаруашылық өмірдің орталығы барлық экономиканың негізгі түйіні болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының экономикалық ахуалының дамуына қарамастан, ҚР дамушы мемлекеттердің белгілерімен сипатталады. Бұл белгілер ұлттық валютаның әрекет етумен шектелмейді және ол мемлекет тарапынан тыс еркін конвертацияланбайды, бағалы қағаздар нарығының төмен деңгейіндегі өтімділігімен сипатталуда.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жалпы экономикалық тұрақтылық және инвесторлар сенімін өсіруді қамтамасыз ету үшін бірқатар шараларды қолдануда. Бірақ, Қазақстандағы болашақ экономикалық тұрақтылықтың перспективалары мәнді түрде Үкіметпен, Қаржы Министрлігімен, Ұлттық Банкпен және басқа да мекемелердің қабылдаған бірқатар экономикалық шараларға тікелей тәуелді.

Қазақстан Республикасында «Қазақстан Республикасы банктер және банк қызметі туралы» ҚР Президентінің 1995 жылғы 31 тамыздағы заң күші бар жарлығында «Банктер

мемлекеттің міндеттемелері бойынша жауап бермейді, сол сияқты мемлекет те олардың міндеттемелері бойынша жауап бермейді, бұған осы баптың 2-тармағында көрсетілген реттер, сондай-ақ банктер мен мемлекет өзіне осындай жауапкершілік алған жағдайлар кірмейді. Мемлекет Қазақстан Республикасының резиденттері - мемлекетаралық банктер қабылдаған депозиттердің сақталуына кепілдік береді және олардың міндеттемелері бойынша осындай банктердің (немесе олар уәкілеттік берген мемлекеттік органның) жарғылық капиталындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің үлесіне тепе-тең мөлшерде жауап береді. Қазақстан Республикасының заңдарында тікелей көзделгеннен басқа реттерде мемлекеттік органдардың және олардың лауазымды адамдарының кез келген түрде банктердің қызметіне араласуына тыйым салынады. Банк несиелік берушілерінің мүдделерін қорғау және Республиканың банк жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында уәкілетті орган Қазақстан Республикасының Үкіметімен келісім бойынша, Қазақстан Республикасының банк заңнамасының талаптарына сәйкес капиталының теріс мөлшері бар банктер акционерлерінің құқықтары мен міндеттерін, оларға заңдарда белгіленген санкцияларды қолдану арқылы мәжбүрлеп шектеу туралы шешімдер қабылдауға құқылы» [2].

Нарықтық экономика ерекшеліктері банктік емес мекемелермен үйлестіре отырып көп деңгейлі банк жүйесінің, олардың ақша-несиелік және делдалдық қызметінің формалары мен түрлері бойынша көп түрлілігінің, Орталық (бірінші деңгей) және басқа банктер (екінші деңгей) арасындағы функцияларды заң жүзінде бөлудің қажеттілігін тудырады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі Қазақстан Республикасының орталық банкі болып табылады және Қазақстан Республикасы банк жүйесінің жоғары деңгейін құрайды.

Банк ісінің әлемдік тәжірибесі көрсетіп отырғандай, барлық елдердегі несиелік институттардың ішінен елдің бүкіл несиелік жүйесін басқаруда басты рөл атқаратын орталық банктер бөлініп шығатын болды. Ал олардың басшылық рөлі мемлекет берген кең ауқымды өкілеттіліктерге байланысты. Банктердің банк функцияларын, ақша – несиелік эмиссиясын жүзеге асыруына байланысты орталық банктер коммерциялық банктердің, яғни екінші деңгейлі банктердің қызметіне әкімшілік бақылау мен нақты экономикалық ықпал ету құқығы несиелік мекемелер міндетті түрде қолдануы тиіс норма шығару құқығы бар. Коммерциялық банктер несиелік саясат жүргізуде және өз клиенттеріне толығымен дербес әртүрлі қызметтер көрсетуде.

Нарықтық экономикада арнайы банктік емес институттар құрылмаған жағдайда кез келген елдің несиелік жүйесі аяқталмай қалады. Халық салымдарын толығымен тарту мүддесі мен өзгеріп отырған нарықтық экономика талаптарын толық қанағаттандыру бұл институттардың құрылуын талап етеді, ал олар несиелік жүйесін толықтырып, байытады, экономикадағы өзгерістерді икемді және сезімтал ете түседі.

Мемлекет, экономикаға жетекшілік жасай отырып, Ұлттық банк арқылы бірегей ақша – несиелік саясатын жүргізеді. Бұл принцип айналыстағы ақша массасының көлемін реттеу жолымен ұлттық валютаның ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін, ақша-несиелік саясатын жалпы экономикалық саясатты жүзеге асыру және оны әлемдік экономикаға интеграциялау саласында республика мүдделерін қорғау үшін қажет.

Әлемдік тәжірибеде, нарықтық экономика жағдайында Орталық банктің жұмысын ұйымдастырудың әр түрлі құқықтық формалары бар:

- оның капиталының қалыптасуы 100% мемлекеттің қаражаты есебінен болатын унитарлық банк;
- акцияларының бөлігі мемлекетке тиесілі (немесе мемлекеттің қатысуынсыз) акционерлік қоғам;
- бірлестік типтес ұйым (мемлекеттің қатысуымен немесе қатысуынсыз);
- Орталық банктің қызметін бірігіп атқаратын тәуелсіз банктер жүйесі.

АҚШ-та орталық банктердің капиталына мемлекет қатыспайды, олардың капиталы Федералды резервтік жүйенің (ФРЖ) мүше банктерінің жарна пұл төлемдерінен тұрады.

Негізі Ұлттық банк унитарлық орган болып табылады. Мемлекет – жарғылық қордың жалғыз иесі. Негізгі қор – ғимараттардан, құрылғылардан, көлік және басқа да құндылықтардан тұрады, ал айналым қаражаты – банкке тиесілі ақша қаражаттарынан тұрады. Ұлттық банк резервтік және басқа қорлар құрады. Резервтік қор жарғылық көлемінде құрылып, ол өзіндік табыс есебінен толтырылады және осы қорға байланысты нормаларға сәйкес жүргізілетін операциялар бойынша шығындарды жабуға арналады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің негізгі міндеті – Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады[3].

Коммерциялық банктердің басқа қаржы институттарынан айырмашылығы және ерекше бір қабілеті ол ақшаны жасауы мен жоюында болып табылады. Бұл жерде ақша деп, тек қолма – қол ақшалар ғана емес, сондай-ақ талап етуге дейінгі салымдар түсіндіріледі. Банктердің ақша жасау мүмкіндігі экономика үшін өте маңызды. Ол тиімді несиелер жүйесін іске асыра отырып, экономиканың өсуіне қажетті жағдай туғызады. Банк несиелерінің жетіспеушілігі және өте жоғары пайыз мөлшерлемесі тұсында өндірісті кеңейту мүмкін емес. Халық шаруашылығындағы осы сияқты іс – тәжірибелер тиімсіз, себебі, бір жағынан, мынадай ірі ақша сомасы белгісіз уақытқа қозғалыссыз жататын болса, екінші жағынан, мұндай ақшалар қажетті емес.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2014 жылғы 11 қарашада Парламенттің жалпы мәжілісінде жариялаған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында Банк секторын сауықтыру және «жаман» несиелерді сатып алу үшін 2015 жылы Проблемалы несиелер қорын қосымша 250 миллиард теңге көлемінде капиталдандыруды қамтамасыз етуді тапсырған [4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Омурчиева Э.М., Осипов Е.Б. Қазақстан Республикасының банк құқығы. - Алматы, 2009. – 187 с.
- 2 «Қазақстан Республикасы банктері және банк қызметі туралы» республика Президентінің 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Жарлығы.
- 3 http://otherreferats.allbest.ru/bank/00029438_0.html
- 4 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 11 қарашада Парламенттің жалпы мәжілісінде жариялаған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучена банковская система Республики Казахстан, а также анализируются проводимые реформы в банковском секторе и направления совершенствования механизмов правового регулирования в данной сфере. Рассматриваются различные аспекты по реанимированию банковской системы государства с учетом опыта зарубежных банков.

RESUME

The banking system of the Republic of Kazakhstan has been studied in the given article and there was made the analysis of the conducted reforms in the banking sector and directions of improvement of tools for legal regulations in the studied field. Different aspects of the state banking system revival taking into account the experience of the foreign banks have been considered in the article.

Аннотация

Мақалада тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қолға алынған мемлекеттік реформалар, соның ішінде экономиканы көтеруге бағытталған мемлекеттің инвестициялық саясаты және оның негізгі бағыттары баяндалады. Сонымен қатар республикамызға тартылған шетелдік инвестицияларға сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: мемлекеттік саясат, экономика, шетел инвестициясы, теңге, шетелдік инвесторлар кеңесі, нарық капиталы.

Г.Д. Байжанова

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, э.ғ.к.

Қазақстанның инвестициялық саясаты

Мемлекеттің инвестициялық саясатының қолданыстағы негізгі тетіктері Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесі мен Кәсіпкерлер кеңесі болып табылады. Бұл Кеңестер кедергілердің алдын алу, импортты алмастыруға және жұмыс күшін тартуға, құқықтық заңнамаларды жетілдіруге, сондай-ақ мамандандырылған экономикалық соттардың қолдану аясын кеңейту мен сот жүйесін жетілдіруге ықпал етеді.

Инвестиция – табыс алу, меншіктің капиталын молайту, елдің материалдық байлығы мен материалдық емес құндылықтарын еселей түсу үшін шаруашылық жүргізетін субъектілерді салатын инвестициялық қаражат. Кез келген инвестицияның қайтарымы болуы шарт [1, 355].

90-шы жылдардың басында Қазақстанның нарықтық қатынастарға көшкені белгілі. Алайда, ол кездегі бірыңғай ақша жүйесі тұрақсыз болған еді. Бұрынғы одақтас республикалар бірінен соң бірі ұлттық валюталарын немесе уақытша ақша белгілерін айналымға енгізе бастады. 1992 жылы ресейлік рубль аймағында тек Қазақстан, Өзбекстан, Ресей және Тәжікстан қалады. Біздің республикамызға рубльдің көптеп келуі инфляцияның шарықтауына әкелді. Қазақстан да өзінің ұлттық валютасы – теңгені шығарды. Өйткені біз рубль аймағында қалсақ, Ресейдің қаржы институттарына тәуелді болатын едік, дербес монетарлық, экономикалық саясатымыз ақсап қалушы еді.

Нарыққа көшу арқылы, біз шаруашылық дағдарысты жоюмен бірге экономиканы құры-

лымдық жағынан қайта құрып, қорғаныс кәсіпорындарын конверсиялауды және технологиялық жағынан артта қалушылықты еңсеріп, экологиялық таза өндірісті индустриалды елге айналуымыз қажет. Республикамыздың халықаралық экономикалық және қаржылық мекемелермен белсенді араласып, шетелдік банктер жүйесін ашудың маңызы өте зор [2, 7].

1990 жылдың 7 желтоқсанында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің 12 шақырылымында «Қазақ КСР-дағы шетелдік инвестициялар туралы» Заң қабылданады [3, 95].

Үкімет сыртқы қарыздардан гөрі тікелей инвестицияларға басымдық береді. Мысалы, 1993 және 2002 жылдар аралығында республикамызға түскен шетелдік инвестицияның жалпы көлемі 17,7 миллиард АҚШ долларын құраған. Сөйтіп инвестиция өсімі 26,4 %-ға жеткен. Қазақстанның әлемдік экономикалық дағдарыс жылдарындағы негізгі көрсеткіштері жақсы болған. Қазақстан экономикалық қайта құрулар мен халықтың жан басына шаққандағы инвестицияның көлемі жағынан Орталық, Шығыс Еуропа және ТМД елдерінің арасында көшбасшы үштікке кіреді [4, 56].

Бұдан кейінгі нарықтық өзгерістер шетелдік инвестицияны елімізге одан әрі құюға жол ашты. Осы кезде тікелей шетелдік инвестицияның көрсеткіші 2760 млн. АҚШ долларын құраған. Бұл алдыңғы жылдарға қарағанда, жоғары көрсеткіш еді. Жалпы республикалық инвестицияның тең жартысы мұнай мен газды өндіретін кәсіпорындардың үлесіне тиесілі болды және оны Атырау мен Батыс Қазақстан облыстары қамтамасыз етті [4, 57].

Қазақстан Республикасының Инвестиция жөніндегі комитеті 1997 жылдан 2001 жылға дейінгі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру мақсатында салықтық жеңілдік пен артықшылықтарға қатысты 345 шартқа қол қойды. Осы шарттар бойынша негізгі капиталды құрайтын инвестиция көлемі 2403 млн. АҚШ долларына жетіп, 40 мыңға жуық жаңа жұмыс орындары пайда болады. Аталған келісім шарттардың 244-і отандық инвесторлармен, 101-і шетелдік инвесторлармен жасалады [5, 65].

Инвестор – инвестицияны жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға және инвестор - мемлекет. Сондықтан инвесторлар үнемі табыс түсіруге, күрделі қаржысының қауіпсіз болуына және капитал құнының өсуіне мүдделі болады.

Шетелдік компаниялардың Қазақстанмен жасаған ұзақ мерзімді инвестициялық келісім шарттары 60 миллиардтан астам АҚШ долларына бағаланды. Егер 1996 жылы шетелдіктердің қатысуымен төленген кәсіпорындардың салығы қазыналық алымның 9,5 %-ын құраса, 2001 жылы – 36 %-ға жетті. Сондай-ақ, заңды тұлғалардың кіріс салығы 30 %-ға, 2001 жылы 61%-ға ұлғайтылды. 1993-2003 жылдары ұлттық экономикаға құйылған 23,4 миллиард доллар мемлекеттің салмақты саясатын және инвестициялық қолайлы климатты қалыптастыруының айқын дәлелі. Таяудағы 25 жылға алыс шетелдік әріптестермен 100 миллиард доллар сомаға келісім жасалды. Әрбір Қазақстан азаматына соның 165 доллары түсіп отырады. Бұл көрсеткіш Ресейге қарағанда 5 есе жоғары болды. Республика тікелей инвестиция көлемі бойынша халықтың жан басына шаққанда ТМД-да бірінші, ал бұрынғы социалистік елдер бойынша екінші орынды (Венгрия) иеленеді. 1994 жылы 2 мамырда «Нью-Йорк Таймс» басылымы: «Батыстық, әсіресе американдық инвестицияны тартуда Қазақстан сияқты ешбір ел мұндай қадамға бара алған жоқ», - деп атап өтті [6, 238-239].

Инвестициялық саясаттың арқасында Қазақстанға шетелден түскен тікелей инвестицияның көлемі 35 млрд. АҚШ долларын құрады. Мұның 40% -ы ЕО елдеріне тиесілі болды. Ірі инвесторлар қатарында АҚШ, Нидерланды, Ұлыбритания, Италия және Германия сияқты мемлекеттер тұрды. Елімізде қалыптасқан осындай қолайлы инвестициялық ахуалды пайдаланып, Қазақстан ТМД елдері арасынан ілгері шықты. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың тікелей қолдауымен іске асырылған шетелдік капитал еліміздің нормативтік-құқықтық және институттық базасын

тұрақтандыруға ықпал етті. Қазақстан Грузияға және көршілес Қырғызстанға бірінші инвестор-мемлекет болды.

Қазақстанның экономикалық саясатының негізгі басымдықтары, біріншіден экономиканы әртараптандыру, оның мұнай мен газға тәуелділігін жою және құндылығы жоғары бағалы өнімдерді өндіруге жәрдемдесу болса, екіншіден Қазақстанның бәсекеге қабілетті әлемнің 50 елінің қатарына ену, ал үшіншіден Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру арқылы әлемдік экономикада интеграциялану болды.

Бұл межелерді бағындыру үшін Үкіметтің алдында ірі – ірі міндеттерді жүзеге асыру керек болатын. Соған орай әртүрлі жеңілдік түрлері қарастырылады. Экономиканы әртараптандыруда, яғни мұнайхимиялық саланы, құрылысты, туризм мен көлік саласын дамытуда жеті кластер белгіледі [7, 21].

Мемлекеттің инвестициялық саясаты экономикадағы тепе-теңдікті сақтауға, белгіленген салаларға тікелей инвестициялар тартуға бағытталды. Мысалы, ауыл шаруашылығы, өңдеу кәсіпорны, өндірістік инфрақұрылым, әлеуметтік, мәдениет және туризм салалары мен Астана қаласының нысандары басым салаларға жатқызылды. Солардың ішінде шетелдік кәсіпорындарға өңдеу кәсіпорындары (64,3 пайыз) мен өндірістік инфрақұрылымдар тартылды (26,6%) [5, 65].

Инвестицияларды қолдау шараларын одан әрі дамыту және инвестициялық шарттар тәртібін сақтау мониторингі шетелдік инвестицияларды тарту аясындағы заңнаманы жетілдірумен тығыз байланысты болды. Сондықтан бұлар «Инвестициялар туралы» заңның жаңа жобасын дайындауға және оны енгізуге негіз болды.

Қазақстанның инвестициялық саясатын ұлттық экономикалық идея ретінде де түсіндіруге болады. Өйткені бұл саясаттың мақсаты, шетелдік инвестицияларды тарту арқылы елімізді тығырықтан шығару, өндіріс орындарының өнімін арттыру болып табылады. Күрделі қаржы көздері, негізінен басқада ірі салаларды дамытуға септігін тигізеді.

Инвестиция тартуда біз шетелдердің тәжірибесіне сүйенеміз. Бұл бағыттағы отандық ғалымдар мен сарапшылардың пікірлері әртүрлі болып келеді. Мысалы, жапондықтар 1994 жылғы үлгіде, Жапон Премьер-министрінің басқаруымен Шетелдік инвестициялар жөніндегі кеңестің құрылуын маңызды санайды. Оның құрамына шетелдік инвестиция мәселелерін реттейтін министрліктер мен ведомстволардың басшылары енгізілген. Кеңестің мүшелері Жапониядағы шетелдік инвесторлардың қызметі туралы ақпараттар жинақтап, шетелдік инвестиция нарығындағы негізі бағыттар мен ахуалды талдайды, белгілі бір шешім қабылдау үшін оның материалдарын үкіметке ұсынады. Аталған осы кеңестің жанынан сараптамалық комиссия құрылып, оның құрамына АҚШ сауда-өнеркәсіп палатасының басшылары, Еуропа мен Азия елдеріндегі компаниялардың өкілдері және көшбасшы экономикалық ұйымдардың жетекшілері арнайы шетелдік өкілдер есебінен енгізілген [8, 4].

1993 жылдың 15 қарашасында Ұлттық валюта - теңгенің айналымға енуі жаңа тарихымыздағы елеулі оқиғалардың бірі болды. Бұл тәуелсіздігімізді нығайту жолындағы түбегейлі әлеуметтік-экономикалық реформалардың үлкен нәтижесі болатын. Төл теңгемізден бері қарайғы мемлекеттің қаржылық саясатымен елімізде бірқатар нарықтық институттар тұрақтанды, макроэкономикаға негіздер жасалды. Орталық Азия аймағындағы басқа елдерге қарағанда, Қазақстанның өзіндік ерекшелігі болды. 90-шы жылдардың екінші жартысында іске асырылған әлеуметтік-экономикалық реформалар, елдің әлеуетін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Дегенмен Орталық Азиядағы Қазақстанның көшбасшылық рөлін орнықтыру үшін өңірлік интеграцияны қарқынды дамыту қажет болды.

Қолайлы инвестициялық климатты қалыптастырумен бірге, Қазақстан аумағында әртүрлі жобаларды іске асыру жөніндегі трансұлттық компанияларға эксклюзивті жағдайлар жасалды. Ол үшін шетелдік инвесторлармен жұмыс істеуді ынталандыратын

іскерлік кешенді, сол сияқты институционалдық тетіктерді біріктіретін бір тұтас жүйе құрылады. Инвестицияларды ынталандыру бойынша шаралар пакетін қолданудың үш деңгейі қолданысқа енгізілді. Экономиканың басым салаларындағы инвестициялық жобаларды іске асыру үшін Қазақстан Республикасының «Инвестициялар туралы» заңында инвестициялық артықшылықтар; шетелдік мамандар үшін шұғыл және өтеусіз негізде кіру визаларын берудің арнайы тәртібі енгізілді.

Арнайы экономикалық аймақтарға инвестициялық жобалар үшін әлемдік озық тәжірибелер ескерілді, яғни салық салудың ерекше тәртібі орнатылды. Бағдарламаның басымдықтарына сәйкес жеңілдіктер Қазақстан Үкіметі анықтаған өлшемдер бойынша тек іріктелген кәсіпорындарға берілді. Осыған орай, шетелдік жұмыс күшін әкелуге қатысты ерекше тетіктер іске қосылды. Сөйтіп трансұлттық компаниялардың қатысуымен белгілі шетелдік инвесторлар ірі инвестициялық жобалар бойынша мемлекеттік қолдауды көздейтін жекелеген инвестициялық келісімдер жасайды. Жоғарыда аталған салықтық жеңілдіктер мен артықшылықтар, гранттық негіздегі инвестициялардың өтемақысы, оны кейіннен өңдеу немесе шикізаттың осы түрін өндірушілерден жеткізу мақсатында оның шығу көздерін ұсынып көрсетеді. Одан кейін ұзақ мерзімді мемлекеттік тапсырысты орнықтыру мен оны ынталандырудың басқа қаржылық және қаржылық емес іс-шаралары ойластырылды.

Мемлекеттік қолдаудың бұл өлшемдері бойынша шешімді Инвестициялық келісімдер шеңберінде Үкімет қабылдайды. Әрбір әлеуетті инвестормен жеке келіссөздер жүргізілді. Тікелей шетелдік инвестицияларды тартуда жеке тәсілдер қолданылды, көптеген маңызды іс-шаралар қамтылды. Соның ішінде, трансұлттық компаниялардың арасынан мақсатты әрі әлеуетті инвесторларды айқындау қажет болды. Бұл орайда әрбір инвестормен «Жол картасы» бойынша іс-шараларды әзірлеу және оларды іске асырумен бірге, бизнес ашу және оның жұмыстарына жәрдемдесу, саяси көшбасшылармен, жетекші компаниялармен кездесулер ұйымдастыру және Инвестициялық жобаны әзірлеу және оған кеңес беру қызметтерін көрсету қажет еді. Жеке идеяларды іске асыру үшін шетелдік инвесторлармен өзара іс-қимыл жасаудың институционалдық тетіктерін жетілдіру қажет болды.

Осы орайда Қазақстан Республикасы Индустрия және сауда министрлігінің Инвестициялар комитетін үйлестіруші орган ретінде шетелдік инвесторлар үшін «алғашқы өтініш жасау терезесі» қағидасы бойынша күшейту қолға алынды. Аталған министрлік «Қазақстанның инвесторларға көмек көрсету орталығы» Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке (ЖШС) беру мүмкіндігін қарастырып, халықаралық желіні құруға шетелдер мен олардың елшіліктеріне дипломатиялық өкілдіктерді, сауда өкілдерін, құрметті консулдар институтын, сондай-ақ инвестиция, сауда және технология мәселелері бойынша өкілдер институтын құруға Қазақстан Республикасы Индустрия және сауда министрлігінің ұсынысымен тағайындалатын Кеңесші – елші және Қазақстан елшілігіндегі атташенің дипломатиялық құрамындағы штаттық бірлікті айқындау есебінен қамтамасыз етілді. Ал олардың қызметін рейтингтік жүйемен бағалау көзделді.

Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту және шетелдік инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғау мәселелері бойынша мемлекеттік органдар мен ұлттық холдингтердің қызметін үйлестіру және бақылау мақсатында Премьер-министрдің басшылығымен шетелдік инвестициялар арқылы тұрақты жұмыс істейтін комиссия құрылады. Бұл комиссия шетелдік инвесторлар үшін «омбудсмен» рөлін атқарады.

Жобаларды осы комиссия қарап, әрбір инвестормен жекелеген жағдайда жеңілдіктер пакеті мен артықшылық беруді айқындап берді. Соның ішінде инвестициялардың бір бөлігін өтейтін арнайы экономикалық аймақтардан тыс жобаларды іске асыру үшін инвестициялық келісімдер жасалатын болды. Ірі инвестициялық жобаларды іріктеу және шешім шығару Үкіметке жүктелді. Инвесторлық имиджді одан әрі жетілдіру жұмыстары

атқарылды. Алдымен лайықты серіктестерді іздестіру, іскерлік байланыстар орнату, инвесторларға қажетті ақпаратты беру сияқты мәселелер күн тәртібінен түспеді.

Қазақстан Республикасының инвестициялық саясаты Орталық Азиядағы ахуалмен байланысты. Өйткені Орталық Азия аймағына қатысты іс-қимылдар стратегиясын қалыптастырған әлемдік державалар мен халықаралық ұйымдардың белсенділігі жоғарылады. Оған американдық «Үлкен Орталық Азия» тұжырымдамасы, Еуроодақтың аймақтық стратегиялық әзірлемесі, «Жапония+Орталық Азия» және «Корея+Орталық Азия» сұхбат алаңдары дәлел болады. Сондықтан көлік дәліздерінің қиылысында орналасқан Орталық Азия мемлекеттері орасан зор шикізат қорларын, ауқымды көліктік-коммуникациялық желіні және инвестицияларды иемденеді.

Осы мемлекеттік органдардың жекелеген басшыларының деңгейіндегі тұрақты саяси сұхбаттарды көбейтіп, аймақтың көршілес мемлекеттермен екі жақты экономикалық өзара ықпалдастығын орнату қажет болды. Өйткені аймақтық экономиканы қайта жаңғырту, бәсекеге қабілетті жұмыс жасау және экономиканың әртараптарын ескере отырып, инвестициялық белсенділікті арттыру көзделді. Сонымен қатар әлемдік экономикалық үрдістер мен сыртқы нарық конъюктурасына тұрақты мониторинг жасауға, жеке бизнес пен мемлекеттің күш-қуатын біріктіруге, стратегиялық инфрақұрылымдар мен ғылыми-техникалық үрдістерді дамыту біздің мүддемізге сәйкес келеді.

Стратегиялық инвестициялау бағдарламасына сәйкес Орталық Азия елдерінен отандық инвесторлар маңызды нысандар сатып алуы және сол аймақта жекешелендіру үдерісіне қатысуы инвестициялық саясаттың бір тармағына кіреді. Мысалы, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстанмен бірлескен экономикалық жобаларға қатысуда отандық капиталды ынталандыру өте маңызды болды. Осы орайда үкіметаралық комиссиялардың қызметі мен ұйымдастырылған бизнес-форумдардың нәтижесінде қол жеткізілген келісімдердің орындалуын қамтамасыз етудің де маңызы зор екенін айтқан жөн.

Инвестицияға қатысты елімізде АҚШ, Жапония, Швейцария, Италия, Франция, Оңтүстік Корея, Қытай және т.б. шетелдік компаниялардың қатысуымен іске асырылатын ірі жобалар жоспарланып отыр. Бұл мемлекеттер миллиардтаған АҚШ доллары көлемінде бірлескен жобаларды іске асыру үшін ортақ келісімдерге келді. Соның арқасында Қазақстанның инвестициялық саясатында ілгерілеушілік байқалды, тіпті, біз өзге елдерге үлгі болатындай мол тәжірибе жинақтадық. Әрине, бұл тәжірибенің пайдасы еліміздің болашағына, халқымыздың әлем елдерімен қатар құқылы өмір сүруіне қызмет етері сөзсіз.

Ішкі тұрақтылықты сақтаудың кепілі, ең алдымен, көршілес елдердегі саяси-экономикалық тұрақтылық болып табылады. Аймақтық елдердің күш-қуаты мен олардың инвестициялық ресурстарын біріктіру, әлемдік саясатта мемлекетаралық жаңа бірлестікке сүбелі үлес қосады. Аймақтың қарқынды дамушы елі ретінде Қазақстанның аталған жаңа инвестициялық бірлестіктегі орны салмақты, өйткені Қазақстан инвестициялық саясаты дұрыс жолға қойылған. Қорыта келгенде, Қазақстанның инвестициялық саясатындағы батыл қадамдар - еліміздің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеруімен қатар, әлемдік экономиканың дамуына ықпал ету мүмкіндігін ашты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
- 2 Назарбаев Н. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір», 1992. - 56 б.
- 3 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроники деятельности. 1990-1991 годы. – Астана: Деловой мир Астана, 2011. – 514 с.

- 4 Национальный Архив Республики Казахстан. Ф.136. Переписка с Администрацией Президента Республики Казахстан, Аппаратом Парламента Республики Казахстан и Канцелярией Премьер-Министра Республики Казахстан по основной деятельности. Инвестиционный климат в Казахстане. Оп.1. Д.6.
- 5 НА РК. Ф.136. Инвестиционная политика в Республики Казахстан. Оп.1. Д.7.
- 6 Сааданбеков Ж. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. Научно-популярное издание. – Астана: Күлтегін, 2005 – 608 с.
- 7 НА РК. Ф.136. Приложение 13. Заявление г-жи А. Берденевой (п. 10: Торговля и инвестиции). Оп.1. Д.722.
- 8 НА РК. Ф.136. О японском опыте привлечения иностранных инвестиций (информационно-справочный материал). Оп.1. Д.502.

РЕЗЮМЕ

В статье проведен анализ инвестиционной политики Республики Казахстан и было отмечено, что основной целью государства является достижение благоприятного инвестиционного климата в стране и дальнейшее стимулирование притока прямых иностранных инвестиций в экономику. Казахстан сегодня занимает лидирующее положение по объему привлекаемых иностранных инвестиций на душу населения среди стран СНГ.

RESUME

The author of the article has made the analysis of investment policy of the Republic of Kazakhstan and noted that the main purpose of the state is to achieve prosperous investment climate and further stimulate the inflows of foreign investment in the state. Today Kazakhstan holds a leader's position in terms of attracting the foreign investment per capita among the CIS member countries.

И.В. Порядина

Евразийский гуманитарный институт, к.э.н., доцент

История создания единого экономического пространства

Аннотация

Статья посвящена истории создания единого экономического пространства (ЕЭП). Автор рассматривает цель формирования ЕЭП, принципы его функционирования, основные приоритеты, а также главные направления развития. Создание ЕЭП предусматривает экономическое сотрудничество и гармонизацию норм и правил хозяйственного регулирования в целях обеспечения свободного перемещения товаров, услуг, капитала и рабочей силы.

Ключевые слова: единое экономическое пространство, принципы, приоритеты, интеграция, союз, соглашение.

Единое экономическое пространство (ЕЭП) проект экономической интеграции трёх государств СНГ: России, Казахстана и Белоруссии. Президенты России, Казахстана, Белоруссии и Украины 23 февраля 2003 года заявили о намерении сформировать Единое экономическое пространство [1].

19 сентября 2003 года на саммите в Ялте главами России, Беларуси, Украины и Казахстана было подписано соглашение о формировании ЕЭП. Соглашение предусматривало разработку комплекса основных мер по формированию ЕЭП, для осуществления которого требовалось заключение около пятидесяти договоров. В Ялте была также утверждена Концепция о формировании ЕЭП, являющаяся неотъемлемой частью подписанного соглашения о создании ЕЭП.

В апреле 2004 года соглашение о формировании ЕЭП было ратифицировано Государственной Думой Российской Федерации и парламентами Белоруссии и Казахстана.

Целью формирования ЕЭП является создание условий для стабильного и эффективного развития экономик государств-участников и повышения уровня жизни населения.

Основными принципами функционирования ЕЭП являются обеспечение свободы перемещения товаров, услуг, капитала и рабочей силы через границы государств-участников (рисунок 1). Принцип свободного движения товаров предусматривает устранение изъятий из

режима свободной торговли и снятие ограничений во взаимной торговле на основе унификации таможенных тарифов, формирования общего таможенного тарифа, установленного на основе согласованной государствами-участниками методики, мер нетарифного регулирования, применения инструментов регулирования торговли товарами с третьими странами.

Рисунок 1 – Важнейшие принципы формирования единого экономического пространства
Примечание – составлено автором

Механизмы применения во взаимной торговле антидемпинговых, компенсационных, специальных и защитных мер будут заменяться едиными правилами в области конкуренции и субсидий.

Приоритеты ЕЭП представлены на рисунке 2.

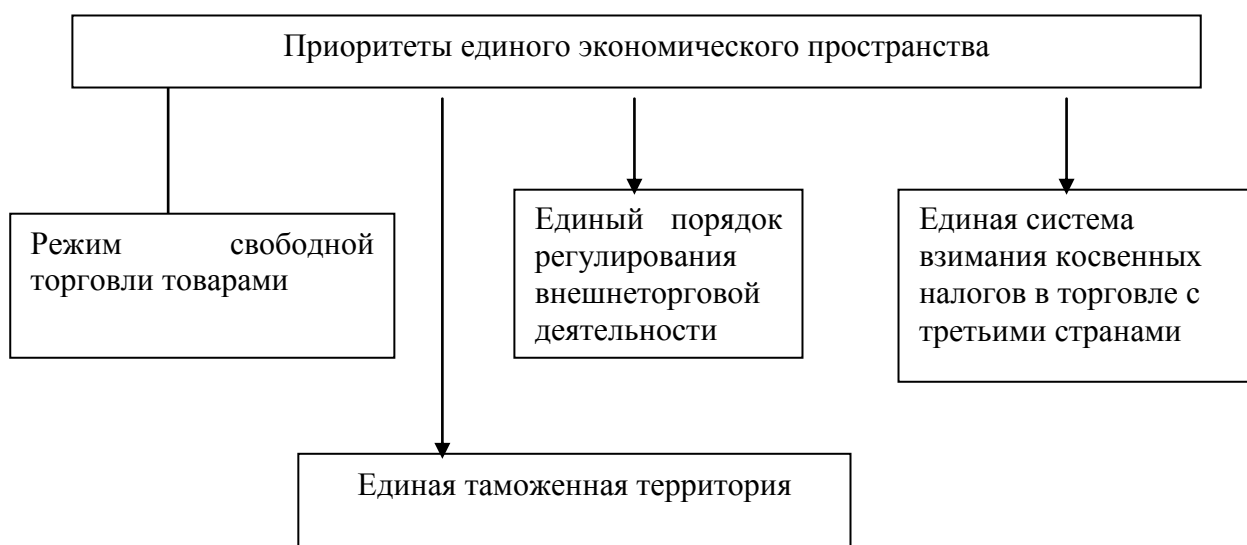

Рисунок 2 - Приоритеты единого экономического пространства
Примечание – составлено автором

ЕЭП формируется постепенно путем повышения уровня интеграции, через синхронизацию осуществляемых государствами-участниками преобразований в экономике, совместных мер по проведению согласованной экономической политики, гармонизацию и унификацию законодательства в сфере экономики, торговли и по другим направлениям, с учётом общепризнанных норм и принципов международного права, а также опыта и законодательства Евросоюза.

Направления интеграции и мероприятия по их реализации определяются на основе соответствующих международных договоров и решений органов ЕЭП,

предусматривающих обязательность их выполнения для каждого из государств-участников в полном объеме, а также механизм их реализации и ответственности за невыполнение согласованных решений.

Формирование и деятельность ЕЭП осуществляется с учётом норм и правил Всемирной торговой организации (ВТО). Координация процессов формирования ЕЭП осуществляется соответствующими органами, создаваемыми на основе отдельных международных договоров. Структура органов формируется с учётом уровней интеграции.

Правовой основой формирования и деятельности ЕЭП являются международные договоры и решения органов ЕЭП, заключаемые и принимаемые с учётом интересов и законодательств государств-участников и в соответствии с общепризнанными нормами и принципами международного права.

В экспертном сообществе создание ЕЭП встретило неоднозначную реакцию. Украинские эксперты ряда аналитических центров постулировали тезис о невыгодности участия Украины в ЕЭП, так как данный шаг противоречит Конституции Украины и стратегическому курсу страны на интеграцию в евроатлантические структуры. Таким образом, Украина отказалась от участия в ЕЭП.

В июне 2006 года принято решение о том, что дальнейшая работа по формированию Таможенного союза (ТС) будет проходить на базе евразийского экономического сообщества с учетом наработок проекта ЕЭП.

19 декабря 2009 года Решением межгосударственного совета Евразийского экономического сообщества (высший орган Таможенного союза) № 35 был утвержден План действий по формированию Единого экономического пространства Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации.

Практические механизмы функционирования ЕЭП были запущены 1 января 2012 г., с введением в действие пакета из 17 базовых соглашений.

Все соглашения можно условно разделить на 5 блоков в зависимости от предмета их регулирования – это:

- 1) $\frac{3}{4}$ Экономическая политика;
- 2) $\frac{3}{4}$ Свобода движения капитала и валютная политика;
- 3) $\frac{3}{4}$ Свобода передвижения рабочей силы;
- 4) $\frac{3}{4}$ Отраслевые соглашения (энергетика, транспорт);
- 5) $\frac{3}{4}$ Техническое регулирование.

Формирование единой экономической политики является одним из приоритетных направлений, которыми руководствуются государства при создании единого экономического пространства.

Целью единой экономической политики является создание благоприятных условий для повышения внутренней устойчивости экономик государств ЕЭП, гармонизации национального законодательства, а также углубления интеграции в рамках ЕЭП.

Соглашения ЕЭП, определяющие формирование единой экономической политики государств-членов ЕЭП: соглашение о государственных (муниципальных) закупках (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о торговле услугами и инвестициях в государствах-членах единого экономического пространства (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о единых правилах предоставления промышленных субсидий (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о согласованной макроэкономической политике (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о единых принципах и правилах конкуренции (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о единых принципах регулирования в сфере охраны и защиты прав интеллектуальной собственности (подписано 09.12.2010 г.).

Формирование единого экономического пространства направлено на повышение доверия к национальным валютам, как на внутреннем валютном рынке каждого государства ЕЭП, так и на международных валютных рынках.

Страны ЕЭП создают необходимые организационно-правовые условия на национальном и межгосударственном уровне для развития интеграционных процессов в валютной сфере, координации и согласования валютной политики.

Соглашения ЕЭП в сфере валютной политики и обеспечения свободы движения капитала: соглашение о согласованных принципах валютной политики в государствах-участниках ЕЭП (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о создании условий на финансовых рынках для обеспечения свободного движения капитала в государствах-участниках ЕЭП (подписано 09.12.2010 г.); соглашение о торговле услугами и инвестициях в государствах-членах ЕЭП (подписано 09.12.2010 г.) – в части финансовых услуг.

Считая приоритетным задачу обеспечения прав и законных интересов граждан, государства ЕЭП в своих соглашениях определяют правовой статус трудящихся мигрантов и членов их семей, а также регулируют порядок осуществления ими трудовой деятельности и вопросы, связанные с их социальной защитой. Государства ЕЭП определяют между собой направления и формы сотрудничества по противодействию нелегальной трудовой миграции из третьих государств.

Соглашения ЕЭП, обеспечивающие свободу передвижения рабочей силы: соглашение о правовом статусе трудящихся мигрантов и членов их семей. (подписано 19.11.2010 г.); соглашение о сотрудничестве по противодействию нелегальной трудовой миграции из третьих государств (подписано 19.11.2010 г.).

Техническое регулирование осуществляется для целей обеспечения свободного движения товаров в рамках ЕЭП. Наряду с базовым соглашением о единых принципах и правилах технического регулирования, в ЕЭП будут приниматься технические регламенты на отдельные виды продукции. Технические регламенты разрабатываются и принимаются в целях обеспечения на территории ТС и ЕЭП защиты жизни и здоровья граждан, охраны окружающей среды, предупреждения действий, вводящих в заблуждение потребителей, а также в целях обеспечения энергетической эффективности и ресурсосбережения.

В целях реализации соглашений, формирующих ЕЭП, решением комиссии Таможенного союза от 7 апреля 2011 г. № 599 принят Календарный план разработки документов в целях реализации соглашений, формирующих ЕЭП (переутвержден в новой редакции решением Совета Евразийской экономической комиссии от 14 мая 2012 г. №29).

За последние годы в развитии евразийской интеграции удалось достичь существенных успехов, а именно 1 января 2010 г. начал функционировать Таможенный союз России, Белоруссии и Казахстана (ТС), образованный в соответствии с договором о создании единой таможенной территории и формировании таможенного союза от 6 октября 2007 г., и предусматривающий ликвидацию всех таможенных барьеров в торговле между государствами-участниками.

В рамках ТС создана единая система внешнеторгового тарифного, нетарифного и таможенного регулирования, единая система применения санитарных, ветеринарных и фитосанитарных мер, проводится единая торговая политика по отношению к третьим странам. С 1 января 2010 г. в торговых отношениях с третьими странами применяется единый таможенный тариф ТС. С 1 июля 2010 г. вступил в действие Таможенный кодекс ТС, закрепивший основные нормы таможенного регулирования. С 1 июля 2011 г. все согласованные виды контроля перенесены на внешний контур Таможенного союза. На внутренних границах государств ТС сняты таможенный, транспортный, санитарный, ветеринарный и фитосанитарный контроль.

С 1 июля 2011 г. с завершением формирования единой таможенной территории Таможенный союз заработал в полном объеме.

Одновременно был запущен процесс подготовки правовой основы для перехода на следующий более высокий уровень интеграции - к созданию Единого экономического пространства России, Белоруссии и Казахстана (ЕЭП).

Создание ЕЭП предусматривает экономическое сотрудничество и гармонизацию норм и правил хозяйственного регулирования в целях обеспечения свободного перемещения товаров, услуг, капитала и рабочей силы.

19 декабря 2011 г. Высший Евразийский экономический совет на уровне глав государств назначил первый персональный состав Коллегии (действует в настоящее время).

Решения Коллегии входят в договорно-правовую базу Таможенного союза и Единого экономического пространства и подлежат непосредственному применению на территориях государств ТС и ЕЭП.

Также Коллегия выполняет функции депозитария международных договоров, составляющих договорно-правовую базу Таможенного союза и Единого экономического пространства, и решений Высшего Евразийского экономического совета [2].

Следующий этап развития евразийской интеграции (после ТС и ЕЭП) был определен президентами России, Белоруссии и Казахстана в Декларации о Евразийской экономической интеграции от 18 ноября 2011 года.

Основные направления функционирования единого экономического пространства представлены на рисунке 3.

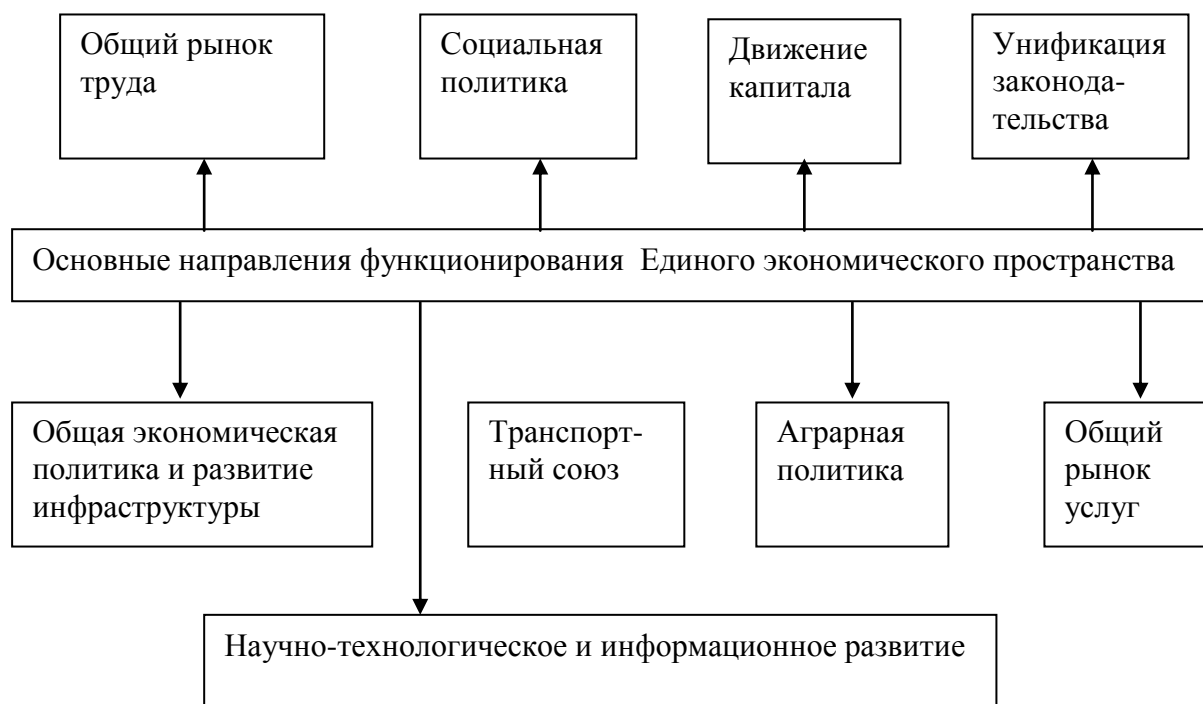

Рисунок 3 - Основные направления функционирования единого экономического пространства

Примечание – составлено автором

Перед государствами-членами ТС и ЕЭП поставлена стратегическая задача по качественному углублению интеграции. Это, прежде всего, полная реализация потенциала Таможенного союза и единого экономического пространства, завершение к 1 января

2015г. кодификации международных договоров, составляющих нормативно-правовую базу ТС и ЕЭП, и создание на этой основе Евразийского экономического союза.

Главным инструментом реализации данной задачи должен стать Договор о Евразийском экономическом союзе, подготовка которого началась в 2012 году, а 29 мая 2014 г. в г.Астане он был подписан главами государств ТС и ЕЭП.

Таким образом, единое экономическое пространство - пространство, состоящее из территорий сторон, на котором функционируют однотипные механизмы регулирования экономики, основанные на рыночных принципах и применении гармонизированных правовых норм, существует единая инфраструктура и проводится согласованная налоговая, денежно-кредитная, валютно-финансовая, торговая и таможенная политика, обеспечивающие свободное движение товаров, услуг, капитала и рабочей силы [2, с. 15].

С 1 января 2015 года вступил в силу договор о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС), подписанный Россией, Беларусью и Казахстаном. На территории союза начинают действие четыре ключевые экономические свободы: свобода движения товаров, услуг, капиталов и рабочей силы. Кроме того, страны-участники договора взяли на себя обязательства осуществлять согласованную политику в ключевых отраслях экономики: в энергетике, промышленности, сельском хозяйстве, транспорте.

Согласно договоренностям стран-участниц, в 2016 году должен быть создан общий фармацевтический рынок, к 2019 году - общий рынок электроэнергии, к 2025 году - рынок нефти, газа и нефтепродуктов [3].

Таким образом, завершается формирование крупнейшего общего рынка на пространстве СНГ в 170 миллионов человек, который станет новым мощным центром экономического развития. Впервые с советских времен экономики всех трех стран начинают жить по единым законам.

Штаб-квартира Евразийской комиссии будет находиться в Москве, финансовый регулятор - в Алматы, а суд ЕАЭС будет расположен в Минске. Беларусь также получила право председательства в экономическом союзе в 2015 году.

Со 2 января 2015 года полноправным членом ЕАЭС становится Армения. Однако для нового члена предусмотрены переходные периоды от года до восьми лет для приведения в соответствие с действующими в союзе ставок импортных таможенных пошлин, технических регламентов, правил перемещения товаров, а так же фитосанитарных и ветеринарных норм.

В 2015 году в Евразийский экономический союз также могут вступить Киргизия (май 2015г.), Таджикистан и Узбекистан. Согласно условиям договора, Евразийский экономический союз открыт для вступления других государств, разделяющих его цели и принципы, на согласованных странами-участницами условиях.

Объединение государств в рамках Евразийского экономического союза открывает для стран, входящих в него, предпринимательских структур этих стран, новые возможности и перспективы, а следовательно создает очевидные конкурентные преимущества, повышает конкурентоспособность товаров и услуг, производимых и предоставляемых каждым участником интеграционной группировки. В современных экономических условиях значимость союза будет только возрастать.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Соглашение о формировании Единого экономического пространства странами России, Беларуси, Украины и Казахстана от 19 сентября 2003 года.
- 2 Материалы Евразийской экономической комиссии. // (www.eurasiancommission.org).
- 3 Евразийская экономическая интеграция: цифры и факты. // Материалы Евразийской экономической комиссии. – М., 2014. – 40 с.

ТҮЙІН

БЭА-ны қалыптастырудың мақсаты болып қатысушы мемлекеттердің экономикасының тұрақты және тиімді дамуы үшін жағдай жасау және халықтық өмір сүру деңгейін көтермелеу болып табылады. БЭА-ның қызмет етуінің негізгі ұстанымдары тауарлардың, қызметтердің, және жұмыс күшінің қатысушы мемлекеттер шекаралары арқылы еркін айналысын қамтамасыз ету болып табылады.

RESUME

The aim of forming of SES is conditioning for stable and effective development of economies of states-participants and increase of standard of living of population. Basic principles of functioning of SES are examined providing of freedom of moving of commodities, services, capital and labor force through the borders of states-participants.

УДК 336.647

Ю.А. Стацурина

Евразийский гуманитарный институт, к.э.н., доцент

Система факторов, влияющих на формирование структуры капитала компании

Аннотация

На сегодняшний день на эффективность деятельности предприятия оказывают влияние многие факторы, одним из которых является уровень оптимальности структуры капитала. Также на структуру капитала влияют коммерческий риск, структура конкуренции в отрасли, состояние контроля со стороны акционеров и руководителей, отношение кредиторов к отрасли и компании. Поэтому, ведущим принципом в выборе соотношения между собственным и заемным капиталом организации должна быть такая финансовая политика, которая приведет к максимизации стоимости акции и максимизации стоимости компании в целом.

Ключевые слова: капитал, предприятие, факторы прибыли, доход, собственный капитал, заемный капитал.

На сегодняшний день на эффективность деятельности предприятий оказывают влияние многие факторы, одним из которых является уровень оптимальности структуры капитала [1]. Помимо этого, на структуру капитала влияют коммерческий риск, с которым имеет дело компания, структура конкуренции в отрасли, состояние контроля со стороны акционеров и руководителей, отношение кредиторов к отрасли и предприятию (компании) [2]. С учетом этих факторов ведущим принципом в выборе соотношения между собственным и заемным капиталом организации должна быть такая финансовая политика, которая приведет к максимизации стоимости акции (прибыли на акцию) и максимизации стоимости компании в целом. Только такое финансирование отвечает долговременным целям развития предприятия [3]. Несмотря на множество разработанных теорий и моделей оптимизации, вопрос определения оптимальной структуры активов и пассивов организации остаётся остро дискуссионным, так как из комплекса моделей нельзя выявить одну, придерживаясь которой финансовые менеджеры любого предприятия смогут сделать структуру капитала заведомо рациональной.

Для решения этого вопроса необходимо, прежде всего, выявить факторы, формирующие структуру капитала и позволяющие сопоставить стоимость различных типов финансовых ресурсов и рациональность преимущественного использования соответственно собственных или заемных источников. При нестабильной экономической ситуации стоимость заемного капитала значительно увеличивается, что снижает потенциальный эффект от его использования и одновременно у организаций с высоким уровнем долга возрастает вероятность банкротства, что в совокупности обуславливает целесообразность изменения структуры источников финансирования в пользу собственных ресурсов и заставляет организации отказываться от поддержания высокого уровня заемных средств [4].

Итак, факторы, влияющие на формирование структуры капитала:

- Развитость правовой системы страны - фактор, воздействие которого обеспечивает защищенность субъектов финансовых отношений, как кредиторов, тем и заемщиков, что обуславливает снижение стоимости заемных средств и рост их доступности для организации.

- Информационная открытость организации. Чем более открытой является информация о результатах деятельности организации, тем шире её возможности по привлечению инвестиционных и кредитных ресурсов. Возможность объективной оценки финансового состояния позволяет кредиторам оценить обеспеченность возврата денежных средств в будущем, а стратегическим инвесторам - целесообразность вложений в долевой или акционерный уставный капитал организации.

- Стадия жизненного цикла основной продукции фирмы, тенденции её развития и наличие стабильного рынка сбыта. При создании нового продукта, ещё не зарекомендовавшего себя на рынке, организациям приходится опираться на собственный капитал либо использовать возможности венчурного финансирования инновационных проектов, принимая и в том, и в другом случае, высокий риск утраты капитала. На стадиях роста и начальных этапах стадии зрелости при высокой норме прибыли и стабильных объемах продаж, наиболее эффективным становится привлечение заемных средств для расширения производства.

- Структура активов предприятия - фактор, который определяет платежные возможности организации по исполнению обязательств перед кредиторами. Чем больше доля высоколиквидных активов в общей структуре активов организации, тем больше заемных средств она может привлечь без возникновения угрозы неплатежеспособности.

- Финансовое состояние организации и достигнутый уровень накопления собственных финансовых ресурсов. Чем хуже финансовое состояние предприятия и ниже его собственные финансовые возможности, тем большую потребность в заемных средствах оно испытывает, однако одновременно возрастает сложность привлечения внешних источников финансирования, их стоимость и опасность реализации риска банкротства [5].

В зависимости от сферы деятельности предприятия каждый из перечисленных внешних и внутренних факторов в большей либо меньшей степени оказывают влияние на структуру капитала компаний. Однако выявленный состав и сила воздействия факторов сами по себе не дают ответа на вопрос, какие пропорции в источниках финансирования обеспечивают максимизацию стоимости и наибольшую эффективность функционирования фирмы. Поэтому в рамках данного исследования необходимо раскрыть разработанные зарубежными и российскими учеными подходы к оптимизации структуры капитала для успешного функционирования предприятия. Начало исследований в области определения оптимальной структуры капитала было положено в 1958 г. Нобелевскими лауреатами Ф. Модильяни и М. Миллером [1, 2, 3]. Их теория, получившая название M&M, доказывала, что стоимость компании не зависит от соотношения заемных и собственных средств, используемых для её финансирования, и

приобрела большую известность. Однако, к сожалению, ряд допущений, положенных в основу указанной теории, а именно, предположения об отсутствии налогов, владении абсолютной информацией, равенстве ставок заимствования и некоторые другие, снизили возможность её применения в реальных экономических условиях. Впоследствии Ф. Модильяни и М. Миллер модифицировали свое исследование, включив в его область дополнительные факторы (налоги, возможные издержки банкротства и агентские затраты), что расширило возможности практического использования модели М&М [6].

Модель, учитывающая воздействие налогов, по утверждению М. Миллера, позволит выявить оптимальный уровень долга для корпорации. Финансовые издержки или издержки банкротства, в свою очередь, препятствуют фирмам в накоплении долговых обязательств. Возможность потери инвесторов, связанных с увеличением суммы заемных средств и, следовательно, увеличением вероятности банкротства, удерживает предприятие от использования большого уровня долга для финансирования своей деятельности. По мере развития исследований в область анализа включается оценка влияния фактора [4]. Возможные конфликты между менеджерами и акционерами предприятия и менеджерами и держателями облигаций тем более вероятны, чем больше обязательств несет фирма. Поэтому, желая привлечь кредиторов, те, кто организуют фирму, рационально ограничивают долг. Альтернативной рассмотренной ранее теории обмена является модель иерархии, согласно которой менеджеры используют внешнее финансирование только когда внутреннее финансирование недостаточно. Использовать долговые обязательства их заставляет проблема «асимметричной информации», которая затрудняет возможность сообщить внешнему рынку истинную стоимость фирмы. В связи с этим стоимость акции организации может быть неадекватно оценена потенциальными инвесторами и будет куплена ими по цене ниже той, которую менеджеры считают целесообразной [4, 5].

Помимо рассмотренных подходов многими учеными важным признается фактор влияния правовой системы страны. Например, согласно Р. Раджану и Л. Сингалесу уровень налогов в стране и уровень соблюдения законодательства о банкротстве являются важными детерминантами совокупного уровня долга [6]. А. Демиргук-Кант и В. Максимович показали, что фирмы в странах с более сильными правовыми системами используют больше внешнего финансирования и долгосрочного долга, чем фирмы в странах с развивающимися правовыми системами [6].

Таким образом, в работах исследователей нельзя выявить единого подхода к определению факторов оптимизации структуры капитала. И, если одни ученые советуют использовать для финансирования деятельности фирмы более дешёвый заемный капитал, то другие считают целесообразным осуществлять финансирование фирмы за счёт собственного капитала настолько, насколько это максимально возможно [7].

На мой взгляд, определяющими для структуры капитала таких предприятий являются внутренние факторы. Одними из основных показателей эффективности деятельности предприятия (которая неразрывно связана с оптимальностью структуры капитала) являются показатели рентабельности и оборачиваемости активов предприятия. Поэтому, на мой взгляд, для определения оптимальности структуры капитала организации следует оценивать такие факторы, как рентабельность собственного капитала, рентабельность активов и оборачиваемость капитала. Анализ этих показателей позволит установить, насколько рационален для предприятия уровень собственного капитала, а, следовательно, и заемного, а также определить насколько эффективно оно функционирует. Эффективность деятельности предприятия будет свидетельствовать о том, что в рассматриваемых условиях структура его капитала оптимальна, а в случае неэффективности - подчеркнёт обратное.

Проведем сравнительный анализ источников финансирования некоторых промышленных предприятий и оценим показатели структуры капитала данных

организаций во взаимосвязи с показателями, характеризующими эффективность их деятельности (таблица 1).

Из таблицы видно, что положительный характер динамики всех показателей для предприятий, включенных в область анализа, является очевидной тенденцией. Так, в 2011 г. наименьший из приведенных уровней рентабельности собственного капитала составил 0,17%, в 2012 году - 1,39% (ТОО «Цесна Мак», «ЦМ»). Наибольшее значение рентабельности собственного капитала в 2011 г. равнялось 12,26% (ТОО «Ширин Туз», «ШТ»), в 2012 году - 36,61% (ТОО «Хлебозавод Цесна-Астык», «ХЦА»). Самый низкий показатель рентабельности активов в 2011 г. отмечается у ТОО «ЦМ» (0,14%), самый высокий (3,56%) - у ТОО «ШТ».

В 2012 году меньше из рассчитанных показателей рентабельности активов принадлежит также ТОО «ЦМ» (1,13%), наибольшее – ТОО «ХЦА» (20,82%). Самый высокий показатель оборачиваемости капитала как в 2011, так и в 2012 годах принадлежит ТОО «ЦМ». Оборачиваемость капитала ниже единицы и, следовательно, продолжительность оборота капитала свыше года имеет в 2012 г. ТОО «ШТ» [8]. В 2012 году показатели рентабельности собственного капитала, рентабельности активов и оборачиваемости капитала ТОО «ЦМ» являются самыми низкими среди показателей рассмотренных предприятий, из чего следует, что высокая доля собственного капитала (порядка 80%, оптимальная с позиций оценки финансовой устойчивости) и минимальный уровень заемных средств не гарантируют максимальную эффективность деятельности [6, 7].

Таблица 1 Взаимосвязь структуры капитала и показателей, характеризующих эффективность деятельности предприятий

	Структура капитала, %			Показатели, характеризующие эффективность деятельности организации		
	Собственный капитал	Долгосрочные заемные средства	Краткосрочные заемные средства	Рентабельность собственного капитала	Рентабельность активов	Оборачиваемость капитала
	2011 год					
ТОО «Концерн «Цесна Астык»	27,56	7,10	65,33	1,93	0,53	0,63
ТОО «Цесна Мак»	85,24	4,50	10,27	0,17	0,14	-
ТОО «Хлебозавод Цесна-Астык»	37,42	7,65	54,93	9,01	3,37	1,88
ТОО «Ширин Туз»	28,99	3,17	67,84	12,26	3,56	1,09
	2012 год					
ТОО «Концерн «Цесна Астык»	24,86	4,07	71,07	12,49	3,10	1,00
ТОО «Цесна Мак»	81,20	4,28	14,53	1,39	1,13	0,37
ТОО «Хлебозавод Цесна-Астык»	56,87	7,18	35,95	36,61	20,82	2,29

ТОО «Ширин Туз»	41,75	6,04	52,21	29,38	12,27	1,21
2013 год						
ТОО «Концерн «Цесна Астык»	28,54	6,05	68,15	13,53	4,5	2,5
ТОО «Цесна Мак»	84,84	3,5	12,42	1,2	0,25	-
ТОО «Хлебозавод Цесна-Астык»	35,35	6,45	46,55	9,5	1,56	1,15
ТОО «Ширин Туз»	41,24	5,85	56,1	15,45	2,25	0,56
Примечание – составлено автором по финансовой отчетности предприятий						

В 2012 году меньшее из рассчитанных показателей рентабельности активов принадлежит также ТОО «ЦМ» (1,13%), наибольшее – ТОО «ХЦА» (20,82%). Самый высокий показатель оборачиваемости капитала как в 2011, так и в 2012 годах принадлежит ТОО «ЦМ». Оборачиваемость капитала ниже единицы и, следовательно, продолжительность оборота капитала свыше года имеет в 2012 г. ТОО «ШТ» [8]. В 2012 году показатели рентабельности собственного капитала, рентабельности активов и оборачиваемости капитала ТОО «ЦМ» являются самыми низкими среди показателей рассмотренных предприятий, из чего следует, что высокая доля собственного капитала (порядка 80%, оптимальная с позиций оценки финансовой устойчивости) и минимальный уровень заемных средств не гарантируют максимальную эффективность деятельности [6,7].

Сравнительный анализ структуры капитала и показателей эффективности у таких предприятий, как ТОО «ЦМ» и ТОО «ШТ» позволяет выявить тенденцию иного характера: рост доли собственного и соответствующее снижение доли заемного капитала сопровождается повышением показателей эффективности хозяйственной деятельности.

Самый высокий уровень эффективности по критерию рентабельности активов присущ ТОО «ЦМ» и ТОО «ШТ», у которых доля собственного капитала приближается к 50% (величине, которую в экономическом анализе принято считать минимально необходимой) [1]. Значению собственного капитала свыше 80% соответствует наихудший показатель эффективности (ТОО «ХЦА»). При низком уровне собственного капитала уровень эффективности средний. Необходимо заметить, что из области анализа при исследовании структуры капитала нельзя исключать такой значимый фактор, как сравнительная стоимость ресурсов [8,9]. Стоимость заемных ресурсов остается примерно равной для всех эмитентов, однако стоимость собственного капитала разнится весьма существенно. Как показывают данные отчетов эмитентов о размере дивидендов, выплачиваемых ТОО «ЦМ» и ТОО «ШТ», для них характерна низкая стоимость собственного капитала, поэтому его рост в абсолютном и относительном выражении, оказывает прямое влияние на повышение эффективности. Для ТОО «ШТ», интегрированного в корпоративную группу, часть прибыли, распределяемой в форме дивидендов, напротив, значительна, и увеличение доли собственного капитала (в результате накопления прибыли), которое, с одной стороны, является необходимым для достижения приемлемого уровня устойчивости, с другой стороны, может оказать обратное воздействие на эффективность. Поэтому целесообразным в данных условиях является увеличение коэффициента автономии не более чем до 0,5 [9].

Таким образом, анализ совокупного влияния факторов эффективности финансово-хозяйственной деятельности и стоимости капитала приводит к выводу, что оптимальными следует признать равные пропорции собственного и заемного капитала: 50% к 50%.

В заключение хотелось бы добавить, что в результате анализа динамики объема и состава капитала, а также ряда показателей финансовой устойчивости организаций наиболее развитых отраслей нашей экономики выявлены основные тенденции изменения структуры капитала организаций, выражающиеся в устойчивом росте доли заемного капитала в структуре всего капитала организаций, а также преобладании краткосрочных заемных средств в общей доле заемных средств организаций. На основе исследования современных концепций структуры капитала разработана классификация внутренних и внешних факторов, позволяющая обосновать мотивы выбора той или иной структуры капитала организаций. Исследование влияния ряда внешних факторов на структуру капитала (среднеотраслевой показатель коэффициента финансового рычага), также основанное на построении регрессионной модели позволило определить особенности формирования структуры капитала организаций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рузанова И.В. Критический анализ факторов оптимизации структуры капитала предприятий промышленности // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://ekonomika.snauka.ru/2014/02/3727> (дата обращения: 10.10.2014).
- 2 Максимова Ю.Б. Формирование оптимальной структуры капитала как фактор обеспечения финансовой устойчивости компании [Текст] / Ю. Б. Максимова // Молодой ученый. - 2014. - №1. - С. 390-396.
- 3 Bancel F., Mittoo U. Cross-country determinants of capital structure choice: a survey of European firms / Financial Management, No. 33, 2004, p. 103-132.
- 4 Савицкая, Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебн. пособие/ Г.В. Савицкая. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Инфра-М, 2009. - 536 с.
- 5 Ложкин О.Б. Теория структуры капитала: от ранней модели Модильяни-Миллера (1958; 1963) до современной фундаментальной модели (2009-2012) // Финансовый бизнес. - 2012. - № 5. - С. 58-69.
- 6 Зуев А.В. «Королевская проблема» финансового менеджмента // Научное обозрение. - 2013. - № 3. - С. 206-209.
- 7 Куницына Н.Н., Плешкова Т.Г. Методы оптимизации структуры капитала организации с учетом факторов внешней среды / Н.Н. Куницына, Т.Г. Плешкова // Финансовые исследования. - 2008. - №1. - С. 51-58.
- 8 Куницына Н.Н., Семенова С.В. Приоритет стоимости в управлении финансированием предприятия // Вестник Института дружбы народов Кавказа «Теории управления народным хозяйством», 2011. - № 17. - ч. 128-130.
- 9 Richard M. Alston, J. R. Kearl, and Michael B. Vaughan, «Is There a Consensus Among Economists in the 1990?» American Economic Review 82 (May 1992): 203–209.

ТҮЙІН

Мақалада автор капитал құрылымының оңтайлы деңгейі болып табылатын көптеген факторлардың кәсіпорын қызметінің тиімділігіне ықпал ететініне тоқталған. Сондай-ақ капитал құрылымына коммерциялық тәуекелдіктердің, саладағы бәсекелестік құрылымының, акционерлер

мен басшылардың тарапынан болатын бақылау жағдайының, несиегерлердің сала мен капиталға қатынасының әсерін талдаған.

RESUME

Today, the effectiveness of the company is affected by many factors, one of which is the level of optimal capital structure. The capital structure affects the commercial risk, the structure of competition in the industry, the state of the control of the shareholders and managers, the attitude of creditors to the industry and the company.

А.И. Дощанова

Костанайский политехнический колледж, к.э.н., профессор

О.В. Синько

Всероссийский научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства, аспирант

Человеческий капитал в инновационном развитии АПК**Аннотация**

В статье рассматривается влияние человеческого капитала на формирование и развитие инновационной экономики. Рассматривается актуальность вопросов подготовки кадров, формирования профессиональной компетентности в условиях конкурентоспособности национальной экономики и необходимость совершенствования кадровой политики. Проанализирована многоуровневая система подготовки кадров в условиях глобальной интеграции и конкурентоспособности национальной экономики, обеспечивающая устойчивое развитие нации.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческий потенциал, агропромышленный комплекс, инновации, инновационная экономика, кадровая политика, инновационное образование.

Человеческий капитал и инновации являются основополагающими факторами для экономического развития страны в условиях глобальной интеграции и внедрения наукоемких технологий. Эти тенденции характеризуют процесс перехода к особому, инновационному типу воспроизводства, когда каждый акт расширенного воспроизводства становится проводником в экономику научно-технологических нововведений, обладающих высоким потенциалом эффективности. В качестве нововведений или инноваций при этом выступают не только новые технологии, новые виды продукции, но и новые организационно-управленческие решения.

По данным Всемирного банка, основанным на изучении экономик 192 стран, только 16% экономического роста обусловлены физическим капиталом, 20% - природным, а 64% - зависит от человеческих ресурсов [1].

В условиях развития инновационной экономики особую важность имеет кадровый потенциал для обеспечения непрерывности инновационного цикла «фундаментальные исследования – прикладные исследования – разработки – внедрение научно - технических достижений – производство и распространение инновационной продукции» [2, с.274]. Инновационное развитие экономики немислимо без высококвалифицированных рабочих, специа-

листов среднего и высшего уровня квалификаций.

Агропромышленный комплекс и его базовая отрасль - сельское хозяйство являются ведущими системообразующими сферами экономики страны. Инновационный путь развития сельского хозяйства имеет цели: создание устойчивого и эффективного функционирования отрасли для удовлетворения потребности населения страны в продуктах питания, обеспечения продовольственной и экономической безопасности, развитие агропродовольственного рынка, устойчивое развитие сельских территорий.

Формирование конкурентоспособного агропромышленного комплекса находится в тесной взаимосвязи с множеством факторов внешней и внутренней среды (природные, экономические, технологические и др.), однако ведущая роль отводится, несомненно, человеческому капиталу – именно его качественный потенциал служит отражением результатов преобразований в данной отрасли экономики [3, с. 97].

Эффективность человеческого капитала в АПК характеризуется качественными изменениями в профессиональной деятельности в условиях современной рыночной экономики на основе информации, знаний, инноваций, наукоемких технологий и интеллектуальной собственности, с другой стороны, инвестициями государства, предприятия и самого человека на формирование и постоянное совершенствование знаний и компетенций.

Человеческое развитие – конечная цель экономического развития. Кроме того, это средство, возможно лучшее из доступных, для обеспечения становления инновационной экономики. Отличительная черта стратегии человеческого развития в инновационной экономике – это акцент на оптимальном формировании человеческого капитала, который должен рассматриваться не только как формирование и реализация производительных способностей, но и как самостоятельная ценность. Смена приоритетов в пользу человеческого капитала происходит потому, что на современном этапе развития в масштабах общества отдача от инвестиций в него может быть очень высокой. Акцент на формировании и эффективном использовании человеческого капитала в образовании приведет к более быстрому и устойчивому развитию и большему равенству в распределении его выгод [4, с. 58].

Мировой опыт свидетельствует о том, что человеческий капитал становится важнейшим фактором экономического роста. В частности, в развитых странах повышение продолжительности образования на один год ведет к увеличению валового внутреннего продукта (ВВП) на 5 – 15% [5, с. 58].

В свою очередь, инновационная экономика создает беспрецедентные возможности для развития человека, эффективного решения его профессиональных, экономических, социальных проблем. Однако использовать эти возможности могут лишь те члены общества, которые обладают необходимыми инновационными знаниями и умением ориентироваться в информационном пространстве. На условия существования человека в этом информационном обществе ориентирована идея опережающего инновационного образования.

Человеческий капитал – важная составная часть процесса управления формированием и реализацией кадровой политики АПК. Это комплекс мер, разрабатываемых государством, и направленных на обеспечение возможности получения необходимых знаний, умений и навыков руководителями и специалистами предприятий (через функционирование сети аграрных образовательных учреждений, учреждений дополнительного образования и переподготовки кадров, профессиональных семинаров и т.д.) и соответствие этих знаний реальным потребностям развития персонала (через формирование инновационных образовательных программ на основе анализа реальных потребностей рынка труда).

Инновационное развитие аграрной сферы, как и любого другого сектора экономики, возможно лишь при обеспеченности предприятий квалифицированными кадрами. В

современной кадровой политике в аграрной сфере особое значение приобретает правильное прогнозирование и планирование потребности в специалистах. В рамках программы по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан «Агробизнес-2020» намечены основные ориентиры кадровой политики, способствующие привлечению в аграрную науку талантливой молодежи и созданию условий для профессиональной реализации наиболее перспективных научных работников. На основе этой программы разрабатывались региональные программы, направленные на формирование квалифицированного кадрового потенциала аграрного сектора экономики.

Особую актуальность приобретает подготовка поколения руководителей специалистов среднего и высшего уровня квалификаций, отвечающих требованиям современной рыночной экономики. Для этого необходимо:

- изменение содержания, форм, методов обучения;
- улучшение технической оснащенности учебного процесса, на этой основе повышение качества обучения;
- разработка механизма прогнозирования потребности в кадрах и инструментов регулирования объемов подготовки в соответствии с запросами рынка;
- обеспечение потребности производства в специалистах нового типа в том числе для инновационных структур таких как технопарки, агротехнополисы, инновационно-технологические центры, центры трансфера технологий, бизнес инкубаторов, консалтинговых структур и другие.

Речь идет о формировании профессионально подготовленных кадров всех уровней, свободно ориентирующихся в различных направлениях инновационного бизнеса (рисунок 1).

Рисунок 1 – Схема формирования квалифицированных кадров для наукоемкого бизнеса

Исследования зависимости производительности труда от уровня образования показали, что при увеличении на 10% уровня образования, производительность труда растет на 9%, а при увеличении на 10% акционерного капитала, производительность труда увеличивается только на 4% [6, с. 936]. Кроме того, бизнес сталкивается с такой проблемой, как несоответствие знаний специалистов сельскохозяйственных и ветеринарных специальностей, выпускаемых вузами, требованиям предприятий. Руководители компаний отмечают, что большую часть выпускников приходится доучивать на местах, что делает инвестиции в человеческий капитал абсолютно неизбежными.

Инновационное образование ориентировано не столько на передачу знаний, которые

постоянно устаревают, сколько на овладение базовыми компетенциями, позволяющими затем – по мере необходимости – приобретать знания самостоятельно. Именно поэтому такое образование должно быть связано с практикой более тесно, чем традиционное.

Сегодня традиционное образование как система получения знаний отстает от реальных потребностей современной науки и производства.

Инновационное образование предполагает обучение в процессе создания новых знаний – за счет интеграции фундаментальной науки, непосредственного учебного процесса и производства. При этом университетам выделена особая роль в создании и развитии интеллектуального капитала нации.

В Казахстане начато преобразование ведущих вузов страны в исследовательские университеты с целью формирования национальной инновационной системы рыночного типа и развития конкурентного рынка знаний. В рамках инновационной экономической политики, выстраиваемой в Казахстане, определены 10 вузов, которые станут научными центрами и будут профильно готовить кадры для экономики. Учебный процесс будет вестись по новым образовательным программам с инновационной направленностью, для разработки которых привлекаются ведущие вузы-партнеры Швеции, Германии, России, Латвии, Чехии, Польши. Также в этой работе примут участие предприятия, реализующие проекты Государственной программы индустриально-инновационного развития.

Учебные занятия будут проводиться на современной технике, позволяющей ознакомить студентов с новейшими инновационными технологиями в отраслях экономики. Комплексный подход в обучении студентов позволит предприятию получить более квалифицированных специалистов, которые будут обладать необходимыми компетенциями для успешной работы в стране. Таким образом, тесное сотрудничество ученых и производителей будет служить усилению процессов интеграции науки, образования и производства.

Ориентация аграрной экономики на инновационный путь развития требует создания действенного механизма управления реализацией кадровой политики организации, влияющего на формирование человеческого капитала и позволяющего обеспечить производство подготовленными кадрами, способными участвовать в освоении новейших научно-технических достижений. В этой связи необходим механизм управления кадровой политикой в Казахстане, который определяет систему направлений, механизмов управления и эффективного использования персонала для реализации стратегии развития предприятия [7, с. 113].

Ответственность за подготовку кадров АПК - как управленческих, так и рабочих - должны нести не только профильные учебные заведения и центры повышения квалификации сельского хозяйства. Обучить талантливого студента, вырастить профессионала можно только при помощи наличия конкретного заказчика – организации агропромышленного комплекса, которые должны принимать непосредственное участие в их подготовке.

В этой связи, техническое и профессиональное образование все больше ориентируется на рынок труда, запросы работодателей, социальных партнеров. Как говорит глава государства Н.А. Назарбаев: «Профессионально-техническое образование должно ориентироваться в первую очередь на максимальное удовлетворение текущих и перспективных потребностей национальной экономики в специалистах... Социальная ответственность частного бизнеса должна особенно проявиться в сфере образования» [8, с. 1-8].

В этих условиях становится актуальной новая система отношений между образовательными учреждениями и представителями бизнеса. В настоящее время по всему миру система технического и профессионального образования характеризуется широким разнообразием подходов в подготовке кадров.

В настоящее время в Казахстане идет процесс модернизации системы технического и профессионального образования, который вызван необходимостью качественного прорыва в подготовке кадров технического и обслуживающего труда в связи с ростом масштаба и сложности задач индустриально-инновационного развития Казахстана в условиях глобализации и перехода к экономике знаний с всепроникающим влиянием информационных технологий и растущей конкуренцией на внутреннем и внешнем рынках труда.

Создание высокоэффективной национальной системы технического и профессионального образования является одним из основных факторов обеспечения устойчивого экономического роста страны, социальной стабильности казахстанского общества. Программа является частью работы, проводимой государством по развитию человеческих ресурсов, расширению возможности трудоустройства квалифицированных специалистов на рынке, обеспечению непрерывности образования, формированию конкурентоспособных кадров с широкой компетенцией и фундаментальными знаниями для реализации прорывных проектов государства, бизнеса, сферы услуг.

В этой связи НАО «Холдинг «Кәсіпқор» создает колледжи мирового уровня, профессиональные центры и партнерские колледжи с учетом лучших мировых практик. Одним из основных факторов успешности деятельности колледжей мирового уровня и межрегиональных профессиональных центров в Казахстане является адекватность их кадрового потенциала мировым требованиям к профессионализму в контексте запросов развивающейся экономики страны. Данный фактор реализуется на основе изучения лучшего международного опыта, ознакомления с учебными заведениями мирового уровня и их ресурсами, через овладение новыми навыками организации учебного процесса, практического и производственного обучения в соответствии с современными требованиями, посредством ознакомления с инновациями технологий по специальностям подготовки кадров, и с учетом отраслевых особенностей.

Также одним из многих решений в политике качественной подготовки кадров в стране является максимальное внедрение дуальной системы обучения.

Очевидна роль человеческого капитала работника в развитии и обеспечения экономического роста предприятия, региона, страны, в том числе и АПК.

В то же время, большая часть казахстанских предприятий характеризуется незначительным уровнем развития интеллектуального капитала. Владельцы небольших компаний, которые в условиях современной экономики балансируют на грани выживания, склонны вкладывать средства в краткосрочные проекты, т.е. наращивать производственные мощности, нежели инвестировать в интеллектуальное развитие. Есть еще целый ряд причин, сдерживающих развитие интеллектуального капитала. У большинства предприятий нет стимулов для инвестирования в развитие интеллектуального капитала своих компаний, обусловленное как объективными экономическими условиями, так и существующей законодательной базой, и многими другими факторами.

Проблема развития интеллектуального капитала в Казахстане – это комплексная проблема, требующая внимания со стороны как ученых, и законодателей, и исполнительной власти, и самих предпринимателей, которые только начинают осознавать значение и роль интеллектуального капитала в развитии и процветании страны.

Таким образом, кадровое обеспечение современных аграрных преобразований нуждается в новой концепции кадровой политики, определяющей базисные вопросы и долгосрочные стратегические ориентиры, новые организационно-управленческие механизмы воспроизводства кадрового потенциала АПК.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Изотов М. Казахстанская социальная модель и человеческий капитал // Exclusive. 2013 г., <http://exclusive.kz/kazahstanskaya-sotsial-naya-model-i-chelovecheskij-kapital.html>
- 2 Хозяйственные системы инновационного типа: теория, методология, практика. /Под общ. ред. А.Н. Фоломьева. – Москва: Экономика, 2011. - 397 с.
- 3 Нечаев В.И., Бирман В.Ф., Санду И.С. и др. Организация инновационной деятельности в АПК. – М.: КолосС, 2012. – 296 с.
- 4 Инновационная экономика – направление устойчивого развития государства. Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. В.П. Делия. - Балашиха, Де-По, 2011. – 416 с.
- 5 Экономический словарь. Под ред. А.И. Архипова. - М.: Проспект, 2004.
- 6 Гапоненко А.Л., Орлова Т.М. Управление знаниями. Как превратить знания в капитал. – Москва: Litres, 2013.
- 7 Прока Н.И., Ловчикова Е.И., Полухин А.А. и др. Формирование эффективного механизма управления человеческим капиталом в условиях обеспечения инновационного развития регионального аграрного сектора. – Орел, Scientific magazine «Kontsep», 2013. – 228 с.
- 8 Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Казахстанская правда. - 2012. - 15 декабря.

ТҮЙІН

Экономиканың аграрлық секторын инновациялық дамыту жағдайындағы парасатты, адамгершілік капиталын дамыту және тиімді кадрлық саясатты қалыптастыру мәселелері ең басты рөл атқарады.

Мақала инновациялық экономика үшін мамандар даярлығының жаңа сапасын іске асыруға бағытталған ел білімінің деңгейі және оның жаңашылдық әлеуетімен өзара тәуелділігін, сондай-ақ жоғары және техникалық кәсіби білімнің алатын рөлін көрсетеді.

RESUME

Issues of formation and development of the intellectual, human capital, and also formation of effective manpower policy acquire a paramount role in the conditions of innovative development of the agrarian business of the economy sector.

The article reflects interdependence of the education level of the country with its innovative potential role of the higher education and technical professional education, which have to carry out a new quality of specialists training for innovative economy.

А.А. Смагулов

Казахский университет технологии
и бизнеса, старший преподаватель

Инновационная деятельность в сфере туризма

Аннотация

Статья посвящена исследованию основных принципов инноваций, путей внедрения инноваций, возможностей использования глобальной системы бронирования в будущем инновационном проекте Казахстана.

Ключевые слова: инновация, туризм, система, инновационный проект.

Инновация – это внедрение, введение достижений науки, передового опыта в областях управления, организации труда, технологий. Туризм – одна из важных отраслей экономики любой страны. Во многих государствах он входит в число основных источников дохода. Инновации в туризме – это разработка, создание новых туристических маршрутов, проектов и т. д., внедрение которых позволит повысить занятость населения, обеспечить рост его доходов.

Основными принципами инноваций в туризме являются:

- научная обоснованность инноваций;
- развитие туристической отрасли в регионе должно производиться с учётом местных условий, возможностей (экономических, природных и др.);
- соответствие нововведений потребностям граждан в различных видах отдыха;
- появление нового продукта на рынке туристических услуг должно способствовать разработке других, более совершенных проектов, давать возможность их финансировать;
- безопасность; любые инновации в туризме не должны причинять вред гражданину, природе, что особенно актуально для экстремальных видов отдыха, а также ряд других принципов.

В основе своей инновационная деятельность должна быть направлена на получение дохода в результате претворения в жизнь новейших технологий, знаний, создание товаров и услуг такого качества, которые отвечали бы современным требованиям. Исходя из этого, инновации в туризме могут содержать:

- разработку уникальных ресторанных, гостиничных услуг, сочетающих в себе достаточный комфорт и специфичность каждого региона Казахстана;
- применение технических достижений в создании новых и развитии существующих продуктов на рынке туристских услуг;

- использование невозможных ранее туристских ресурсов, современного маркетинга, менеджмента и т. д.

Инновации в туризме требуют больших материальных и финансовых затрат, а также необходима поддержка на государственном уровне. В число приоритетных направлений государственного регулирования в сфере туризма входит развитие туристской индустрии, рост доходов государства, граждан и др. На государственном уровне разрабатываются программы развития туризма. Осуществляется содействие продвижению на рынке новых туристских продуктов.

Основой для подъема туризма Казахстана являются уникальные природные достопримечательности, богатая история, а также в достаточной мере развитая инфраструктура, которыми обладают практически все регионы страны. Имея все перечисленные преимущества, туристские регионы должны найти методы и способы для максимального использования возможной выгоды от полноценного освоения имеющихся туристских ресурсов.

Одним из путей повышения эффективности функционирования туристской отрасли Казахстана, увеличения ее вклада в экономику региона следует считать внедрение инновационных методов в развитие туризма. В данном случае роль органов государственной власти региона состоит в создании благоприятного климата для инновационной деятельности и в содействии использованию новых знаний и технологий для развития отрасли.

Инновационная деятельность в сфере туризма направлена на создание нового или изменение существующего туристского продукта и должна развиваться по трем направлениям.

1. Внедрение организационных инноваций – нововведений, связанных с развитием туристского бизнеса и конкретного предприятия в систему и структуру управления на основе передовых технологий; в кадровую политику на основе постоянного повышения квалификации; в обеспечение устойчивого развития предприятия на основе рациональной, экономической и финансовой деятельности.

2. Внедрение маркетинговых инноваций, позволяющих выявлять и удовлетворять потребности целевых потребителей, а также привлекать еще не охваченный контингент клиентов.

3. Осуществление периодических нововведений, направленных на изменение потребительских свойств туристского продукта и дающих конкурентные преимущества.

Следует отметить, что вопросу внедрения инноваций в современный бизнес в последнее время в научной литературе уделяется заметное внимание. Учеными выделяются функции инноваций и факторы, вызывающие необходимость развития инновационного предпринимательства, степень новизны и требования к инновациям, их место в системе функционирования предприятия [1, с. 25].

Инновация – это новый продукт или новое действие на рынке, которые имеют своей целью привлечь потребителя, удовлетворить его потребности и одновременно принести доход тому, кто внедряет эту инновацию. Для инновационного развития туристской отрасли, для внедрения инноваций необходимо наличие следующих факторов: рыночная конкуренция; наличие законодательной и нормативной базы в поддержку внедрения инноваций; подготовленные и желающие внедрять инновации кадры (специалисты, предприниматели, менеджеры, чиновники) и ресурсы (финансовые, производственные, инфраструктурные).

Значительным фактором, вызывающим необходимость внедрения инноваций в сферу туризма, является то, что туристская деятельность не только формирует на территории сферу услуг по организации путешествий, но и является источником доходов для региона, вызывает развитие многих сопряженных с нею секторов экономики дестинации. Многие государства создают специальные национальные организации для

продвижения различного рода инноваций в туризме, понимая, что именно инновационная активность является главным фактором экономического роста. Подобные организации имеются в Великобритании, Испании, Польше и других странах, но показательным является пример Финляндии, где государственная организация Совет по туризму, одной из первых начала использовать инновационные информационные технологии в работе по развитию туризма.

Организационные инновации в туризме тесно связаны с информатизацией и применением новейших коммуникационных технологий. За последние несколько десятилетий глобальные вычислительные мощности в мире увеличились в миллиард раз. С начала 1990-х гг. стал активно функционировать Интернет, число пользователей которого превысило 1 млрд 300 млн. человек и продолжает расти. Ценность информационных технологий обусловлена уникальными возможностями сбора, анализа и передачи информации куда угодно, мгновенно и с минимальными затратами [2, с. 48].

Несмотря на быстрое развитие информационных технологий, телекоммуникаций и электронной торговли, туристские предприятия только к концу XX века стали активно использовать Интернет в своей деятельности.

Неоспоримыми достоинствами Интернета являются новые возможности, которые он предоставляет:

- без больших затрат получить доступ к большим группам потребителей с целью передачи конкретной информации о предлагаемых туристских продуктах и о возможностях их приобретения;
- надежно распространить полную и подробную информацию о своей деятельности;
- быстро и эффективно принимать заявки клиентов и производить бронирование необходимых услуг;
- сократить расходы на производство и распространение печатной продукции;
- ускорить и упростить взаимодействие с партнерами на туристском рынке.

В момент продажи туристская услуга является информационным продуктом об услугах, которые будут предоставлены клиенту. Поэтому неудивительно, что сегодня конкурентная борьба среди участников туристского рынка разворачивается вокруг доверия клиента к предоставляемой ему информации. Исследования показывают, что рейтинг субъекта рынка поднимает даже его заявление в рекламных материалах о том, что он говорит клиенту правду о своих услугах.

Традиционно поставщики туристских услуг (гостиницы, кафе, транспортные компании, музеи и другие) взаимодействовали с клиентами через посредников: туроператоров, турагентов, компьютеризированные сети бронирования. Сегодня появились виртуальные посредники – сайты гостиниц, авиакомпаний, туристских фирм.

Это позволяет туристу непосредственно самому получать информацию и заказывать услуги. Однако в туристской отрасли оперативный поиск необходимой информации часто играет решающую роль при принятии решения о поездке, поэтому все больше потребителей предпочитают поиск маршрутов и отелей именно в Интернете, а для этого нуждаются в соответствующих консультациях специалистов туристской отрасли [3, с.208].

AMADEUS - ведущая Глобальная Распределительная Система, обеспечивающая в режиме реального времени доступ к ресурсам провайдеров туристических услуг (авиакомпаний, гостиниц, компаний по прокату автомобилей, страховых компаний и т.д.) и распределение этих ресурсов среди туристических агентств 139 стран мира (в том числе и Казахстана). Система Amadeus предоставляет доступ к ресурсам 513 авиакомпаний (в том числе и 11 российских), что составляет более 95% мирового рынка регулярных пассажирских авиаперевозок, а также 52 731 гостиниц, объединенных в 322 гостиничные цепочки, 46 компаний по прокату автомобилей и позволяет работать с продуктами туроператоров, железными дорогами, круизными и страховыми компаниями [4, с. 101].

Данная инновационная система появилась в Казахстане в первые годы независимости. Первыми внедрили крупные туристские фирмы г. Алматы. Сейчас, почти во всех городах, имеются курсы обучения Амадеус в учебных центрах, туристских фирмах и других организациях.

При использовании системы Амадеус, сокращается время на оформление проездных документов, выбора страны, гостиницы, авиакомпании, аренду автомашины и т.д.

Будущий инновационный проект Казахстана – это проведение в 2017 году Международной специализированной выставки ЭКСПО.

Это крупнейшее международное мероприятие, являющееся символом индустриализации и открытой площадкой для демонстрации инновационных и технологических достижений. Проведение ЭКСПО-2017 послужит значительному продвижению Республики Казахстан и ее столицы на международном уровне. Однако сравнительный анализ опыта других стран-организаторов данной выставки показывает, что деловой успех данного события зависит, в большей мере, от внутреннего рынка.

С учетом того, что в городе Астане около 5000 гостиничных номеров, уровень заполняемости которых составляет ниже среднего показателя международного стандарта для городских дестинаций. Предварительная потребность в местах размещения к ЭКСПО-2017, помимо существующих и проектов на стадии разработки, составляет: 3750 гостиничных номеров (без учета находящихся сейчас на стадии строительства), 2200 квартир, 1000 номеров в студенческих общежитиях, 1000-1500 номеров в молодежных кемпингах/ юртах.

Усилия, связанные с организацией ЭКСПО-2017, должны быть направлены на создание недостающей туристской инфраструктуры, внесение изменений и решение основных задач, касающихся повышения конкурентоспособности туристского продукта Казахстана: упрощение въездных формальностей, создание туристской и транспортной инфраструктуры, организация профессионального обучения и развитие человеческих ресурсов для сектора туризма, возможность обеспечения привлекательных цен и т.д.

Помимо упомянутых туристских проектов, определенных существующими системными планами и мастер-планом, предполагаемое развитие туристских продуктов подразумевает потребность в развитии нескольких других туристских проектов национальной значимости.

EXPO-2017 в Астане станет первой международной выставкой, которая проводится в странах Центральноазиатского региона и СНГ. Выставка EXPO в Астане продлится 3 месяца - с 10 июня по 10 сентября 2017 года. Ожидается, что участие в ней примут около 100 стран мира и около 10 международных организаций. Посетят выставку более 5 миллионов человек. Это станет большим шагом на пути международного продвижения Казахстана. Проведение EXPO-2017 послужит дополнительным стимулом для экономического и инновационного развития, как столицы, так и республики в целом.

Территория комплекса для проведения EXPO-2017 займет 174 гектара и будет представлена в 97 павильонах, а также будет выделено 1300 квартир для участников выставки.

Территория включена в перспективный план развития столицы, и уже продумано, каким образом она будет использоваться после проведения выставки. Это место уже получило название «Город ЭКСПО-2017». Подготовка площадки, строительство павильонов и проведение EXPO-2017 в Астане обойдется в 1 млрд. 250 млн. евро. Около 250 млн. евро госбюджета пойдет на инфраструктуру, подвод всех коммуникаций и подготовку места международной выставки. И еще около 1 млрд. евро будут затрачены на строительство павильонов, гостиниц, развлекательных центров. Это в основном будут привлеченные инвестиции, совместные проекты.

Для проведения Всемирной выставки EXPO-2017 в Казахстане создана Государственная корпорация.

EXPO-2017 - крупный некоммерческий проект, он станет мощным катализатором развития страны и региона в целом. Интеллектуальное наследие выставки сможет поднять Казахстан на новый уровень, не говоря о мультипликативном эффекте от инвестиций в строительство, туристическую инфраструктуру, гостиничный бизнес [5, с. 5].

Комитет индустрии туризма при Министерстве индустрии и новых технологий Республики Казахстан играет важную роль в развитии туризма. При данном комитете созданы:

- совет по туризму;
- туристский информационный центр.

Совет по туризму создан в качестве консультативно-совещательного органа при Правительстве Республики Казахстан.

В состав совета по туризму входят представители уполномоченного органа и заинтересованных государственных органов, а также представители ассоциаций и иных объединений в области туристской деятельности.

Совет по туризму:

1) вырабатывает предложения по вопросам развития туризма, привлечения инвестиций в данную отрасль экономики, обеспечения благоприятного режима въезда в Республику Казахстан и создания условий для выезда туристов за границу, формирования туристского имиджа республики, подготовки специалистов в области туристской деятельности;

2) для целей информирования потребителей туристских услуг о качестве услуг ведет рейтинг лиц, осуществляющих туристскую деятельность по утвержденному им порядку.

Туристский информационный центр является организацией, учреждаемой Правительством или акиматом области (города республиканского значения, столицы), создаваемой для формирования и распространения информации о Казахстане и его туристском потенциале, продвижения туристского продукта на международном туристском рынке и внутри государства, а также в целях создания условий для развития новых инновационных субъектов предпринимательства и научно-методического обеспечения в области туристской деятельности.

Специфическим отличием современной модели государственного регулирования развития туризма от других отраслей народного хозяйства является то, что в регулировании отрасли участвуют общественные организации, представленные туристскими ассоциациями в регионах.

Сегодня в туризме проявляется тенденция преобразования научных знаний в инновацию – получение результата, пригодного для прикладной реализации. Для достижения реальных результатов в деятельности по развитию туризма на той или иной территории необходимо изучать новые научные наработки и разрабатывать возможности их применения в своей практической работе на своей территории. Однако работа по внедрению инноваций должна быть системной. Для обеспечения эффективной работы, динамичного развития и повышения конкурентоспособности органам управления туризмом, участнику туристского рынка, предприятию индустрии туризма необходимо разработать и затем реализовывать инновационную стратегию, определить основные долгосрочные направления внедрения нововведений и обеспечения ресурсами для достижения поставленных целей, то есть подготовить инновационный проект.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Воскресенский В.Ю. Международный туризм: учебное пособие. - М.: ЮНИТИ, 2006. – 25 с.

- 2 Макаров А.Д., Серба С.В. Современные подходы к классификации инноваций // Вестник Национальной академии туризма. - 2010. - № 4 (16). – 48 с.
- 3 Новиков В.С. Инновации в туризме: учебное пособие. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 208 с.
- 3 Гуляев В.Г. Новые информационные технологии в туризме. – М.: Издательство «Приор», 2011. – 101с.
- 4 Новости туристской отрасли // Вестник Национальной академии туризма. - 2010. - № 4 (16). – 5 с.

ТҮЙІН

Инновация дегенімі – ғылымның, озық тәжірибенің жетістіктерін басқару, еңбекті ұйымдастыру, технология салаларын енгізу және жүргізу. Туризм – кез келген елдің экономикасындағы маңызды саланың бірі. Туризмдегі инновациялар дегеніміз – жаңа туристік маршруттарды, жобаларды т.б. әзірлеу, жасау; олардың енгізілуі халықтың еңбекпен қамтылуын жақсартуға, оның табысының өсімін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

RESUME

Innovation is an introduction of achievements of science, front-rank experience in the areas of management, organization of labor, technologies. Tourism is one of the important industries of economy of any country. Innovations in tourism are development, creation of new tourist routes, projects, etc. Introduction of them will allow promoting employment of population, provide the rise of its profits.

*Педагогика және
психология*

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы школьного исторического образования, типовые учебные программы и их влияние на подготовку школьного учебника истории. Даны предложения по модернизации существующей структуры школьного исторического образования.

Ключевые слова: линейная система, концентрическая структура школьного исторического образования, преемственность между средней и высшей школой, типовая учебная программа, школьный учебник.

Б.С. Сарсекеев

Евразийский гуманитарный институт, д.п.н., профессор

К проблеме совершенствования структуры школьного исторического образования

После приобретения Независимости в Казахстане остро стал вопрос о модернизации системы исторического образования. В 90-е годы резко возросло количество учебных предметов, введены новые предметы, в том числе «История Казахстана» как отдельный предмет, изучающийся с 5 по 11 классы средней общеобразовательной школы. Данный предмет был включен как обязательный и в программу высших учебных заведений.

Введение нового предмета поставило вопрос об обеспечении страны своими учебниками по истории Казахстана, так как этот курс был отделен от курса истории СССР. Министерством образования были приняты новые программы по двум курсам истории - всеобщей и истории Казахстана [1]. В свет вышли новые учебники, отличавшиеся более полным содержанием [2; 3; 4], а также были переизданы учебные книги 20-30-х годов. Наиболее удачными с научной точки зрения были учебники К.М.Байпакова, Б.Е. Кумекова и К.А. Пищулиной [5; 6]. Следует отметить, что противоречивые тенденции: наличие новых программ и отсутствие учебников, слабое методическое обеспечение новых курсов ставили учителей и учащихся в трудное положение. Проблемы усугублялись методологической и терминологической анархией, появлением эмоциональных книг с четко выраженной субъективной позицией авторов [7; 8].

В определении структуры и содержания учебного курса предмета истории ключевую роль имело решение проблемы *периодизации истории*. Изменение периодизации истории обуславливает изменение структуры школьного исторического

образования. Так, при подготовке полного курса Истории Казахской ССР в 1943 году авторы разделили всю историю Казахстана на 2 периода. Первый период охватывал события с древнейших времен до присоединения Казахстана к России. Второй период охватывал развитие Казахстана в системе пореформенной России до Великой Октябрьской социалистической революции [9, с.129]. В пятитомнике «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» выделялось 9 периодов [10]. В 1996 году, вышло новое издание «Истории Казахстана». Первый том охватывал период с древнейших времен до монгольского нашествия XIII века; второй том – время формирования и развития Казахских ханств (XIV - нач. XVIII вв.); третий том - период с 30-х годов XVIII века до 1917 года; и четвертый том – с 1917 года по настоящее время [11, с.10].

В первые годы Независимости Казахстана в обучении сохранялся *линейный принцип*, предполагающий хронологически последовательное изложение материала истории в соответствии с логикой смены общественно-экономических формаций. *Линейная структура* имеет свои преимущества и недостатки. Преимуществами является возможность авторам раскрывать историю, а учащимся изучать ее последовательно, с древнейших времен до наших дней, проследив все события в единой связи прошлое – настоящее - будущее. Такой подход сводил к минимуму опасность дублирования учебного материала, предоставляя возможность для точной синхронизации истории СССР и всеобщей истории, позволяя легко корректировать материал (таблица 1).

Таблица 1 Структура школьного исторического образования в СССР

Классы	Исторические курсы	Количество часов в неделю
У	Эпизодические рассказы по истории СССР	2
УІ	История древнего мира	2
УІІ	История средних веков	2
УІІІ	История СССР о древнейших времен до конца XVIII века	2
ІХ	Новая история (1640-1870) История СССР (XIX в.)	3
Х	Новая история (1870-1918) История СССР (с начала XX в. до 1936 г.)	4
ХІ	История СССР (1936г. – до настоящего времени) Новейшая история зарубежных стран (1939г.- до настоящего времени)	3

Вместе с тем, как показала практика подготовки учебников в СССР, линейный принцип провоцирует авторов к постоянному расширению материала, придавая обучению *экстенсивный* характер. Недостатком такой структуры является протяженность изучаемых событий на несколько лет, что ведет к упрощению части исторического материала под возрастные особенности школьников. Материал изучался лишь один раз, а изучение ранних периодов истории приходилось на 10-13-летний возраст учащихся, что требовало известной упрощенности и адаптации учебного текста. Возможность повторного изучения пройденного материала на более высоком уровне в старших классах не предусматривалось. Результатом линейного построения школьного исторического материала является то, что к моменту, когда ученик оканчивает школу, часть материалов забывается, часть же окрашивается в полусказочные и мифические тона.

Возможно с этими недостатками связан переход к концентрической системе после обретения Казахстаном независимости. «История Казахстана» был введен как *отдельный курс* с 5 по 11 классы и преподается параллельно со всеобщей (всемирной) историей.

Программа школьного курса охватывает весь период – с древнейших времен до наших дней. Авторы учебников в качестве основных целей обучения придерживаются государственных стандартов [12; 13; 14], декларирующих формирование личности с заданными типовыми характеристиками в виде знаний, умений и навыков. Такой подход основывается на понимании учения как познавательной деятельности, основным содержанием которого является знание предмета.

Концентрическая структура школьного исторического образования состоит из трех концентров: после пропедевтического курса «Рассказы по истории Казахстана» (5 класс), начиналось систематическое изучение двух курсов – всеобщей истории и истории Казахстана [12; 13; 14; 15], которое ведется в 6-9 классах. На старшей ступени средней школы, в 10-11 классах, курс истории изучается повторно в соответствии с профилем (естественно-научный и гуманитарный) обучения. Такая система позволяет четко синхронизировать курсы казахстанской и всеобщей истории, последовательно раскрывать основные этапы развития общества, способствует формированию представления о причинно-следственных связях и закономерностях, тенденциях развития общества. Однако недостатками данной системы является сложный для соответствующего возраста детей материал и дублирование содержания исторического материала во II-III концентрах. Следует отметить, что изучение исторического материала с древнего времени до современности для учащихся 6-9 классов сократилось во времени: то, что раньше изучалось 7 лет, с 5 по 11 классы, должно быть изучено за 4 года (6-9 классы).

Введение концентрической системы привело к нарушению преемственности между самими концентриками, нарушению преемственности между средней и высшей школой, так как в высшем учебном заведении история изучается в том же объеме, что и в школе.

В качестве альтернативы можно предложить изменения в содержание исторического образования, позволяющие сохранить структуру параллельного изучения всемирной истории и истории Казахстана и концентрическую систему:

5 класс - общее представление по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней. Пропедевтический курс, 68 ч.;

6 класс - История Казахстана с древнейших времен до V века н.э.;
- История Древнего мира.

7 класс - VI век–XVIII век. История средних веков Казахстана до 18 в.;
- История средних веков.

8 класс - начало XVIII века – 1914 год. Новая история;
- Новая история.

9 класс - 1914 г. - по настоящее время. Новейшая история.
- Новейшая история мира.

На старшей ступени (10-11, а в перспективе 12 классы) у учащихся появляется возможность на основе исторических знаний, полученных в систематическом курсе, продолжить изучение общего курса истории по направлениям специализации. Изучение ключевых проблем истории может идти в рамках исторического курса «Сравнительная характеристика цивилизаций», что позволит на более высоком проблемном уровне повторить материал предыдущих лет.

В высшем учебном заведении возможно введение курса истории на более высоком методологическом уровне, так как нет никакой необходимости повторения школьной истории в том же объеме. Таким курсом может быть «История Казахстана» (с периода образования Казахского ханства до сегодняшнего дня), либо «История», рассматривающая материалы Отечественной истории в контексте мировой, региональной (центральноазиатской, евразийской) истории.

Таким образом, не меняя структуру школьного исторического образования и параллельное изучение истории Казахстана и всемирной истории, можно было бы модернизировать существующую концентрическую структуру.

Достижение целей исторического образования невозможно, если в учебном процессе не реализуется функция развития личности, его духовной жизни, способности самостоятельно учиться. И здесь значение имеет используемые формы, методы и средства обучения. Из этих компонентов исторического образования отметим роль учебника, так как именно учебники больше находятся сегодня в центре внимания казахстанской общественности. Недостатки учебника истории общеизвестны: это и излишняя теоретизированность и слабая воспитательная направленность, есть проблемы с соблюдением принципа доступности, системности, преемственности и т.д. Здесь хотелось бы отметить лишь один аспект - влияние на содержание учебника и ее читабельность типовой учебной программы. Так, новые типовые учебные программы по истории Казахстана, утвержденные Министерством образования и науки Республики Казахстан в 2013 году [16], значительно изменили объем учебной нагрузки: в 5 классе количество часов сократилось вдвое - вместо 68 часов стало 34 часа, а в 6 классе, наоборот, увеличилось в два раза - вместо 34 часов в год стало 68 часов [16].

К чему могут привести такие изменения? Судя по предлагаемому базовому содержанию программы 5 класса, разработчики не учитывают специфику пропедевтического курса истории, смысл которого состоит в том, чтобы на раннем этапе закрепить у ребенка представление о том, что Родина является высшим идеалом человека. В содержательной части здесь произошла замена ярких личностей таких, как Сырым, Махамбет, Исатай, Кенесары, на материал древнейшей истории («каменный век на территории Казахстана, палеолит - древнекаменный век, древнейшие орудия труда, человеческое стадо, природа, климат, оледенение, мезолит - среднекаменный век, потепление, отступление ледника, изобретение лука и стрел, бумеранга для охоты на мелких быстроногих животных, индивидуальная охота, появление новых орудий труда, неолит - новокаменный век, микролитическая культура, становление скотоводства и земледелия» и т.д. [16]). А ведь значение курса пропедевтики состоит в раскрытии воспитательного, этического аспектов и не может сводиться лишь к предметно-научному обоснованию. Следует подчеркнуть, что предложенный новый материал по древнейшему периоду подробно изучается в 6 классе.

По программе 6 класса изучаются древнейший и древний периоды всемирной истории и истории Казахстана. Материал этих двух курсов похож в части изучения древнейшего периода. Анализ изданных по этому периоду учебников показывает, что в учебниках преобладает археологический материал, подробно изучается древнекаменный век, верхний и нижний палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронзовый и раннежелезный век, повторяясь в учебниках Истории древнего мира и учебниках истории древнего Казахстана. Рассматриваемая новая типовая учебная программа обуславливает превращение учебника истории в собрание многочисленных, мало связанных между собой археологических сведений о прошлом, требующих от школьников запоминания иноязычных терминов и абстрактных понятий.

Таким образом, предлагаемые корректировки в содержании и структуре помогут усилить существующую структуру школьного исторического образования, осуществить преемственность между средней и высшей школой, ликвидировать дублирование учебного материала. Типовые программы по истории требуют анализа и доработки, так как они влияют на отбор содержания школьного исторического образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Программы средней общеобразовательной школы. История. 5-11 классы. - Алма-Аты: Рауан, 1992. - 112 с.

- 2 Касымбаев Ж.К. История Казахстана: Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. 2-е изд., доп. - Алматы: Рауан, 1995. - 224 с.
- 3 Козыбаев М.К., Козыбаев И.М. История Казахстана: Учебник для учащихся 10 класса. - Алма-Ата: Казахстан-Атамұра, 1993. - 224 с.
- 4 Тұрлығылов Т.Т. Қазақ елінің қысқаша тарихы. 5-сыныпқа арналған оқулық. - Алматы: Рауан, 1995. - 256 б.
- 5 Байпаков К.М. История древнего Казахстана. Учебник для 6 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Рауан, 1995. - 96 с.
- 6 Байпаков К.М., Кумеков Б.Е., Пищулина К.А. История Казахстана в средние века (5-17 вв.): Учебник для 7-8 классов русской школы. - Алматы: Рауан, 1996. - 176 с.
- 7 Таусарұлы Қазыбек бек. Түп-тұқианнан өзіме шейін: Басп. дайындаған Б. Қыдырбекұлы. - Алматы: Жалын, 1993. - 416 б.
- 8 Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана: Учебник. - Алма-Ата, 1992. - 382 с.
- 9 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата, 1990. - 136 с.
- 10 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. - Алма-Ата (Т.1., 1977; Т.2,1979; Т.3,1979; Т.4, 1977; Т.5, 1981.).
- 11 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в 4-х т. Том 1. - Алматы, 1996. - 544 с.
- 12 Государственные стандарты среднего образования Республики Казахстан. История. Обществознание. - Алматы: Казахская академия образования им. И. Алтынсарина, 1998. - 109 с.
- 13 Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Основные положения. - Алматы: КАО, 2004. – 62 с.
- 14 Программы по истории для 5-7 классов общеобразовательной школы с русским языком обучения. - Алматы: РОНД, 2003. - 32 с.
- 15 Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін орта мектептер мен басқа да білім мекемелерінде 2004-2005 оқу жылында тарих пәнін оқыту туралы әдістемелік нұсқау хат. //Қазақ тарихы. - 2004 - № 4. - 134-139 б.
- 16 Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115. Приложение 40 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан «Типовая учебная программа по предмету «История Казахстана» для 5-9 классов уровня основного среднего образования».

ТҮЙІН

Мақалада мектептегі тарихи білім мәселелері қарастырылады. Тарихи білімнің құрылымын жақсартуға ұсыныс беріледі.

RESUME

The article deals with the problems of history education at school. The proposals for the modernization of the existing structure of history education are presented in the article.

Аннотация

Мақалада ортағасырлық түркі ойшылы, тіл білімінің білгірі Махмұт Қашқаридың тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері мен қанатты сөздерінің қазақ халқының қара өлеңдерімен үндестігі, сабақтастығы дәлелденеді. Соның негізінде ата-бабаларымыздың өмір салты, саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік тұрмыс тіршілігіндегі ерекшеліктер анықталады.

Түйін сөздер: Махмұт Қашқари, түрік халқы, қазақ халқы, түркі тілдерінің сөздігі, халық педагогикасы, тәлім-тәрбие, ұлы ойшыл, қазақтың қара өлеңдері, қанатты сөздер.

Т.Ә. Ахметов

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,
п.ғ.к., доцент

Махмұт Қашқари және қазақтың қара өлеңдері

Махмұт Қашқари заманынан қаншама ғасырлар өтсе де, ұлы бабамыздың тәлім-тәрбиелік қанатты сөздері әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ. Жіті үңіліп оқыған адамға Махмұт Қашқари сөздерінің әсіресе қазақтың қара өлеңдерімен үндесіп, сабақтасып жатқандығы анық көрінеді.

Мысалы, ғалым Мұхамедрақым Жармұхамедұлы «Түрік Сөздігі» жинағында қазақтың қара өлеңі сияқты бір-екі шумақтан аспайтын пәлсапалық мәнді жолдардың жиі кездесетінін айта келіп: «Көшпелі елдің табиғатпен астасып жатқан мезеттерін суреттейтін:

«Қыс ызғары басылды,

Барша гүлдер ашылды.

Жердің беті жасыл-ды,

Жайнады әлем жаннаттай» – делінетін

суреттермен қатар:

«Махаббаттың дерті мені қинады,

Күндіз-түні жүрегімде тулады.

Толғанудан жаным да бір тынбады,

Көшіп кеткен жұртын көріп

жарымның!» тәрізді өлең жолдары біздің бүгінгі ән шумақтарымызды еске салады» [1, 9], – дейді.

Расында да, бұл Біржан салдың «Бурылтай» әнінің:

«Құба жонға шырқатып шыға келсем,

Жұрты жатыр, өзі жоқ қалқатайдың»

[1, 180], деген жолдарына ұқсас.

Қазақтың қара өлеңдерінде «Ауылым көшіп барады» деген жол жиі ұшырасады: «Ауылым көшіп барады Ылайқаққа», «Ауылым көшіп барады кең жайлауға», «Ауылым көшіп барады

Даулы құмға», «Ауылым көшіп барады Керменкөлге», «Ауылым көшіп барады Белтұрғанға», «Ауылым көшіп барады белден асып», «Ауылым көшіп барады таудан асып...»

«Барады ауылым көшіп Абақанға,
Жарасар жапсам кілем ақ атанға.
Шудасы ақ атанның майда-майда,
Көрінген ақ бөкендей ауылың қайда?»

Немесе:

Көшкенде жылқы айдаймын Аламенен,
Ауылыңа барушы едім даламенен.
Түскенде сен есіме сенер болсаң,
Сағынып сарғаямын санаменен».

Бұл шумақтарда жиі-жиі жұрт жанартып отыратын көшпелі елдің өмірі, сол елдің қыз-жігіттерінің махаббаты мен басындағы мұң-қайғысы бейнеленген. Бірін-бірі қайталап, салт-дәстүрімізді көшпелі өмірімізді еске салады:

«Ауылымның қонғаны қоғалы көл,
Ойды төмен, тау жақты жоғары дер.
Қалқатайдың ауылын беттегенде,
Қоңыр салқын алдымнан соғады жел».

Бәрі-бәрі Махмұт Қашқари өлеңінің жаңғырығы сияқты. Ғұлама жинаған мақал-мәтелдерден де малмен күн көрген көшпелі елдің салт-дәстүрі қылаң береді:

«Ауылда лақ туса,
Арықта оты өнер» [2, 35].

Бұл «Бір қозы туса, бір түп жусан артық шығар» деген қазақ мақалымен үндес. Мағынасы «Малды көпсінбе, жем-шөбі жетпей қалады деп қорықпа, жаратушының өзі береді, бәрі есептеулі» дегенге саяды.

«Екі бура үйкенісер,
Ортада сона жаншылар» [2, 42].

«Түрік Сөздігіндегі» бұл мақалдың қазақшасы: «Екі өгіз сүйкенсе, ортасында шыбын өлер». Екі мықты ерегесіп, айқасқа түссе, маңайындағы әлсіз, жазықсыз жандардың жапа шегетіні шындық.

Мақал-мәтелдер – ата-бабаларымыздың бізге даңғыл жол нұсқап қалдырып кеткен өнеге-өсиеті, ақыл-нақылы, халықтың моралдік кодексі, тәлім-тәрбие құралы. Олардың бәрі ғасырлар бойы ел тәжірибесінен туындап, талай сұрыптаулардан, өңдеуден өткен. Оларда біздің ата-бабаларымыздың ізгі ойлары, даналығы, салт-дәстүрі, еткен кәсібі, ұстанған қағидалары, наным-сенімі бар.

«Қонақ келсе, құт келер» [2, 32], – деген Махмұт Қашқари жинаған бұл мақал қазірге дейін қолданылып келеді. «Құтты қонақ келсе, қой егіз табар» деп те айтылады. Түркі жұрты ежелден қонақжай, қонақ келсе, қуанып, барын алдына тосып, құт-береке әкеледі деп ырым етеді. Сол қонақжайлылық бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Мақалда «Қонағыңды жақсылап құт, одан жаман болмайсың, қайта ол үйіңе құт-береке әкеледі, бір малың екеу болады» деген үгіт-насихат та бар. Қонақжайлылық жайында Махмұт Қашқари жинаған Түркі халықтарының бәйіттерінде де жиі айтылады:

«Қонақ келсе, өзін құт, ашықтырма атын да,
Ойнақтасын жануар ертесінде тақымда!» [2, 91].

Бұл – отты өлең, соңғы жолының динамикалық қуаты күшті.

Тағы да:

«Қонақты қарсы алғын, асыңды күттірме,
Қуана жар салғын, бір затын зыттырма [2, 74].

Малың сенің көбейсе – айналаңа жан толар,
Дастарханың болмаса – маңайыңа кім жолар? [2, 81]

Тоныңды асып тастама,
Асыңды бер басқаға,
Қонағыңды жасқама,
Даңқыңды ол жаяды» [2, 72], – дейді гуманист ақын.

Махмұт Қашқари «Сөздігінде» осылай делінсе, қонақжайлылығымызды қазір шет елдіктер де жақсы біліп, қайран қалады, жыр етіп айтады.

«Бес саусақ бірдей емес», адам да әр түрлі, жақсысы бар, жаманы бар, дарханы бар сараңы бар. Түркі мақал-мәтелдерінде бұл жайттар да айтылмай қалмайды:

«Қонақжай жомарт кетіп, дүние қараң қалды,
Жинапты бұл мекенге сараңдарды [2, 73].

Залым жан қонақты ұры деп қарайды,
Ел сыйын серінің жолда тонайды [2, 74].

Қонақты құт деп білген ерлер кетті өмірден,
Қалыпты жаны жаман, пейілі қара көмірден» [2, 82].

Түркі халқы ежелден жүйрік мініп, қыран құстарды қолға үйретіп, тазы асырап аңшылық сейіл құрған. Оны төмендегі мына өлеңдерден де байқаймыз:

«Ит жүгіртіп, құс салып,
Аңшылықтан сыр танып,
Ақшақарда түлкі алып,
Сейілдеп бір қайталық [2, 92].

Құс салып, ит жүгіртіп, аң аулайды,
Қырларда қызыл түлкі алаулайды» [2, 83].

Бұл жолдар Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі мен «Аңшының әнін» еске салады.

«Оғрақтың азаматы батыр келер,
Мейманды жомарттыққа басым келер.
Лақтың қонағына басын берер,

Қымызы сабасында үзілмеген» [2, 84], – дейді қашғарлық ақын. Бұл бәйіт батырлықты, қонақжайлылықты, жомарттықты дәріштеп, Түркілердің қонаққа бас тарту рәсімі ежелден келе жатқанынан хабар береді.

«Еңіреген ер еді,
Ойы елге төр еді,
Адамның асыл зерегі,
Ажал оны әкетті.

Өртті талай өшірген,
Басынан көп іс кешірген,
Шешендік сөзге көсілген,
Қайран ер ерте көз жұмды» [2, 85], – деген Махмұт Қашқаридың

сөздері қазіргі жоқтауларымыз тәрізді.

«Саған деген қалың малды, аяулым,
Дей алмаймын табу үшін аяндым». [2, 98] және қалың мал беру

жөніндегі тағы бір бәйітте:

«Бердім саған қалың,
Енді мұны алғын.
Еңбегімді білгін,

Жиналып тұр барлығы», – делініп, соңын жақша ішіне (Күйеу баласы қайын атасына айтыпты: «Саған қалың мал бердім, енді сол қалың малды алғын: Менің

бейнетімді, еңбегімді көріп біл!». Қайын атасы: «Жиналып жатыр, барғалы тұр» деп жауап қатады» [1, III т. 498 б.], – деп түсінік беріпті).

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Иассауидің «Ақиқат сыйы», Әбунасыр Фараби мұралары тарихымыздың, мәдениетіміздің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндей екенін айта келіп: «Өз басым осы дүниелерді парақтай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерінің орнықты да сенімді шығатынына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына таңданамын. Ұлылық деген, білім теңдігі деген осы-ау деп ойға кетемін. Бұлар – ұлағатты ұлы мәдениеттің, терең тарихи танымның мектебі. Халқымыздың рухани жаңаруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегін танудан басталуы тиіс. Көненің көзіндей болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игілігіне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуі қажет» [1, 5], – деп жазады.

«Түрік сөздігі» – танымдық, тағылымдық кітап. Оны автордың «Түрік халықтары мен тайпалары хақында» жазған мына жолдары айғақтай түсері анық: «Түріктер тегінен жиырма тайпалы. Олардың барлығы Тәңірі әзіз көрген Нұқ пайғамбардың ұлы Иафас және Иафастың ұлы Түрікке барып тіреледі.

Бұлар Рұм әулетінің Тәңірі әзіз тұтқан Ибраһим пайғамбардың ұлы Ысқақ және Ысқақтың ұлы Ғайса (Иса) және Ғайсаның ұлы Рұмға барып тірелетінге ұқсайды. Әрбір түрік тайпасының қаншама ұрық-шәріптері бар, олардың саны ұлы Тәңірінің бір өзіне мағлұм. Мен бұлардың түптамырлары мен ана тараптарын жаздым».

Кітап жастарды өрлікке, батырлыққа, елін, жерін сүюге баулиды. Онда этнопсихологиялық, этнопедагогикалық мәселелер қозғалады. Түркі халықтарының өмір сүру салты, дәстүрі, мінез-құлқы, этникалық құндылықтары айтылатынын жоғарыда келтірілген мысалдардан да аңғару қиын емес.

Махмұт Қашқари білімді уағыздап, тәкәппарлықтан, дүниеқоңыздықтан сақтандырады:

«Білімдінің қасына бар, күнде, балам, ерінбей,
Төмен тұрып үйрен толық тәкәппар көрінбей [2, 88].

Төрт түлік пен алтын, күміс байлығына сүйенбе,
Білімсіз ол бос дүние жарамайды сүйеуге» [2, 89].

Бұл ойлар қазіргі қазақ мақалдарындағы «Мал жұтайды, өнер жұтамайды», «Білегіңе сенбе, біліміңе сен», «Ақыл озбайды, білім тозбайды», «Білікті бірді жығар, білімді мыңды жығар» деген сияқты даналық ой-пікірлермен астарласып, біте қайнасып тұр.

«Су ішкізбеске сүт бер» [2, 43], – десе Махмұт Қашқари,

Қазақ: «Таспен атқанды аспен ат», – дейді.

Кітаптың тағы бір бетінде:

«Тау таумен қауышпас,
Кісімен кісі қауышар» [2, 58], – дейді Махмұт Қашқари.

Бұл қазақтың «Тау-таумен қосылмас, адам адамға қосылады» дегеннің дәл өзі ғой!

«Адаспайтын аңшы болмас,

Жаңылмайтын данышпан болмас» [2, 64], – дейді Қашқари ақын. Ал

қазақ: «Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», «Жаза баспас қадам жоқ, жаңылмайтын адам жоқ», – деп көркем сөйлейді.

Түркі Халықтарының бәйіттерінде:

«Еңкейгенге еңкейгін басың жерге жеткенше,
Шалқайғанға шалқайғын төбең көкке жеткенше
Жамандықтан аулақ бол жаның сонша күйгенше,
Жақсы сөзден жылылық мәртебенді өсірер» [2,93], – делінеді.

Осы ойда қазақ мақалы:

«Еңкейгенге еңкей,

Атаңның қара құлы емес.
Шалқайғанға шалқай,
Пайғамбардың ұлы емес», – деп тәкаппарлықты, өрлікті, кісілік пен кішілікті уағыздайды.

Мысалға келтірілген мақалдардың да, бәйіттердің де тәрбиелік мәні зор. «Адасқанның арты соқпақ, алды жөн» деп, қазақ қашанда «Жығылғанға жұдырық» жұмсамай, қайта жаңына сенім ұялатып, «Ондай-ондай хан қызында да болады» деген демеу сөздер айтады. «Сыйға сый, сыраға бал». Өзіңді сыйлағанды сыйла, жамандықтан аулақ бол, жақсы сөз айтсаң, ол да жылы сөйлейді. «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады», «Жақсы сөз – жарым ырыс». Бәрі тәрбие, тәртіп, ақыл, өсиет.

«Түркі сөздігінде»:

«Мақсатыма жетемін,
Ғылыммен еңбек етемін.
Өткелден сан өтемін,
Байлығымды сарып қып» [2, 94].

«Қарт адамға көрсетпегін ірге күш,
Ауырлыққа халықпенен бірге түс» [2, 99], – деген, пәлсапалық ойлар бар. Бұл «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деген қазіргі мақалымызды еске түсіреді. Сонымен қатар оқушысын халықпен бірге болуға шақырып, қарттарды сыйлау керектігіне баса назар аударады.

Махмұт Қашқари: «Қан майданға қасқайып кір, жігітім,
Елдің ақта саған артқан үмітін» [2, 99], – деп, елді батырлыққа, елдікке, азаматтыққа шақырады.

«Ел түрік деп таныса,
Оның өзі бас бәйгі.
Халықты тура бастайды,
Одан ешкім аспайды» [2, 81]. Бұл Махмұт Қашқаридың нағыз патриоттық өлеңі.

«Адамды заман күйі әлсіретті,
Әйтеуір қолда барын талшық етті.
Айлалы аса пысық болса да епті,
Ажалдан ешкім қашып құтылмайды» [2, 91].

Бұл – рисалалық шумақ, қазақтың:

«Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма,
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?!», – деген қара өлең жолдарымен

үндес.

«Көз жасым бұлақ болып тасып ақты,
Аққу, қаз жүзуге оған келіп жатты» [2, 78], – делінсе «Түрік сөздігінде» қара өлеңде:

«Еркім жоқ, жылқы құрлы баққан кеңге,
Сен жақтан жаным сергір соққан желге.
Түскенде сен есіме, сенер болсаң,
Көзімнен аққу жүзер аққан селге», – деп көркемделеді.

Бұл шумақ жайында қазақтың қара өлеңдерін жинап, құрастырушы ақын Оразақын Асқар: «Қара өлеңдердің толайым бір парасы, осындай махаббат-сүйіспеншілік туралы жан толғаныстарынан тұрады. Қазақ қыздарының шынайы махаббатын көкейге құйып тұрған өлеңнің түп тұнбасындай тұжырымына назар аударайықшы: Аққу жүзер көзімнен аққан селге...» [5, 8], – депті.

Шындығында да шынайы, көркем, кестелі, жан толқытатын жолдар. Махмұт Қашқари:

«Көңілім сәулемді ойлап тыншымады,
Жанымды ғашық оты шымшылады.

Әсерлі әуенімнен мұң шығады,

Өзіңді, сәулетайым, есіме алсам» [2, 79], – деп сүйіспеншілікті

жырласа, қазақтың қара өлеңінде:

«Сағындым, бұлбұлым-ау, сағынамын,

Көре алмай бір өзіңді зарығамын.

Мен сені ойлағанда, еркетайым,

Есімнен қарап жүріп жаңыламын», – деп махаббат мұны шертіледі.

Осынау мақал-мәтелдер мен өлең шумақтарының қазіргі қазақ мақал-мәтелдерімен егіздің сыңарындай ұқсас болу себебі – бұл шығармалар сол Махмұт Қашқари өмір сүрген заманнан, одан да бұрынғы көне дәуірлерде туып, бізге жеткен бабалар сарыны, асыл қазына, қымбат мұра!

Махмұт Қашқари тағылымы – халық тағылымы!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі («Диуани лұғат-ит-түрік»). Аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазып, баспаға дайындаған Асқар Құрмашұлы Егеубай. 3-томдық. - Алматы, 1997.
- 2 Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат-ит-түрік»). Аударғандар: Қанапия Бекетаев, Әрсен Ибатов. - Алматы. «Ана тілі», 1993. - 192 б.
- 3 Жармұхамедұлы Махмұт Қашғари лұғаттары // Ана тілі. - 2003. - 24 қазан.
- 4 Қожағұлұлы Б. Бурылтай. Ауыл кеші көңілді. - Алматы: Қайнар, 1993.
- 5 Асқар Оразақын. Қара өлеңнің қайнары. Қара өлең. Ел аузынан жинап, құрастырып, алғы сөзін жазған Оразақын Асқар. - Алматы: Жазушы, 1989.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются идеи воспитания и образования великого тюркского мыслителя Махмута Кашкари. В работе автор статьи подчеркивает ценностный смысл устного стихотворного творчества казахского народа, его созвучие и интеграцию в современную педагогическую мысль.

RESUME

The article provides the idea of bringing-up and education of the great Turkic thinker Makhmut Kashgari. In the article the author emphasizes the valuable meaning of oral poetry of the Kazakh people and their assonance and integration to the modern pedagogical thought.

Аннотация

Мақалада қазақ жастарын ұлттық рухта, ұлттық құндылықтарды игеру барысында тәрбиелеу мәселелері қарастырылған. Болашақ маманның бәсекеге қабілетті кәсіби маман ретінде қалану жолында ұлттық тәрбиенің ролі арқау етіледі.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие беру, ұлттық рух, ұлттық мәдениет, құндылықтар, кәсіби маман

Ж.А. Жусупова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, п.ғ.к., доцент

Жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мәселелері

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының білім беру мен тәрбиелеу саласының түбегейлі өзгеруі қоғамдағы ірі өзгерістермен бірге ұлттық сананы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізді, халықтық қадір-қасиетімізді жаңартуымызға елеулі септігін тигізіп отыр.

Мемлекеттің одан ары өркендеуінің негізгі тұтқасы болатын парасатты және білімді тұлғаны дайындауда ұлттық тәрбиенің атқаратын маңызы орасан зор екені сөзсіз. Озық жетістіктерге негізделген білім нәрімен қатар, ұлттық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ұлт тағдырын терең таразылап, болашағын болжай алатын, қоғам сұраныстарына жауап беретін бәсекеге қабілетті тұлға ретінде танылады. Алайда болашақ ұрпақтың ұлттық тәрбиесін жаһандық деңгейге көтеру, оны әлемдік деңгейде еркін насихаттау қажеттілігі туындайды. Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, ұлттық әлеуеттің дамуы жаңа ғылыми жаңалықтарды меңгерумен, білім беру деңгейі және кәсіби білімділік мазмұнымен анықталуда.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын белгілеген Елбасы Жолдауында осы заманғы білім беруді дамыту, кадрлар біліктілігі мен оларды қайта даярлау жүйесіне зор маңыз берілген. Сондықтан, егеменді еліміздің ең басты мақсаты - өркениетті елдердің қатарында болу, бүкіл әлемдік білім кеңістігінен орын алу болып табылады. Мұның өзі ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын жаңа арнаға, жаңа сапаға жеткізудің қажеттілігін алға тартады. Осыған байланысты қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді.

Кез-келген білім - таным мен тағылымның нәтижесі. Ал, тәрбие -алдымен ұлттық, сонан кейін ғана жалпыадамзаттық үрдіс. Олай болса, тәрбиеден тыс білім – рухани нысанадан алшақ, патриоттық, отансүйгіштік сезімі жоқ, біржақты ұрпақты тәрбиелеуге әкеледі. Тәрбие абстрактілі берілмейді. Тәрбие - белгілі бір қоғамда өмір сүруде, ұлыс пен ұлтты дамытуда нәтижеге қол жеткізетін, ұлты мен қоғамды дамытатын қозғаушы күш.

Қай жұрттың да жас ұрпағын тәрбиелеудің өзі қалаған, өзі қалыптастыратын амал-тәсілдері, мақсаты болады. Сірә, ұлттық тәрбиені жас ұрпақты оқытып, оған білім беру тәрбиесінен бөлек қарекет деп қарамай, бірлікте қарастырудың, сондай-ақ бұл концепцияның қазақтың халықтық тәрбиесіне тән екендігін баса айтудың мәні бар [1].

Олай болса, жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу мен оларға этномәдени тәлім-тағылым беру бүгінгі Қазақстан дамуының, оның бәсекелестікке қабілетті елге айналуының бірден – бір көзі .

Жас ұрпаққа осы кезге дейін жинақталған озық педагогикалық технологиялар мен тәжірибелер негізінде жан-жақты тәрбие беру қажеттігі - Үкімет құжаттарында, Елбасымыз Н.Назарбаевтың халыққа арнаған жолдауларында және осы мәселе төңірегінде зерттеулер жүргізіп жатқан көрнекті ғалымдар еңбектерінде, ұрпақ тағдырына алаңдаушылығын білдірген қоғам қайраткерлері мен зиялық қауым өкілдерінің талап-тілектері мен әдеби мұраларында кең талқыланып отыр.

Мәселен, қазақ халық педагогикасын зерттеу қажеттігі туралы қазақ ғалымдары арасынан ең алғаш пікір айтқан профессор М.Ғабдуллин өзінің 1966 жылы шығарған «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» атты ғылыми-зерттеуінде былай деп ой қозғаған: «Қазақ халқының өмірінен орын алған тәрбиенің тарихын жан-жақты түрде қарастыру өз алдына зерттелетін мәселе. Біздің мақсатымыз – революцияға дейінгі қазақ арасында жас ұрпақты еңбек пен ерлікке тәрбиелеуде халықтың нені арман еткенін және баланы жастайынан тәрбиелегенде өсе келе кім болуын көздегенін шолып өту. Мұндай шолудың керек болып отырған себебі, біріншіден, халқымыздың бала тәрбиелеудегі өткен кездегі арман-мақсатымен танысу, екіншіден, оларды бүгінгі күннің тілек-міндеттерімен салыстыру еді». Мұндағы автордың мақсаты қазақ халқының сан ғасырлық ұлттық тәлім-тәрбиелік дәстүрлерімен елді таныстыра отырып, болашақ ұрпаққа халқымыздың өмірінен орын алған ұлттық ұлттық тәрбиенің тарихын зерттеу қажеттігін, оны зерттейтін ғылымды анықтау керектігін көрегендікпен болжауы деп толық айтуға болады [2].

Әл-Фараби ізгі қоғам құру үшін мәселені ең алдымен жастар тәрбиесінен бастау керектігін айтады. Себебі, келешек қоғамның болашағы тәрбиелі, білімді жастар. Сондықтан тәрбие мәселесін білім беруден бөліп алуға болмайды. Қайта оны үнемі басты назарда ұстап, ең маңызды мәселе ретінде қарастыру толыққанды ұлттық тұлғаны тәрбиелеуге негіз болады. Білім сапасы саналы тәрбиемен ұштасқанда ғана ұлт, мемлекет және халық мүддесіне қызмет етіп, қоғам өзінің рухани дамуында үлкен серпіліс жасайды. Тәрбие мен білім бірегей, қатар жүретін үрдіс. Ендеше, жас буынның бойында ұлтжандылықты қалыптастыру – жаппай жаһандану заманында ұлттық үрдістерімізді сақтап қалудың бірден-бір жолы.

Олай болса, ұлттық тәрбие беру ұлттық сана, ұлттық рухты қалыптастырады. Рухты адамға намыстылық, сергектік пен сезімталдық тән. Ұлттық тәрбие арқылы біз ұлттық рухымызды қалыптастырамыз. Рух - әрбір адамның әлеуетін ашатын, көптің қуатын ортақ арнаға қосатын халық даналығының жиынтығы, еркіндіктің түрі. Өз ұлтының тілін, қол жеткізген тарихи жетістіктерін, өміршендік жолындағы ұмтылысын, жеке тұлғаларын мақтан ету, кейінгі ұрпаққа үлгі тұту рухты жаһандандыру болып табылады [3].

Қоғамның ұлттық негізде жаңаруы жоғары мектепте ұлттық тәрбие ісін дамытудағы жетекші фактор болып саналады. Бұл оқу орындары жұмысын ұлттық негізде құру, яғни ұлтымыздың өмірінен орын алған ұлттық білімдер жүйесін тандап, соның негізінде студенттерді даярлау қажеттігін дәлелдей түседі.

Ұлттық мектепке ұлтжанды ұстаздар даярлау - педагог мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарының басты міндеті. Сондықтан болашақ ұстаздарды арнайы этнопедагогикалық дайындықтан өткізу қазіргі кезде ең басты көкейкесті проблемалардың бірі.

Тек білімді болу адам үшін жеткіліксіз, адам бір мамандықтың иесі болып, құзырлы маман болуға тырысуы керек және сол өзі меңгерген мамандығы арқылы өзінің тұлғалық әлеуетін жан-жақты іске асыра алады.

Болашақ мамандардың білім-біліктері, кәсіби құзіреттіліктері адамның жалпы мәдениетке, соның ұлттық мәдениетке қатынасын анықтайтын қажетті компонент болып табылады. Себебі, қазіргі кезеңде Қазақстанда білім және тәрбие беру саласындағы саясаттың негізгі бағыттарының бірі — жастарды демократиялық өркениеттілік мемлекетте өмір сүре білуге, қоғамдық жауапкершілікті көтеруге дайын ерікті азаматтарды құндылығы жоғары, адамгершілік мақсатқа бағыттап тәрбиелеу.

Соның ішінде ұлттық және жалпыадамзаттық, құндылықтарды, тарихи тәжірибелерді, сан ғасырлық, мәдени ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, қазіргі білім мазмұнын жаңғырту болашақ мұғалімдерді даярлау процесіне жаңа талаптар қояды, солардың ең бастыларының бірі - болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық, ұлттық тәрбие беруге дайындау проблемасы.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен байланысты жоғары оқу орындарында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының жүйесін ұлттық негізде құру осындай қажеттіліктер негізінде туындап отыр.

Еліміздің болашағы – жастар, сондықтан оларға ұлттық тәрбие беру – басты міндет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұбанова М. Ұлттық тәрбие тағылымы. – Алматы, 2012. – 136 б.
- 2 Бөлеев Қ. Қазақ этнопедагогикасы – ұлттық тәрбие берудің негізі. – Алматы, 2008.
- 3 Төребаева К. Ұлттық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық негіздері: пед.ғыл.докт... автореферат. – Атырау, 2010.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы воспитания казахской молодежи на основе освоения национальных ценностей, роль национального воспитания в процессе становления будущего конкурентоспособного специалиста.

RESUME

The article deals with problems of education of the Kazakh youth on the basis of the development of national values and the role of the national education in the process of the formation of the future competitive specialist.

УДК 8125 (082)

Аннотация

В данной статье рассматриваются инновационные подходы к обучению студентов переводческим умениям и навыкам. Обучение и развитие переводческой компетенции на основе современной методики перевода способствует всестороннему развитию личности будущих переводчиков, формирует внимательность и чувство ответственности, умение пользоваться дополнительными источниками информации и справочным материалом, умение делать выбор и быстро принимать решение.

Ключевые слова: переводческие умения и навыки, переводоведение, методы перевода, содержание обучения переводу, организация учебного процесса, переводческая компетенция.

Л.В. Волкова

Евразийский гуманитарный институт, к.п.н., доцент

Особенности обучения переводческим навыкам

В настоящее время переводческая деятельность активно включается в модернизацию общества. Влияние экономического и политического роста страны предполагает использование современных информационных и телекоммуникационных технологий во все сферы жизнедеятельности. Переводоведение является относительно молодой дисциплиной, которая привлекает внимание ученых, лингвистов, переводоведов.

Переводческая деятельность осуществляется переводчиками в различных условиях. Переводимые тексты весьма разнообразны по тематике, языку, жанровой принадлежности; переводы выполняются в письменной или устной форме, к переводчикам предъявляются неодинаковые требования в отношении точности и полноты перевода. Отдельные виды перевода требуют от переводчика особых знаний и умений.

Все эти и многие другие различия, какими бы значительными они ни казались, не меняют сущности переводческого процесса, его общелингвистической основы. Любой вид перевода остается, прежде всего, переводом со всеми его особенностями, определяемыми соотношением языков [1, с.59].

На основе идей Алексеевой Л.М. в отношении природы процесса перевода складывается следующая оценка существующей методики перевода:

- методика перевода понимается как система фиксированных процедур, соответствующих

понятиям эквивалентности и адекватности исходного и переводного текстов;

- содержание методов перевода к настоящему времени можно считать исчерпанным;
- методика направляет усилие переводчика на дифференциацию языков;
- методы перевода задавали начальное расчленение текста оригинала на дискретные единицы, в результате которого разрушалась целостность текста [2, с.77-81].

Перевод является сложным видом речемыслительной деятельности, которая предполагает наличие специальных умений и знаний и осуществляется в значительной степени интуитивно. Наш опыт работы с будущими переводчиками показывает, что перевод не всегда является уделом лишь особо одаренных людей, и что большая часть обучаемых может достичь необходимого уровня профессионализма в данной сфере деятельности. Успех обучения в большинстве случаев зависит от организации учебного процесса, рабочей учебной программы и методики преподавания.

Положение о том, что переводу необходимо обучать, как особой учебной дисциплине, в настоящее время становится общепризнанным. В нашем учебном заведении будущие переводчики изучают дисциплины по теории и по практике перевода, переводческой записи, частной теории перевода с английского языка на русский, основы синхронного перевода, информативный перевод, устный перевод, перевод художественного текста. Методологической основой обучения переводу служит убеждение о том, что способностью переводить человек обладает генетически, как и способностью овладеть языками, но каждый человек обладает данной способностью в неодинаковой степени, она может быть развита и доведена до профессионального уровня.

Обучение переводу, наряду с прикладным значением, выполняет также важные общеобразовательные и общелингвистические функции. Занятия переводом побуждают обучающихся обратить внимание на особенности семантики, раскрыть своеобразие организации и функционирования языков, особенности языковой картины мира. Обучение и создание переводческой компетенции способствует всестороннему и всеобщему развитию личности будущих переводчиков, формирует внимательность и чувство ответственности, умение пользоваться дополнительными источниками информации и справочным материалом, умение делать выбор и быстро принимать решение. Профессиональная подготовка переводчика, естественно, предполагает как высокую культуру, эрудицию, так и коммуникабельность.

Содержание всякой учебной дисциплины определяется особенностями предмета и конечной целью данного обучения. Сущность же переводческой деятельности осмысливает, изучает и описывает дисциплина теории перевода, положения которой лежат в основе программ подготовки будущих переводчиков.

Основной задачей курса перевода является не сообщение обучающимся некоторой совокупности знаний, а подготовка высококвалифицированных специалистов, которые будут способны выполнять перевод на профессиональном уровне. В этой связи значительная часть курса посвящена развитию переводческих навыков и умений, овладению элементами стратегии и техники, накоплению переводческого опыта.

Для создания объективного процесса обучения необходимо сознательное приобретение знаний, умений и навыков. Реализация переводческой компетенции происходит при участии всей языковой личности переводчика. Она предполагает наличие у переводчика всесторонних лингвистических и когнитивных познаний, обширной общекультурной эрудиции, наличие психологических качеств и литературных навыков. Все приведенные качества должны поощряться и развиваться при обучении переводу. Задача обучения переводу заключается не в усвоении определенных норм, правил, которые переводчик мог бы автоматизировать и применять во всех случаях, а в овладении принципами, приемами и методами перевода, умении выбирать и применять данные принципы, методы и приемы по-разному, в определенных условиях, к различным текстам и в разных целях. Частные задачи, которые приходится решать переводчику могут

являться типовыми, позволяющими применять известные приемы и способы решения, также могут быть и индивидуальными, требующими новых решений на основе общих принципов стратегии перевода и учета особенностей текста и ситуации. Поиск решения включает также выводы и возможность использования известного приема или способов решения [1, с.36-45].

В процессе обучения переводу изучаются не способы перевода используемого учебного материала, текста, высказывания, слова, а методы решения обычных переводческих задач и стратегия поиска индивидуальных переводческих решений. В данном смысле обучение предполагает развить навыки и умения выделять в учебном процессе и материале типичные переводческие задачи и формулировать общие и частные принципы и приемы решения.

В содержание обучения переводу входят те умения и навыки, которые необходимы для создания у студентов специальной компетенции переводчика. Определяя основы содержания обучения переводу, необходимо отметить, что между умениями и знаниями существует тесная связь, и что многие умения могут создаваться лишь на основе соответствующих знаний. За период обучения обучающийся, в основном, должен получить следующие знания:

- изучить и получить представление об основных этапах развития перевода из ее истории и особенностях переводческой деятельности;
- получить представление о понятиях переводимости, нетождественности содержания оригинала и перевода, о принципе обеспечения минимальных потерь;
- иметь представление о понятии межъязыковой коммуникации, адекватности и эквивалентности перевода;
- получить представление о различных видах и классификации перевода и переводческой стратегии;
- изучить и ознакомиться с основными моделями перевода и переводческими трансформациями, способами их использования в анализе процесса перевода;
- изучить виды основных переводческих соответствий, примеры и способы перевода так называемых безэквивалентных языковых единиц;
- получить представление о стилистических и грамматических аспектах перевода.

Все вышеуказанные знания сообщаются обучающимся на специальных лекциях, семинарах и в ходе практических занятий тоже. При этом очень важно, чтобы студенты видели явную связь получаемых знаний с переводческой практикой, их необходимость для решения переводческих проблем и задач.

В основе сущности переводческой деятельности лежит понимание перевода как главного способа межъязыкового посредничества, обеспечивающего возможность общения людей, говорящих на разных языках. Профессия будущего переводчика предполагает изучение основных компонентов межъязыковой коммуникации и непосредственно факторов, влияющих на ее осуществление. Они знакомятся с разными видами языкового посредничества и выделяют перевод как способ создания текста на языке перевода, предназначенного для полной замены функциональности текста оригинала. Студенты сталкиваются с основными требованиями, которым должен удовлетворять перевод, успешно реализующий коммуникативную функцию, соответствующий условиям эквивалентности, требующий достаточной степени близости к оригиналу, и адекватности, что выражается в выполнении прагматической задачи.

Навыки и умения перевода осуществляются на основе подобранных учебных материалов. К числу таких материалов можно отнести переводческие упражнения и учебные тексты.

Упражнения являются основным способом выработки необходимых умений. Переводческие умения могут развиваться в переводческом процессе связного текста. Но перевод любого текста всегда связан с решением целого ряда задач, и очень трудно найти

такой текст, в котором есть преобладание переводческой проблемы. Поэтому специально подобранное упражнение дает возможность сосредоточить внимание студентов на способах решения данных переводческих задач. Работа с упражнениями всегда составляла значительную часть курса обучения переводу. В процессе проделанной работы изучаются способы преодоления переводческих трудностей, отрабатываются технические приемы при переводе, развиваются умения и навыки [1, 364] .

Собственно переводческие упражнения подразделяются на:

- *языковые*, развивающие умение решать переводческие задачи, связанные с особенностями семантики единиц и структур исходного языка и переводящего языка;
- *операционные*, отрабатывающие умение использовать различные способы и приемы перевода;
- *коммуникативные*, создающие умение успешно выполнять необходимые действия на разных этапах переводческого процесса.

В соответствии с видом упражнения формулируется задание по его выполнению. В языковых упражнениях в задании указывается языковая единица или структура, значение которой должно особо учитываться при переводе. Здесь в задачу студента может входить перевод изолированных языковых единиц, передача значений указанных единиц и структур в составе высказываний, перевод высказываний, содержащих определенные единицы и структуры. В операционных упражнениях ставится задача использовать при переводе указанный прием или самостоятельно выбрать подходящий прием и обосновать выбор и способ его применения. Коммуникативные упражнения включают задания по определению контекстуальных значений языковых единиц, интерпретации смысла высказывания, подбора соответствия и вариантов перевода и комплексное решение переводческих задач при переводе высказываний и отрезков текста разной трудности. Иначе говоря, такие упражнения развивают умение осуществлять отдельные этапы переводческого процесса в целом [1, с.366].

Упражнения можно также разделить по характеру выполняемых речевых действий на предпереводческие и собственно переводческие. Целью предпереводческих упражнений является создание условий для успешного осуществления переводческого процесса, также создание необходимой коммуникативной обстановки, проверка наличия у обучающихся фоновых и языковых знаний. Им необходимо показать примеры решения типовых переводческих задач высококвалифицированными специалистами переводчиками. Основными видами упражнений данного типа являются: сопоставление параллельных текстов на исходный язык и переводящий язык с целью выявления различия; сопоставление переводов с их оригиналами и проведение критического анализа использованных методов и приемов.

Умения и навыки в переводе составляют конечную цель курса перевода, так как здесь обеспечивается практическая профессиональная деятельность переводчика

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М.: ЭТС, 2002. – 424 с.
- 2 Алексеева Л.М. Введение в переводоведение. – М.: Академия, 2004. – 352 с.

ТҮҮЙН

Макалада автор студенттерді аудармашылык дағдыға үйретудің түрлі жолдарын қарастырады.

RESUME

In this article the author considers different approaches to the ways of teaching students translation skills.

Аннотация

Мақала жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне «Қазақ тілі» пәнінен аудиториялық сабақтарды (практикалық, студенттің оқытушымен бірге жұмысы) өткізу теориясы мен әдістемесі мәселесіне арналған. Ұсынылған мақалада автор практикалық қазақ тілін және СОБЖ өткізудің теориялық аспектілерін ашып, ал әдістемесі ретінде өз педагогикалық тәжірибесінде жүзеге асырылған сабақ құрылымын баяндайды және сабақ үлгілері жинақталып берілген авторлық оқу құралына сілтеме жасайды.

Автор оқырман қауыммен жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне «Қазақ тілі» пәнінен аудиториялық сабақтарды өткізу тәжірибесімен бөліседі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, оқыту теориясы мен әдістемесі, практикалық сабақ, СОБЖ, педагогикалық тәжірибе.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілі өз алдына пән болып, ғылымның басқа салаларынан жалпы білім беретін негізгі пәндердің қатарында тиісті орын алады. Оқытушы қазақ тілін оқыту арқылы білім алушылардың сана-сезімін адамгершілік негізде тәрбиелеп, ақыл-ой қабілетін жетілдіреді. Өмір талабына лайықты практикалық білім беріп, оларды шығармашылық іске баулиды. Мұндай күрделі әрі жауапты міндетті ойдағыдай жүзеге асыру үшін, оқытушы қазақ тілін оқытудың әдістемесін жетік меңгеріп, өз ісінің шынайы шебері болуы керек.

Педагогикалық тәжірибеде оқыту әдістемесі ұғымының астарында білім беру және тәрбиелеу мақсаттарына қол жеткізу қызметтерін реттеу жолдары түсінігі жатыр. Мұндайда оқытушының білім беру қызметінің тәсілдері (оқыту) және білім алушының білімді меңгеру қызметінің тәсілдері (үйрену) бір-бірімен өзара тығыз байланысты болатынын ұмытпау қажет. Оқыту әдістемесі оқыту мақсаты, меңгеру жолдары және білім беру субъектілерінің өзара әрекеті сияқты белгілермен сипатталады.

Д.Д. Бисмильдина

Қазақ инженерлік-техникалық академиясы, ф.ғ.к., доцент

«Қазақ тілі» пәнінен аудиториялық сабақтарды өткізу теориясы мен әдістемесі

Қазақ тілін оқыту әдістемесі – ана тілін ұғынудың заңдылықтарын және тіл туралы білімді білім алушыларға үйрету жолдары мен әдістерін зерттейтін педагогикалық ғылым. Ол қазақ тілін оқыту тәжірибелерінің қорытындыларына негізделген оқыту әдістерінің жиынтығы туралы ғылыми пән. Тіл ғылымының үздіксіз дамуы нәтижесінде әдістеме жетіліп, дамып отырады. Бала оқытуын жақсы меңгергісі келетін адам ең алдымен білім алушыларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы біліп алуы керек, содан соң оны меңгерту, үйрету әдіс-тәсілдерін игеруі қажет. Осыған орай, «орыс данасы Л. Толстой (бала оқытып, тәжірибе жинаған адам): «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу; шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу; керек орында жоқ әдісті табу да қолынан келу. Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек; оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», – десе, ғалым А. Байтұрсынов: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай», – деп түйіндейді [1].

Оқыту әдісі студенттерге білім берудің, оларды тәрбиелеудің жалпы мақсаттарына; пән мазмұнының ерекшеліктеріне; сабақтың мақсат-міндеттеріне және ұсынылған материал мазмұнына; нақты материалды меңгеруге берілген уақытқа; білім алушылардың жас ерекшелігіне, олардың шынайы танымдық мүмкіндігі деңгейіне; білім алушылардың дайындық деңгейіне байланысты болады.

Мемлекеттік білім беру стандартына сай жоғары оқу орындарында, соның ішінде Қазақ инженерлік-техникалық академиясында «Қазақ тілі» пәнін оқытуда жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне арналған Типтік оқу бағдарламасы басшылыққа алынды [2]. Сол бағдарлама негізінде пәннің оқу-әдістемелік кешені дайындалды және оқытудың жаңашыл әдістемелік-теориялық негіздемелеріне сай студенттердің тілді меңгеруінің В1 – негізгі жеткілікті және В2 – негізгі стандартты деңгейлеріне, сонымен қатар С1 – негізгі стандарттан жоғары деңгейлеріне арналған «Қазақ тілі» атты оқу құралы әзірленді [3]. Аталған пәнді кредиттік жүйе бойынша оқытуға алты кредит бөлінген. Тілді тереңірек үйрену семинар сабақтарымен бірге студенттің оқытушымен бірге жұмысы (СОБЖ) сағаттарында меңгертіледі. Семинар сабақтары мен СОБЖ материалдары бір-бірімен сабақтастырылып қарастырылады.

Аудиториялық (практикалық сабақтар, СОБЖ) сабақтардың лексикалық тақырыптары ретінде қатысымның әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени және кәсіби салалары бойынша пәннің типтік оқу бағдарламасында берілген тақырыптар алынды. Бұл тақырыптар төңірегінде қазіргі заманның өзекті мәселелері қозғалады, соған сәйкес студенттердің қызықты тақырыпты меңгеруге, сол арқылы тілді меңгеруге деген қызығушылығы арта түседі. Ұсынылған тақырыптар бойынша бұқаралық ақпарат құралдары материалдарынан, көркем әдебиеттен мәтіндер іріктеліп алынып, оқу құралында жинақталып берілді [3]. Бұл мәтіндер оқытудың идеялық-адамгершілік бағытын жүзеге асыру, шынайы және ғылыми тұрғыдан дәлелденген дәйектерге сүйену, көтерілген мәселенің дұрыстығын әр түрлі мысалдармен дәлелдеу, баяндаудың логикалық нақтылығы, эмоционалдық бояудың болуы, жеке-дара бағалау элементтерінің болуы сияқты педагогикалық талаптарға жауап береді.

Кредиттік технология бойынша оқытуда сабақ уақытқа тәуелді құбылыс болғандықтан, оқытушы белгіленген аз ғана уақыттың ішінде білім алушыларға көлемді ақпаратты ұсынады, өзекті мәселені көтеріп, оларды шешудің жолдарын көрсетеді. Оқытушы өзектелген мәселенің мәні мен міндеттерін дәл нақтылайды, дәлелді мысалдар келтіре отырып, салыстырады, салғастырады. Оқытушы кіріспе сөзінде алдыңғы сабақта меңгерілген білімнің маңызын ескере отырып, білім алушылардың назарын, олардың зияткерлік, әлеуетті, шынайы мүмкіндіктерін сабақ соңында өз шешімін табуға тиіс оқу-танымдық қызметке жұмылдырады.

Студентке қойылатын бірінші талап – берілген мәтінді қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын сақтай отыра мәнерлеп оқып, әсіресе қазақ тілінің төл дыбыстарын дұрыс дыбыстап, қажет болған жағдайда мәтінді мазмұндау.

Себебі қазақ тілінің төл дыбыстары қатардағы көп дыбыстар емес, қазақ тілін әлемдік тілдерден, тіпті, туыс түркі тілдерінен де даралап тұратын, өзіндік сипатын көрсететін ерекше дыбыстар болып саналады. Тіл тек қана заттарды, ұғымдарды, құбылыстарды атап қана қоймайды, оның толып жатқан астары бар. Әр сөз әр ұлттың өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты айтылады. Дыбыстардың ішінде әр ұлттың өзіне ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан психикалық, дүниетанымдық ерекшеліктері бар.

Коммуникативтік әдіс бойынша сабақтың білім беру мақсаты – дайын материалды меңгеру. Мұнда оқытушы жаңа материалды баяндайды, берілген тақырып бойынша әңгіме құрылады, қызу пікірталас орнатылады, кітаппен жұмыс жасалады. Студенттер жаңа білімді қабылдайды, ой елегінен өткізеді, есте сақтауға тырысады, талдау жасайды және жалпылап, қорытындылауға әрі баға беруге үйренеді. Осыған орай, мәтін соңында берілген пікір алмасу сұрақтары бұл қойылған сұрақтарға жауап беру ғана емес, сонымен қатар өз ойыңызды талқылауға ұсыну, берілген тақырып аясында пікір алмасу дегенді білдіреді. Пікір алысу барысында топтағы барлық студенттерге де, жеке студенттерге де сұрақ қойылады, сұрақтың қате жауабы немесе дұрыс емес ой-пікірлер басқа студенттердің ойында жатталып қалмасы үшін, бірден сол мезетте өзге студенттер мен оқытушының көмегімен түзетіледі.

Оқытушы жаңа білімді өзі ғана айтып түсіндірмей, сұрақ-жауап тәсілдері арқылы әңгімелесе, пікір алыса отырып, білім алушылардың өзін іздендіреді, сол арқылы білім алуға баулиды. Әңгімелесу, пікірлесу әдісінің мән-маңызы: студенттердің білім алу талабын арттырады; олардың белсенділігін күшейтеді; сұраққа жауап беруге, көтерілген мәселеге қатысты өз пікірін білдіруге қызықтырады; бірінің қатесін бірі түзетеді; толық жауап берудің, жауапты толықтырып отырудың жолдарын үйренеді, тілін дамытады; тапсырманы өз бетінше орындауға, ойлануға мүмкіндік туғызады; оқығанын, өмірде көргенін әңгімелеп беруге, сол болжамынан қорытынды шығаруға үйретеді. Әдіскер-ғалым С. Жиенбаев қазақ тілінен өтілетін жаңа материалдарды түсіндіру үстінде әңгімелесу әдісін қолданып отырудың маңызы жоғары екенін айта келіп: «Мұғалім үнемі өзі айтып түсіндіргеннен де жетекші сұраулар арқылы ойландырып, өзіне тексерте отырғаны артығырақ», – дейді [4]. Сабақ барысында оқытушы сыпайы, мәдениетті сөйлеп, өз тарапынан білім алушыларға деген қамқорлығын таныта білуі керек. Сонда олар да зейін қойып, ынталанып, белсенділігі артады. Ізденіп жауап беруге, мысалдармен дәлелдеуге тырысады. Қазақ халқының белгілі педагогтерінің бірі С. Көбеев баланы сөйлеуге үйретуге ерекше мән бере келіп: «Баланың сөйлеген сөзі мағыналы, түсінікті, тұжырымды болуына өте зер салып отыру жөн. Мұғалімнің сұрауына толық жауап беруге бала дайындалып отыратындай етіп дағдыландыру керек», – дейді. Қандай да болмасын дағдыға білім алушы басқалармен қарым-қатынас жасау барысында үйренеді.

Білім алушылардың дұрыс жауап беруіне қойылатын талаптар: тақырып ерекшелігін талдап, толық жауап беру; берілген жауапты дәлелдейтіндей мысалдар келтіру; қысқа әрі нұсқа жауап беру; өз сөзімен жеткізе жауап беру; ойланып жауап беру; әдеби тіл нормаларын сақтау; өз болжамынан қорытынды шығара білу және т.б. Өйткені жеке адамның сөйлеуі, оның білімі мен сауатының, мәдениетінің, жалпы рухани дәрежесінің негізгі көрсеткіштерінің бірі оның сөйлеуінен байқалады.

Әрине, мәтінмен жұмыс істеу, тақырып бойынша әңгімелесу, пікір алмасу сабақ құрылымының көп бөлігін алады, оған көп уақыт жұмсалады. Бірақ соның нәтижесінде білім алушылардың оқу қызметінің келесі жаңа түрлерін түсіну дәрежесі анықталады және оларды меңгеруге дайындығы жақсартады.

Сабағымыздың келесі кезегінде мәтін бойынша сөздер мен сөз тіркестері берілген. Берілген сөздер мен сөз тіркестерін мұқият меңгеріп, есте сақтаған жөн. Себебі осы сабақта берілген сөздер мен сөз тіркестерінің аудармасы келесі сабақта айтылмайды. Мәтінге қатысты сөздер мен сөз тіркестері білім алушының тақырып бойынша сөздік қорын байытады, қазақ тілін жылдам меңгеруге септігін тигізеді.

Сабағымыздың келесі құрылымында В1-В2, С1 деңгейлері бойынша грамматиканың әр саласынан берілген тапсырмалар білім алушының мектеп қабырғасында алған теориялық білімдерін практика жүзінде бекітеді. Студенттер өздері оқыған жалпы білім беретін орта мектебінде, орта білім беру колледждерінде алған білім қорының арқасында берілген грамматикалық тапсырмаларды өз бетінше орындайды. Ал қажет болған жағдайда оқытушының көмегіне жүгінеді. Мұнда қазақ тілінің грамматикалық ережесі берілмейді, бірақ ереже бойынша білімді тексеретін тапсырмалар құрастырылған. Егер студентке белгілі бір тапсырманы орындау қиындық тудырса, онда ол оқытушының көмегімен ережені еске түсіре алады. Тақырып бойынша құрастырылған грамматикалық тапсырмалар кешені пәннің типтік оқу бағдарламасы негізінде әзірленген оқу құралында берілген [3].

Практикалық қазақ тілі пәнінің ерекшеліктеріне орай, берілген жаттығулардың сипаты мен әдістемесі де әр түрлі болып келеді. Ауызша орындалатын жаттығулар студенттердің логикалық ойлау жүйесін, есте сақтау қабілетін, тілін дамытуға мүмкіндік береді. Ауызша орындауды қажет ететін жаттығулар динамикалылығымен ерекшеленіп, жазба жұмыстарды орындауға жұмсалатындай көп уақытты талап етпейді. Кейбір студенттер жазуға ерініп, мұндай жаттығуларды ауызша орындауды өтінеді. Бірақ жазбаша орындалатын жаттығулар студенттердің логикалық ойлау жүйесін дамытып қана қоймай, жазба тіл мәдениетін дамытуға, өз бетінше жұмыс істеу қабілетін арттыруға мүмкіндік туғызатындықтан, рұқсат етілмейді. Практикалық қазақ тілі сабақтарында жазбаша жаттығуларды орындату студенттердің алған білімін бекітуге және білік-дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Дағдыланған сайын жұмыстың сапасы артады. Дағдыланған сайын жазу әрекетінде ұшырасатын қателер азаяды.

Білім алушылардың сөйлеу қабілетін жетілдіру үшін, оларды үнемі жаттықтырып отыру керек. Орыс тілін оқыту әдістемесін зерттеген көрнекті әдіскер, академик А.В.Текучев жаттығу әдісінің тілді оқытудағы ғылыми-практикалық маңызын бағалай келіп: «Жаттығуды грамматикадан өтілген теориялық материалдарды түсіндіруді ғана сипаттайтын метод деп қарауға болмайды, ол – тілдер ұйымдастыратын сабақтың өте қажетті бөлігі және бөліп қарауға келмейтін тарауы. Егер орыс тілін оқытуда жаттығуды қолданбай білім беретін болса, ол өмірден, практикадан, нақты тілдік материалдардан қол үзген құрғақ теориялар болып шыққан болар еді», – дейді [5]. Ал ғалым Б. Кәтенбаева былай жазады: «Әр ұлттың әдет-ғұрпы, мәдениеті, өсу тарихы, өмір айнасы, ауызекі сөйлеу, жазу ерекшеліктері, әдеби тіл нормалары сол тілдің грамматикалық заңдылықтары арқылы танылып, сол тілдің жазуы арқылы сақталады» [6].

Білім алушыларды біркелкі, бір сарынды жаттығулар жалықтырып жібереді. Сондықтан сабақта өтілетін тақырыптардың мазмұнына байланысты жазба жұмыстарды шығармашылық түрде таңдай білгенде ғана білім алушылардың ынтасы артып, жұмысты орындау үстінде өзіне деген сенімі күшее түседі. «Сауаттылық негізі – жазу. Сауаттау әдісі дегеніміз – соны білдіруге жұмсалатын түрлі әдістердің шумағы», – дейді А.Байтұрсынов [1].

Білім алушыларға сауатты жазуға үйретуде ескерілетін жайттарды топтап көрсететін болсақ, олар: 1) Оқытушы жеке сөздің және сөйлемнің мағынасын түсіндіруі тиіс, себебі көп жағдайда білім алушы сөздің мағынасын жеткілікті дәрежеде түсінбегендіктен қате жібереді. 2) Сөзді, сөйлемді талдау жұмыстарын үздіксіз жүргізу: түбірлес сөздер табу, сөз тіркестері арқылы сөйлем құрастыру, олардың ұқсастығы мен айырмашылықтарын салыстыру, дыбыстық талдау, сөз құрамына қарай талдау, синтаксистік талдаулар жасау.

3) Орфографиялық жаттығулар (көшіру, жатжазу), тіл дамыту жаттығулары (шығармашылық жұмыстар). 4) Сөздік жұмысы және т.б.

Білім алушылардың жазғандары, айтқандары орфографиялық талап тұрғысынан сауатты, стилистикалық талап тұрғысынан дұрыс, орынды болуы керек. Білім алушылар оқытушының сөзіне еліктейді. Сондықтан оқытушының өзі сауатты жазып, әдеби тіл нормасына сай сөйлеуі керек, студенттің жұмыс дәптеріне жазған ескертуі әдемі әрі қатесіз болуы қажет.

Сонымен, грамматиканы оқыту және жаттықтыру білім алушының сөйлеу, жазу тілі дағдысын, мәнерлі оқуын, орфографиялық, пунктуациялық және стильдік білім дағдыларының қалыптасуының, дамуының негізгі кепілі болып табылады.

Кредиттік технология бойынша оқытуда студенттің білім деңгейін бағалауда балдық жүйе маңызды рөл атқарады. Осыған орай, аудиториялық сабақта студент біліміне объективті түрде қойылатын қорытынды баға білімді бағалаудың жалпы шкаласымен (әріптік баға – А, А-, В+, В, В-, С+, С, С-, D+, D, D-, F; балдың сандық баламасы – 4.0, 3.67, 3.33, 3.0, 2.67, 2.33, 2.0, 1.67, 1.33, 1.0, 0; пәнді меңгерудің %-дық мазмұны – 95-100, 90-94, 85-89, 80-84, 75-79, 70-74, 65-69, 60-64, 55-59, 50-54, 0-49; дәстүрлі жүйе бойынша бағалау – өте жақсы, жақсы, қанағаттанарлық, қанағаттанарлықсыз) өлшенеді.

Кредиттік технология бойынша оқыту жүйесінде студенттер СӨЖ орындайтындықтан, өз тәжірибемде аудиториялық (практикалық сабақтар, СОБЖ (студенттің оқытушымен бірге жұмысы) сабақтардың соңында студентке дәстүрлі білім беру жүйесінде жүзеге асырылатын үй тапсырмасы, үйге орындауға тапсырма берілмейді. Кредиттік технология бойынша оқыту жүйесіндегі СӨЖ дәстүрлі білім беру жүйесіндегі үй тапсырмасын алмастырып отыр. Егер студентке үй тапсырмасы берілсе, оған қоса ол апта соңында СӨЖ қорғау керек болса, мұның бәріне білім алушының уақыты жетпей, соның нәтижесінде студенттің жұмыс қабілеті төмендеп, пәнге деген қызығушылығы бірте-бірте жоғалуы мүмкін. Бұл мәселені өз уақытында әдіскер-ғалым Қ. Бітібаева да кезек күттірмейтін мәселе ретінде көтеріп, ғалымдарды бұл мәселені жете зерттеуге шақырған. Оның пікірінше, «Үй оқу жұмысы – бұл жұмыста оқушының дербес қасиеті және қабілеті байқалады. Үй тапсырмасы олардың жауапкершілік сезімін тәрбиелейді, қиыншылықтармен күресуге үйретеді. Үй тапсырмасы – сабақ кезеңдерінің бірі, білімді, іскерлікті және дағдыны бекіту үшін пайдаланылады. Бірақ үй жұмысын орындаудан балаларға шамадан тыс күш түседі. Оның бір күндік көлемі орта есеппен алғанда 4-5 сағаттан кем болмайды. Егер осы сағат санына оқушының мектептегі күнделікті оқитын 5-6 сабағын қоссақ, оның жұмыс күні кем дегенде 9-11 сағатқа созылады. Бұл балалар үшін өте ауыр» [7]. Жоғары оқу орындарының 1-курс студенттері үшін де солай болады.

Сабақ – білім беру мекемесінде оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі формасы. Сабақтың құрылымын дұрыс анықтау керек. Ол оқу материалының мазмұнына, сабақты өткізу мақсатына, білім алушылардың жас ерекшелігіне және зияткерлік мүмкіндігіне байланысты болады. Білім беру жұмыстары тәрбие жұмыстарынан бөлінбей жүргізілуі керек.

Сонымен, сабақ барысында студенттің оқытушымен бірге жұмысының нәтижесінде, білім алушылар белгілі дәрежеде күш жұмсай отырып, жаңа білімді меңгереді. Білім алушының дүниетанымының кеңеюіне, ақыл-ойының артуына оқу орнында оқытылатын басқа пәндердің де үлесі зор, дегенмен ана тілінің алатын орны, рөлі ерекше. Өйткені білім мен ұлттық тәрбие тіл арқылы беріледі, дүниетану тіл арқылы жүзеге асады, ендеше ана тілін оқытудың міндеттері әр халықтың мәдениетін, әдет-ғұрпын, тарихын танытудың негізгі құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Қай әдіс жақсы? / Тіл тағлымы. – А., 1992. – 350 б.
- 2 Салқынбай А.Б., Иманқұлова С.М. Типтік оқу бағдарламасы. «Қазақ тілі»: жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне арналған. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 22 б.
- 3 Бисмильдина Д.Д. Қазақ тілі: жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана, 2014. – 157 б.
- 4 Жиенбаев С. Қазақ тілінің синтаксисін оқыту. – Алматы, 1941.
- 5 Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М., 1970.
- 6 Кәтенбаева Б. Тіл ұстарту жұмыстары бойынша бойынша методикалық нұсқаулар. – Алматы, 1991. – 300 б.
- 7 Бітібаева Қ. Жоғарғы мектептердегі сабақ түрлері. / Әдебиетті оқыту әдістемесі. – А., 1997. – 271 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор дает анализ проблемы теории и методики проведения аудиторных занятий по предмету «Казакский язык» для студентов, обучающихся на русском языке, в высших учебных заведениях. Автор анализирует структуру организации практического урока и предоставляет возможность широкому кругу читателей ознакомиться со своей педагогической практикой по проведению аудиторных занятий по практическому казахскому языку.

RESUME

In this article an author gives an analysis to the problem of theory and methodology of realization of audience employments on "Kazakh language" for the students of the Russian department in higher educational establishments. The author analyses the structure of organizing a practical lesson and gives possibility to a wide circle of readers to become familiar with the pedagogical practice in conducting practical classes in the Kazakh language.

УДК 37013.46

С.В. Осипова

Павлодарский государственный педагогический институт,
к.п.н., профессор

О стратегиях педагогического взаимодействия преподавателей и студентов в вузе

Аннотация

В данной статье автор рассматривает актуальную проблему взаимодействия преподавателей и студентов в условиях социокультурных изменений в области образования. Педагогическое взаимодействие – это многоплановый процесс организации и развития коммуникации субъектов, их взаимопонимания, порождаемый целями и содержанием совместной деятельности. Вектор исследования – поиск стратегий и их составляющих.

Ключевые слова: взаимодействие, стратегия, субъекты, позиция, самооценка, самореализация, тактика, технология.

Интеграция системы высшего образования Казахстана в мировое образовательное пространство – один из долговременных стратегических приоритетов. Следуя этой стратегии, современная культурная ситуация решительно требует существенного пересмотра традиционных образовательных парадигм, «...Впереди – большая и ответственная работа. Чтобы пройти глобальный экзамен на зрелость, мы должны быть сплоченными. Мы должны крепить доверие между всеми казахстанцами! Быть толерантными друг к другу! Это ключи к будущему Казахстана» [1, с.6].

Чтобы выполнить данную стратегию, надо подтягивать общеобразовательные школы к уровню преподавания в Назарбаев-Интеллектуальных школах. Выпускники школ должны знать казахский, русский и английский языки. Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации...», а для этого необходимо пересмотреть профессиональную подготовку учителей.

Процесс реформирования образования в Республике Казахстан отражает возрастающую роль высшей школы в экономическом прогрессе, обогащение представлений о жизненных идеалах. Заметно изменился социальный состав студенчества – он стал более демократическим. Меняется содержание образовательных программ в вузе.

Проблемы вуза решаются с учетом исторических традиций, социальных и экономических условий развития высшего образования.

Чтобы преобразования в вузе проходили более интенсивно, необходимо всем преподавателям и студентам выработать стратегии педагогического взаимодействия, решая поставленные задачи и внедряя новые образовательные технологии.

В современной психолого-педагогической литературе педагогическое взаимодействие рассматривается в контексте личностно-ориентированного обучения (Н.А. Алексеев, Е.В. Бондаревская, В.В. Давыдов, Г.И. Железовская, В.А. Петровский, В.В. Сериков, В.А. Сластенин, Д.Б. Эльконин, И.С. Якиманская); как развивающее явление (И.Б. Котова, А.Н. Орлов, В.А. Сластенин, Е.Н. Шиянов и др.); как условие актуализации человеческой субъектности (В.В. Горшкова, А.Н. Ксенофонтова); как метод активизации личности и коллектива в работах (А.С. Границкая, М.А. Давыдова, Г.А.Китайгородская); как процесс раскрытия творческого потенциала учителя и ученика (И.Я. Лапина, А.П. Тряпицина.) и др.; особенности взаимодействия и общения, в ходе которых происходят изменения человека и его отношений раскрывается в работах Л.С.Выготского, А.Н. Леонтьева, В.В. Семикина [2, с.4].

Педагогическое взаимодействие, как и любое другое взаимодействие, может быть кооперативным и конкурентным. А стратегии – личностно-развивающей и личностно-тормозящей [3, с.5].

Применение этих стратегий на протяжении длительного времени может привести или к развитию субъектных характеристик личности, или к деформациям личности. Данные стратегии могут вызвать большую группу непрогнозируемых положительных и отрицательных феноменов: высокую самооценку, доверие, референтность и др., а также агрессию, конфликты, фрустрацию, стрессы и др.

Преподаватели, применяющие личностно-развивающие стратегии, имеют в своем арсенале адекватную или даже завышенную оценку студентов, способы их включения в решение творческих задач, использования студента как образца для подражания в каком-нибудь виде деятельности, установления эмоционального контакта в отношениях одобрения, располагающего к сотрудничеству, и т.д.

Преподаватели, применяющие личностно-тормозящие стратегии, напротив, в большинстве случаев опираются на контролируемые, опекающие и угрожающие средства, стремятся снизить самооценку учащихся, увеличить дистанцию и утвердить статусно-ролевые позиции.

Для личностно-развивающего педагогического взаимодействия характерны специфические способы взаимодействия, основанные на понимании, признании и принятии студента как личности, умении стать на его позицию, идентифицироваться с ним, учесть его эмоциональное состояние и самочувствие, соблюсти его интересы и перспективы развития. При таком взаимодействии основными тактиками преподавателя становится сотрудничество и партнерство, дающие возможность студентам проявить активность, творчество, самостоятельность, изобретательность, затейливость.

С помощью такого взаимодействия преподаватель имеет возможность установить контакт со студентами, при котором будет учтен принцип дистанции (создание комфортной дистанции), определены позиции педагога и студентов, создано общее психологическое пространство общения, предусматривающее в равной мере и контакт, и свободу одновременно.

Личностно-развивающая стратегия педагогического взаимодействия характеризуется следующими особенностями:

- отношением к студенту как к субъекту собственного развития;
- ориентацией на развитие и саморазвитие его личности;
- созданием условий для самореализации самоопределения личности;
- установлением субъект-субъектных отношений.

Идея сотрудничества, диалога, партнерства во взаимоотношениях обучаемого и обучающегося - одна из основных в педагогике последних лет. Однако, ее реализация в практической деятельности происходит с большим трудом. Преподаватели, как правило, не умеют или не хотят перестроить свою деятельность. Участники педагогического процесса не всегда понимают, что углубление содержания совместной деятельности, качество и эффективность образования достигаются не интенсификацией проводимых мероприятий, а развитием творческого характера общения, повышением его культуры.

Установлено, что развитие творческих взаимоотношений в педагогическом процессе связано с добровольным принятием студентами стимулирующей роли преподавателя, которое проявляется в стремлении учиться у него, общаться с ним, подражать ему. Однако, такие взаимоотношения требуют определенных личностных параметров самого преподавателя. К их числу относятся духовный, нравственный облик, профессиональная компетентность, знания современной школы и передового педагогического опыта, педагогическая культура, творческое отношение к делу, умение сотрудничать с коллегами. Именно в этом случае можно предполагать, что личность будет воспитываться личностью, духовность - производиться духовностью.

Таким образом, гуманистически ориентированный педагог с первых дней пребывания студента в вузе будет взаимодействовать с ним в режиме лично-развивающего диалога, авансируя ему многие намерения, желания, мысли. Развитие субъективной позиции студента – не стихийный процесс. Он предполагает определенный уровень его подготовленности и социально-нравственного развития, обеспечивающего восприимчивость к личностным воздействиям педагога и адекватность реакций на них.

Важным аспектом в деятельности преподавателя является постановка педагогической и коммуникативной задачи. Педагогическая деятельность представляет собой процесс решения бесчисленного множества стандартных и нестандартных педагогических задач, на решение которых и направлено педагогическое взаимодействие. Обязательными компонентами педагогической задачи являются исходное состояние предмета и желаемая модель конечного состояния. Предметом педагогической задачи могут выступать знания студентов, их лично-деловые качества, отношения и т.п., т.е. все те характеристики, которые подвержены количественным и качественным изменениям.

В этой связи педагогическая деятельность может быть представлена и как длинный ряд коммуникативных задач, меняющихся, развивающихся и предполагающих организацию педагогического взаимодействия, адекватного этим задачам.

Многие преподаватели не осознают коммуникативную задачу как компонент педагогического процесса, хотя в реальной деятельности неосознанно решают ее. Коммуникативные задачи являются инструментальными компонентами педагогического взаимодействия.

Принято различать общие коммуникативные задачи предстоящей деятельности, которые, как правило, планируются заранее, и текущие коммуникативные задачи, возникающие в ходе педагогического взаимодействия.

В процессе педагогического взаимодействия педагог реализует две основные цели: передает учащимся сообщение или воздействует на них, т. е. побуждает к действию, используя стадии коммуникации.

Стадии коммуникации реализуются участниками педагогического процесса постоянно. В соответствии с логикой педагогического взаимодействия выделим стадии коммуникации:

- моделирование преподавателем предстоящего общения со студентами при подготовке к взаимодействию (постановка педагогической задачи, выбор способов и методов ее решения, отделение коммуникативной задачи, собственно моделирование общения);

- организация непосредственного общения со студентами;
- управление общением в ходе педагогического взаимодействия;
- анализ результатов общения и моделирование новой педагогической задачи.

Названные стадии коммуникации характеризуют поэтапное развертывание процесса педагогического взаимодействия преподавателя и студентов:

1. Моделирование. На этом этапе осуществляется своеобразное планирование коммуникативной структуры взаимодействия, соответствующего педагогическим задачам, сложившейся ситуации, индивидуальности преподавателя, особенностям студентов и группы.

2. Организация непосредственного общения, во время которого педагог берет на себя инициативу, позволяющую ему иметь некоторое преимущество в управлении общением. Этот этап предполагает умение ориентироваться в условиях предстоящего общения - продумать стиль общения со студентами; мысленно восстановить опыт общения с данной группой; уточнить особенности общения в новых коммуникативных условиях.

Важным моментом этого этапа является привлечение педагогом внимания студентов, поскольку эффективное общение с группой возможно только в том случае, если внимание студентов сконцентрировано на преподавателе.

3. Управление взаимодействием, которое складывается из уточнения условий и структуры общения, поддержания непосредственного общения.

4. Анализ результатов осуществленного взаимодействия. Эта стадия чаще всего называется стадией обратной связи во взаимодействии, которая может быть содержательной и эмоциональной. Содержательная обратная связь дает информацию о степени усвоения преподаваемого материала. Она осуществляется с помощью вопросов, экспресс-опросов, фронтальных опросов и т.д. Представленная логика педагогического взаимодействия в реальной педагогической деятельности может быть не всегда такой, о чем свидетельствует приведенная ниже таблица [4, с.12].

Таблица распределения наблюдения за респондентами в ходе исследования, по основным признакам взаимодействия.

Действие, зафиксированное на фото:	ДОВ - 42	ПМНО-42	Д-42
Рассуждение, осмысление заданий	*	*	*
Формулируют вывод	-	*	*
Предлагают свои идеи в осуществлении действий (используют прошлый опыт)	*	*	-
Выясняют проблемы, думают над их решением	*	-	*
Отстаивают свою точку зрения, демонстрируют свое мнение.	*	*	*
Ищут ресурсы, добывают знания	-	*	*
Инсайт ситуации	-	-	*
Ждут помощи	-	-	-
Помогают другим	*	*	*
Положительные эмоции	*	*	*
Отрицательные эмоции	-	-	-
Взаимодействуют друг с другом		*	*

Как видим из таблицы, полученные результаты подтверждают необходимость выстраивания определенной стратегии во взаимодействии преподавателей и студентов,

где всегда имеется неиспользованный резерв, причем, смена стратегии допустима, делая правильный выбор.

Анализ психолого-педагогических исследований и образовательной практики позволяет нам утверждать, что в зависимости от интенсивности испытываемых студентами затруднений в познавательной деятельности (а также их сочетания) реализация взаимодействия между студентами и преподавателем в рамках аудиторной и внеаудиторной работы может пойти по одной из трех следующих стратегий: «помощь», «поддержка», «сопровождение». Проводя научное исследование, мы убедились в многоаспектности трактовки понятия «стратегия».

В заключение подчеркнем, что выбранная стратегия взаимодействия должна быть принята всеми участниками педагогического процесса в качестве императива их деятельности и общения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана. 11 ноября 2014 г. - 8 с.
- 2 Извольская А.А. Проблемы выбора стратегии взаимодействия преподавателя и студента на этапе адаптации в педагогическом вузе [Текст] / А. А. Извольская // Молодой ученый. – 2012. – №12. – С. 476-478.
- 3 Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Воронеж: Изд-во «Институт практической психологии», 1996. – 256 с.
- 4 Педагогика: Учебное пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений /Под ред. В.А. Слатенина. – М., 2004. – С. 459.

ТҮЙІН

Мақалада білім беру саласындағы элеуметтік мәдени өзгеріс жағдайындағы оқытушы мен студент арасындағы іс-әрекет мәселесі қарастырылған. Педагогикалық өзара іс-әрекет – туындаған мақсат пен біріккен өзара іс-әрекет мазмұнын және коммуникациялық субъектіні дамыту, олардың өзара түсіністіктерін қалыптастыратын ұйымдағы көп жоспарлы үдеріс. Зерттеу векторы – оны құрастырушы және стратегиясын іздеу болып табылады.

RESUME

In this article the author examines the actual problem of interaction between teachers and students in terms of socio-cultural transforms in education. Pedagogical interaction is a dynamic process of organization and development of communication subjects, their understanding generated by the objectives and content of the mutual activity, vector research strategies and its components.

Н.А. Рудницкая

Национальный университет
биоресурсов и
природопользования
Украины,
к.п.н., ст. преподаватель

Пути профессионализации студентов в высших агроинженерных учебных заведениях Франции

Аннотация

В статье рассматриваются пути профессионализации студентов в высших агроинженерных учебных заведениях Франции, практическая направленность данного образования, а также некоторые показатели эффективности высшего инженерного образования.

Уделяется внимание процессу формирования компетентности будущего специалиста во время реализации профессиональных стажировок, основываясь на строгом соответствии программ учебных практик профессиональным навыкам и компетенциям, заявленным в дипломе, и стимуляции мотивации студента к реализации приобретенных знаний на практике.

Ключевые слова: профессионализация, компетентность, профессиональная стажировка, индивидуальная профессиональная траектория, инженер.

Успешное развитие системы образования страны играет ключевую роль в ее экономическом росте. Образование создает фундаментальную базу для социальной идентичности и сплоченности общества, формирования мировоззрения молодежи. Это проблема становится особенно актуальной для молодежи во время разновекторности и неоднородности современного общества и еще больше усугубляется экономическим кризисом.

В поисках оптимальной модели развития высшего образования Украины опыт передовых европейских стран, а именно Франции, особенно ценен.

За последние несколько лет система образования Франции претерпела ряд важных реформ, не стало исключением и агроинженерное образование как ее инновационная составляющая. В 2014 году был принят Закон "О будущем сельского хозяйства, продовольствия и лесоводства". В этом законе решающую роль отводят развитию агроинженерного образования. Оно должно стать ключевым элементом в развитии именно агроэкологического направления с выраженной практической направленностью [8].

Франция приняла меры по обеспечению качественного образования, предоставляемого учебными заведениями всех уровней и профилей. Специализация французских школьников, как правило, осуществляется довольно рано в возрасте 13-15 лет. Первый этап специализации происходит в колледже (неполное среднее образование), где учащиеся определяют со своим дальнейшим выбором: общеобразовательный или профессионально-технологический лицей. Получение диплома бакалавра (*baccalauréat*), диплома об окончании среднего образования позволяет далее выбирать свой тип обучения: общеобразовательный, технологический или профессиональный, который в свою очередь открывает доступ к высшему образованию определенного направления.

Высшее аграрное образование Франции характеризуется сосуществованием двух систем:

- университетской системы государственных учреждений, характеризующихся политикой открытого доступа для всех кандидатов, за исключением технологических институтов (*Instituts Universitaires de Technologie*) и интегрированных подготовительных двухгодичных курсов, необходимых для поступления в Высшие аграрные школы,
- системы Высших аграрных школ, имеющих политику высокой селективности будущих студентов, а также конкурсным приемом кандидатов.

Таким образом, со стороны абитуриентов проявляется высокая мотивация получить качественное образование, а со стороны учебных заведений существует жесткая конкуренция в обучении талантливых и компетентных будущих специалистов-аграриев, востребованных на рынке труда.

Целью данной статьи является анализ путей профессионализации студентов в высших агроинженерных учебных заведениях Франции и практической направленности данного образования.

Формирование компетентности и профессионализма будущего специалиста представляет собой сложный синтез когнитивного, личностного и практического опыта, содействующий личностной самореализации, продуктивному сотрудничеству в коллективе, ответственности и осознанию личностью собственной значимости обучения. Этой проблеме посвящены исследования В.А. Болотова, В.В. Лаптева, Е.А. Ленской, В.В. Серикова, Б.Д. Эльконина, И.А. Зимней и других.

Так, Андреев В.И. подчеркивает, что формирование компетентности начинается со слова «уметь», так как основой компетентности является умение. Однако важны не только умения, но и знания, способности, соответствующие этой компетентности, личностные качества и даже опыт творческой деятельности. Компетентность – интегральный показатель, степень готовности личности (включающий положительную мотивацию, знания, умения, способности и опыт творческой деятельности), которая проявляется, развивается и реализуется в решении определенного комплекса учебных, профессиональных и других задач [1, с. 83].

Французские ученые-дидакты определили, что показателем компетентности специалиста является его профессиональная котировка на рынке труда, которой способствуют реализация и строгое соответствие программ учебных практик (или стажировок) профессиональным навыкам и компетенциям, заявленными в дипломе и мотивация студента реализовать приобретенные знания на практике [5, 11].

Показателем эффективности такого образования является трудоустройство молодого специалиста в кратчайшие сроки по своей специальности на длительный срок, что в свою очередь вызвано тремя факторами:

- 1) педагогическими инновациями в процессе обучения,
- 2) смешанным типом обучения (теоретическим и практическим),
- 3) тесным сотрудничеством вузов с предприятиями как государственными, так и частными.

К тому же, во Франции работодателей привлекают к разработке учебных практических курсов и преподаванию их для студентов, акцентируя внимание на эволюции профессиональных знаний и умений [6].

Таким образом, профессиональные стажировки студентов французских агроинженерных вузов являются неотъемлемыми компонентами учебной программы и жизненно значимыми для будущих специалистов, во многом определяющими успешность деятельности молодого специалиста на рынке труда. А внутренняя мотивация специалиста побуждает его к компетентной профессиональной деятельности.

Следовательно, эффективность реализации стажировок обучающихся должна стать «сильной позицией» в профессиональной подготовке, осуществляемой в вузе. В процессе самостоятельной деятельности «проявляется творческая мотивация студента, индивидуализация стиля учебной и учебно-исследовательской деятельности, самоактуализация, самоконтроль, самоуправление, саморазвитие и другие личностные качества будущего специалиста» [3, с. 43].

Исследования показывают, что 72% выпускников инженерных школ проходили практику (более 3-х месяцев) на частных фирмах и предприятиях, а 28% в администрациях и госструктурах. Интересным показателем является тот факт, что из них:

- 42% практикантов прошли стажировку высокого уровня с полным профессиональным сопровождением руководителя стажировки от предприятия (*maître de stage*) и получили при этом денежное вознаграждение;
- 10% студентов-практикантов проходили стажировку в более автономном режиме;
- 35% имели короткие и малооплачиваемые стажировки;
- 13% имели стажировку, далекую от своей профессиональной специфики [9].

Одним из видов оценивания стажировки студента является защита отчета о практике (*rapport de stage*) со следующей структурой:

- 1) Титульный лист с указанием имени стажера, группы, название учебного заведения, сроков стажировки, названия компании с логотипом, имени руководителя.
- 2) Содержание.
- 3) Введение, включающее в себя: цели и задачи, методы, гипотезы и пути их подтверждения, определение целей мини-проекта, прогнозируемые результаты.
- 4) Презентация и организационная структура компании, характер деятельности, штат, специфика.
- 5) Разработка и внедрение мини-проекта, предложенного стажером, учитывая ограничения, конкретные риски и его преимущества.
- 6) Самоанализ профессионально-личностных достижений стажера во время практики на основе профессиограммы и профессиональных компетенций.
- 7) Заключение и выводы будущего специалиста о своей профессиональной и психологической готовности, перспективы, дальнейший выбор карьеры.
- 8) Оценочная шкала для преподавателя.

Необходимо отметить значение личностно-профессионального компонента в этом виде работы.

Схемы стажировок позволяют студентам, которые еще учатся, работать в компаниях по своей специализации короткий период времени, развивая свои профессиональные и личностные качества. С другой стороны работодатели используют относительно недорогую рабочую силу и оценивают потенциальных кандидатов.

В свою очередь, высшие учебные заведения также получают подтверждение эффективности подготовки молодых специалистов, отслеживая дальнейшую профессиональную карьеру своих выпускников, при этом создавая обратную связь с целью усовершенствования результатов своей образовательной деятельности, повышая свой рейтинг и конкурентоспособность среди других вузов, и мотивируя следующее

поколение выпускников быть еще более успешными, профессиональными, компетентными.

Таким показателем эффективности и качества подготовки специалистов является индивидуальная профессиональная траектория специалиста (*trajectoire professionnelle*). В словаре синонимов и дефиниций "Reverso" этот термин трактуется как профессиональная карьера [4].

Анализируя информацию на сайтах высших аграрных учебных заведений и представленную там индивидуальную профессиональную траекторию специалистов (выпускников этих вузов), студенты четко определяют цели, пути успешной реализации имеющихся ожиданий, потребностей, мотивов, выбор способов учения, оценивая и корректируя свою учебную и практическую деятельности. При этом происходит анализ условий достижения цели по отношению к себе как к личности, прогнозирование результатов становление успешного компетентного и конкурентоспособного специалиста.

Всесторонний системный подход предполагает активное участие и сотрудничество в учебном процессе вузов, студентов и работодателей, структурирование учебного материала и учебного процесса с учетом реалий современного рынка труда, мониторинг эффективности обучения. Структурирование требует не только непрерывности содержательно-познавательной схемы изучения дисциплин, но и серьезного их применения на практике. Поиск путей профессионализации высшими агроинженерными учебными заведениями Франции стал следствием сложившегося противоречия между возросшей потребностью общества в компетентных, высокопрофессиональных, конкурентоспособных специалистах и определенным консерватизмом сложившейся системы университетского образования, не позволявшим в полной мере учитывать потребности студентов, реализовать возможности кредитной системы обучения и научный потенциал профессорско-преподавательского состава, что показало необходимость планирования и реализации индивидуальной профессиональной траектории каждым студентом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Андреев В.И. Педагогика высшей школы. Инновационно-прогностический курс: Учеб. пособие для вузов/ В.И. Андреев. - Казань: Центр инновационных технологий, 2008. - 499 с. - Библиогр.: с.482-494. - Прил.: с.444-481.
- 2 Веселяева Т.Ю. Организация учебной деятельности студентов в соответствии с компетентностной парадигмой / *Almamater*. Вестник высшей школы . – 2013. - №1. – С. 71-75.
- 3 Фомин Н.В. Организация самостоятельной работы студентов в условиях двухуровневой системы высшего профессионального образования // *Инновации в образовании*. – 2012. - № 10. – С. 42-50.
- 4 Dictionnaire Français Définition : définitions, exemples, synonymes et expressions Reverso [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dictionnaire.reverso.net/francais-definition/>
- 5 Giret J-F, Moullet S. et G Thomas. Retour sur la définition de la professionnalisation de l'enseignement supérieur Communication au GDR RAPPE, 21 et 22 novembre 2002, Aix en Provence. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://formationemploi.revues.org/1495?lang=en>
- 6 Giret J-F, Moullet S., Marseille Céreq. Une analyse de la professionnalisation des formations de l'enseignement supérieur à partir de l'insertion de leurs diplômés. – 2008. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.cereq.fr/cereq/netdoc35.pdf>
- 7 Le monde agricole en tendances. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/Le_monde_agricole_en_tendances.pdf

- 8 Loi d'avenir pour l'agriculture, l'alimentation et la forêt : Une ambition affirmée pour faire de l'enseignement agricole, technique et supérieur, un levier stratégique d'innovation et d'investissement. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://agriculture.gouv.fr/Loi-d-avenir-pour-l-agriculture-1,23666>
- 9 Quelle est la valeur professionnelle des stages étudiants ? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.cereq.fr/index.php/articles/Focus/Caracteristiques-des-stages-etudiants>
- 10 Rapport Etude-Action "Ambitions et trajectoires professionnelles des (futures) ingénieures". [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.socialbuilder.org/etude-actions-portant-sur-les-ambitions-et-trajectoires-professionnelles-des-ingenieures.pdf>
- 11 Repères et références statistiques sur les enseignements, la formation et la recherche statistiques - publications annuelles - Édition 2014 [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.education.gouv.fr/cid57096/reperes-et-references-statistiques.html#Les étudiants](http://www.education.gouv.fr/cid57096/reperes-et-references-statistiques.html#Les%20%C3%A9tudiants)
- 12 Vincens J. Enseignement supérieur: les défis de la prospective. – Notes du Lirhe, 336. – 2002. – pp. 1-17

ТҮЙІН

Мақалада Францияның жоғары агроинженерлік оқу орындарындағы студенттерді кәсібилендіру жолдары, осы білімнің практикалық бағыттылығы, сондай-ақ жоғары инженерлік білім берудің тиімді көрсеткіштері қарастырылған.

RESUME

The article is devoted to analyzing the ways of the students of French Academies to become professionals. Also this article examines the efficiency factor of the higher engineering education.

Аннотация

Мақалада жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда интерактивті оқыту әдістерін қолданудың ерекшеліктері мен оның тиімділігі қарастырылады. Студенттердің белсенділігін арттыру үшін қолданылатын интерактивті оқыту әдісі жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: интерактивті оқыту әдісі, оқытушы мен студенттің арасындағы ықпалдастық, әлемдік білім беру кеңістігіне ену, оқытудың жаңа технологияларын тиімді пайдалану.

К.А. Тлегенова

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, п.ғ.к., доцент

Қазақ тілін интерактивті әдіспен оқытудың ерекшеліктері

Қазіргі білім беру тұжырымдамасының талабында мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы түбегейлі өзгеріп, «мұғалім – ұйымдастырушы, бағыттаушы», ал «оқушы – ізденуші, белсенді» субъектіге айналуы тиіс екендігі айтылған.

Интерактивті әдіс – бұл педагогикалық үрдіске қатысушылардың өзара қарым-қатынасы және бір-біріне әсер ету арқылы бір мақсатты көздеуі. Бұл әдістің мақсаты – тек ақпарат ұсыну емес, студенттерді өз бетінше ақпаратты табу дағдыларын қалыптастыруға итермелеу, әр қатысушының мінез-құлқы мен жұмыс жасау дағдысына оң өзгеріс енгізу, логикалық ойлау дағдыларын дамыту. С.В. Белованың пікірінше, білім алушыларды үш топқа бөлуге болады:

- сұхбатқа формалды қатысушылар;
- өз пікірін дәлелдеуге ұмтылатын оқушылар;
- шын мәнінде сұхбаттасып, өз пікірін байыта алатын оқушылар. Оқыту барысында оқытушы осы топтар арасындағы айырмашылықты аңғарып, дұрыс бағыттап отыруы, бірінші және екінші топтардағы студенттердің басқа деңгейге бағытталуына ықпал ете білуі қажет [1].

Интерактивті әдіспен оқыту – білім беру жүйелерінің жаңа уақыт талабына бейімделіп, жаңа арнада тоғысуы. Біріншіден, интерактивті оқыту жаңа заманға бет бұрған оқыту жүйесі болса, екінші жағынан, мұғалім мен оқушының, оқытушы мен студенттің арасындағы ықпалдастық, білім беру мен білім алу арасындағы ерекше дидактикалық қарым-қатынастың заңдылықтарын зерттейтін сала болып есептеледі [2].

Интерактивті оқыту технологиясында берілетін білім мазмұны, оқытушы мен студенттердің сабақта қолданатын әдістері, қосымша дидактикалық және техникалық құралдар – барлығы өзара тығыз байланысты және үйлесіммен қолданылады.

Қазіргі білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, тіл үйренушінің іскерлігін, коммуникативтік құзіреттілігін дамыту міндеттерімен ұштасып жатқандықтан, қазақ тілінің білім мазмұнын құрудың әдіснамасын дұрыс таңдап алу қажеттілігі туындайды. Ол үшін қазіргі заман талабына сай мемлекеттік тілді меңгертуде озық технологияларды, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазіргі таңдағы білім беру жүйесіндегі елеулі бетбұрыстардың айтулы жаңалықтар әкелгені белгілі. Оған білім стандарты, инновациялық технологиядан іздену, әлемдік білім кеңістігіне ену жұмыстары, сонымен қатар оқулықтардың қайта жасалуын жатқызуға болады. Бүгінгі күн оқытушысының негізгі мақсаты – студенттің ойлау қабілетін дамыту үшін өздігінен жұмыс істеуге баулу, өз ойын тұжырымдауға дағдыландыру, белсенділігін арттыру барысында жағдаяттық сұрақтарды пайдалану, жан-жақты дамуына әсер ету.

Осыған орай, білім берудің қазіргі міндеті – білім алып, білім мен дағды, машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес әлеуметтік және кәсіби біліктілікті ақпаратты өзі іздей отырып, талдау және ұғымды пайдалану, тез өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады деп атап көрсетіледі [3].

Қазір педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқынды дамуына байланысты білім беру жүйесінің алдында жаңа міндеттер қойылып отыр. Адамзат баласы ғаламдану кезеңінде көптеген өзгерістерге ұшырауда. Дамыған өндірістік қоғам ақпаратты технологиялар заманына ұласу нәтижесінде қоғамдағы жеке тұлғаның дамуын заман өзі талап етіп отыр.

Бұған дейінгі дәстүрлі оқыту студенттерге тек пәндік білім, білік дағдылардың белгілі жиынтығын меңгертуде ғана бағытталып, олардың жеке басының дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына жеке көңіл бөлінбеді.

Білім берудің жаңа жүйесінде әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда, жаңаша көзқараста педагогика теориясы мен оқу тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты білім берудің мазмұнының жаңарып жеке тұлғаның дамуына ықпал жасауда.

Интерактивті оқыту жүйесі – сабақта барлық білім алушының белсенді қатысуымен ұйымдастырылатын оқу үрдісі. Кәсіби қазақ тілін оқытуда интерактивті оқыту технологиясын қолдану арқылы өмірде болып жататын түрлі жағдаяттарды дидактикалық талаптар тұрғысынан екшеп алған соң, тілдік жағдаят жаттығуларына айналдыра білу керек.

Интерактивті әдіснаманың студенттің оқу процесіндегі тәжірибе негізінде оқытылатын пәнге білімі, дағдысы және қатынасы қалыптасқаннан соң, өзара қатысу арқылы жүзеге асырылуын білдіреді.

Оқытушының рөлі хабарлама берушіден сырқы және ішкі қатысушылардың арасындағы өзара іс-әрекетіне негізделген оқытудың жетекші әрекетіне ауысып отырады.

Интерактивті әдіснаманың негізгі принциптердің бірі – студенттің өмірлік тәжірибесіне сүйене оқыту, бұл әдіснама өзара әрекеттің, міндеттері мен типтерінің кең ауқымын қамтиды.

Оқыту үрдісінде студенттердің өзара әрекеті төмендегідей өтеді:

- оқытушы тек өзінің басшылығына негізделген қатынас түрін өзгерте білсе;
- басқа оқытушылармен жұптасып жұмыс істегенде;
- аз топпен (3-5 студентпен);
- студенттермен рөлді ойындар, пікірталастар өткізгенде, т.б.;

- студенттермен және қауыммен зерттеу жүргізетін топ;
- техниканың кейбір түрлерін қолдану.

Оқудың сапасы немесе студенттердің өзара әрекеті топтың көлеміне қарай анықталмайды. Сондықтан да әдістің негізгі ерекшелігі – студенттердің өзара әрекетінде. Бұл әсіресе түрлі көзқарастар мен түрлі шешімдерді қарастыратын азаматтық білім берудің маңызы зор әдіснама.

Интерактивті әдістерді қолданудың басты себептері мыналар:

- студенттер ақпараттар мен дағдыларды игереді;
- студенттер өздерінің білетінін басқалардың білетінімен бөліскенде, ақпаратты беруші де, алушы да білім алады;
- студент идеясының логикалық дұрыстығы бірден анықталады;
- өзара әрекет арқылы студенттер қазіргі кездегі қажетті демократиялық тәжірибеге ие болады;
- топтастарының көзқарастары мен өзіндік пікірлерінің бірдей болуының мүмкін еместегіне көздері жетеді;
- оқытудың бұл түрі студенттерді қызықтырады.

Дәстүрлі сыныпта оқытушының мәртебесі жоғары, өйткені ол – білім беруші. Ал интерактивті сабақта мәртебе биіктігі оның оқыту үрдісін басқару қабілетімен анықталады. Оқытудың бұл әдіснамасы студенттердің өзара әрекеті барысында өтіп жатады. Топтағы билік өзгерісінің нәтижесі оқытушының жетістігі үшін маңызды. Оған қол жеткізудің ең жеңіл жолы – оқытушының аз сөйлеуі. Басқаша айтқанда, өзіңіз түсіндіре бергеннен гөрі, студенттің идеясын пікірін тыңдауға көбірек көңіл бөлу. Бұл студенттердің бір ғана жауаппен шектелуге болмайтынын, түрлі шешімдер бола беретінін түсінуіне көмектеседі. Оқытушы ретінде кейде біз студентке жаңа мағлұмат береміз.

Оқу үрдісінің біртұтас логикалық бөлігінің үзіндісі сабақ десек, онда аталған пәннен өтетін сабақтарда студенттің пәнге, ғылымға, техникаға қызығуын ояту, белгілі өлшеу құралдары, әдістері және техникалық құбылыстарының ерекшеліктерін қызметінің мән мағынасына түсіндіре білу және меңгерту оқытушыдан үлкен шеберлікті талап етеді. Себебі, оқу мен оқыту жүйесінде оқытушының студентке жеткізетін ақпараттары бірнеше пәндер арасындағы байланысты қамтиды. Оқыту жүйесінде ақпараттар өзара әсерлесіп, өзіндік алмасу мен толықтыру жүріп жатады.

Ақпараттар ағымының таралу сипатына қарай сабақ оқыту режимдеріне бөлініп, оқыту технологиясының қажетті түрін қабылдау қажет.

Сабақты немесе интерактивті осы пәнге байланысты қолдану студенттің шығармашылық және интеллектуалдық белсенділігін дамыту факторының бірі болып табылады.

Оқу үрдісіне қатысушылардың арасындағы ойды ортаға салып, пікір таластыру, ақпараттар алмасу қатынастары жүйесіне әңгімелеу, дебат, ой жекпе – жегі, “ой қозғау” түрлерін жатқызуға болады. Сондықтан оқытушы мен студенттің бірлескен әрекетінде оқып үйренудің тиімді жолдарын анықтау, студент үшін маңызды жағдайларды шеберлікпен ұйымдастыру, студенттің өз әрекетіне баға беру, қисынды ойлауын, іскерлігін қалыптастырады.

Пәннің ілгеріде оқытылатын техникалық өзге арнаулы пәндермен байланысын көрсете білу арқалы оқытушы студенттің белсенділігі мен танымдық іс-әрекеті шеңберінің кеңеюіне ықпал жасап, шығармашылық қабілетінің дамуына әсер етеді. Топпен, не жұппен жұмыс істеу кезінде студенттер арасында өз пікірін дәлелдеп қорғау немесе қателігін көрсете білу мен мойындауға, пікірлесе отырып ұжымдық шешім қабылдауға үйренеді. Осының нәтижесінде оқушы өз білімін бағалау және бақылау дағдысын меңгереді.

Сабақты ұйымдастырудың топтық үлестірме қолдану арқылы іс-әрекетті талқылау, қарама-қарсы қайшылықты мәліметтер беру арқылы пікір таласын тудыру студенттердің

пәнге деген ықыласын, ынтасын арттырады. Студенттер ойларын ортаға салып, өзіндік тұжырымдар жасайды, жаңалық ашу деңгейіне жетеді. Сондықтан студенттерге дифференциалды түрде ұсынылған тапсырмалар да осы бағытта топпен жұмыс істеуге мүмкіндік беріп, әр оқушы өз ойын еркін айтып, өзге студенттің тиянақты ойымен, пікірімен таныса алады, нақтылы ой қорытындылар жасалады.

Сабаққа қатысушылардың екі жағы да: оқытушы мен оқушы әрқайсысы өз тұрғысынан оқытудың ұтымды жағын анық тап, сабақтың тиімділігін арттыруға жағдай жасайды, өз іс-әрекетін саралай отырып сын көзбен қарайтын әрі өзін-өзі дамытуға ұмтылатын тұлға болып қалыптасады.

Бүгінгі таңда интерактивті оқыту жүйесіне байланысты ЖОО-да студенттер үшін қолайлы жағдай жасалды. Оларға уақыт көп беріліп, аудиториялық сабақтар азайды, өз бетімен жұмыс істеуге баса назар аударылады.

Студенттерді интерактивті оқыту технологияларының кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға оқытудың педагогикалық жүйесі объективті жағдай жасау арқылы, студентті өзіндік жұмысқа баулып, шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталып отыр.

Мұндай оқыту жүйесі өз бетімен жұмыс істеу негізінде, дидактикалық оқу кешені негізінде іске асырылады. Бұл ретте оқытушы мен студент арасындағы байланыс үзілмейді, педагог әрбір студенттің жеке ерекшелігіне назар аударып отырады, қалыптасады.

Интерактивті оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде студенттердің өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді.

Бүгінгі уақыт талабына сай еліміздің дамыған елдерінің қатарына қосылу үшін сапалы білімді, саналы азамат қалыптастыруда оқытудың жаңа технологияларын тиімді пайдалану – әрбір оқытушының міндеті.

Қорыта келгенде, оқытушылардың бүгінгі міндеті – дүние жүзіндегі жаңалықтар мен дамуларды назарға ала отырып, жас ұрпақты заман ағымынан артта қалдырмай, оның жақсысын, тиімдісін ұсыну. Өйткені барлық кәсіби салаларда даму өте жедел жүзеге асып, оның негізі білім мен тәжірибеге байланысты болып отыр. Интерактивті оқу технологиясының барлық түрі оқу сапасын арттыруға жеке тұлғаны дамытуға қазіргі заман талабына сай жұмыс істеуге бағытталған.

Интерактивті оқытуды тиімді пайдалану – әр оқытушының басты міндеті. Жаңа технологиямен қаруланған оқытушы өркениетті ел болашағын тәрбиелей алады, оны білім беру саласында тиімді пайдалану студенттердің білім сапасын арттыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зимняя И.А. Педагогикалық психология. Оқулық. - Алматы, 2005. - 359 б.
- 2 Педагогика және психология сөздігі. - Алматы, 2002. - 254 б.
- 3 Манахов В.М., Қабдықайұлы Қ.Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. - Алматы, 2004.
- 4 Эльконин Б.Д. Избранные психологические труды. - М., 1989. – 560 с.
- 5 Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын арттыру. – Алматы: Білім, 1994. – 192 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эффективность интерактивных методов обучения и их применение при изучении казахского языка в высших учебных заведениях.

RESUME

The article examines the effectiveness of interactive teaching methods and their application in teaching the Kazakh language in higher educational establishments.

Аннотация

Мақала ғылыми зерттеуде сабақтастық қағидасын талдауға арналған. Жаратылыстану – математикалық циклдік пәндерін оқу тәжірибесі, философиялық және психология–педагогикалық әдебиеттер негізінде білім беруде сабақтастықтың негізгі ерекшеліктері және сипаты анықталған. Үздіксіз білім беруде педагогикалық үрдістің диалектикалық дамуын көрсетеді. Мұнымен қоса бұл үрдіс дискреттілік пен үздіктілік бірлігімен сипатталады. Авторлар сабақтастықтың екі түрін ажыратады – конвергенттік және дивергенттік. Егер біріншісінде жаңа білім дәстүрлі түрде алынумен жүзеге асса, ал екіншісінде жаңа білім дәстүрлі әдіс аясында түсіндірілуге берілмейді және бұл теория аймағынан шығуды талап етумен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: сабақтастық, даму, компоненттер, оқу, құрылым, конвергенттік, дивергенттік, үздіксіздік, дискреттілік.

А.М. Мубаракوف

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
п.ғ.д., профессор

Н. Карелхан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
магистр

Ғылыми зерттеуде сабақтастықтың рөлі

Сабақтастық принципі жалпы ғылыми түрде философиялық әдебиеттерде түсіндірілетіндей, терістеуді - терістеу диалектика заңының бір жағы ретінде қарастырылады. Сабақтастықтың өзінің мәні, бүтіндікті жүйе түрінде өзгертуді ұйымдастыру кезінде бүтін немесе жеке тараптардың сол немесе басқа да элементтердің дамуының түрлі кезеңдері немесе қадамдар арасындағы байланыс ретінде түсіндіріледі.

Даму процесі ескіні жаңарту диалектикалық терістеудің шексіз тізбегінен тұрады. Туындаған және бекітілген жаңа, өзінде ескінің жақсы жақтары мен қасиеттерін, элементтерінің мазмұнын сақтайды. Даму процесінде оның жоғарғы қадамдарында, төменгі қадамдардағы орын алған жақтары мен ерекшеліктері, процестің кейбір жақтары мен ерекшеліктерін қайталаған сияқты ескіге қайтадан оралу болып тұрады.

Ақиқаттылықты дамыту жалпыға бірдей заң бола тұра, терістеу заңы–ғылым және оқу білімді дамыту заңын тану заңы ретінде орындалады. Оны дамыту үшін түсіну процесі дегеніміз ескіні жаңаға жаңарту, ондағы болған өзгерістердің жалпы бағытын анықтап оның

объективті тенденцияларын ашу. Осыдан объективті ақиқаттылықты дамыту сабақтастығы - ғылым және оқу танымды дамыту сабақтастығын анықтайды.

Әр бір нақты жағдайда бұрын болған, көнерген терістеудің сипаттамасы мен әдістері әр түрлі болады. Бірақта барлық түрлі терістеу әдістерін сапалық өзгерістеріне қарап екі түрлі топқа бөлуге болады. Біріншіден - ескінің элементтерін, негізін сақтау кезіндегі баялау. Терістеудің екінші түрі- қазіргіні терістеу, түбегейлі басқа негізде жаңа сапаны туғызу.

Терістеу жолы арқылы дамыту- жаңаның қажеттілігіне бейімделген ескінің оңтайлы элементтерін алып, дамуға кедергі болатын заттардың барлығының жоғалуы, құртылуы және жаңаның нышанын бекітуді және өсіруді білдіреді және де бұл жалпы түрде табиғаттың, қоғамның және пікірдің даму тенденциясының негізгі ілгерлемелі процесін құрастырады. Терістеу арқылы дамыту, ойлау процесінің өзіне тән қасиеті болып табылады. Қандай да бір объектіні немесе құбылысты зерттеу, тану кезі әрқашан терістеуді- терістеу ойдың әрекеті арқылы жүзеге асады.

Жаратылыстану – математикалық цикл пәндерін оқытудың алдыңғы қатардағы тәжірбиесі мен оқу танымдағы сабақтастықты талдау негізіндегі философиялық, психология-педагогикалық әдебиеттерді зерттей отырып келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Оқу танымда егерде жаңа, ескіні шығарып тастап оның кейбір элементтерін сақтап, жеңілден күрделіге шығу сызығы бойынша білімнің қозғалысы және дамуы, бірінші ретті мәннен екінші ретті мәнге, екінші ретті мәннен үшінші ретті мәнге диалектикалық секіріс негізінде болады.
2. Оқу танымда диалектикалық терістеу даму негізі және кезеңі ретінде қарастырылады, ескі білімнің жаңа біліммен байланыс әдісі, жаңа өзінде ескінің жақсы жақтарын түрленген түрде қолданады.
3. Оқу таным - мазмұнының анықталған элементтерін терістейтін қарама-қарсы екі тұтас процесс, онымен қоса бұрын болған оқу танымның жақсы жақтарын сақтап оны одан да жоғарғы дамыту сатысына өзгерту. Оқу танымда қарама-қайшылықты шешу дегеніміз оқытуда сабақтастықтың жүзеге асу механизмі ретінде қарастырылады.

Диалектика позициясынан логика және таным теориясы ретінде тиімді оқыту әдістемесін құрастыру мүмкін.

Қарастырылған әр сұрақтар бойынша математикалық абстракцияларда түрлі деңгейдегі абстракцияларды белгілеуге болады. Материальдық элементтің заттарын жалпылауға тек қана соған және соның нәтижесіне тікелей қатысты емес, бұрын зерттелген абстракты түсініктерді ары қарай дамыту нәтижесіндегідей оқиғалар қатарында жаңа абстракциялар құрастырылады. Бұрын меңгерілген абстракциялар арқылы әрдайым жаңа абстракциялар құрастырылып отырады. Осы тұрғыда бар абстракциялардың негізінде құрастырылған әр жаңа абстракциялар бұрынғыдан қарағанда жоғарғы дәрежеге ие болады. Математиканы дамытудың ішкі логикасы осыдан тұрады.

Оқытуда сабақтастықтың мәні “оқушылармен студенттердің даму аймағының бірқалыпты және заңды өзгерісін қамтамасыз ететін, оқу есебінің тізбектеп күрделене түсуін көрсететін және оқытудың әр қадамының өлшемнің өзгерту мақсатына бағытталған (ақпараттың) өзгерудің санының сапалыққа (психикалық даму) ауысу үздіксіздігімен қорытындыланады”.

Бұл аймақтардың біркелкі өзгеруі педагогикалық процестің келесі қадамға белсендірек қосылуына себеп болу үшін және тұлғаның даму кезеңінің өзгергендігі болып табылады [1, 17].

Диалектикалық терістеудің мәні тек қана көнергендікті, ескіні жою ғана емес, объектінің үздіксіз даму кезеңінде ұйымдастырылудың жаңа деңгейінің үндестігін қамтамасыз етіп, жаңаны ескімен байланыстыру кезеңі болып табылады.

Сабақтастықты кездейсоқ процесс ретінде емес, қажетті заңды құбылыс ретінде қарастырады. Ол дамудағы ақиқаттың әр түрлі сападағы жағдайы мен байланыстардың маңызды бейнесі сияқты дамудың енгізу сипаттамасын қамтамасыз етеді. Оның мәні терістеу жүйесінен ақырғы жағдайдың бірлігін өзгерту, жүзеге асыру және сақтау болады.

Үздіксіз білім беруде педагогикалық процесс диалектикалық түрде дамиды. Оның барлық жағдайлары, компоненттері өзара алдын ала келісілген және сабақтаса байланысқан. Педагогикалық процесс үшін үздіксіздік пен дискреттілік бірлігі өзіне тән: бір жағынан білім алушылардың дамуының өлшеу санының өсуінде болса, келесі жағынан- сапалы өтуде болады.

Жүйелі көзқараспен сабақтастық феноменының зерттеуін ескере отырып, сабақтастық жүйе деңгейінде екі ішкі жүйенің, екі детерминанттың жиынтығы ретінде жүзеге асатынын байқауға болады: бірінші жүйе- ішкі, білім алушылардың оқу-таным қызметінің сабақтастығында көрсетілген және екінші жүйе- сыртқы, үздіксіз білім беру жүйесінің әр түрлі қадамдарындағы білім алушылардың түрлі қызметтеріне байланысты.

Сабақтастықты кең мағынада қарастырсақ, “ол тек қана ескіні жою ғана емес, олсыз тұрмыста да, танымда да ешқандай алға қарай жылжуға мүмкіндік болмайтындай, алдыңғы сатыға болған жетістіктерді, прогрессивті, рациональды ары қарай дамытуды және сақтауды” алдын алатын, “даму процесіндегі ескі мен жаңаның арасындағы объективті қажетті байланыс” деп атауға болады [1, 25].

Сабақтастықтың екі түрге ажыратылады – конвергенттік және дивергенттік. Егер біріншісінде жаңа білім дәстүрлі түрде алынумен жүзеге асса, ал оның құрылымы бар теория мен парадигмалар арқылы табылады. Жаңа ғылыми қорытындылар ондағы болған даулы сұрақтарды шешуге және бәсекелес болған гипотезаларды тандауға арналған негіз береді және кемшіліктерді, қиындақтарды және қарама-қайшылықтарды жоятындай бұл теорияның ережені нақтылайды. Олар бұл теорияны оның негізгі жағдайынан жаңа логикалық салдарлармен және жаңа фактілермен растаумен түсіндіріледі.

Дивергенттік сабақтастықта жаңа білім дәстүрлі әдіс аясында түсіндірілуге берілмейді және бұл теория аймағынан шығуды талап етумен ерекшеленеді. Оны бар теорияға икемдеу әрекеті мүмкін болмайды, және жаңа білім бұл теорияларды жалған екендігін қарастыра бастайды. Бұл жаңа теориялық концепциялардың немесе ғылыми революцияның бастапқы көзі болады (бұл физикада кванттарды және жарық жылдамдығының тұрақтылығын ашудан кейін болса, математикада- жиындар теориясының парадоксы анықталғаннан кейін болған, ал биологияда гандарды ашудан кейін болған т.с.с.).

Конвергентті сабақтастық «инерция бойынша» жүзеге асады: ол зерттеу жұмыстарында белгілі теориялар мен әдістерге сүйенген кезде өзінен өзі пайда болады. Осыдан “Егер мұнда жаңа теория ескі теорияны өзгертсе қарама-қайшылық бар ма?” деген сұрақ туындайды. Тіпті ескі теорияны бекерге шығарғанның өзінде оны жай ғана жойып жіберуге болмайды. Егер де қандай бір ғылыми жаңалық кейбір эмпирикалық растау алса да, ол сол шеңбер аясында оны растайтын берілгендер және жаңа теория пайда болғаннан кейін де өзінің күшін сақтайды. Ақырында, ол біріншісіне қарсы келіп тұрса, тек қана алдыңғы теория неге тәжірбиемен расталған екендігін түсіндіргеннен кейін ғана ғылымға енгізіледі. Демек, ескі теория сүйенген барлық фактылар жаңа теорияда ескіріліп, лайықты түсініктеме алынып, жаңа теория ескі теорияға түсініктеме беру керек. Онымен қоса белгісіз фактілерді алдын ала болжауға да болады, яғни жаңа теория ескі теорияның жинағы да бола алады. Осылайша, ескі және жаңа теория арасында дивергенттік деп аталатын “өзіндік” сабақтастық туындайды.

Математикада ХІХ ғасырдың соңында–ХХ ғасырдың басында болған ғылыми революция оның негізіне қайтадан байыпты қарастыруға әкеліп соқты. Бірақ математикалық анализдың бір де бір теоремасының жалған екендігі табылған жоқ. Математиканың тарихында математиканың негізі өзгерсе де көптеген дәлелденген

теоремалардың жиынтығы сақталғандығы көрсетіп отыр. Шынымен де, екі жүз жыл шамасында көп рет бір Эйлер теоремасының дәлелдеуі өзгеріп отырды, бірақ теореманың өзі өзгеріссіз қала берді [2, 56].

Қазіргі заманда математика философиясының тұрақты адасуы, «олар аксиомаларды кейбір ақиқат ретінде бастапқы берілгендер сияқты қарастырады. Олар бір нақты теоремаларға дейін ғана қолданылады және анықталған және оған теорема не келеді немесе келмейді. Алайда тарихи және логикалық қарым-қатынас керісінше көрсетеді [3, 45]. Аксиомаларды олардың көмегімен теоремаларды негіздеуге болатындай етіп таңдау керек, яғни аксиомалар емес теоремалар бұлжымас болу керек. Сондықтан сынақтан өткен дәлелденген теорема, аксиомалардың негізінде оның дәлелдеуі өзгерсе де, мәңгі ақиқат болып қалады [3, 51]. Осыдан егерде бұрын дәлелденген теоремалардың негізгі жиынтығы инвариантты болып қалса, онда математиканың негізін қайта қарауға болады.

Осыдан теорияның сабақтастық принципі шығады: Жаңа теория ескі теорияға түсініктеме беру керек және негіздеменің өзгеруі де мүмкін, бірақ бұрын расталған заңдардың негізгі жинағы (басқаша айтылса да) сақталады; бұрын табылған фактілер, ескі теориялар жаңа теориялармен түсіндірілу керек. Сәйкестік принципі бойынша (нақты ғылымдарға арналған теориялардың сабақтастық принципі): «Бұрынғы теориялар, жаңа теория пайда болысымен шегіндіріліп тасталмайды, бірақ бұрынғы құбылыс аймағында жаңа теорияның дербес жағдайы және ақырғы пішіні ретінде өзінің мәнін сақтайды» [4, 6].

Осының салдары ретінде мынандай қорытындыға келуге болады: теориялар жеткілікті қатаң математикалық пішінге келтірілген нақты ғылымдарда, іргелес теорияның математикалық аппараттар арасындағы байланысты көрсету қажет; жаңа теория өзінде бұрынғы теорияда жоқ кейбір параметрден тұру керек; бұл параметр ақырғы мәнге, яғни шекке ұмтылғанда ол бұрынғы теорияға ауысатын болып жаңа теория құрастырылу қажет. Осындай шарттардың орындалу кезінде жаңа теория ескі теорияны жинақталған түрі ретінде қарастырылады және өзінің дербес немесе ақырғы жағдайы, шегі ретінде оны өзіне қосады. Әрине, бұл параметрдің мәні немесе анығырақ айтсақ, ескі теорияның қорытындысының бағыттын алдын-ала болжау мүмкін емес. Физиктерге бұл принцип құрастыратын теорияның дұрыстығын тексеруге мүмкіндік береді. Егер олар өздерінің құрастырған теориясы мен Ньютонның теориясы арасындағы сәйкестікті таба алмаса, онда олардың конструкциялары дұрыс болмайтындығын түсінген. Физикалық теориялардың даму шамасы бойынша бұл принцип классикалық және постклассикалық физика арасындағы сәйкестікті, олардың логикалық байланысын және бірінен екіншісіне өту шартын анықтаушы ұғымы ретінде қалыптаса бастады.

Сәйкестік принципі математиканың тілінде жазылған ғылыми теорияның шекарасынан шығып кетпей оның сандық тұжырымдамасына ғана әсер ететінін атап айту керек.

Ғылымда математиканың формула түрінде көрсетілмейтін негізгі түсініктер, өзінің жалпы түрінде жекелеп айтқанда, білім беру теориясында теорияның сабақтастық принципімен жұмыс істейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мубараков А.М. Научно-методические основы преемственности обучения математике в системе непрерывного образования. Автореферат диссертации на соиск. ученой степени доктора пед. наук. – Алматы, 2003. – 70 с.
- 2 Лакатос И. Доказательства и опровержения. - М., 1967. - 152 с.
- 3 Перминов В.Я. Развитие представлений о надежности математического доказательства. - М., 1986. - 239 с.

- 4 Кедров Б.М., Овчинников Н.Ф. Принцип соответствия. Историко-методологический анализ. - М., 1979. - 317 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу принципа преемственности в научном исследовании. На основе философской, психолого-педагогической литературы, опыта обучения предметам естественно-математического цикла выявляются основные характерные черты и особенности проявления преемственности в образовании. Показывается как педагогический процесс в непрерывном образовании развивается диалектически. При этом этот процесс характеризуется с точки зрения единства прерывности и дискретности. Авторы различают также два вида преемственности – конвергентную и дивергентную. Если первая реализуется, когда новое знание добывается традиционными средствами, то вторая отличается тем, что новое знание не поддается объяснению в рамках традиционных методов и требует выхода за пределы данной теории.

RESUME

This article analyzes the principle of continuity in the research. On the basis of philosophical, psychological and pedagogical literature, learning of the experience of science and mathematics revealed the main features and characteristics of manifestations of continuity in education. The authors show how the pedagogical process in continuous education develops dialectically. At the same time, this process is characterized in terms of the unity of continuity and discontinuity. The authors also distinguish between two types of continuity - convergent and divergent. If the first is realized when new knowledge is produced by traditional means, the second is characterized by the fact that new knowledge can not be explained within the framework of traditional methods and requires going beyond the theory.

А.Ж. Досанова

Университет «Туран-Астана»,
к.п.н., доцент

К.А. Тлегенова

Казахский университет
экономики, финансов и
международной торговли,
к.п.н., доцент

Г.К. Аюпова

Казахский университет
экономики, финансов и
международной торговли,
к.ф.н., старший преподаватель

Междисциплинарный подход к восприятию и пониманию учебного текста

Аннотация

Одним из недостаточно изученных вопросов является проблема понимания учебного текста. В практике преподавания языка при анализе текста, учитывается только послетекстовая работа, которая заключается в выделении опорных слов текста и объяснении их смысла. Анализ различных концепций понимания показывает, что для изучения процессов понимания текста необходим междисциплинарный подход, который предполагает объединение усилий представителей разных наук.

Ключевые слова: анализ текста в школе, опорные слова, предзнание, внутрилингвистические пресуппозиции, экстралингвистические пресуппозиции, глубинный смысл текста.

В педагогической психологии текст рассматривается как процесс понимания различных знаково-символических систем, что предполагает осуществление обучаемыми следующих форм активности: 1) различение двух планов (обозначаемое и обозначающее); 2) определение типа связей между ними; 3) владение алфавитом и правилами работы с ним; 4) владение правилами перевода реальности на знаково-символический язык (умение построить заместитель); 5) преобразование к видоизменению знаково-символических форм представления учебного материала [1].

Л.П. Добраев считает, что для понимания учебного текста необходимо решить следующие задачи: 1) охарактеризовать определенным образом смысловую структуру текста; 2) выявить сущность процесса понимания текста; 3) разработать способы целенаправленного формирования приемов понимания текста [2]. Ученый полагает, что для понимания учебного текста следует обратить внимание на текстового субъекта и на текстовый предикат. Текстовый субъект обозначает то, о чем говорится в тексте. Текстовый предикат – это то, что говорится в тексте о текстовом предикате. Предикат в любом тексте направлен на то, чтобы раскрыть, объяснить, обосновать нечто, имею-

щее отношение к объекту. По мнению психолингвистов и педагогов-методистов для понимания текста необходимо его восприятие, узнавание (сличение со знакомым образом), осмысление текста путем понимания как смысла языковых знаков текста, так и путем усвоения смысла текста. Для осмысления необходимо в первую очередь иметь представление о тексте, следует также обратить внимание на «предметно-схемный код», содержащийся в знаках языка. Н.И.Жинкин указал, что в «процессе понимания произведения формируется особый предметно-схемный код – код внутренней речи. Он с одной стороны, придает смысл элементам материала произведения (отдельным словам, фактам, явлениям, которые, использовал автор), а с другой – под воздействием этого материала постоянно меняется сам, уточняется и специфицируется» [3, 32].

Понимание и смысл – это сопредельные понятия, так как «нет смысла вне понимания, а понимание есть всегда усвоение некоторого смысла» [4]. Но усвоение только смысла языковых знаков приводит к неполному пониманию. Для более полного осмысления текста И.А. Зимняя предлагает в процессе осмысления текста учитывать его восприятие. И.А. Зимняя отмечая тесную взаимосвязь восприятия и понимания выделяет три основных уровня восприятия речи (уровень распознавания, уровень разборчивости, уровень осмысления). На уровне распознавания каждый входящий звуковой сигнал отдельно сличается с уже имеющимся в памяти реципиента эталоном. Воспринимая стимул, реципиент сличает его с гипотезой (первоначальным образом), и выносит вердикт об опознании сигнала («то, что я воспринял в данной ситуации, похоже на то-то и то-то»). «Для текущего решения надо еще что-то воспринять в данной ситуации, чтобы установить, на что это похоже для отсроченного решения»). На уровне разборчивости учитывается возможность сочетания двух рядом стоящих звуков. В этом случае реципиент включает идентифицированный стимул в систему других положительно опознанных сигналов, на основе чего происходит осмысление информации, определяемое как процесс раскрытия установления связей между распознанными единицами («то, что я воспринял в данной ситуации, следует понимать так-то и так-то для текущего решения») или («надо еще что-то воспринять в данной ситуации, чтобы нечто понять для отсроченного решения). На уровне понимания всего сообщения реципиент делает вывод об общем смысле воспринятого («все, что я в данной ситуации воспринял, можно коротко определить как то-то и то-то»). Реализующий уровень нацелен на ответную реплику, формирование которой возможно на основе оценки полученной информации, в которой выражается отношение субъекта к понятию в данной ситуации. И.А. Зимняя полагает, что осмысление и интерпретация восприятия знаковых единиц текста осуществляется в определенном иерархическом порядке. Иерархичность осмысления текста выявляется в постепенном переходе от интерпретации значений отдельных слов к пониманию смысла целых высказываний, а затем – к осмыслению общей идеи текста [5]. А.Р. Лурия указывает, что процесс понимания текста начинается с поисков общего смысла сообщения, с выдвижения гипотез и лишь потом переходит на более низкие уровни – сенсорные, (восприятие смысла отдельных предложений) [6].

Для осмысления всего текста необходимо выделить в нем значимые части – структурные опоры. Выделение таких частей осуществляется в процессе ориентировки по пробелам между словами, знаками препинания, повторяющимся элементам высказывания или элементами отдельных слов [4]. Б.П. Бархаев считает что, для осмысления текста необходимо использовать приемы понимания, используемые на протяжении четырех этапов понимания текста, а именно: 1) формирование вопросов к тексту в связи с необходимостью выполнить требования учителя. Самостоятельно ученики не могут поставить вопросы к тексту; 2) выделение вопросов – опор к тем частям текста, которые выражают относительно законченную мысль; 3) решение учениками смысловых задач, необходимых для осмысления текста; 4) попытка критического осмысления текста, проявление по отношению к нему критического отношения [7]. Схема понимания,

предлагаемая данными учеными, носит общий характер и не объясняет сущность понимания в процессе обучения работе с текстом.

В рамках логико-гносеологического направления понимание трактуется как способность к овладению значениями, навыками, а также как результат или процесс этой способности [8].

Такая трактовка процесса понимания представляется не совсем убедительной, так как понимание в этом случае предполагает только осознание содержания смысла какого-либо объекта, осознания его ценности. Оно предстает только как часть знания, поэтому не может отождествляться со знанием.

В лингвистике под пониманием подразумевают извлечение смысла из любого вербального сообщения, и, в первую очередь, текста. В данном случае понимание текста сводится к определенным операциям с вербальной стороной общения, которая позволяет извлечь из текста различные типы информации [9].

Понимание – сложный феномен, поэтому понять его природу в рамках узко психолингвистических, лингвистических и логико-гносеологических и дидактических направлений невозможно. Поэтому необходим комплексный подход к изучению этого явления, исследование его в междисциплинарной парадигме, основанной на положениях и принципах психологии, философской герменевтики, психолингвистики, лингвистики, прагматики и других наук, предлагающих разнообразные подходы, концепции, направленные на обеспечение полного понимания. Для достижения полного понимания следует учитывать положения тех концепций, которые предполагают актуализацию разделенных знаний, что достигается в процессе предпонимания. Такое предпонимание учитывается в рамках философской герменевтики, в которой говорится о предпонимании как о всеобщем герменевтическом законе согласно которому не существует беспредпосылочного понимания. По Г. Гадамеру предпонимание сводится к необходимости знания определенных исторических и культурных фактов и событий из жизни человеческого общества, контекста создания того или иного произведения [10].

В концепции психологической герменевтики была поддержана идея Г. Гадамера о предпонимании, что проявилось в актуализации «смыкающей модели понимания». И это означает, что текст приобретает свое содержание в непосредственном взаимодействии с сознанием читателя, что процесс понимания «смыкает» в единое целое то, что происходит в сознании читающего. При этом выделяются три типа понимания: понимание первого типа требующее набора взаимосвязанных сведений; понимание второго типа, требующее знания тезауруса, например, терминов, формул; понимание третьего типа, которое требует умения осмыслить смысловые или семантические линии текстов содержащих ряд смысловых направляющих [11]. Понимание рассматривается как понимание человека в определенной ситуации, в которой коммуниканты выражают свои речевые намерения и воспринимают речь собеседника. При анализе текста с позиции психолингвистики предлагается акцентировать внимание на языковой личности, на процессах порождения и восприятия текста.

Пресуппозиции коммуникантов учитываются в концепции прагматического понимания, разработанной Т.А. ван Дейком. Согласно данной концепции, прагматическое понимание актуализируется в ходе реализации процессов, следующих друг за другом. Содержанием их является приписывание высказываниям участниками коммуникации особых сущностей – иллокутивных сил. Для успешного понимания речевых актов необходимо принимать во внимание следующие факторы, а именно: 1) свойства грамматической структуры высказывания; 2) такие характеристики, как темп речи, ударение, интонация, высота тона, жесты, мимика, движение тела и т.д.; 3) наблюдение, восприятие коммуникативной ситуации (присутствие и свойства находящихся в поле зрения объектов, людей и т.д.); 4) хранящиеся в памяти знания/ мнения о говорящем и его свойствах; 5) знания/ мнения относительно характера происходящего взаимодействия и о

структуре предшествующих коммуникативных ситуаций; 6) знания/ мнения, полученные из предшествующих речевых актов, т.е. из предшествующего дискурса; 7) знания общего характера (прежде всего, социально-значимые) о взаимодействии, о правилах, главным образом прагматических; 8) другие разновидности знаний о мире, имеющих общий характер [12].

В предзнание адресата должна включаться информация и об архитектонике текста, его способностях, входит информация о концептуальной картине мира, ее слотах, фреймах. Кроме того, в предзнание адресата должны включаться и экстралингвистические знания, т.е. знания о мире, знания исторические, социальные, политические, географические, технические. Эти фоновые знания необходимы для восприятия языковых знаков, актуализирующихся в тексте. Экстралингвистические знания – это общекультурные, общезначимые знания. Поэтому верным представляется высказывание А.А. Потебни о том, что для понимания слова необходимо привлечение более широкого контекста. Согласно теории А.А. Потебни о «ближайших» и «дальнейших» значениях слова, для понимания сказанного необходимо знать «ближайшие» и «дальнейшие» значения слова. Если ближайшее значение слова обеспечивает понимание данного языкового коллектива, то дальнейшее значение слова актуализируется только в контексте общественных представлений о предмете мысли [13].

Связь между пониманием и смыслом вытекает из свойства языка как социального явления [14].

Психолингвисты считают, что любой текст должен рассматриваться в рамках конкретной коммуникативной ситуации, в которой внимание слушающего направлено на восприятие и понимание речи говорящего. А для этого необходимо предпонимание (знание о ситуации, знание о самом коммуниканте). Поэтому правы те ученые, которые говорят о необходимости учета знаний, как внутрилингвистического характера, знаний психологических об общении, о субъектах общения, так и экстралингвистических.

В работах Е.М. Верещагина, Т.А. ван Дейка, Е.С. Кубряковой, С.И. Канонича отмечается, что для полного понимания текста понимания другого в ситуации общения необходимы и знания экстралингвистического характера, входящего в качестве коммуниканта в ситуации коммуникации. Следует иметь знания о текстовом субъекте и текстовом предикате, что входит в содержание понятий «пресуппозиции» (предпосылки и предпонимание текста).

Пресуппозиции по мысли С.И. Канонича, это тезаурус коммуникантов, который должен рассматриваться как часть культурной и научной компетенции коммуникантов при равной языковой компетенции. Пресуппозиция включает в себя не только экстралингвистические знания облаченные в форму элементов текста, в отличие от экстралингвистических, участвующих в построении лингвистического корпуса текста [15,72-79].

Внутрилингвистическая пресуппозиция представляет собой инференционные явление, соотносимое компонентом смысла предложения, который должен быть истинным для того, чтобы предложение не воспринималось как семантически аномальное и неуместное в данном случае.

Инференция в процессе извлечения нового значения слова в тексте способствует проявлению нового значения при переосмыслении значения слова, при интерпретации реципиентами в их собственной семиотической системы с установкой на понимание семиотической системы говорящего (автора) с учетом личностного смысла, вкладываемого говорящим в слово [16].

Е.С. Кубрякова поэтому определяет «предзнание» и «предпосылочность» как основные условия, позволяющие формировать и развивать новые знания, выявляя, систематизируя и разъясняя их [17].

К предпосылкам понимания относят такое предзнание адресата, как база знаний, общая для коммуникантов она должна совпадать, ибо, чтобы понимать друг друга, люди должны пользоваться общим языком, в лексико-семантической системе которого каждое слово (означающее) получает осмысленность (означаемое) только в связи с другими элементами этой системы, закрепленной в качестве средства общения за определенным социумом. За процессом понимания лежит презумпция осмысленности «понимаемого», «понимаемое переводится в контекст целого». Понимание текста в результате его восприятия, учета смысла единиц текста, а также культурного смысла, включенного в содержание пресуппозиционных экстралингвистических знаний, возможно между коммуникантами, принадлежащими к одному социуму, владеющими общим языком, знающими установки, стандарты своей культуры. В этом случае можно говорить об относительно полном понимании, которое имеет место, если коммуниканты принадлежат к одному и тому же социальному полю (восприятие и осмысление интеллектуальной и эмотивно-оценочной информации) [18].

Для полного понимания текста, понимания обучаемыми собеседника необходимо, по мысли В.Д. Парыгина, соблюдение двух условий: 1) наличие определенного сходства общей картины мира у тех, кто входит во взаимодействие; 2) взаимное принятие ролей [19]. Сходство общей картины мира у коммуникантов проявляется в том случае, если собеседники идентифицируются со своим партнером, исходя из знания общего языка, общих постулатов общения, из сопереживания партнеру, основанному на умении представить себе, что происходит в душе другого человека, познание другого человека на основе испытывания позитивных чувств к нему, интерпретации его поступков [20, 49-50].

В процессе работы над текстом сходство общей картины мира достигается путем овладения собеседниками общей концептуальной информацией об авторе текста, (знания внешней пресуппозиции знаний коммуникантов, знание фактической и подтекстовых информации, знания содержания языковых знаков (внутрилингвистические пресуппозиции), правил их использования в определенной ситуации.

Как видим, для понимания собеседника и для понимания текста, рассматриваемого как понимание в коммуникативной ситуации, необходимо сходство восприятий и сознание общего перцептивного образа путем идентификации собеседников (говорящего и слушающего) друг к другу, реализации эмпатии по отношению к собеседнику (говорящему), желание сопереживать ему, понять его. Кроме общего восприятия необходимы предзнания (внутрилингвистического и экстралингвистического планов), осмысление текста или высказывания говорящего, выражения стремления вникнуть в смысл сказанного, извлечь из него дополнительный личностный смысл, вложенный в текст автором или в свою речь говорящим, понять его намерение и субъективное отношение к речи в ситуации общения.

Моделирование процессов восприятия и понимания показывает, что понимание осуществляется на протяжении нескольких уровней. Е.С. Кубрякова предлагает выделить три уровня понимания. 1) уровень, связанный с восприятием поверхностных, лексико-грамматических структур текста; 2) уровень более глубокого понимания, предполагающего овладение теми аспектами смысла, которые не имеют знаковой репрезентации, а возникают путем сопоставления контекста; 3) уровень понимания, связанный с истолкованием или интерпретацией текста [17, 18-25]. На наш взгляд, понимание текста в коммуникативной ситуации осуществляется на протяжении четырех уровней: 1) психолингвистический уровень общего восприятия языковых единиц текста и распознавание их согласно схеме И.А. Зимней. 2) уровень создания общего восприятия адресата (идентификация, стереотипизация, эмпатия, атрибуция); 3) уровень актуализации внутрилингвистической пресуппозиции; 4) уровень учета экстралингвистической пресуппозиции (фоновые знания, учет концептуально-содержательной информации о коммуниканте и авторе как говорящем; 5) уровень извлечения дополнительного

личностного смысла, из вербальных единиц и учет смысла, вкладываемого коммуникантами в сообщении (уровень глубокого смысла), см. уровневую модель понимания (рис.1):

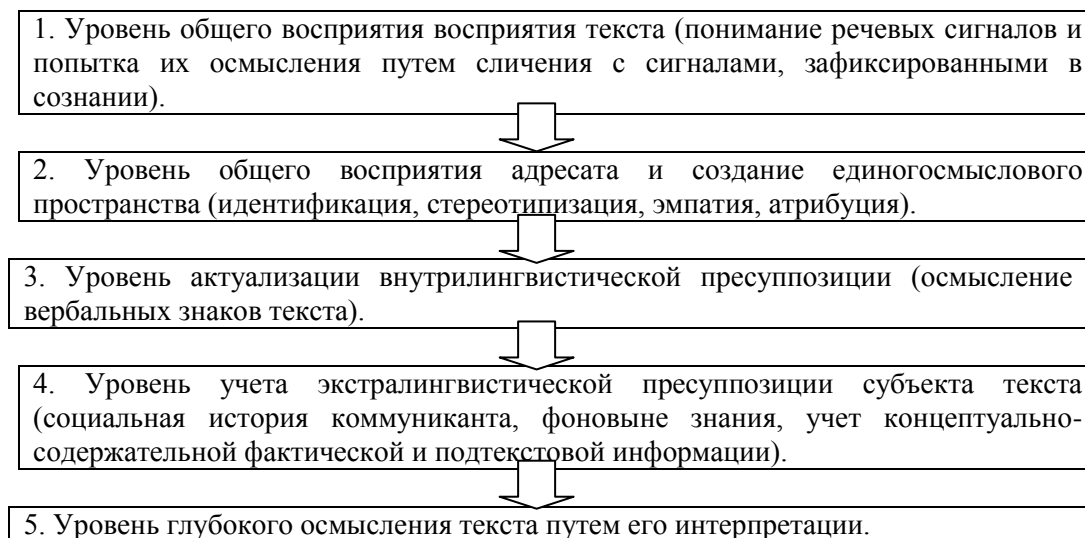

Рисунок 1 - Уровневая модель понимания

Одним из возможных подходов, раскрывающих сущность процесса, понимания текста, является фреймовый подход. Фрейм в данном случае выступает как единица знания, организованная вокруг некоторого понятия. Фрейм содержат данные о существенных типичных признаках процесса, явления. «Фрейм» определяется М.Минским как мыслительный образ стереотипной ситуации. Основными его признаками являются, во-первых, денотации: мыслительная связь данного когнитивного образования с денотативной ситуацией особого рода – стереотипной ситуацией; во-вторых признаком фрейма является его структурированность, объединяющая в единый когнитивный образ языковые и неязыковые знания. Третьим признаком – свойством фрейма можно назвать возможность его объективации средствами вторичной косвенно-производной номинации естественного языка [20].

Для понимания текста наиболее приемлемой является применение фрейма, рассматриваемого Т.А. ван Дейком как речевой акт или совокупность нескольких речевых актов, которые «содержат основную типическую и потенциально возможную информацию, которая ассоциируется с тем или иным концептом» [12].

Фрейм ситуации, по Т.А. ван Дейку, представляет собой определенную модель ситуации, которая строится вокруг схемы модели, стоящей из ограниченного числа категорий, которые используются для интерпретации ситуации. К ним относятся тема, структура (место, функции, ситуации, свойства, отношения позиции участников); конвенциональная основа, мета- фреймы (знания общих условий совершения речевых актов). Фрейм ситуации включает в себя модель одного типизированного речевого акта, в котором реализуется одно речевое намерение коммуниканта, а фрейм-структура актуализирует модель коммуникативного акта или сети коммуникативных актов – совокупность узлов отношений, позволяющих более объемно дать представление о мыслительном образе, представить все возможные интерпретации коммуникативных действий партнеров общения в процессе диалогового взаимодействия. В отличие от фрейма, фрейм-структуры рассматриваются как мыслимый в цельности многокомпонентный концепт, отражающий клишированные ситуации в совокупности соответствующих стандартных знаний, объемных представлений и всех устойчивых, ассоциаций [12].

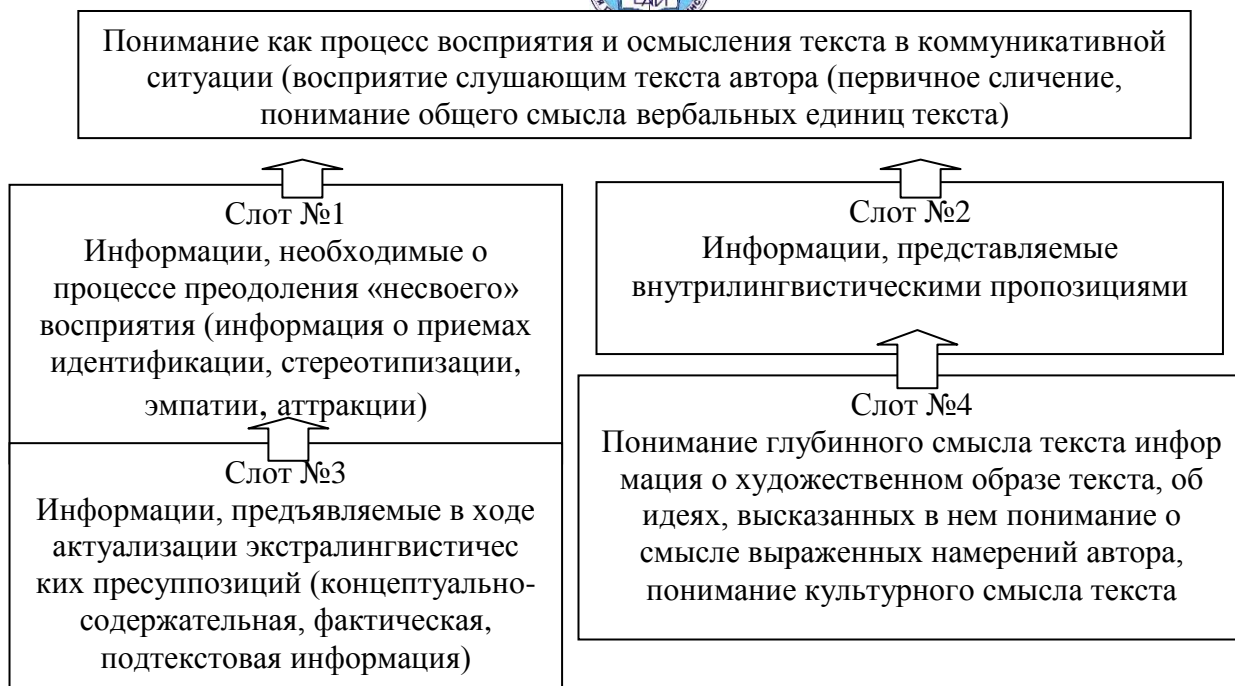

Рисунок 2 - Фрейм-структура «Понимание текста»

Так, текст предстает при коммуникативном подходе к его анализу как структура данных, в которых отражены знания о ситуации, в которой вступают во взаимодействие субъекты текста (автор – говорящий и слушающий). Это основной терминал, в котором дается сущностная информация о понимании текста. Остальные терминалы, называемые слотами, дают представления о типах прокозации, необходимых для понимания текста. Так, мыслительный образ ситуации понимания текста можно представить в виде стереотипной ситуации, дополняемой разного рода структурами-слотами. Общее знание о понимании в тексте как коммуникативной ситуации взаимодействия коммуникатив, воспринимающих и стремящихся к пониманию друг друга, представить в виде главного терминала (рис. 2).

Понимание текста осуществляется в коммуникативной ситуации в процессе взаимодействия между коммуникантами в рамках текста (говорящий – автор; слушающий, человек стремящийся понять текст и осмыслить его). Но для понимания текста необходимо создать ряд условий: 1) обеспечить сходство общей картины мира. А для создания общей картины мира следует иметь представление о ближайших и дальнейших значениях слова, необходимо актуализировать социокультурные знания о слове, следует привести в одно целое данные индивидуального опыта каждого коммуниканта, довести уровень его знаний до уровня знания личности как социального элемента общества; 2) необходимо обеспечить предпонимание. Важность предпонимания указывается в работах многих ученых, считающих, что учет пресуппозиций является важным фактором понимания. Выделяют два типа пресуппозиций (внутрилингвистические и экстралингвистические). Эти пресуппозиции обеспечивают предпонимание, предзнание текста (информация о значениях и смыслах вербальных знаков), знания о тексте, знание о говорящем и слушающем социальная история коммуникантов) знания о мире, знания об авторе и т.д.). Без предпонимания трудно добиться понимания текста, даже если в нем выделяются опорные слова и задаются вопросы к тексту. В этом случае дается понимание только о содержании вербальных единиц. Поэтому предзнание о тексте должно быть объемным, охватывающим содержание внутрилингвистических и экстралингвистических пресуппозиций и только после этого можно говорить о глубоком осмыслении текста, когда путем метода инференции извлекается дополнительный смысл, заключенный в тексте; символические и ассоциативные значения слов, их ментальные смыслы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Салмина Н.Г. Знак и символ в обучении. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. - 288 с.
- 2 Добраев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. - М.: Педагогика, 1982. - 176 с.
- 3 Жинкин Н.И. О внутренней речи. - М., 1974.
- 4 Зорькина О.С. О психолингвистическом подходе к изучению текста // Язык и культура. - Новосибирск, 2003. - С. 205-210.
- 5 Зимняя И.А. К вопросу о восприятии речи. Автореферат дисс... кан. пед. наук. - М., 1961.
- 6 Лурия А.Р. Речь и мышление. - М., 1975.
- 7 Бархаев Б.П. Педагогическая психология. - СПб: Питер, 2009. - 448 с.
- 8 Ишмурадов А.Т. Понимание и дедукция // Понимание как логико-гносеологическая проблема. - Киев: Наукова думка, 1982.
- 9 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
- 10 Gadamer N.S. Kleine schriften. - Tübingen, 1967.
- 11 Брудный А.А. Психологическая герменевтика. - М., 1998.
- 12 Дейк Т.А. Контекст и познание. Фреймы знаний и понимание речевых актов// Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. - М., 1989.
- 13 Потебня А.А. Общее и индоевропейское языкознание // Общее и индоевропейское языкознание. - М., 1965.
- 14 Автономова Н.С., Филатов В.П. Понимание как логико-гносеологическая проблема // Вопросы философии. - 1981. - №5.
- 15 Канонич С.И. Виды пресуппозиций коммуникантов // Язык как коммуникативная деятельность человека. Сб. науч.тр. Вып. 284. - М., 1987.
- 16 Никитин Н.С. Курс лингвистической семантики. - СПб: Научный центр проблем диалога, 1996.
- 17 Кубрякова Е.С. Текст и его понимание// Русский текст российско-американский журнал по русской филологии. Лоуренс, Дерем. США, СПб: Россия, 1994, №2. - С.18-25.
- 18 Болотков В.И. Экспликация некоторых терминов языка и текста // Функционирование языкового знака в тексте. - Ташкент: Университет, 1992. - С. 7-8.
- 19 Парыгин В.Д. Основы социально-психологической теории. - М., 1971. - 351 с.
- 20 Минский М. Фреймы для представления знаний. - М., 1979. - 154 с.

ТҮЙІН

Мақалада оқу мәтіндерін пәнаралық байланыс арқылы меңгерту мен түсіндіру жайы қарастырылады.

RESUME

In this article the authors discuss the problems of an interdisciplinary approach to understanding and mastering the educational text.

Аннотация

Бұл мақалада оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру жолдары қарастырылған. Құқықтық тәрбие беру мен мәдениет ұғымы талданып, оқушылардың құқықтық мәдениетін дамыту жолдары сипатталады.

Түйін сөздер: құқық, құқықтық тәрбие, құқықтық мәдениет.

К.Қ. Базарбаева

«Тұран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

А.С. Баймурзина

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру жолдары

Еліміз тәуелсіздік алған күнінен бастап қоғам өмірінің барлық саласына түбегейлі өзгерістер енуде. Сондай өзгерістердің бірі – демократиялық-құқықтық мемлекет құру. Бұл туралы еліміздің Ата Заңында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп көрсетілген [1]. Осыған орай қазіргі қоғам адамы сана-сезімі жоғары, өз іс-әрекетіне жауапты, әлеуметтік өзгерістерге тез бейімделе алатын, өз шешімін қабылдай алатын азамат болуы тиіс.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының әрбір азаматы бойына құқықтық құндылықтарды сіңіріп, құқықтық сананы қалыптастыруы қажет. Қоғам үшін ең қымбат қазына – ол адам, адамның бостандығы мен өмірі. Бүгінгі жастар осы қымбат қазынаны бағалай білуі тиіс. Сол себептен құқықтық мәдениетті қалыптастыру тәрбиенің негізгі мақсаты десек, бұл тәрбие мектеп қабырғасынан бастау алып, оқушы мемлекет заңдары мен қоғамда өмір сүру ережелерін құрметтеуге, қоғамдық тәртіпті сақтауға міндетті. Ал бұл сапалар болашақ қоғам азаматының құқықтық мәдениетінің мәнін құрайды.

Бұл туралы Президент Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа Жолдауында: «Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет», - деп ерекше атап өтті [2].

Осы мақсатта мемлекеттік деңгейдегі бірқатар маңызды шаралар жүзеге асырылып келеді. Олардың алғашқысы жастардың құқық-

тық мәдениетін қалыптастыруды іске асыруда нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету болды. Атап айтар болсақ:

- 1989 жылы 20 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясы Бала құқықтары туралы қабылдаған Конвенциясына Қазақстан 1994 жылы қосылды.
- 2002 жылы 8 тамызда ҚР «Баланың құқықтары туралы» Заңы; 2004 жылы 7 шілдеде «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы және осы жылы 9 шілдеде «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың және балалардың қадағалаусыз, панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Мақаламыздың түйінді ұғымдарының бастысы «құқықтық мәдениеттің» шығу, қалыптасу тарихына тоқталмас бұрын, құқық және құқықтық тәрбие ұғымдарының мәнін ашып алсақ. Өйткені құқықтық мәдениет жүйелі жүргізілген құқықтық тәрбиенің нәтижесі. Ал құқық ұғымының мәнін әр қырынан түсініп алмай, құқықтық тәрбиені жүргізу мүмкін емес.

Құқықтық тәрбиенің маңыздылығына адамдар ерте бастан-ақ ерекше көңіл бөлген. Мемлекеттік құқық жүйесінің тарихы туралы сөз еткенде ежелгі заң ретінде Вавилонның «Хаммурапи заңы», Үндінің «Ману заңы», көне Римнің «XII кестесі» заңдары айтылады. Ал қазақ хандығында «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Жеті Жарғысының» негізінде қазақ даласы басқарылғандығын білеміз.

Зерттеушілердің пікірінше, құқық мемлекетпен бірге пайда болған. Құқықтың пайда болуының бірнеше негіздері бар: әлеуметтік негізі – адамдар мінез-құлқы мен психологиясындағы өзгерістерге байланысты. Экономикалық негізі – бірте-бірте өнеркәсіп пен сауда айналымының өсуі алынған өнімді жеке иелену тәжірибесін дүниеге әкелді, яғни жеке меншік пайда болды. Жеке меншіктік қатынастарды реттеудің ең икемді құралы ретінде құқық дүниеге келді. Өйткені моральдық, діни нормалар мен дәстүр өз табиғатында жеке меншіктік қатынастардан аулақ болды. Саяси негізі – қоғамдық қатынастардың дамуы өмірге мемлекет, әлеуметтік топтар және т.б. адамдардың ұйымдасу құрылымдарын әкелді. Нақты басқару жүйесі бар мемлекет бір қалыпты жүйеге түсірілген мінез-құлық ережелерін бекітті. Құқықтың саяси негізі осылайша қаланды [4].

Заң ғылымында «құқық» термині бірнеше мағынада қолданылады: біріншіден, құқық – ресми түрде танылған жеке және заңды тұлғалардың заңға сүйене отырып, әрекет жасау мүмкіндігі. Мысалы, азаматтардың еңбек ету бостандығы, білім алу, меншік иесі болу, кәсіпкерлікпен шұғылдану құқығы; екіншіден, құқық дегеніміз құқық нормаларының жүйеге келтірілген жиынтығы; үшіншіден, құқық термині оқу пәнін білдіретін ұғым ретінде қолданылады. Құқық пәндері түрлі салаларға бөлінеді: конституциялық құқық, әкімшілік құқық, еңбек құқығы, отбасы құқығы, азаматтық құқық, қылмыстық құқық, қаржылық құқық т.б.; төртіншіден, «құқық» термині тұлғалық құқық пен объективтік құқықтың жиынтығы ретінде де қолданылады. Осыған байланысты «құқық жүйесі» деген түсінік бар. Мысалы, қазіргі жағдайда елімізде Қазақстанның құқық жүйесі қалыптасуда.

Сонымен, «құқық – мемлекет бекітіп, жүзеге асырылуын қадағалайтын, жалпыға міндетті тәртіп ережелерінің жиынтығы және қоғам өмірінде тұлғалардың заңға сүйеніп әрекет етуінің көрсеткіші» деген анықтама ұсынамыз. Ал құқықтық тәрбие - құқықтық мемлекет жүйесінде өмір сүруге бейім, өз құқығын заңмен қорғай алатын, өзгелердің құқығын қастерлей білетін азамат-тұлға тәрбиелеуді мақсат етеді.

Оқу-тәрбие үдерісінде құқықтық мәдениетті қалыптастыру тек оқушыларды құқықтық білім және түсініктермен қаруландыруды ғана білдірмейді, сонымен қатар іс-әрекетте жүзеге асатын күнделікті заңды мінез-құлық дағдылары, біліктері мен әдеттері негізінде құқықтық салада белсенді ұстанымдарын тәрбиелеуді білдіреді. Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру дегеніміз – олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес, құқықтық мәдениет элементтерін қоғамдағы шынайы құбылыс ретінде қабылдатуды мақсат ететін, арнайы ұйымдастырылған педагогикалық әрекет.

Құқықтық білім беру жүйелі, мақсатты, құнды, оқушылардың құқықтық мәдениетін көтеруге бағытталған болуы, құқықтық мәдениеттің өзі тұлғаның дамуының деңгейі ретінде қаралуы керек. Біз оқушылардың жақсы құқықтық білімді меңгеруі, оны әлеуметтік құндылық ретінде қарастыруы және тұлғаның құқықтық тәртібі шеңберіне бағытталған әлеуметтік-құқықтық қалыптасуы ретінде қабылдауы үшін талпынуымыз керек.

Тұлғаны жан-жақты үйлесімді тәрбиелеу саласының бірі – құқықтық тәрбие. Ол қоғамның әрбір азаматының мемлекеттік заңдарды аса жауапкершілікпен орындап отыруы талаптарымен тығыз байланысты. Әсіресе оның елімізде жүріп жатқан жариялылық, құқықтық және зайырлы қоғам орнату үдерісімен байланысының маңызы ерекше. Мектептегі құқықтық тәрбиенің мақсаты:

1. Оқушыларға мемлекет, құрылым және құқық, құқықтық нормалар жайында жан-жақты білімдерді меңгерту. Бұл бағытта мектеп Жарғысы, оқушыларға арналған мінез-құлық ережелері құқықтық білімнің алғашқы негізін қалайды. Онда оқушылардың құқықтары мен міндеттері туралы нормалар бар.
2. Мемлекет пен мемлекеттік заңдарға құрметпен қарау сезімдерін тәрбиелеу. Мұндағы маңызды мәселе – бүгінгі таңда елімізді қайта құру кезеңінде Парламентте қабылданып жатқан заңдарды таныстыру, олардың қоғамдағы демократияны дамытып, әділдікті баянды етуде атқаратын қызметі мен ерекшеліктеріне көңіл бөлу, соның негізінде оқушылардың сана-сезімін қоғам, заң алдындағы жауапкершіліктерімен тәрбиелеу.
3. Жеткіншектердің мінез-құлықтары мен жүріс-тұрыстарын заң талаптарына сай қалыптастырып, адамгершілікті әдет-дағдыға айналдыру.
4. Біздің қоғамымыз гуманист-ұжымшыл, ол халық үшін қызмет жасайтын жан болуы керек. Ата Заңның 14-бабында «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең» деп атап көрсетілген [1]. Олай болса адам баласы Қазақстан Республикасының азаматы болған жерде бір-біріне қамқор болып, ел байлығын халық игілігіне жұмсауға атсалысуы тиіс. Ол үшін құқықтық тәрбиенің міндеті – жасөспірімдерді адамзаттық белсенділігін қалыптастыру, заңды бұзушылыққа қарсы күресу. Өртүрлі әлеуметтік-құқықтық маңызы бар жұмыстарға қатыстыру.

Мектепте құқықтық тәрбие беру үдерісін кезең-кезеңмен өткізген жөн.

Жастарға құқықтық тәрбие беруде орта білім беру мекемелері жетекші орын алады. Онда жастарды құқық туралы ғылым негіздерімен қаруландырады, адамның іс-әрекетіне қоғамның қоятын талаптарымен таныстырады, нені жасауға болады, нені болмайды, қандай іс, қылықтары заңды, әділетті, қандайы заңсыз екенін түсіну, алған білімдерін практикалық өмірде пайдалана білу дағдыларын, жамандық пен заңсыздықпен күресте қажет болатын психологиялық қасиеттерін қалыптастырады.

Мектептердің құқықтық тәрбие берудегі жоғарғы рөлі бірнеше факторлармен анықталады. Ондағы құқықтық білім беру педагогикалық технологияны жақсы меңгерген кәсіби мамандар арқылы жүргізіледі. Сондай-ақ орта білім беретін мекемелерде тәрбиелік ықпал ету жинақтылық сипатқа ие. Онда тәрбие беру ісін ағарту ісімен біріктіретін тамаша мүмкіндіктер бар. Мектептердегі тәрбие беру ісі бұл тек оқушыларды құқықтық біліммен байыту, құқықтық жағдайларға оқыту ғана емес, сондай-ақ баланың мектепке алғашқы қадамынан басталып, колледж, лицейді бітіргенге дейін жалғасатын қоғамдық ұзақ әсер етудің түрі. Сонымен қатар орта білім беру мекемелерінің бай ғылыми әдістемелік базасы бар. Олар құқықтық тәрбие берудің түрлері мен әдістерінің бай қорын игерген [2].

Оқушылар 1-4 сыныптарда алғашқы құқықтық ұғымдармен танысады, адамгершілік тәрбиесіне баса көңіл бөлінеді. Содан кейін әркімнің өз істеген ісіне жауапкершіліктің болатыны түсіндіріледі. Мысалы, олар мектептің өздеріне бұрын беймәлім ішкі тәртібін меңгереді, міндеттерін ұғынады, алғашқы қоғамдық тапсырмаларды орындайды

(кезекшілік, т.т.). Осы әрекеттер барысында олардың сынып, мектеп алдында жауапкершілік сезімдері қалыптасады. 5-8 сыныптарда бастауышта алған құқықтық білімді жетілдіреді. Қазақстан Республикасының заңдары туралы жалпы мағлұмат алады, азаматтардың негізгі құқықтары және міндеттерімен танысады, қоғамдық жерлердегі ережелерді түсініп, талқылап, сақтайды. Оқушылардың саналы әрекеті қалыптасады. Қоғам алдындағы жауапкершіліктері артады.

10-11 сыныптарда мемлекет және құқық мәселелері бойынша теориялық тұрғыдағы мәселе қозғай алады. Құқықтық жағдайлар мен айғақтарды нақты өмір жағдайларымен байланыстырады. Адамдардың әрекетіне баға беріп, құқықтық дағды қалыптасады. Қоғамға қарсы әрекеттерден сақтанып, оны болдырмауға тырысады. Дүниетанымы қалыптасып, құқықтық мәдениеті өсе түседі.

Сонымен қатар, география, табиғаттану, биология сияқты оқу пәндерін оқытқанда балаларға қоршаған ортаны сақтап, тиімді пайдалануға, қорғауға арналған заңдар туралы мәлімет беруге болады. Ата Заңның 38-бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті», - деп атап көрсетілген.

Мектепте оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру бір жақты ғана болмауы керек. Құқықтық білім беру сыныптан тыс үйірмелер, сынып сағаттары және қоғамдық пәндердің тәрбиелік міндеттері арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, мектеп жарғысымен танысу, мектеп заңдарын қабылдау, мектептің өзін-өзі басқару ұйымының жұмысына қатысу т.с.с. аталған шараларға оқушыларды мейлінше көптеп тарту олардың құқықтық мәдениетін арттыра түседі. Сондай-ақ, «Құқық», «Мемлекет және құқық», «Құқық және біз» сияқты негізгі және факультативті пәндерді оқу жоспарына енгізумен қатар, шебер ұйымдастырылған тәрбие шаралары арқылы жас ұрпақты күнделікті отбасында, орта мектепте, орта арнаулы кәсіптік білім беретін оқу орындарында, жоғары мектептерде тәрбиелеу абзал.

Мектептерде тәрбие жұмысының әр алуан түрлері мен әдіс-тәсілдерін пайдаланған жөн. Оқушыларға құқықтық тәрбие беру шараларын төмендегідей ұйымдастыруға болады:

- Құқықтық білім кабинетінің жұмысын ұйымдастыру, онда жақсы жабдықталған кітапханасы мен көрнекі құралдарының болуын қамтамасыз ету;
- жыл сайын құқықтық апталық өткізу. Оның жоспарын жүйелі түрде жасау;
- заңтану тақырыптарына сайыстар, шығармалар, конкурстар өткізу;
- профилактикалық кеңес жұмысын ұйымдастырып, онда қиын балалармен жұмыс істеуі және оған ата-аналар мен құқық қорғау орындарының қызметкерлерін қатыстыру, кездесулер ұйымдастыру;
- құқықтық үйірмелердің жұмыс істеуі. Мысалы, пікірсайыс клубының жұмысы аясында пікірсайыс турнирлерін өткізу;
- құқықтық ақпараттық орталықтың жұмыс істеуі. Оның арнайы бұрышы болуы керек. Қабырға газеттері, құқық тақырыбына қажетті басылымдар шоғырлануы қажет;
- құқық тақырыбында сынып жетекшілердің семинарларын өткізу және құқықтық білім бойынша олимпиадаларды жыл сайын дәстүрлі түрде ұйымдастыру;

Ең бастысы, құқықтық мәдениетті қалыптастыру жұмысының жүйелі түрде жүруі өз нәтижесін берері анық. Қазіргі уақытта елорда мектептерінде еніп жатқан өзін-өзі басқару ұйымдарының да оқушылардың құқықтық мәдениетін арттыруда үлесі зор [3].

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстан Республикасы өзін зайырлы, құқықтық, демократиялық мемлекет ретінде орнықтыруды мақсат етіп отыр. Бұл мақсатты жүзеге асырудың тетігі жастар екендігі белгілі. Сондықтан да жастардың құқықтық мәдениетін көтеруге бағытталған заңдарда, ең алдымен жастардың құқықтық білімі мен тәрбиесін жетілдіруге бағытталған шаралар қажет. Құқықтық тәрбие беру баланың жеке тұлғасын

қалыптастырып, олардың заң алдындағы жауапкершілігін орнықтырады. Бұл тұрғыда мемлекетіміз жастарға құқықтық тәрбие беру ісіне үнемі үлкен көңіл бөліп келеді. Қазақстан заңдарына терең құрмет сезімін қалыптастыру, оларды сөзсіз сақтау және орындау – ұзақ уақыт тәрбие жұмысын жүргізудің жемісі. Көбіне құқықтық сананың төмендегі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін жөнді түсінбеушілік қоғамға жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды жеткізу, жеткізіп қана қоймай оның күнделікті мінез-құлық нормасына айналдыру үшін күресу құқықтық тәрбиенің міндеті болып табылады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 ж.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 2014 жылғы 17 қаңтар
- 3 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан». 2007 ж.
- 4 Маханбетова А.Ә. Жоғары сынып оқушыларының құқықтық мәдениетін қалыптастыру. Пед.ғыл. канд.дисс. автореф. - Алматы, 2010.
- 5 Құқықтық мәдениет ұғымының генезисі // «Ізденіс» «Поиск» журналы. - (1).- 2009. - №2. – Б. 224-227.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы формирования правовой культуры, проанализированы основы правового воспитания, описаны основные методы, развивающие правовую культуру учащихся.

RESUME

In this article the authors discuss the issues of formation of legal culture, they analyzed the foundations of legal education and described the basic methods, developing legal culture of students.

ӘОЖ 78.09

Аннотация

Мақалада қазақ тілін коммуникативтік әдіс бойынша үйрету мысалдары қарастырылған. Коммуникативтік әдіс қазақ тіліндегі қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді. Ол үшін келесідей тәсілдер қолданылады: ойындар, PowerPoint арқылы таныстыру рәсімдері (презентация), бейнефильмдер қарау, бейнесабақтар, Skype арқылы қазақ тілді тұлғамен сөйлесу, қазақ тіліндегі газеттермен жұмыс істеу.

Түйін сөздер: технологиялар, әдістеме, коммуникация, қазақ тілі, әдіс, таныстыру (презентация), слайд, ақпарат.

М.Н. Жумадилова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
ф.ғ.к., доцент

Қазақ тілін үйретудің коммуникативтік әдістері

Жоғары технологиялардың дамуы мен экономиканың жаһандануы тілді үйрету әдістерін одан әрі жетілдіріп, заманауи тиімді, функционалды әдістер жүйесін жасауды талап етеді. Бұрыннан келе жатқан, үйреншікті кітаптан оқыту, бір типті жаттығуларды жасату, грамматиканы үйрету және мәтіндерді аудару тәрізді әдістерді бүгінгі күнде коммуникативті әдіс алмастырып отыр. Аудару-грамматикалық әдістің бір оңтайлы тұсы студенттер орыс тілінен қазақ тіліне немесе орыс тіліне дұрыс аударып үйренеді және сол арқылы грамматиканы тереңірек игереді. Бірақ мұндай әдіске дағдыланған студент мәтінді қағаздан мінсіз аударғанмен, сөйлеуге келгенде кідіреді. Ал коммуникативті әдіс болса, осындай мәселелерді шешуге септігін тигізеді [1, 79-85].

Қазақ тілін үйренуші студенттер үшін ең бастысы, өзінің сөздік қорын байыту. Көптеген студенттер үшін бұл қиын мәселе. Біреулері сөздерді жаттап алады, енді біреулері ассоциациялар тізбегін жасайды, тағы біреулері жаңа сөздерді бір жерден естісе немесе көрсе, я болмаса өзі қолданса ғана есінде сақтайды. Мұндай жағдайда оқытушының мақсаты студенттің жаңа сөздерді қаншалықты жақсы есте сақтағанын қадағалау. Әдетте оқытушы студенттен ана тілінде сөздің аудармасын сұрайды, ал студент оның қазақ тіліндегі атауын айтады. Дегенмен қазіргі кезде сөздерді есте сақтауды және қазақ тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытатын тиімді әдістер көп.

Ол үшін оқытушы сабақтың алдында жаңа сөздер жазылған карточкаларды дайындап, онда жазылған сөздер көрінбейтіндей етіп жасырып қояды. Студенттер екі адамнан бірнеше топқа бөлінеді. Бірінші студент карточкадағы жаңа сөзді екінші студентке көрсетпей алып, қазақ тілінде сөздің өзін жасырып, мағынасын түсіндіруге тырысады. Ал екінші студент оның қандай сөзді түсіндіріп тұрғанын тапса, сол сөздің атауын қазақ тілінде айтады. Осылайша студенттер жаңа сөздерді бір-біріне түсіндіріп, оларды жаттап қана қоймай, саналы түрде сезінеді. Яғни ол жай механикалы түрде есте сақтау емес.

Студенттердің дайындық деңгейін тексерудің тағы бір әдісі Power Point арқылы әзірленген презентация ойынын пайдалану. Оқытушы слайдтарда жаңа сөздердің қазақ тіліндегі түсіндірмесіне шолу жасайды. Осы сөзді тапқан бірінші студент бір балл алады. Кім көп балл жинаса, сол жеңеді және оны баға ретінде қоюға болады. Жарысудың негізінде студент жоғары балл алу үшін, үй тапсырмасын жасағанда көп сөз жаттауға және оның мағынасын жақсы түсініп алуға тырысады. Мұндай ойынның тағы бір жақсы тұсы студент жаңа сөздің түсіндірмесін оқу үшін ана тіліне көшпейді, яғни сабақ барысында тек қана қазақ тілінде сөйлеу арқылы толығымен шет тіліне сүңгуіне тура келеді [2, 156-159].

Студенттердің қазақ тіліндегі айтылымды, тыңдалымды қабылдауын жақсарту үшін, студенттерге икемделген, түпнұсқадағы түрлі бейнебаяндарды қарауды ұйымдастырған абзал (фильмдер, мультфильмдер). Дегенмен студенттердің көрген материалдан ұққандарын қосымша тексерген де дұрыс. Ол үшін студенттермен бейнежазбаны талқылап, студенттерге сұрақ қойып, материалда көрсетілген тақырып бойынша олардың пікірлерін сұрауға болады.

Коммуникативтік әдісті сынаушылардың көбі бұл оқыту тәсілі қолданылғанда грамматикаға уақыт берілмейтіндігін немесе жеткілікті көлемде көңіл бөлінбейтіндігін айтады. Шын мәнінде бұл олай емес. Грамматика жылдам оқытылғанмен, ақпаратты беру үдерісі аздап басқаша түрде жүргізіледі. Оқытушы студенттерге жаңа тақырыпты түсіндіргеннен кейін, олар бірнеше топқа бөлінеді. (топтардың санын оқытушы өзі анықтайды). Осыдан кейін оқытушы әр топқа өткен тақырып бойынша тапсырма береді. Топтың мүшелері бұл тапсырманы әркім өз бетінше орындап, жаттығу аяқталғаннан кейін топ ішінде осы тақырыпты талқылап, әрбір студент өз таңдауын дәлелдейді. Ең бастысы бұл талқылау қазақ тілінде, яғни үйреніп жатқан тілінде жүргізіледі. Осылайша студенттер тек грамматикалық тақырыпты біліп қана қоймайды, сонымен қатар өз пікірлерін қазақ тілінде жеткізіп үйренеді. Нәтижесінде әр топ өз жауаптарын көрсеткен соң, оқытушы олардың қателерін тексеріп, олардың себебін қазақ тілінде түсіндіріп береді [2, 159].

Тілді үйретудің коммуникативтік әдісін пайдалану барысында мәтінді де қолдану мүмкіндігі бар. Мысалы, студенттер мәтіннің мазмұнын талқылап өз пікірлерін білдіре алады. Сонымен қатар басқа да нұсқасы бар, яғни студенттерді екі, үш адамнан бірнеше топқа бөліп, әр топтың мүшесіне бір тақырыпқа құрылған әртүрлі мәтіндер беріледі. Мысалы, бірінші студент АҚШтағы білім беру жүйесі туралы мәтінді алса, екінші студент Германиядағы, ал үшінші студент Ресейдегі білім беру жүйелері туралы мәтіндерді алады. Олар топ ішінде бір біріне қазақ тілінде мәтіннің қысқаша мазмұнын айтады және әр елдегі білім беру жүйелерін өзара салыстырып, басқа студенттерге ауызша формада айтып береді. Осылайша студенттер мәтіндегі маңызды ақпаратты айқындауға, топпен байланыс құруға және алған ақпаратын қазақ тілінде жеткізуге үйренеді. Сонымен қатар күнделікті «жанды» тілді, оның ішінде сленгтерін қоса үйрену үшін қазақ тіліндегі түрлі форумдардағы мәтіндерді пайдалануға болады. Бұл студенттерге қазақ тілділердің оқулықтағы тілден мүлдем ерекшеленетін сөйлеу формасын жақсы түсінуге көмектеседі.

Факультативтік шаралар ретінде оқытушы түрлі біріккен жобалар ұсынуына болады. Мысалы, әрбір студент Power Pointта презентация әзірлеп, оны қазақ тілінде айтып берсе болады. Бірақ тек ауызша айтып беру, қағаздан оқу емес.

Сонымен қатар қазақ тілді адаммен Skype арқылы әңгімелесуді ұйымдастыруға болады. Бұл да қазақ тілін тиімді үйренудің қызықты тәсілдерінің бірі. Әңгімелесудің өзі тілді жетілдіруге көп септігін тигізетіні анық [3, 3].

Оқытудың грамматикалық аудармалық сынды классикалық тәсілі тілді академиялық оқытуға бағытталған. Мұндай әдіс жазбаша тілдің дағдыларын, грамматикалық құрылымды терең түсінуге мүмкіндік береді. Ал коммуникативтік қолданбалы тәсіл ауызша қарым қатынасты табысты дамытуды көздейді. Адамды тіл үйренуге қосымша ынталандырады. Яғни сабақта тиімді, нәтижелі білім алуына қызығушылық тудырады. Бүгінгі күнде қазақ тілін үйретудің түрлі әдістері мен тәсілдері көрсетілген оқулықтардың алуан түрін кездестіруге болады. Оларды таңдау өзіңіздің қалауыңызға, талғамыңызға және ең негізгісі қызмет салаңызға байланысты.

Біздің ойымызша, тілді үйренудің ең қызықты және тиімді тәсілдерінің бірі – қазақ тіліндегі газеттерді оқу. Шын мәнінде, қазақ тіліндегі баспасөзді оқудың пайдасы туралы ұзақ әңгіме құруға болады. Өйткені олар тек соңғы жаңалықтардан ғана хабардар етіп қоймайды, сонымен қатар сөздік қорды кеңейтуге, грамматиканы және жазуынды жақсартуға септігін тигізеді. Ең бастысы, сөйлеу дағдыларын дамытуға, өзіндік стилінді және сөйлеу мәнерінді қалыптастыруға оңтайлы әсер етеді. Мен, әрине, көп жылдардан бері тілді үйретумен айналысып жүрген маман ретінде бір нәрсені нақты сеніммен айта аламын, яғни газеттің түрлі әдістемелер мен оқулықтардың қасында бірден бір ерекше артықшылығы бар онда барлығы күнделікті өмірде сөйлеп жүрген шынайы тілмен жазылады. Олай дейтін себебіміз сіз күнделікті ауыс түйіс аясындағы ауызекі тілді үйренсеңіз, тіл иеленушілердің көзіне оғаш, күлкілі болып көрінбейсіз [3, 4].

Сонымен қатар тәжірибе көрсетіп отырғандай сабақ барысында газет, журналдарды пайдалану өте қызықты процесс. Ол студенттерге қазақ тілін үйренуде үнемі білімін жетілдіріп отыруға ықпал етеді. Газеттер мен журналдардың әр түрлі болуы тілді үйренудің түрлі деңгейіндегі студенттермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді және түрлі тақырыптағы мақалалар студенттердің жеке қызығушылықтарына сай келеді. Ең бір құптарлығы кезеңдік баспасөзді арнайы жерлерден сатып алмай-ақ, интернет арқылы тауып алып оқуға болады. Тәжірибеге сүйене отырып айтатынымыз, газет мақалаларынан оқытушыға да, студентке де ұнайтын түрлі қызықты тапсырмалар құрастыруға мүмкіндік бар [4, 36].

Ең қызықты тапсырмалардың бірі - «мақала тақырыбы». Студент мақаланың тақырыбына қарап онда не жөнінде айтылғаны туралы жобалап қазақ тілінде әңгімелеп беруге тырысады. Дәл осы тапсырманы мақаланың тірек сөздері мен шешуші сөйлемдері арқылы да орындауға болады. Осындай жаттығу арқылы студент өзінің сөздік қорын кеңейтіп, ауызша сөйлеу дағдыларын жетілдіреді. Белгілі бір сөздерді және конструкцияларды есте қалдыру үшін газетте жазылған белгілі адамдар туралы немесе атышулы оқиғалар туралы әңгіме дүкен құрып, «ондайға қалай барды екен?», «ұят емес пе?», «заман не боп барады?», «ондайды мен бұрын соңды естімеппін» деген сияқты және оларға жауап ретінде «оларды да түсінуге болады», «өмір болғаннан кейін солай», «негізі көп нәрсеге түсіністікпен қараған абзал» т.б деген фразаларды арасында қолдануға болады. Мұндайда грамматика да шеткері қалмайды [4, 88].

Грамматикалық материалды білу деңгейіне байланысты түрлі күрделіліктегі тапсырмаларды орындауға болады. Мысалы, берілген тақырып бойынша сұрақтар құрастыру, етістіктерді табу, шақтарға ажырату деген тәрізді тапсырмалар орындалады. Әрине қандай тілді үйренсеңіз де сізді алға қойған мақсатыңызға дұрыс бағыттайтын сенімді, жақсы маман табу өте маңызды. Ондай мамандарды үнемі практикамен айналысып, әдістемелерін, тәсілдерін тапжылмай жетілдірумен айналысып жүрген белгілі бір кафедралардан немесе танымал мемлекеттік орталықтардан іздеген абзал. Себебі ұжым арасында жүрген маман кәсіби деңгейін үнемі жетілдіруіне, өзге мамандармен жаңа тәжірибе алмасып отыруына зор мүмкіндігі бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Панюшкина О.А. Некоторые особенности преподавания иностранного языка с использованием информационных технологий в современных условиях//Обучение и воспитание: методики и практика 2013/2014 учебного года. Сборник материалов VII Международной научно-практической конференции (г. Новосибирск, 2 октября 2013г.). - Новосибирск: ЦРНС, 2013.
- 2 Палагутина М.А. Инновационные технологии обучения иностранным языкам // Проблемы и перспективы развития образования. Материалы международной научной конференции (г. Пермь, апрель 2011 г.). Т. 1. - Пермь: Меркурий, 2011.
- 3 Павловская И.Ю. Методика преподавания иностранных языков. Обзор современных методик преподавания. - 2-е изд., Изд-во С.-Петербург ун-та 2003.
- 4 Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения ИЯ // Иностранные языки в школе. - 2000. - № 4.

ТҮЙІН

В данной статье рассмотрены примеры приемов преподавания казахского языка по коммуникативной методике. Коммуникативный метод позволяет улучшить навыки общения на казахском языке. Для этого используются следующие приемы: игры, презентации в PowerPoint, просмотры видеофильмов, видеоуроки, беседы с носителями казахского языка по Skype, чтение газет на казахском языке.

RESUME

The article examines the examples of teaching the Kazakh language according to Communicative Language Teaching. The communicative approach helps to improve the Kazakh language speaking skills. For this purpose the following techniques are used: games, PowerPoint presentations, watching films, video lessons, conversations with native speakers of the Kazakh language via Skype, reading newspapers in the Kazakh language.

Г.К. Алтынбекова

Южно-Казахстанский
государственный педагогический
институт, к.ф.н., старший
преподаватель

Освоение грамматических категорий на занятиях по русскому языку в вузе

Аннотация

Анализируя содержание типовой учебной программы «Русский язык», рекомендованной для групп нефилологических специальностей вузов с казахским языком обучения, автор обращается к исследованию вопроса о привлечении грамматического материала в работу по развитию речи студентов. Профессиональный интерес автора к систематизации и углублению знаний по грамматике сделал закономерным обращение к исследованию того объема знаний, который усвоен в школе. Подобное исследование обусловлено значимостью грамматики для реализации обучающих, образовательных и воспитательных задач, определяемых гуманистической направленностью вузовской подготовки специалистов. Отобранный в ходе исследования материал дает представление о двух аспектах работы по грамматике русского языка как неродного:

1) усвоение теоретических сведений в качестве необходимой базы для овладения речью;

2) формирование практических навыков применения грамматических категорий для решения коммуникативных задач.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, грамматика, лингвистическая теория, научный стиль, системное освоение, теоретическая и практическая грамматика.

Действующая типовая учебная программа «Русский язык» как главный компонент учебно-методического комплекса общеобразовательной вузовской дисциплины, разработана К.К. Ахмедьяровым и Х.С. Мухамадиевым в соответствии с ГОСО РК 6.08.085-2010 «Языки триединства (казахский, русский, иностранный)». В Программе ярко выражен ориентир на формирование речевых навыков и умений, связанных с профессиональной и научной сферой коммуникации. В результате освоения Программы «студенты овладевают дополнительным по отношению к родному языку средством общения, получают в конечном виде глубокое и качественное профессиональное образование» [1, с.3].

Типовая учебная программа построена с опорой на лингвистические и методические достижения последних лет, на сложившийся опыт преподавания русского языка как неродного и как иностранного, при отборе содержательного компонента составители неукоснительно следовали принципу преемственности и перспективности. За исходный уровень владения русским языком приняты конечные требования к содержанию основного общеобразовательного уровня подготовки школьников. Имеются в виду знания о системе русского языка и стилистике использования языковых единиц в различных ситуациях межкультурной коммуникации.

Особенностью освоения русского языка в вузе является ориентир на его дальнейшее использование в профессиональном общении. Представляется вполне закономерным вопрос о роли и назначении сведений по лингвистической теории, которая должна стать базой для совершенствования речевых навыков.

Дальнейший анализ типовой программы мы строили с учетом ее грамматической составляющей: нашей целью было извлечение из дескрипторов уровней *B2*, *LSP*, *LAP* указаний на тот объем сведений по морфологии и синтаксису, который необходим для создания теоретической основы всех форм коммуникации. Мы исходили из значимости грамматики, призванной обогащать студентов знанием важных языковых законов и определений, пониманием сущности морфологических и синтаксических средств, необходимых для выражения мысли. Поскольку важнейшей задачей вузовского курса русского языка является обучение студентов умению грамотно и связно передавать свои мысли в устной и письменной форме, бесспорен вывод о теоретической и практической роли грамматики: изучение грамматических форм в единстве с содержанием, в котором отражаются связи и отношения предметов реального мира, формирует у студентов материалистическое мировоззрение. Грамматико-стилистический план изучения языка помогает в овладении нормами литературной речи, совершенствует умения изменять формы слов и включать слова в предложения, т.е. в минимальные сообщения, из которых состоит речь. Не случайно изучение грамматических понятий и определений характеризуется в современной лингводидактике как средство интенсивного становления речевых навыков [2, с.17].

На работу по освоению грамматического аспекта ориентируют преподавателя русского языка следующие пункты программы:

- овладеть системой языка и способами ее использования в межкультурно-коммуникативной деятельности;
- иметь представление об особенностях функционирования системы языка в научном дискурсе;
- сформировать знания о языковых формах выражения различных типов информации научного текста.

Определяя требования к развитию коммуникативных навыков и речевых умений студентов, составители программы рекомендуют при оценивании уровней обученности (Приложение к Программе, пункты 6,7,8) учитывать навыки и умения по грамматике:

- аудирование текста с выделением ключевых слов, выраженных отвлеченными существительными;
- анализ морфологических единиц, типичных для научного стиля;
- определение соотношения в тексте имен существительных и глаголов;
- конструирование предложений с существительными среднего рода и глаголами настоящего времени несовершенного вида в роли подлежащего и сказуемого;
- использование причастных и деепричастных оборотов в текстах;
- составление предложений с использованием вводных слов;
- анализ сложных предложений с составными подчинительными союзами;
- структурирование сообщений по специальности с использованием сложных предложений [1, с. 14-15].

Представленные выше примеры, как и другие материалы, содержащиеся в программе, позволяют сделать вывод о том, какие сведения по грамматике окажутся востребованными на занятии, какой материал необходимо ввести, а какой – повторить. Нетрудно убедиться, что в качестве пререквизита при обращении к грамматической теории выступает школьный курс русского языка, что организация его повторения и углубления предполагает систематизацию сведений по грамматике и выбор приемов их рационального представления с целью развития научной речи студентов. Определим круг знаний по грамматике, освоенных выпускниками различного типа школ с нерусским языком обучения и вынесенных на тестирование.

В лингвистике выделяют два значения термина *грамматика*: грамматика как один из основных разделов науки о языке и грамматика как грамматический строй языка. При рассмотрении грамматики как одного из основных разделов науки о языке необходимо учитывать, что он состоит из «Морфологии» и «Синтаксиса».

В тему «Имя существительное» включены следующие понятия: одушевленные и неодушевленные существительные, собственные и нарицательные, род существительных, склонение, падеж, число, несклоняемые существительные, разносклоняемые существительные. Два понятия даны описательно: существительные, употребляющиеся только в единственном числе, и существительные, употребляющиеся только во множественном числе.

Тема «Имя прилагательное» включает в свой состав понятия: разряды прилагательных по значению (качественные, относительные и притяжательные); краткие и полные прилагательные; степени сравнения (простая и составная), падеж, число, род.

В теме «Имя числительное» содержится информация такого рода: количественные и порядковые, простые и составные; количественные числительные – дробные и собирательные; склонение, падеж. Одно понятие дается не в виде термина, а описательно – количественные числительные, обозначающие целые числа.

В тему «Глагол» включены сведения о неопределенной и личной форме, а также – о причастиях и деепричастиях. Постоянные признаки глагола: совершенный и несовершенный вид, переходность и непереходность, безличные глаголы, спряжение; непостоянные признаки – наклонение (изъявительное, повелительное, условное); разноспрягаемые глаголы, лицо, число, время. Учащиеся знакомы также с понятием *возвратные глаголы*.

У причастий указываются постоянные признаки: вид, переходность, время, действительные и страдательные – и непостоянные: полные и краткие, падеж, число, род; у деепричастий – вид и переходность.

По теме «Наречие» теоретические сведения ограничены: в программу по русскому языку включена информация о способах образования наречий и их лексико-семантической классификации.

О служебных частях речи ученики осведомлены благодаря понятиям, характеризующим способы строения термина, а также их лексико-синтаксических, лексико-структурных или лексико-семантических особенностей. Предлоги – непроизводные и производные, простые и составные. Союзы – сочинительные: соединительные, разделительные, противительные; подчинительные: причинные, временные, определительные и т. д.; простые и составные. Частицы – формообразующие, отрицательные и модальные.

Синтаксис в школьном курсе русского языка дан группами понятий, описывающих словосочетания и предложения. Словосочетание (главное и зависимое слово), по видам связи (согласование, управление, примыкание). Предложения – простые и сложные. Простые предложения – повествовательные, побудительные, вопросительные; двусоставные и односоставные; распространенные и нераспространенные; полные, неполные; однородные члены предложения, обращения, вводные слова, обособления.

Сложные предложения – союзные и бессоюзные; сложносочиненные и сложноподчиненные. При описании бессоюзных предложений учитываются смысловые отношения между частями. Сложные предложения описываются также с точки зрения количественного состава простых предложений, входящих в него (сложные синтаксические конструкции).

В раздел «Синтаксис» включены сведения о средствах передачи чужой речи (прямая речь, косвенная речь, диалог).

В методической литературе, адресованной школьным учителям, рекомендуется, учитывая огромную роль стержневых грамматических понятий, уделять внимание в первую очередь им, требовать их усвоения, выполнять больше упражнений, направленных на создание базы работы по орфографии, пунктуации и развитию речи [3, с.31].

Описание той понятийной базы, которая уже имеется у студентов и которая им необходима для дальнейшего продвижения вперед на этапе вузовского обучения, вполне обоснованно: эти сведения призваны помочь преподавателю в отборе грамматического материала и в способах его представления на вузовских занятиях. Следует указать на тот факт, что подходы к изучению грамматики неродного языка в вузовском формате не отличаются единодушием. Как свидетельствуют наши наблюдения, одни преподаватели осознанно выбирают системное освоение грамматики и вполне аргументированно обосновывают его, уделяя должное внимание на своих занятиях работе по освоению студентами грамматических понятий и определений. Другая группа преподавателей, в большинстве своем выступающая за усиление речеведческой направленности обучения лингвистике, противопоставляет свои аргументы.

В общем виде эти две точки зрения мы представили в помещенной ниже таблице. Сопоставляя аргументы в защиту системного изучения грамматики и контраргументы, мы приходим к выводу, что грамматический строй языка может быть усвоен чисто практически, без заучивания правил о его грамматических явлениях. Однако такой подход в большей мере может быть оправдан (не полностью!) в той аудитории, где русский язык изучается как родной. В условиях обучения русскому языку как неродному, памятуя о том, что в основе курса русского языка в вузе лежит *функциональная стилистика* и наиболее ярко в ней выделена научная речь, мы делаем вывод о необходимости прочно сформированной понятийной базы, призванной облегчить и ускорить практическое овладение языком.

Теоретическое и практическое освоение грамматики

Аргументы в защиту системного изучения теории грамматики	Аргументы против усиленной теоретизации вузовской грамматики
1. Изучение грамматики в системе, через освоение грамматических категорий позволяет установить внутри- и межъязыковые связи и способствует формированию речевых навыков.	1. Овладевая неродным языком, студент может усвоить закономерности построения речи в процессе общения, в естественной или искусственно созданной среде.
2. Изучение грамматики очень интересно и увлекательно, вводит студента в мир новых понятий, дает представление о языковых законах.	2. Грамматические ошибки и недочеты в русской речи студента, для которого этот язык неродной, не следует считать чем-то недопустимым.
3. Изучение грамматики в системе позволяет лучше понять культурные особенности людей, говорящих на этом языке, их менталитет.	3. Объяснение грамматики в грамматических справочниках строится с использованием такого количества специфических лингвистических терминов, что понять что-либо с первого раза практически невозможно. Объяснение скорее

	запутывает неподготовленного студента, чем обеспечивает необходимую помощь.
4. Изучение грамматики неродного языка помогает лучше понять особенности системы других изучаемых языков.	4. Эффективность речевого взаимодействия определяется не только соблюдением норм грамматики, но и другими языковыми и речевыми умениями и навыками.
5. Изучение грамматики способствует развитию логики и памяти, дисциплинирует мышление.	5. Стремление к эффективному речевому взаимодействию не требует абсолютного знания всей грамматической системы языка.
6. Хорошо сформированные грамматические навыки облегчают процесс взаимодействия в устной и письменной речи.	6. Обучение грамматике путем механического заучивания определений и механического выполнения несистематизированных упражнений, в отрыве от реальных коммуникативных ситуаций мало что дает для формирования реальной лингвистической грамотности.

Принцип сознательности лежит в основе всех методов, используемых при овладении грамматикой; в рамках каждого метода устанавливается свое соотношение теории с практикой. Применение чистой теории без ее подтверждения конкретными речевыми фактами, как и чистая практика, без ее осмысления, не приведут к нужному результату.

Проведенный нами анализ позволил сделать вывод, что в вузовском курсе русского языка достаточно полно представлены основные звенья грамматического строя русского языка. Выпадение одного из них нарушает стройность всей системы, делает ее односторонней. Грамматическая система русского языка основывается на едином руководящем принципе – способности слов изменяться и соединяться в предложения по определенным нормативным правилам, сложившимся в русском языке и являющимися для него специфическими, неотъемлемыми его свойствами. При систематизации и углублении знаний по грамматике студентам необходимо:

- 1) познакомиться с грамматическим строем русского языка, научиться определять грамматические признаки, составляющие понятийную базу морфологии и синтаксиса;
- 2) усвоить важнейшие грамматические правила формообразования и употребления частей речи в составе словосочетаний и предложений;
- 3) привести в систему и осмыслить с грамматической точки зрения известные им многочисленные языковые факты;
- 4) научиться применять изученные грамматические категории в устной и письменной речи, а также при работе над усвоением орфографических и пунктуационных правил [4, с.166].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Русский язык: Типовая учебная программа / Сост. К.К. Ахмедьяров, Х.С. Мухамадиев. – Алматы, 2012.
- 2 Литневская Е.И., Багрянцева В.А. Методика преподавания русского языка в средней школе / Под ред Е.И.Литневской. – М., 2006.
- 3 Малик-Мартиросян Д.С. Очерки по методике обучения русскому языку. – Ташкент, 1980.
- 4 Аникина А.Б. Стилистика частей речи. – М.: МГУ, 1994.

ТҮЙІН

Мақалада жоғары оқу орындарының орыс тілі сабақтарында студенттердің грамматикалық тақырыптарды меңгеру маңыздылығына авторлық көзқарас білдірілген.

RESUME

The article reflects the author's vision of developing the students grammatical order of the Russian language classes at the University.

УДК 378

Аннотация

Мақалада ЖОО студенттерінің креативтігін дамытудың жолдары қарастырылған. Креативтіліктің лингвистикалық жақтарына көңіл бөлінген. Оқу сабақтарында креативті ойлауды дамыту көбінесе оқытушыға, оның тұлғалық және кәсіби қасиеттеріне, олардың таңдайтын сабақ әдістеріне, көбінесе өздері жасайтын оқыту материалдарына байланысты болатындығы сөз болады.

Түйін сөздер: креативтік, жоба технологиясы, кейс стади технологиясы.

А.Ш. Танирбергенова

«Туран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

А.Е. Дарменова

«Туран-Астана» университеті,
магистрант

ЖОО студенттерінің креативтігін қалыптастырудың тиімді жолдары

Заманауи білім берудің басым міндеттері тұлғаны қалыптастыру, шығармашылықпен ойлау қабілетін, өздігінше шешім қабылдай алатын, ақпараттардың тез өзгеру әлемінде еркін бағдарлана алу; жаңа ашық қоғам жағдайында адамның өмір сүруіне мүмкіндік беретін имандылық, рухани, кәсіби сапаларды тәрбиелеу. ЖОО-дағы студенттердің өзіндік жұмысы оқу мен ғылыми жұмыстың ең басты түрі, соның барысында оның күзіреттілігі қалыптасады. Әрекеттердегі дербестік «репродукция (қайта жасау)» деңгейінен «қабілеттік» және «креативтік» деңгейіне жетуге білімдік критерилер мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңдегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығын қалыптастыру - оқушының оқу-танымдық іс-әрекеттегі шығармашылық қызығушылығына тікелей байланысты. Шығармашылық қызығушылық - тұлғаның ізденімпаздық қабілет сапасын дамытудың негізгі өзегі болып табылады. Себебі өмірдегі құндылықтардың барлығы да жанашылдық бағыттар арқылы ғана іс-әрекетке тұрақты шығармашылық қызығушылық нәтижесінде танылып, болашақта өміршен дамуына мүмкіндік алады. Сондықтан шығармашылық қызығушылықты жеке тұлғаның дамуына, оның рухани жетілуінде мәні терең, мотивациялық, білімділік бағдар құндылығы ретінде танылуының маңызы зор [4, 47].

Ең алдымен креативтіліктің лингвистикалық мағынасын қарастырайық. Ағылшын тілінде «create» жасау деген мағынаны білдіреді. Барлық кез келген нәрсені жасауға болады, бірақ әрбір жасау үрдісін

креативті деп атауға болмайды. Креативтілік өз мәні бойынша әрбір тәсіл сол немесе басқа дәрежеде нәтижеге жеткізетін өз міндеттерімізді жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдерін ойлап табуды білдіреді. Нәтижесінде әрбір ойлап табылған тәсіл біздің таңдауымызды кеңейтеді және икемділік қосады. Бұндай жағдайда креативтілік бұл адамның нақты мақсатқа жету контекстінде таңдауды кеңейтетін идеяларды толықтыру тәсілін анықтайтын оның қасиеті [3, 149].

Тұлғаның креативтілігі мен шығармашылық ойлауын психологиялық тұрғыдан зерттеу олардың шығармашылық ерекшелігінің ғылыми-психологиялық әдістерін табуымен байланысты. Көптеген зерттеулерде ғалымдар "креативтілік" ұғымына анықтама беруде креативтіліктің бір сипаты ретінде жеке тұлғаның жағдаяттардан шыға білу қабілеті мен өзіндік мақсатты нақты қоя білу қабілеттілігіне тоқталады.

Креативтілікті қалыптастыру мәселесіне сәйкес жазылған еңбектерді саралай келе креативтіліктің құрылымдық бөліктерін бөліп көрсетуге болады: аса сезгіштік, ой ұшқырлығы, жаңаға ұмтылушылық, шығармашылық қабілеттер, өзіндік ой-пікірлерде тұра білу, өзіне сын көзбен қарау, қисынды ойлау, жаңаны сезгіштік, күмәншілдік, әр нәрсеге күмән келтіру, т.б.

Креативтілік арқылы адам өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылып, ізденеді, өзінің істеріне есеп беріп, кемшіліктеріне сын көзбен қарай алады. Жеке тұлғаның креативтілігін, шығармашылық дербестігін қалыптастыру өте маңызды, күрделі және көп салалы мәселе болып есептеледі. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі.

Креативтілік, бұл түсініктің мәнін анықтауға барлық тұғырлардың әртүрлілігі – индивид психикасының бұндай қасиеті дарындылық компонентін бірден-бір анықтаушы болып табылады. Қандай да бір іс-әрекет түрінен «жоғары нәтижеге» жету дарындылықты (интеллекттілік, уәждеме және б.) құраушы басқа факторлар жиынтығында іс-әрекетке тривиальды емес, жаңа шығармашылық тұғырды болжайды және «керемет нәтиже үшін ішкі жағдайды» туғызады. Бұндай кезде «креативтілік» түсінігін анықтайтын тұғырлар әртүрлі болады. Шығармашылық қабілеттерді (отандық психологияда бұл термин «креативтілік» терминінің орнына жиі қолданылады) топтастыру әртүрлі және көп. Симпсон креативті ойлауды «ойлау үрдісінде идеяларды құптаудың жалпы қабылданған, қарапайым ретін бұзуға қабілеттілік» ретінде анықтады. С.Тэйлор креативтілікті бірегей фактор ретінде емес, әрқайсысы әртүрлі дәрежеде көрінуі мүмкін әртүрлі қабілеттер жиынтығы ретінде қарастырады [3].

Оқытушы оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамытуға сәйкес келетін тапсырманы беруді анықтау үшін оларды қандай топ типіне (ТТ) жатқызу керектігін білуі маңызды, бұл жерде олардың әрі қарай дамуына және психология және педагогика пәндерінен сабақ өту барысында оқу материалдарын жемісті игеруге қолайлы жағдай туғызуы тиіс.

Психология мен педагогикада іс-әрекет түрлерін креативті және креативті емес деп бөлу қабылданған. Іс-әрекеттің креативтілік емес түрлері – бұлар біртектілік, өнімділіктік, алгоритмдік және т.б. Олар еліктеушілік ретінде қарастырылады. Іс-әрекеттің креативті формалары – бұлар шынайылық, өнімділік, эвристикалық және т.б. Олар еліктеушілікке қарсы тұрушы ретінде қарастырылады және төменгі деңгейлі креативтіліктен жетілген креативтілікке өзгереді [1, 480].

Оқу сабақтарында креативті ойлауды дамыту көбінесе оқытушыға, оның тұлғалық және кәсіби қасиеттеріне, олардың таңдайтын сабақ әдістеріне, көбінесе өздері жасайтын оқыту материалдарына байланысты болады. Психология және педагогика пәндері бойынша сабақ өткізуде оқытушының негізгі міндеті ойлаудың өнімділік және дивергенттік типіне тән креативті ойлауды дамыту болып табылады. Олардың ішіндегі маңызды орын оқытушының креативті қабілетіне бөлінеді. Тек қана креативті дарынды ұстаз ғана ерікті ойлауға қабілетті студентті тәрбиелеуі мүмкін. Педагогикалық қызмет ең

бір динамикалық, тіпті оқыту мазмұны өзгеріссіз болса да оқыту үрдісіндегі әрбір сәт қайталанбас, ерекше болып табылады. Сондықтан оқытушыдан өзгеріске бейімделу ғана емес, оларды оқытудың креативті үрдісіне белсенді ендіру де талап етіледі

Студент оқу іс-әрекетінде өзін-өзі дамыта отырып, креативтілік нәтижесінде көрінетін шығармашылық үрдіске қосылады. Бұл нәтиже тек қана материалдық тұрғыда ғана емес, соңыра рухани құндылықтарда, бірақ тек қана субъективті ғана емес, объективті жаңа өнімдік тұлғалық қалыптасуда көрінеді [2, 200].

Студенттердің креативтік ойлау қабілеттерін дамытуда сабақта жобалау немесе case-study әдістерін қолдануға болады.

Жоба әдісі - педагогикада жаңа нәрсе емес. Отандық дидактикада, шет елдерде (әсіресе 20-30 жылдары) қолданылды. Әлемнің көптеген елдерінде бұл әдіске соңғы кездері мұқият назар аударылып келеді. Әуелгі кезде ол американдық философ және педагог Дж. Дьюи, және де оның оқушысы В.Х. Килпатрик философия және білім берудің гуманистік идеяларымен байланыстырды және оны проблемалық әдіс деп аталды.

Дж. Дьюи оқыту ісін оқушының нақтылы бір білімге деген жеке қызығушылығымен байланыстырып, оқушының мақсатты істері мен белсенділігінің негізінде құру керек деді.

Жоба әдісі әрқашанда *оқушының өздігінің жасайтын істеріне бағытталған* – жекеше, жұптасып, топтық істерді оқушылар белігілі бір уақыт аралығында орындайды. Бұлай жақындау үйлесімді түрде *серіктестікпен оқу әдісімен байланысты*. Жоба әдісі әрқашанда белгілі бір проблеманы шешуге бағытталып, бір жағынан, әртүрлі әдістерді қолдануды ескереді, екіншіден, ғылымның, техниканың, технологияның, шығармашылық аялардың әртүрлі аяларындағы бейімділіктерді, білімдерді біріктіреді. Жасалған жобаның нәтижесі, айтыла беретіндей, «сезілетіндей», яғни, егер бұл теориялық проблема болса, онда нақтылы шешім, егер практикалық болса – енгізуге даяр, нақтылы нәтиже болуы керек.

Жобалық іс, арнайы міндеттері мен мазмұны бар бірнеше кезеңдерден тұрады:

- жоба идеясын, жоба тапсырушысын анықтау;
- жоба мақсатын, міндеттерін жасау, олардың қоғам қызығушылықтарына сәйкестігін бағалау;
- жобаның ең ұтымдысын анықтауды (аргументтермен) дәлелдеу арқылы қабылдау үшін жобаға қатысты деректерді жинау және талдау;
- жобаны жасау – жобаны жүзеге асырудың тиімді әдістерін таңдау (жоба командасын құру, ең дұрыс уақытты көрсету, жобаны орындау кезеңдерін, жұмыс құрылымын жіктеу, жоба қорларын бөлу және т.б.);
- жобаны жүзеге асыру;
- жоба бойынша жоспарланған жұмыстардың орындалуын бақылау;
- жоба жүзеге асырылған жағдайда оның қоғамға тигізетін әсерлерін бағалау, яғни жобаның қол жеткен немесе жетпеген мақсаттары анықталады, сонымен бірге, келесі жобада пайдалану үшін алынған тәжірибенің сабақтары шығарылады.

Кез келген жобаның сәттілігі сауатты жоспарлаудан басталады. Жоспарлау кезінде жобаны жоспарлау келесі ұстанымдарға негіздеу қажет:

- Мақсаттылық жобаның басты мақсатын ашуда жобаның мақсаттары мен міндеттерінің реттерін иерархия үдерісі болып табылады.
- Жоспарлаудың кешендігі жобаның барлық мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізудің барлық іс-шараларын ескеру болып саналады.
- Ресурстардың тепе-теңдігі (баланстығы) қажетті ресурстардың жоспармен қамтамасыз етеді;
- Жоспарлаудың жүйелілігі жобаны барлық элементтердің өзара байланыстылығы анықталған және есептелген тұтас жүйе есебінде қаралады.
- Жоспарлаудың икемділігі өзгерістерге бейімделуге қабілеттілік болып табылады.

- Жоспарлаудың оптималдылығы алынған критерилер бойынша ең жақсы жоспарлар жасау қабілеті арқылы ашылады.

Жобаға байланысты жұмыс соған ең дұрыс келетін қорғаумен аяқталады. Жоба командасы қаншалықты мақсаттарының орындалғандығын, жұмыс барысында тұлғалық сапалардың (дербестіктің, креативтіктің және т.б.) іске жаратылғандығын көрсетуі керек [2].

Сонымен, оқытудың жобалық технологиясы оқытудың күзiреттiлiк үлгiсiн жүзеге асырудың заманауи әдiстерiнiң бiрi болып табылады. Жобалық әдiстiң басты ерекшелiгi әртүрлi дерек көздерiн өздерiне жетiспейтiн бiлiмдерiн өздерi табуға ұстаз тарапынан жағдайлар жасалады; жаңа бiлiмдер дербес түрде бiрiктiрiледi; проблема мен оны шешудiң жолдарын анықтау iсi алынған бiлiмдердi пайдалануға үйретедi; командада жұмыс iстеу барысында коммуникативтiк икемдiлiкке ие болады;

Кейс–стади амал-тәсiлi немесе оқытудың нақты жағдаяттар әдiсi(метод конкретных учебных ситуаций») ХХ ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарының Гарвард университетiнiң бизнес мектебiнде пайда болған. Кейс-стади амал-тәсiлi терминi алғаш рет американдық ғалым Коплендтiң еңбектерiнде пайдаланылған. Копленд 1921 жылы оқытудың нақты жағдаяттар жинағын шығарып, кейс-стади амал-тәсiлiн қолдану жолдарын көрсеткен.

Кейс амал-тәсiлi алғашқы кезде бизнес мектебiнде ғана қолданылып келсе, бүгiн де бұл әдiс арқылы оқытудың қолданылу аясы кеңiп, ол құқық, мәдениеттану, медицина және т.б. салаларда жемiстi қолданылуда. Қазiр кейс-стади амал-тәсiлiн педагогикалық оқыту үрдiсiне енгiзу әдiс-тәсiлдерiн: Л. Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э.хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И.Наумова, А.М.Зобина, М.С.Керимбаева, В.А.Канн-калик, Н.Д.Никандров, Б.Н.Киселева, И.В. Липсина, Г.А.Полонский, Д.Экинсон, И.Уилсондар қарастыруда [4, 49].

Кейс амал-тәсiлiнде басты назар оқушылардың ұсынылған реальды немесе қиялдық (алдын-ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзiндiк баға беруi, өзiнiң ой-пiкiрiн нақты әрi толық айтып беруi т. б. Шәкiрттiң жекетұлғалық қабiлеттерiн жетiлдiруге аударылады.

Демек, студенттердiң ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кейс-стади амал-тәсiлiн қолдану - қазiргi бiлiм беру талабына студенттiң сабаққа деген қызығушылығын туғызатын жеке педагогиканың жаңа инновациялық жүйесi.

Кейс әдiсiн қолдану барысында оқытушының iс - әрекетi екi кезеңнен тұрады. Бiрiншi кезең – кейс (жағдай) тандап алу және сұрақтар құрауға арналған шығармашылық жұмыс. - жағдайларды тақырыпқа сәйкес тандап алу; - мақсат пен мiндеттi анықтау; - жағдайды құрастыру және суреттеу. Екiншi кезең – оқытушының аудиториядағы iс - әрекетi. Аудиториядағы кейс әдiсiн қолдану кезеңi. - кейске кiрiспе; - жағдайдың талдануы (шағын топтарда); - пiкiрталас; - қортынды шығару. Қазiргi бiлiм беру саласында оқытудың озық технологияларына мән берiп, оны меңгермегенше сауатты, жан жақты маман дайындау мүмкiн емес.

CASE-тердi құрудың келесi негiзгi сатылары белгiленген: мақсаттарды анықтау, әр түрлi жағдайларға критерилердi тағайындау, қажет ақпарат көздерiн белгiлеу, CASE – тегi алғашқы материалдарды дайындау, сараптама жасау, оны қолдану бойынша әдiстемелiк материалдар дайындау. Оқу процесiндегi кейстермен жұмыс жасау технологиясы келесi сатылардан тұрады:

- 1) кейс материалдарын зерттеушiлердiң жеке өзiндiк жұмысы (мәселенi сәйкестендiру, негiзгi баламаларды тұжырымдау, Ұсынылған әрекеттi немесе шешiмдi ұсыну);
- 2) негiзгi мәселенi енгiзуге және оны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс.
- 3) жалпы дискуссиядағы (оқу тобы шегiнде) шағын топтардың тұсаукесерлерi және тәжiрибе нәтижелерi.

Кейстің құрылымы:

Кейстердің көптүрлілігіне карамастан олардың барлығының типтік құрылымы болады. Ережеге сәйкес кейс келесілерден тұрады:

- Жағдайлар – кездейсоқ жағдай, түйінді мәселе, шынайы өмірден оқиға.

- Жағдайдың контексті - хронологиялық, тарихи, орын контексті. әрекеттердің немесе жағдайға қатысушылардың ерекшеліктері.

- Автор ұсынған жағдайға түсініктеме беру.

- Кейспен жұмыс істеуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар.

- Қосымшалар.

Кейсті құрастыру сатысы:

Білім мақсаттары жүйесінде кейстің орнын анықтау.

Кейс тақырыбына тікелей қатысы бар институционалды жүйені іздеу.

- Жағдай моделін құру немесе таңдау.

- Сипаттауды құру.

- Қосымша ақпараттарды жинау.

- Ақырғы мәтінді даярлау.

- Кейстің тұсаукесері, талқылауды ұйымдастыру.

Кейс стади әдісі интерактивті әдістің бір түрі ретінде оқушылар үшін өте тиімді әдіс болып саналады. Бұл әдістің көмегімен оқушылар өз беттерінше теорияны меңгере отырып, практикалық дағдыларға да үйренеді, сонымен қатар өз ойын жүзеге асыру мүмкіндігіне де ие болады. Оқушы ситуацияға талдау жасау арқылы болашақ маман ретінде қалыптасып, сабақты қызығып оқуға тырысады.

Кейс стади әдісі - оқытушының креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды.

Студенттердің креативті ойлауын дамыту мәселелерін шешу, психологиялық-педагогикалық ғылымдардың озық жетістіктерін қолдану, оның ішінде жоғары білімді мамандар дайындауда субъектілік-әрекеттік, акмеологиялық, технологиялық, тұлғалық және кәсіби-бағытталушылық тұғырлар; жоспарлы басқаруға негіздей отырып студенттердің танымдық іс-әрекетін белсендіру; білім беру тәжірибесіне заманауи оқыту технологиясын ендірудің тиімділігін жоғарылатуға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық шарттарды жасау деңгейінде тұр [1].

Шығармашыл ойлау туралы сөз болғанда сыни тұрғыда ойлау туралы айтпау мүмкін емес. Сыни ойлау студенттердің түрлі саладағы кең көлемдегі және үнемі жаңарып отыратын ақпараттармен жұмыс істей алу дағдыларын, басқалардың ойын ескере отырып өз пікірін анық жеткізу, түрлі ойларды, танымдарды түсіне отырып, өзінің жеке ойын қалыптастыруға, проблемаларды шешуге, өздігінен жұмыс істей алу қабілетін арттыруға, топпен бірге жұмыс істеу және басқалармен қолайлы қарым – қатынас жасай алу қабілеттерін дамытады.

Оқытудың шығармашылық қызметін жүзеге асыру оқытушы мен студент мүмкіндіктерін танытатын, тұлғаны адамгершілік, жігерлілік, жасампаздық, рефлексия әдістерін қолдануға жол беретін бірқатар психологиялық және ұйымдастырушылық-дидактикалық міндеттердің шешімін табумен байланысты. Оқытудың түсіндірмелі-иллюстративтік тәсілінен әрекеттік-практикалық, дамытушылық, шығармашылық тәсіліне көшу барысындағы білім беру процесін қайта құрудың стратегиялық бағыты оқытушы мен студент еңбегінің сыртқы мотивациядан ішкі адамгершілік, ынтымақтастық, ізденімпаздық, рефлексиялық реттеуге ұласумен қамтамасыз етіледі. Оқытушының практикалық әрекетінде оқушылардың шығармашылық қызығушылығының мотивациялық тәсілдерін енгізу мүмкіндігі бірқатар педагогикалық-психологиялық міндеттердің шешімін табу арқылы жүзеге асырылады, ол мыналардан тұрады:

1. Білім беру процесінде ұйымдастырушылық өзгерістер арқылы оқу мазмұнының көлемін және тереңдігін, қарқынын, шығармашылық бағытын таңдауға мүмкіндік беретін оқытушы мен оқушының еркіндігіне психологиялық жағдай жасау.

2. Оқытушы іс-әрекетіндегі әдістердің сапалы өзгеруі, оқушыларды мәжбүрлеуден өзге, олардың оқу әрекетіне қызығушылықпен кірісуін, сыныптастарымен белсенді түрде өзара қарым-қатынасын қамтамасыз ету.

3. Жеке тұлғалық өзін-өзі жетілдіруде өзін-өзі бақылау, өзін бағалау, өзін-өзі реттеу механизмдерін тиімді жүзеге асыру және сонымен бірге оқу міндеттерінің шешімін табу процесінде олардың тілдік, өзара қарым-қатынасын белсендіру арқылы студенттердің шығармашылық әрекеттерінің психологиялық мазмұнының тереңдеуі.

Шығармашылық қабілеттерді дамыту барысында жоғарыда айтылғандарды дамыта алсақ, студенттердің өз ойларын білдіріп, өздіктерінен тұжырымдама жасауына, оның шығармашылыққа бағытталуына, өздігінен білім алып, полимәдениетті дамыған тұлға болуларын жүзеге асыра аламыз.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, біз студенттің кәсіби қалыптасуына ықпал жасап, шығармашыл ойлай алатын жан жақты тұлғаны қалыптастырамыз. Жоғары оқу орындарында ағылшын тілі сабақтарында студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттыру моделі студенттерді қажетті біліммен, біліктілікпен және дағдылармен қаруланған өздігінен жаңаша ой туындатып, шығармашылыққа бағытталған тұлғаны қалыптастыра аламыз

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова - М.: Педагогика, 1991. – С.480.
- 2 Richard P. How to Prepare Students for a Rapidly Changing World. – USA, 2010. - 200 p.
- 3 Torrance E.P. Crowing up creatively gifted: a 22-year longitudinal study. Creative Child and Adult Quaterly. - 1980. - №5. - P.148-170
- 4 Сейталиев Қ.Б. Қазақстанда жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасуы мен дамуы (1920-1991 жылдар): пед. ғыл. докт. ... автореф.: 13.00.01. - Алматы, 1998. - 47 б.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматривается формирование творческой активности студентов через использование современных технологий в обучении таких как креативность, проектное обучение и кейс стади, приводящих к качественным изменениям в методике преподавания.

RESUME

The ways of forming creativeness of students via modern technologies in education are considered in the article: creativeness, project and case study, qualitative changer of teaching methods.

УДК 358.754

Б.М. УтегеноваКостанайский государственный
педагогический институт,
к.п.н., доцент

Педагогическая деятельность как основа формирования профессиональной компетентности

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи педагогической деятельности и сформированности профессиональной компетентности учителя. На широкой источниковой базе раскрывается сущность неразрывности педагогической деятельности и профессиональной компетентности и мастерства учителя.

Ключевые слова: субъект деятельности, профессиональная компетентность, структура профессиональной деятельности, личностно-деятельностная основа профессиональной компетентности

Изменение ценностных ориентиров образования, переход на гуманистическую образовательную парадигму предусматривают решение двух стратегически важных задач. С одной стороны - задачи обеспечения достижения учащимися необходимого уровня обученности, элементарной и функциональной грамотности, готовности к жизни и труду в условиях современной цивилизации. С другой стороны - задачи, связанные с созданием в образовательных организациях развивающейся среды как условия освоения учащимися механизмов саморазвития, способностей учащихся к принятию решений на основе свободного и осознанного выбора, овладения стратегиями активной преобразовательной деятельности, основанных на ответственном отношении школьников к природе, людям, культурным ценностям, самим себе.

Эти обстоятельства требуют изменения позиции учителя и учащегося в образовательном процессе. Так как субъектом педагогической деятельности является учитель, в процессе взаимодействия педагог должен проявлять профессиональные качества, компетентность, уметь выстраивать отношения с учащимися, быть способным принимать педагогические решения, реализовывать цели профессиональной деятельности.

Актуальность выстраивания целесообразной педагогической деятельности требует сформированности профессиональных компетенций современного учителя. Однако, как

свидетельствует практика, учителя зачастую не соотносят успешность или неуспешность педагогической деятельности с уровнем сформированности профессионально-педагогических компетенций. Именно целенаправленный, динамичный, непрерывный целостный педагогический процесс является мерилom оценки качества педагогической деятельности.

Таким образом, предметом деятельности учителя является педагогический процесс, обусловленный целью, направленностью, прогнозируемым результатом. Дадим характеристику основных показателей педагогической деятельности, как компонента целостного педагогического процесса:

- создание педагогических условий формирования познавательных интересов и умственной активности учащихся через их участие в учебной, аналитико-исследовательской, преобразующей и практической деятельности;
- обеспечение условий для самореализации профессионально компетентного педагога (а они создаются на основе профессионально компетентного управления);
- достижение необходимого уровня овладения учащимися знаниями, их готовности к самообразованию;
- выстраивание системы отношений «педагог-учащийся»;
- сформированность готовности учащихся к самовоспитанию, самосовершенствованию, адаптации в жизни (ценностные ориентиры).

Отметим, что одним из главных показателей заинтересованных взаимоотношений в системе «педагог-учащийся» является личность самого учителя, его профессиональные умения, уровень его педагогического творчества, воля и характер. В процессе осуществления обратной связи учитель проявляет способность проникать во внутренний мир учеников, прогнозировать свою деятельность, т. е. видеть себя глазами детей.

Эффективная реализация поставленных целей в педагогической деятельности во многом зависит от концентрированного внимания на проблемах обучения и воспитания. На первый план при этом выносятся формирование познавательных интересов и умственной активности и самостоятельности учащихся, а успешная реализация процесса невозможна без постоянного совершенствования педагогического мастерства учителя, роста его профессиональной компетентности.

В.А. Сухомлинский отмечает: «Мастерство преподавания заключается не в том, чтобы учение, овладение знаниями было для учеников легким... Наоборот, умственные силы развиваются, если ученик встречается трудности и самостоятельно преодолевает их. Стимулом активной умственной деятельности является самостоятельное изучение фактов, явлений, проводимое под руководством учителя» [1].

На наш взгляд, осмысление педагогической деятельности, как процесса оптимизации управления учебно-воспитательным процессом, способствует прогнозированию способов достижения более высокого результата, необходимости учета уровней достижений и перспектив совершенствования, получение новых качественных показателей.

Для этого учителю необходимо овладение методами научно обоснованного анализа собственной деятельности. Там, где нет анализа пройденного пути, где нет обоснованных его итогов, там не может быть и научного подхода к управлению. Мы считаем, что только в тесной связи с наукой, переосмысливая ее основные идеи и применяя их в повседневной практике, педагог сможет анализировать, прогнозировать, корректировать как собственную деятельность, так и деятельность учащихся.

Исследование педагогической деятельности как условия формирования и стимулирования развития профессиональной компетентности предусматривает определение ряда понятий, отражающих ее качества, их сравнительный анализ и определение места и роли категории «профессиональная компетентность». В современной педагогической науке и практике проблеме профессиональной компетентности уделяется

недостаточное внимание. А если и уделяется, то в отождествлении с понятиями «профессионализм» и «мастерство». По словарю С.И. Ожегова мастерство - умение, владение профессией, трудовыми навыками; высокое искусство в какой-нибудь области [2].

Профессионализм дает возможность достигать значительных качественных и количественных результатов труда при меньших затратах физических и умственных сил на основе использования рациональных приемов выполнения рабочих заданий.

Понятие «профессионализм» в педагогической деятельности определяется И.Д.Багаевой, как концентрированный показатель личностно-деятельностной сущности профессии учителя, обусловленной мерой реализации гражданской ответственности, зрелости и профессионального долга учителем [3].

В структуре профессионализма И.Д. Багаева выделяет три составляющих его компонента:

- профессионализм знаний, - как основание, базис формирования профессионализма в целом;
- профессионализм общения, - как готовность и умение использовать систему знаний на практике;
- профессионализм самосовершенствования - динамичность, развитие целостной системы педагогической деятельности.

Мы полагаем, что профессионализм деятельности педагога обеспечивается посредством справедливого самооценивания и оперативного устранения обнаружившихся в процессе педагогической деятельности личностных недостатков и пробелов в необходимых для учителя знаниях. Поэтому необходимо в педвузах при подготовке будущих учителей особое внимание обращать на формирование компетенций педагогической рефлексии.

Анализ слагаемых профессиональной компетентности педагога приводит нас к осмыслению понятия «педагогическое мастерство». В данном контексте оно более широкое, и трактуется как результат освоения основ деятельности и передового педагогического опыта. Отметим, что в профессиональной деятельности педагога его личностные качества и профессиональные требования не всегда взаимодействуют. В педагогической деятельности, главным образом, обращается внимание на методы, приемы, средства и технологии обучения, воспитания и развития учащихся.

Между тем, педагогическое мастерство проявляется и в уровнях профессиональной подготовленности учителя, и в его умениях решать педагогические задачи, и в степени осознания им совокупности определенных личностных качеств, и в способах достижения результативности и качества профессионально-педагогической деятельности.

Н.В. Кузьмина отмечает: «Профессионализм современной педагогической деятельности состоит в привнесении в нее элементов научного исследования в целях контроля и самоконтроля меры ее продуктивности» [4]. А продуктивность деятельности учителя рассматривается как «система и последовательность педагогически целесообразных действий, связанная с решением педагогических задач, обеспечивающая за отведенное на учебно-воспитательный процесс время достижение искомого конечного результата в отношении всех или подавляющего большинства учащихся» [4].

Иными словами, продуктивность - это измеряемое мастерство. В рамках нашей статьи, это показатель профессиональной компетентности учителя.

Н.В. Кухарев рассматривает профессионализм как концентрированный показатель эффективной меры деятельности и способов ее достижения. Эффективность деятельности в этой связи свидетельствует и о ее продуктивности [5].

Таким образом, показателями профессиональной компетентности в педагогической деятельности служат:

- мотивы педагогической деятельности, отражающие социальную и духовно-

- нравственную миссию профессии учителя;
- наличие у учителя собственной концепции, ориентира развития профессиональной деятельности в новых социокультурных условиях реформирования системы образования;
 - способность к реализации образовательных задач новыми способами (проблематизация деятельности на основе ее анализа, принятие решений в сложных ситуациях, владение техниками группообразования и управления учебным и профессиональным диалогом, владение новыми подходами в преподавании и обучении, оценивании собственной деятельности и деятельности учащихся в педагогическом процессе и т.д.);
 - установка на личностно-профессиональное развитие, выражающаяся в целенаправленном и ценностно-культурном самоопределении педагога как реализатора и творца педагогических идей, инновационных подходов.

Исходя из основных показателей профессиональной компетентности учителя, мы рассматриваем процесс становления компетентного педагога как путь последовательного превращения профессиональной деятельности в творческую инновационную деятельность, при котором учитель свободен в выборе целевых установок, определении способов осуществления педагогической деятельности, организации учебно-воспитательного процесса для достижения целей саморазвития, формирования и усовершенствования профессиональных компетенций, решения профессиональных задач, установления обратной связи, критериальной оценки собственной деятельности на основе ее анализа, принятие решений по коррекции деятельности в соответствии с оценкой ее эффективности.

Итак, профессиональная компетентность педагога – это целостная интегративная способность педагога к педагогической деятельности, содержанием которой является выявление эффективных способов и условий решения проблем, обнаруженных в образовательной практике общеобразовательной школы. Профессиональная компетентность представлена взаимосвязанными и взаимообусловленными структурными компонентами:

- личностный компонент.
- деятельностный компонент.
- коммуникативный компонент.

Таким образом, взаимосвязь качественной организации педагогической деятельности напрямую связана с уровнем сформированности профессиональной компетентности.

Развитие профессиональной компетентности – это управляемый и самоуправляемый процесс поэтапного движения от педагога-новичка к педагогу-мастеру.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сухомлинский В.А. Разговор с молодым директором / В.А. Сухомлинский. - М.: Просвещение, 1982. - 208 с.
- 2 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: АЗЪ, 1995. - 928 с.
- 3 Багаева И.Д. Учителю о профессионализме педагогической деятельности и путях его формирования: метод. рекомендации / И.Д. Багаева; Гомельск. обл. ин-т усовершенствования учителей. - Гомель, 1989. - 89 с.
- 4 Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения \ Н. В. Кузьмина. - М.: Высш. шк., 1990. - 119 с.
- 5 Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству: Кн. для учителя / Н. В. Кухарев. - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.

ТҮЙІН

Ғылыми мақалада педагогикалық іс-әрекеттің мұғалімнің кәсіби құзырлығымен байланысты екендігі сипатталаған. Кең теориялық негізде құзырлықты қалыптастырудың принциптері, ұстанымдары және құрылымдық бөліктері айқындалған.

RESUME

The author of the article considers the interrelation of pedagogical activity and formedness of professional competence of a teacher. Broad source base reveals the essence of pedagogical competence and skill of a specialist.

Аннотация

Мақала жеке тұлғаны психологиялық тұрғыдан жан-жақты дамыту және оның болашақ маман ретінде кәсібилігін жетілдіруге дайындау білім берудегі реформаның негізгі тиімділігі мен маңыздылығына арналған. Психологиялық тренинг арқылы меңгерілетін ептілік кәсіби білім мен шеберлікті меңгеруге және оны тәжірибеде тиімді қолдана алу мақсатында жүзеге асуы керек. Бұл тұлғаны кәсіпке психологиялық дайындаудың тәжірибелік бағытын жетілдіруді білдіреді. Автор оның дәлелі ретінде психологиялық тренингтер жүргізу арқылы тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуға тиімді қол жеткізуге болатындығын зерделеген.

Түйін сөздер: психологиялық тренинг, тренинг сатылары, іскерлік ойындар.

А.Ш. Танирбергенова
«Туран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

С.Е. Давлетова
«Туран-Астана» университеті,
магистрант

Студенттерді кәсіби жетілдіру мақсатында қолданылатын психологиялық тренингтердің тиімділігі

Жеке тұлғаны психологиялық тұрғыдан жан-жақты дамыту және оның болашақ маман ретінде кәсібилігін жетілдіруге дайындау білім берудегі реформаның негізгі бір жағы. Психологиялық дайындаудың қазіргі кездегі деңгейі қоғамның, кәсіби іс-әрекеттің талаптарына сай келе бермейді. Болашақ кәсіби мамандарды психологиялық даярлау фрагментарлық, теориялық сипатқа ғана сай келіп отыр. Еліміздің жоғары оқу орындарында кәсіби мамандарды дайындауға қажетті нормативтік құжаттар, оқулықтар, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулар, психологиялық тәжірибелік бағыттар кеңінен қарастырылады. Дегенмен болашақ маманды кәсіби жетілдіруде психологиялық тренингтер көп қарастырыла бермейді.

Қандай да бір кәсіби маманға психологиялық дайындықты адамның ішкі және тұлға аралық қасиеттеріне орай, оның санасында тиімді, нәтижелі әрекеттер жасауына мүмкіндік беретіндей белгілі бір психологиялық білім, дағды және қабілетті дамыту процесі арқылы жүргізген тиімді деп санаймыз.

Психологиялық тренинг арқылы меңгерілетін ептілік кәсіби білім мен шеберлікті меңгеруге және оны тәжірибеде тиімді қолдана алу мақсатында жүзеге асуы керек. Бұл тұлғаны кәсіпке психологиялық дайындаудың тәжірибелік бағытын жетілдіруді білдіреді.

Топтық әлеуметтік-психологиялық тренингтер кәсіби психологиялық даярлық пен құндылықтарды ескеру арқылы тәжірибелік бағытта психологиялық даярлауды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқыту әдістерінің ең тиімдісі деп ұйғарамыз.

Басқаша айтқанда, әлеуметтік-психологиялық тренингті нақты бір әлеуметтік орта ерекшелігіне, сондай-ақ кәсіби маман саласына қатысты қолдану керек. Айталық адамдармен жұмыс істейтін мамандарға немесе техникалық құралдармен еңбек өндіретін мамандарға арнайы тренинг сипатын дұрыс іріктей алу қажет.

Кең мағынада әлеуметтік-психологиялық тренингті топтық жұмыстың белсенді әдістеріне негізделген психологиялық ықпал ету практикасы деп түсіндіруге болады. Бұл жерде білімді ерекше түрде беру формаларын қолдану, қарым-қатынас, іс-әрекет, тұлғалық даму аймақтарындағы біліктер мен дағдыларға үйрету туралы айтылып отыр [1, 36-38].

Шындығында, тренинг – тұлғаның өзін-өзі жетілдіруіне арналған арнайы ұйымдастырылған оқыту түрі, оны жүргізу барысында мынадай міндеттер орындалады:

- әлеуметтік-психологиялық білімдерді игеру;
- өзіндік маңыздылық жайындағы пайымдауларды көтеру;
- коммуникативтік қабілеттер мен болашақ маман ретінде рефлексивтік дағдыларды дамыту;
- өзінің әрі топ мүшелерінің көңіл-күйін, мінез-құлқын және жағдайын талдауға қабілеттілікті дамыту;
- өзін және басқаларды адекватты қабылдау біліктерін дамыту;
- түрлі қабілеттер, біліктер мен дағдыларды дамыту.

Психологиялық тренингтердің түрлері өте көп. «Психологиялық тренинг», «әлеуметтік-психологиялық тренинг» деген терминдерге де біржақты анықтама беру қиын. Кең мағынада әлеуметтік-психологиялық тренинг – топтық өзара әрекеттер (мысалы, танымдық үрдістерді – зейінді, есте сақтауды, ойлауды және т.б. дамытуға арналған тренингтерге қарағанда) тетіктеріне сүйеніп жүзеге асатын кез-келген белсенді әлеуметтік-психологиялық оқыту. Л.А.Петровская мен Л.Ф.Анн топтық жұмыстың белсенді әдістеріне негізделген психологиялық ықпал ету практикасын осы терминмен белгілейді. «Әлеуметтік-психологиялық тренинг» ұғымы кейде драматизация элементтері бар рөлдік ойындар арқылы қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге бағытталған психологиялық тренинг түрлерінің бірін ғана анықтау үшін де тар мағынада қолданылады [2, 56-57].

Психологиялық тренингтерге тән ортақ сипаттар бар.

1. Қатысушылардың белсенділігі; серіктестік қарым-қатынас; тұлға аралық өзара әрекеттесу үрдісіндегі қатысушылардың зерттеушілік позициясы тәрізді *топтық жұмыстың бірқатар принциптерін сақтау*.

2. *Топтық жұмыстың белсенді әдістерін қолдану*. Негізгі екі әдіс бар: топтық дискуссия және сюжетті-рөлдік ойын. Осылардың негізінде туындаған тренингтік жаттығулар мыңдап саналады.

3. Қатысушылар арасындағы өзара қарым-қатынасқа баса мән беру, қарқынды тұлға аралық өзара әрекеттер.

4. Тұрақты топтың болуы. Кездесулерге келмей қалуға болмайды, шама келгенше топта болғандарды сыртқа жаймау, бірақ мұны үзілді-кесілді талап етуге болмайды.

5. Қатысушылар қарқынды араласуы үшін және алаңдатушы факторларды шамасынша азайтушы ең жақсы мүмкіндіктермен қамтамасыз етуге бағытталған кеңістіктік ұйымдасуы.

6. Топтағы қатысушыларға психологиялық көмек беруге бағытталушылық. Тренинг нәтижесі қатысушыларда білімдер мен біліктерді қалыптастыруға бағытталмаған; психикалық ахуалдың субъектілік жақсаруы мен әрі қарай өзін-өзі дамыту импульсын алу

әлдеқайда маңызды. Сондықтан да тренингтің нәтижелілігінің объективті ғана емес, субъективті критерийлері де қарастырылады.

7. Жайбарақаттылық пен қарым-қатынастың еркіндігі. Тренинг барысындағы қатынас әдеттегі тұлға аралық контактілерге қарағанда, анағұрлым қарқынды, эмоционалды, ашық және шынайы. Топпен алғашқы жұмыс жасау кезеңіндегі жүргізушінің негізгі міндеті – сәйкес атмосфераны тудыру, осындай қарым-қатынасқа қажетті психологиялық қауіпсіз жағдайды қалыптастыру [3, 68-69].

Тренингті ұйымдастырып, жүргізуде: оның мазмұнын, құрылымын, компоненттерін, принциптері мен шарттарын нақтылауда; топтық социодинамикалық талдауда қарым-қатынас саласына өзгеше сипат беретін болашақ кәсіптің ерекшеліктерін аңғарып, ескеретін ғылыми зерттеулер өте аз деуге болады.

Белсенді әлеуметтік-психологиялық тренингтер арқылы оқыту әдісінің дәстүрлі әдістерден артықшылығы бірқатар зерттеулерде көрсетіледі.

Ғылыми әлеуметтік-психологиялық тренинг жеке тұлғаның дамуына және өзара әрекеттестік, өзара қатынас саласында компетенттілікті жетілдіруге бағытталған жаттығулар жүйесі деп анықталынады.

Жеке тұлғаны кәсіби оқыту, еңбекке тәрбиелеу және кәсіби шеберлік пен ептілікті дамытудың көп жақты мәселелерін шешуде қолданылатын тренингтің бірнеше түрлері бар. Оларда жүйелеудің бірнеше бағыттары көрсетіледі. Олар бір–бірімен үйлесу негізі мен критерийлерінің сәйкес келмеуіне байланысты ерекшеленеді.

Біз белсенді әлеуметтік-психологиялық оқыту әдістері ретінде тренингтерді былайша жүйелеуге тырыстық:

- 1) кәсіби оқытуды ұйымдастыруға арналған тренингтер;
- 2) кәсіби шеберлікті жетілдіруде қолданылатын әдістер мен формалардың басымдылығын көрсететін тренингтер;
- 3) нақты кәсіби маман саласына байланысты топқа қойылатын міндеттерге сәйкес жүргізілетін тренингтер болады деп санаймыз.

Осыған орай тренинг топ кездесу тобы, гештальт топ, топтық психотерапия, әлеуметтік–психологиялық тренинг, оқу-жаттығу топтары, белсенді әлеуметтік оқыту, видео-тренинг, тренинг-семинар, белсенді әлеуметтік-психологиялық оқыту, кәсіби педагогикалық тренинг және т.б. тренинг түрлеріне бөлінген. Бұлардың барлығы жеке тұлғаның өз-өзін реттеу тәсілдерін, жаңа кәсіби білім мен дағдыны меңгеру, интуицияны, креативтілікті, ойлауды, қарым-қатынасты дамыту негізін меңгеруге интенсивті жағдай жасайтындығы ғылымда жан-жақты дәлелденген.

Сондықтан маманның кәсібін жетілдіруге арналған психологиялық-топтық тренинг түрлерінің кейбірін дербес пайдаланамыз. Құрылымына, белсенділігіне, ерекшеліктеріне байланысты тренинг түрлерін үйлестіріп қолдану тәжірибесі жинақталады. Мысалы, әлеуметтік-психологиялық тренингті болашақ мамандармен ұйымдастыруда оның әдістері психологиялық тренинг пен видео-тренинг формалары арқылы комплексті қолданылады.

Алайда тренингтің қай түрі болмасын, оның негізгі құрылымдық компоненттері рөлдік ойындар (сюжеттер, толық дискуссия (нақты жағдайға талдау жүргізу) және психофизиологиялық жаттығулар (психо–гимнастика) арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіби жетілдіруге арналған тренингтердің бір потенциалы, тиімділігі еңбек ұжымындағы топтық қарым-қатынасқа негізделеді. Өзара әрекеттестіктің, өзара қатынастың нәтижесінде «Мен», «Басқа», «Мен-идеал» концепцияларының позитивті өзгерісі болады. Ал коммуникациялық процесте адамда субъективті негіз бар «ережелер» жүйесін бағыт-бағдар етіп ұсынатыны белгілі. В.С.Агеев, М.Н.Ночевник осы «ережеде» нақты бір әлеуметтік ортада қабылданған этика, қарым-атынас жасау стандарттары, атрибуттары мен нормаларынан құрылатындығын көрсеткен [4, 56]. Бұл аталған ұғымдардың негізін жалпы адами құндылықтар – мораль, тәрбие, білім ғана емес, кәсіби шеберлік, кәсіби сана-сезімді де құрайды. Себебі, адам қандай әлеуметтік-кәсіби рөлде

болса да, оған өзі өскен, кемелденген ортасының салт-дәстүрі, мәдениеті ерекше мәнді болады. Сондықтан қарым-қатынас әлеуметтік ортаға, ұлттық психологияға сәйкес үлгіленіп те құрылады.

Тренингті ұйымдастыру сатылары

Тренингтік сабақ *ұйымдастыру сатысынан* басталады. Бұл сатының басты міндеттері мыналар: тренингке қатысушылардың және жүргізушілердің мақсатын анықтап, бір-бірімен сәйкестендіру; қарым-қатынас жасауға қолайлы психологиялық атмосфераның болуын қамтамасыз ету; топта белсенді жұмыс жасауға түрткі, ниетті қалыптастыру, топтық жұмыстың нәтижесіне жауапкершілікпен қарауға бағдар беру.

Осы сатыда әлеуметтік–психологиялық тренингтің принциптері мен топта жұмыс жасау ережелерін таныстыру жүзеге асады. Психологиялық тренинг мақсаты мен міндеттері, тренинг барысында жұмыс жасау шартын айқындау үшін, арнайы шолу дәрісі тиімді болады. Сонымен қатар, дәріс-тренинг кезінде белсенділік танытуы, тұлғаның оңды өзгерістерге ниеттенуі, кәсіби қызығушылығының артуы, кәсіптік бағдар функциясын да атқарады. Тренинг мақсаты, міндеттері, принциптері, топтық жұмыс ережелері тек мәлімет ретінде баяндалып қана қоймай, қатысушылармен бірлесе талдану қажет. Соның нәтижесінде тренингке қатысушы маман иелерінің әрқайсысының өзіндік мақсаты айқындалады. Одан кейін ғана тренингтің әсері тиімді болатындай топтық жұмыс мақсаттары мен нормалары қорытындыланады. Бұл процедураны активатор мен инициатор, яғни тренинг жүргізуші – оқытушы ұйымдастыратыны сөзсіз.

Ұйымдастыру сатысының келесі процедурасы – топтық жұмысқа қатысушылардың әрқайсысы өзінің атын айтудан, өздері жайлы қысқаша баяндаудан тұрады. Тренингтік топ әлбетте бірге жұмыс істейтіндер немесе бірге оқитындардан құралатындықтан, жастар өздерін дәстүрлі түрде – есімдері, тегі бойынша таныстырмайды. Олар өз қалаулары бойынша тренинг барысында өздерін қалай атауға болатындығынан хабардар етеді.

Тренингтің келесі кезеңі диагностикалық - қарым-қатынас саласындағы қиындықтар себептері, кәсіби шеберлікті меңгерудегі қиындықтар айқындалады. Ол үшін белгілі психологиялық әдістемелер және диагностикалық жағы басым жаттығу түрлері қолданылады. Оның мақсаты: 1) психологиялық тренингке қатысатындардың тұлғалық, кәсіби мәнді қасиеттерінің даму деңгейлерін анықтау арқылы топтық жұмыстың мақсаты мен міндеттерін, мазмұнын нақтылау; 2) топтағы жұмыс тиімді болу үшін тренингке қатысушылардың ерекшелігіне орай қолданылатын әдіс–тәсілдерді үйлестіріп таңдау.

Тренингтің келесі сатысы тренингке қатысушылардың немесе студенттердің өзін-өзі тануына, кәсіби анықталуына бағытталады. Мұнда екі бағыттағы топтық жұмыс жүзеге асырылады. Бірінші – жеке тұлға мәселелерінен туындайтын субъективті сипатты айқындау. Екіншіден, субъективтік қиындықтарды, топтық жұмысты актуализациялау керек. Осы үшін әр түрлі жұптық шағын топ негізіндегі тапсырмалар орындалып, топтық формадағы жұмыс ұйымдастырылады. Ол топтық талдаумен қатар жүреді.

Талдаудың мынадай жалпы сұлбасы қатысушылардың белсенділігіне, кәсіби жетілуіне, өзін-өзі тануға түрткі болатындығын зерттеу барысы көрсетті: 1) Осындай түсініктің пайда болуы неге байланысты? 2) Осы жағдайдың барысында топтағы серіктестермен өзара қатынас, өзара әрекеттестік кезінде назарыңа ерекше не түсті?

Тренингтік сабақтың келесі сатысы – өзін-өзі адекватты бағалаудың, өзін-өзі актуализациялаудың, өзін-өзі реттеудің және субъект-субъект негізінде қарым-қатынас жасаудың әр түрін аңғаруға бағытталады. Көп жағдайда тақырыпқа байланысты жаттығулар мен рөлдік сюжеттер, ойындардың психологиялық әсері тиімді болатындығы дәлелденді.

Топтық сабақтың келесі сатысын жетілдіру деп атаймыз. Мұнда жеке тұлға, оқу, кәсіби және қарым-қатынас қиындықтары мәселелерін шешу технологияларын меңгеру басты мақсат болады. Ол үшін арнайы жаттығу түрлері таңдалынып алынады да, жаттығу жүзеге асырылады. Бұл сатыдағы талдау тренингке қатысушының ауызша есеп беруі

түріндегі формада ұйымдастырылады. Талдау барысында: 1) жаттығудағы қиындықтар; 2) жаттығудағы сәттіліктер мен оңды нәтижелер басты тақырып болады.

Тренингтік сабақтың соңғы сатысы топтық рефлексияға арналады. Мұнда топтық жұмыс жалпыланады. Ол әрбір тренингке қатысушының өзінің топтағы іс-әрекеті мен қарым-қатынасын сипаттау мен алған әсері және нәтижесіне қорытынды жасау болып табылады [5, 12].

Сонымен қатар, тренингтік сабақтың бастапқы кезінде және соңында экспресс-диагностика әдістері қолданылады.

Тренингтің полифункционалды болуы да тікелей топтық жұмыс барысында тренингке қатысушылардың немесе студенттердің мінез-құлқындағы кәсіби ептіліктері мен шеберліктері, қарым-қатынасындағы ерекшеліктері мен өзгерістерді тікелей бақылауға мүмкіндік береді.

Жаңа қарқынды формалар мен оқыту әдістерін енгізу негізінде мамандарды даярлау – педагогтардың алдында тұрған маңызды мақсат. Басқа оқыту формаларының арасында кең тараған, білікті кадрларды даярлаудағы тиімді әдістердің бірі – психологиялық тренинг сипатында болатын іскерлік ойындар. Іскерлік ойындар басқа оқыту әдістерімен қатар, шынайылыққа жақын басқару тәжірибесінің шоғырлануына ықпал етеді және негізінен зертханалық тәжірибелердің орнын басады, әрі бұл басқа білікті әдістерге қарағанда, іскерлік ойындардың арқасында біршама ыңғайлы. Ойын біріншіден, шынайы түрде өмір шындығын көрсетеді, екіншіден қарқынды ұйымдастырылған үлгілерді құрады, үшіншіден, алға қойылған мақсатты жылдам орындауға итермелейді.

Басқару қабілеттерін оқыту саласындағы іскерлік ойындар, оқу зертханаларында шешім қабылдауда біршама тереңірек тәжірибе алуға бағытталған.

Іскерлік ойындарға жататын қауіпті элементтер, жеткіліксіз ақпарат пен өндірістік ерекше жағдайларда шешім қабылдауға мүмкіндік береді, бұл болашақ кәсіби маман болатын студентке өндірістік жағдайларда үлгі болатын басқару шешімдерін (жиі қауіпті) қабылдауға жол ашып, келешекте жұмыс істеген кезде, басқару бастамаларына зиян келтірмеуге тырысады. Мұндай тәжірибе, болашақ маманға, шынайы жағдайда, қажет кезінде, ең аз шығынды тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Іскерлік ойындардың тағы бір жолы ғылыми зерттеулер. Егер ойын негізінде өндірістік жағдайларға еліктеу болса, онда шынайы өмірде тиісті әдістер, ыңғайлы ғылыми құралға айналады.

Ең алдымен іскерлік ойындарға еліктеу арқылы ізденіс тәжірибелерін, яғни зерттеу саласына қатысты ауыспалы еліктеу үлгісін түрлендіру жолымен, өндірістік өзара қарым-қатынастарды зерттеуді жүзеге асыруға болады.

Өндірісті басқаруда көптеген үрдістердің сапалы сипаты бар, сондықтан статистикалық деректерде көрсетілмейді. Бұл жетіспеушіліктердің орнын іскерлік ойындар толтырады. Зерттеу бағыттары, мысалы, басшылар мен қызметкерлердің қарым-қатынасы, басқару жүйесіндегі ынта, мүдде-мақсаттарына қатысты топтар мен өндірістік бөлімшелер болуы мүмкін.

Ойынға еліктеу арқылы, өндірісте экономикалық және материалдық ынталандыру жүйесі қалыптасады.

Болашақ маман иесі, бұл үрдістің ұжымдық немесе жеке жүргізілуіне байланысты, шешім қабылдаушы тұлғалардың психологиялық ерекшеліктерін бақылай алады. Осы зертханалық жағдайда, басқару стилімен танысуға, оның нәтижесінің ықпалын анықтауға болады. Ойынға еліктеу негізінде іскерлік қасиеттерге тәрбиелеуді келешек мамандарды даярлау кезінде пайдалану өте маңызды. Іскерлік ойын кезіндегі жағдайлар, студенттерде басшылардың немесе қатысушылар рөлінің дамуын қалыптастырып, олардың дұрыс та, тиімді шешім қабылдауына әсер етеді. Осы қасиеттер, бүгінгі күні менеджерді даярлау мен оқыту талаптары жиынтығының бір тәсілі [6, 27].

Тренинг барысын нәтижелі ұйымдастыру үшін мынадай шарттарды ескерген жөн. Тренингтің басты мақсаты адамдардың күнделікті өмірімен үйлесетіндей практикалық дағдыларды қалыптастыруы қажет.

- біріншіден, тренинг бағдарламасы тренингке қатысуға келген адамдардың мәселесі төңірегінде құралады;
- екіншіден, тренингті ұйымдастырушы тренердің қамқорлығы қатысушылардың өзара әрекеттестігінің бәсекелестігін минималды дәрежеде ендіреді (әрбір қатысушы өтіп жатқан процестен өзіне керегін алады);
- үшіншіден, процесс нақты әлеуметтік жағдайларды қайталайды, сондықтан ойын барысында психологиялық қорғаныстарды қолдануды азайтады;
- төртіншіден, тренинг барысында қатаң рейтингтік процедуралар рұқсат етіледі.

Сонымен қатысушыларға ықпал ете алатын шараларды қолдануға болады. Алайда, қатаң процесс қатысушыларға психологиялық жарақат тудыруы мүмкін, сондықтан оларды қолдану үшін тренердің үлкен тәжірибиелік қоры болуы қажет.

Адамдардың бірін-бірі таңдауда белгілі бір критерийлері болады. Осы критерийлер адамдардың өзара бірін-бірі бағалау негізінде үйлесудің маңызы зор, себебі кей жағдайда кедергі өздігінен шешіліп, өзара әрекеттестік үшін өнімді жағдай қалыптасады. Әрине бұл процесс тез арада шұғыл шешіліп стихиялы бола қоймайды. Ол сатылап дамиды.

Қатынастың үш кедергісін немесе фильтрін көрсетуге болады.

1 фильтр. Әр адамды алдында тұрған таныс және бейтаныс адамдардың барлығымен жақын қатынасқа түскісі келеді деуге болмайды. Бірінші кезекте біз серіктесімізді визуалды түрде таңдаймыз. Ол үшін вербалды емес стильді қолданамыз, әрі оны оқып қана қоймаймыз, өзіміз туралы ақпарат береміз.

2 фильтр. Бірінші кедергіні жеңген адамдар біршама өзара жақындасып, тығыз қатынасқа түсе бастайды. Демек өзге адамды жан-жақты тану процесі өтеді. Осының негізінде адамдар басқа адамды жақынырақ деңгейде қабылдайды немесе қабылдамайды.

3 фильтрге бірен-саран адам ғана жетеді. Оларға аса қымбатты, біз үшін ұмытылмас, қайталанбас жақын адамдар кіреді. Бұл адамдармен көбірек кездесуді қалап тұрамыз. Дегенмен, алдымызда тағы бір кедергі тұрады. Өйткені бұл кезеңде адамның шын келбеті нақты іс-әрекеттер барысында көріне бастайды. Ал оны қабылдау не қабылдамау үшінші фильтрдің көрінісі.

Қорыта келгенде, тренингті ұйымдастыру барысында, ең бастысы, қарым-қатынас кедергілерін қарым-қатынас фильтрлерін жою жаттығулары арқылы ашық қарым-қатынасқа өтуге қолайлы атмосфераны қалыптастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Джакупов С.М., Изакова А.Т. Экспериментальное исследование влияния когнитивных способностей на профессиональное самоопределение // Теоретические и прикладные проблемы социализации личности. - Алматы, 2000. - 216 с.
- 2 Дементьева И.Ф. Российская семья: проблемы воспитания. – М., 2000. - 112 с.
- 3 Анн Л. Психологический тренинг с подростками. – СПб.: Питер, 2003. - 97 с.
- 4 Филиппов А.А., Кондратьева М.Л. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение личности // Активность личности в общении и в профессиональном самоопределении. - Москва, 1976. - 254 с.
- 5 Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. Тренинг-программа «Саморазвитие личности подростков». - Алматы, 2003. - 127 с.
- 6 Нурмаханбетов А. Кәсіби бағдарлау мәселелері және өмір мағынасы // Педагогика. – 2005. - №4 (3). – 27 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются эффективность и значимость использования психологических тренингов в процессе профессионального становления студентов как будущих специалистов.

RESUME

This article is about the effectiveness and relevance of the use of psychological training in the professional development of students as future specialists.

Ж.Е. Төрешұлова

М. Әуезов атындағы орта мектеп, бастауыш сынып мұғалімі

Бастауыш сынып оқушылары бойындағы агрессия мәселесі және оның теориялық талдауы

Аннотация

Ұсынылып отырған мақала тақырыбының өзектілігі, бастауыш сынып оқушылары бойындағы агрессиялық мінез-құлық көрінісінің қазіргі таңда білім беру саласының қызметкерлерімен қатар бүкіл қоғамның назарын аударып отырған іргелі мәселеге айналып отырғандығына байланысты айқындалады.

Осыған байланысты мақалада, бастауыш сынып оқушылары бойында агрессия көрінісінің қалыптасуының теориялық тұжырымдамалары қарастырылады. Бастауыш сынып оқушылары бойындағы агрессиялық мінез-құлықтың ерекшеліктері мәселесі бойынша шетел және отандық зерттеушілердің ғылыми көзқарастарына талдау жасалынады. Шетел және отандық ғылыми әдебиет негізінде, тұлға дамуындағы әлеуметтік-психологиялық факторлардың роліне зерттеу жасалынады.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, бастауыш сынып оқушылары, агрессия, тұжырымдамалар, ғылыми көзқарастар, әлеуметтік-психологиялық факторлар.

Тақырыптың өзектілігі, болашақ ұрпақ тәрбиесі барлық қоғамдық, мемлекеттік, саяси, мәдени-рухани тақырыптардың өзегіне айналуынан туындап отыр. Мінез-құлқынан агрессивті қылықтар көрініс беретін оқушыларды дұрыс тәрбиелеу мәселесі барлық бастауыш сынып мұғалімдерінің маңызды педагогикалық ісіне айналып отыр. Өсіп келе жатқан жас ұрпақтың бойында агрессивтілікті болдырмау ең алдымен отбасы мен мектептегі білім мен тәрбиеге байланысты екендігіне, екіншіден балаға жақын ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениеттің өзіне тән элементтері арқылы қалыптасуына байланысты.

Соңғы кезде бала агрессиясына деген мәселеге ғылыми қызығушылықтар кеңінен танылып отыр. Шет ел ғылыми әдебиеттерінде агрессия тақырыбы және агрессивтілік мәселесі кең түрде талқылануда. Осы мәселе төңірегінде кең теориялық тұжырымдамалар ұсынылып, көптеген эксперименттік зерттеу жұмыстары өткізілуде. Біз мұны Р. Бэррон және Д. Ричардсон еңбектерінен байқаймыз. Агрессивті іс-әрекет – бұл басқа да тірі жандарға қатысты

оларды қорлауға немесе зиян келтіруге бағытталған іс-әрекеттердің барлық нысандары деп тұжырымдайды Р. Бэрон және Д. Ричардсон [1, 279].

Батыс елдерінің тұжырымдамаларын шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады. З. Фрейд, К. Лоренц, Макдаугалл сияқты ғалымдардың теорияларында, агрессивтілік туа біткен қасиет, түйсікпен бірге жүретін инстинкті құбылыс деп қарастырылады. Ал екінші топ өкілдері Доллард, Басс, Берковиц еңбектерінде агрессивтілік адамның қоғамнан, қоршаған ортадан араласуы нәтижесінде бойында пайда болатын құбылыс ретінде қарастырады.

Психологиялық әдебиеттерде агрессия теориялары төмендегіше жіктеледі:

1. Құмарлық немесе инстинкт теориясы (З. Фрейд, К. Лоренц, В. Макдаугалл).
2. Агрессияның фрустрациялық теориясы (Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Миллер, Р. Сире, Э. Фромм, С. Розенцвейг, Н.Д. Левитов).
3. Әлеуметтік оқыту теориясы (Л. Берковиц және А. Бандура).
4. Ықпал ету теориясы (Р. Смит, Р. Браун және Дж. Тедешин).
3. Фрейдтің психоаналитикалық теориясының алғашқы нұсқасында, агрессия «мен-құмарлық» деп аталатын құбылыстың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған.

Мұнда агрессия – адамның қуатының таусылуына әсер ретінде қарастырылады. Дегенмен, «Мен және Ол» деп аталатын кейінгі еңбектерінде З. Фрейд жаңа дихотомиялық көзқарас: өмірге деген құлшыныс (эрос) және өлімге деген елтушілік (танатос) [2, 270] ұсына отыра, дербес агрессивті елтушілікті анықтаған.

Этиологияның негізін қалаған К. Лоренц те осы Фрейд көзқарасын ұстанады. Лоренц бойынша агрессия – адамның бойына туа біткен қасиет, инстинк, өмір үшін жанталас, бұл сезім адамдар мен жануарлардың барлығына тән қасиет. Адамның бойындағы бұл сезім табиғаттан бастау алады және табиғи заңдылық [3, 181].

Фрейд және Лоренц теорияларының ортақ тұжырымы болғанына қарамастан, олардың көзқарастарында бірқатар айырмашылықтар да бар. Фрейд, берілген мінез-құлық туа біткен, адамның ажырамас бөлігі, егер де танатос қуаты басқа арнаға жіберілмесе, ол тұлғаның өзін күйретуі мүмкін деген көзқарасты ұстанады. Ал Лоренц көзқарасында, агрессиялық іс-әрекеттерге бақылау жасауға болатыны тұжырымдалады.

Психоталдаудың тағы бір өкілі – Дж Бейкер, бала бойында агрессивтілік қоршаған орта тарапынан қауіп төнген кезде және ол санадан тыс өз - өзін қорғау үшін күреске дайындалу барысында пайда болады деп түсіндіреді [4, 290].

АҚШ Пенсильвания университетінің ғалымдары Дуэйн Э. Томас және Карен Л.Бирман, балаларға ата-ана тарапынан күш қолданылатын авторитарлық жанұяда бала бойында агрессия көбірек дамиды деп санайды [5, 80].

Р. Смит, Р. Браун және Дж Тедешин өз еңбектерінде агрессия терминінің орнына балама ретінде мәжбүрлі күш түсінігін қолдануға негізделген тәсілді ұсынады. Ол арқылы бірқатар іс-әрекеттердің түрлерін сипаттауға болады деп түсіндіреді [6, 90].

Жалпы психологияда бала бойында агрессиялық қиялдардың пайда болуын түсіндіретін теориялар жеткілікті. Атап айтқанда: нативистік, инстинктивті, интрапсихикалық, фрустрациялық, нейробиологиялық, қазіргі кездегі мотивациялық теориялар.

Ғалымдар агрессияның төмендегідей түрлерін ерекшелейді:

1. Шабуыл жасау – басқа да тұлға немесе объектіге қарсы күш қолдану.
2. Вербальды – ұрыс, айқай, қорқыту арқылы теріс сезімдерін білдіру.
3. Тікелей – қандай да бір объект немесе субъектіге тікелей бағытталған.
4. Жанама - жанама жолдар арқылы басқа тұлғаға бағытталған (сыртынан лақап сөз айту, орынсыз қалжыңдар).
5. Құралдық – қандай да бір мақсатқа жету үшін құралдарды пайдалану.
6. Зияндық – агрессия объектісіне зиян келтіруге бағытталған.
7. Аутоагрессия - өзін өзі айыптау, өзін өзі қорлау, өз өзіне қол жұмсау.

Ресей ғалымдары В.В. Лебединский және О.С. Никольская жүргізген зерттеу мәліметтері бойынша, қақтығыстар жиі орын алып тұратын жанұяда, вербальды агрессия күнделікті тұрмыс салты ретінде қабылданып, осы жанұяда тәрбие алып өскен бала агрессияға бейім болады [7, 26].

Аутоагрессивті іс-әрекет саласында зерттеу жүргізіп жүрген ғалым Л.В. Пасечник, ата-ана тарапынан мейірім көрмей өскен балада, өзін өзі бағалауы төмен болып, аутоагрессия дамиды деп тұжырымдайды [8, 21].

Л.В. Пасечник соынмен қатар, агрессияның осы түрлеріне төмендегідей нысандарды қосады:

- агрессияның жеңіл түрі;
- агрессияның ауыр түрі.

Ғалымның пікірінше, жеңіл түрдегі агрессия өзін - өзі қорғауға бағытталса, ал ауыр түрі басқа тұлға немесе жануарға зиян келтіруге арналады.

Соңғы кезде жеткіншектер агрессиясының көпдеген аспектілері отандық ғалымдар Т.К. Күнсләмова, С.Б. Елубаев, Қ.А. Айдарбеков, Т.М. Шалғынбаев зерттеулерінде орын алды. Олар жеткіншектердегі агрессиялық мінез-құлықты өзіндік сана сезімдерді құрайтын негізгі мінез компоненттері ретінде қарастырған.

Қазақстандық зерттеуші М.Д. Ауренова осы пікірді өрбіте отыра төмендегіше жазады: «отбасында балалар табиғи түрде өмірге бейімделеді. Сондықтан баланың болашағына ата-аналар жауапты. Алайда, барлық ата-аналар дерлік балаларына қатысты нені қалай істеу қажеттігін анық біле бермейді. Біреулері баласының психикалық ерекшелігін біліп, баланың күйзелістеріне түсінушілікпен қарап, қылықтары мен әрекеттерін таныса, енді біреулері өзінің өмірлік мәселелерін алдыңғы орынға қоя отырып, баласының ер жеткенін байқамай қалады, тағы бірі қатаң ережелер мен отбасылық заңдылықтарды қадағалап, баласын өзбеттілігінен айырады т.б.» [9, 24].

Нұрмұхамбетова Т.Р. пікірінше, агрессивтіліктің сапалық және сандық сипаттамасы бар. Барлық қасиеттер сияқты ол әртүрлі деңгейлермен ерекшеленеді. Әрбір жеке тұлғаның белгілі бір деңгейде агрессивтілігі бар. Оның жоқтығы пассивтілікке, конформділікке және т.б. жеке тұлғаның өзіне ыңғайсыз жағдайларға алып келеді. Агрессивтілік өздігінен субъектіні саналы түрде қауіпті етпейді, өйткені ол бір жағынан саналы қауіпті агрессия актісі ретінде ешуақытта көрініс бермеуі мүмкін [10].

Көптеген зерттеушілер қазіргі таңда агрессивті балалармен педагогикалық жұмыс жүргізуге көңіл бөлуде. А.Г. Асмолов [11,16] К. Бютнердің «Агрессивті балалармен өмір сүру» кітабының алғысөзінде, қазіргі кездегі қоғамда бала бойында бейбітшілікті, өмір сүйгіштікті тәрбиелеудің орнына, қатыгездікті түзету және олардың алдын алу шаралары басым болғанын атап өтеді.

Д. Московитц және А. Шварцман, агрессияны көбінесе денсаулықтың төмен болуы тудырады деп санайды. Авторлардың пікірінше, агрессивті үрдістерді үнемі басып отыру иммунитеттің төмендеуін тудырады. З. Матейчик [12, 18] агрессия көбінесе ұл балаларға тән көрініс деп санай отыра, мәдени – тәрбие дәстүрлермен күшейе түсетін «биологиялық заңдылық», деп санайды.

Н.Д. Левитов [13, 121], биологиялық агрессияның табиғатын зерттей отыра, агрессивтілік пен нерв жүйелерінің арасында тығыз байланыс бар екенін ескертеді.

Клиникалық және нейрофизикалық бағыт зерттеушілерінің мәліметтері бойынша, аффективті, оның ішіндегі агрессивті мінез-құлық, баланың орталық нерв жүйесінің табиғи-генетикалық ерекшеліктерінен туындап, ми қабаттарының түрлі құрылымдары мен функционалды жүйелерінің ауытқушылығынан туындайды және ол баланың темпераменті және нейродинамикалық негіздеріне байланысты өрбиді. Зерттеушілердің материалдарында бұл өлшемдер «негіз» факторы ретінде анықталады. Агрессияға деген бейімділікті көбінесе, холерикалық темпераментпен байланыстырады. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерінің түрлеріне тез қозу, ашушандылық және нерв

талшықтарының тез шаршауы, тежеу процесстерінің әлсіздігі тән, яғни баланың жоғарғы нерв қызметі, әлсіз нерв жүйесінің көріністеріне ұқсас болады [14, 123-124].

Жалпы мақалада талдау жасалынған еңбектерді тұжырымдай келе, зерттеушілердің еңбектерін қарастыра отыра, мектеп жасына дейінгі балалар агрессиясының көріністерінің бірқатар факторлары болатындығын байқаймыз. Атап айтқанда:

1. Биологиялық, генетикалық және биохимиялық факторлар.

2. Жыныстық факторлар.

Балаларда, үлкен адамдар сияқты, агрессия көрінісінің екі нысаны бар:

1. Бүлдіргіш емес агрессивтілік.

2. Бүлдіруге бағытталған агрессивтілік.

Бірінші агрессивтілік түрі - өз қажеттерін қанағаттандыру, мақсаттарына қол жеткізу және бейімделуге деген ұмтылыс. Ол бала бойында қоршаған ортада бәсекелестікке жетелеп, өз мүдделерін қорғауға және танымдылығын оятуға септігін тигізеді.

Екінші агрессивтілік түрінде бала біреуге зиянын тигізіп, нұқсан келтіруге деген ұмтылысын жиі көрсетеді.

Баланың агрессивтілігін тудыратын себептерді қарастырсақ:

- Қорқыныш, қорғансыздық пен әлсіздік сезімі;

- Бұл жағдайда агрессия қорғаныс құралы ретінде қолданылады;

- Тыйым немесе қажеттілікті орындамау. Мысалы, ана балаға ойыншықты сатып алмағанда, баланың агрессиясы қалағанына жету құралы болып табылады.

- Тәуелсіздігі мен дербестігін қорғау.

- Агрессивті реакциялар жүйке жүйесінің ерекшеліктері нәтижесі болуып, бұл жағдайда сіздің көмегіңізден басқа маманның көмегі қажет болатындығы туралы бөлек атап кеткені жөн.

Балалар агрессиясының факторларының біріне төмендегілерді жатқызуға болады:

- отбасындағы тәрбие үлгісі (гипер және гипо қамқорлық);

- зорлық зомбылық көріністерін баланың жиі бақылауы;

- қолайсыз әлеуметтік – экономикалық жағдай;

- баланың жеке ерекшеліктері;

- отбасының әлеуметтік-мәдени мәртебесі

Төмендегі кестеде балалар агрессиясының себептері мен оларды түзету жолдары берілген.

Кесте 1 Балалар агрессиясының себептері және түзету жолдары

№	Себебі	Түзету жолдары
1	Қимыл белсенділігінің жетіспеуі	<ul style="list-style-type: none"> • қимыл қозғалыс ойындары • спорттық эстафеталар
2	Ата-ана назарының жетіспеушілігі, ата-ана сүйіспеншілігіне деген бала мұқтаждығы	<ul style="list-style-type: none"> • ата-аналарымен жұмыс • психологқа бағыттау • баланың мінез-құлқына бақылау жасау • сюжеттік-рольдік ойындарға еліту • баламен эмоциялық қарым-қатынас орнату
	Отбасындағы агрессиялық іс-әрекеттер эталонын бойына сіңіру	<ul style="list-style-type: none"> • ата-анасымен әңгіме • психологқа бағыттау

Бастауыш сынып оқушыларында әлеуметтік ортаға бейімделі үрдісі біртіндеп қалыптасады, осы кезеңде оқушы бойындағы туа біткен қасиеттері де жаңа сипатқа ие

бола бастайды. Сондықтан да барлық шетел және отандық ғалымдар еңбектерінде агрессияның туындауының әлеуметтік факторлары ерекшеленіп көрсетіледі. Осы орайда, бастауыш мектеп оқушысында өмірге деген дұрыс көзқарас қалыптасуына, әлеуметтік ортаға тартылуына ықпал жасайтын мәселе, бұл мұғалім және ата-ананың тығыз байланысы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб: Питер, 2001. - 352 с.
- 2 Фрейд З. Я и Оно. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 375 с.
- 3 Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. с нем. - М.: Издательская гр. «Прогресс», «Универс», 1994. - 272 с.
- 4 Baker J.A. Contributions of teacher–child relationships to positive school adjustment during elementary school. //Journal of School Psychology. – 2006. - № 44(3). - P. 211-229.
- 5 Duane E. Thomas., Karen L. Bierman. The impact of classroom aggression on the development of aggressive behavior problems in children//<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2750030/citedby/>
- 6 Кобзева О.В. Динамика агрессивности и её взаимодействия с личностными особенностями в подростковом и юношеском возрастах // Журнал прикладной психологии, 2006. – № 5. – С. 66-70.
- 7 Лебединский В.В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. /В.В. Лебединский, О.С. Никольская. - М.: Просвещение, 1990. – 178 с.
- 8 Пасечник Л. В. Семья и проблемы воспитания. //Дошкольное воспитание. - 2010. - №1. – 21 с.
- 9 Ауренова М.Д. Жеткіншектер қарым-қатынасы: балалар үйі жағдайында. - Өскемен, 2012. – 129 б.
- 10 Нұрмахамбетова Т.Р. Жеткіншектердің агрессиясын диагностикалау әдістерін пайдалану нәтижелері. // CDO/Mak/Nurmahanbetova.Jetkin.doc
- 11 Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. - М., Просвещение, 1984. - 104 с.
- 12 Матейчек З. Родители и дети. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1992. - 320 с.
- 13 Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии. // Вопросы психологии. - 1967. - № 6. - С. 118-130.
- 14 O'Connor E.E., Dearing, E., & Collins B.A. Teacher-child relationship and behavior problem trajectories in elementary school. //American educational research journal. - 2011. - №.48(1). - P. 120-162.

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы данной статьи определяется агрессивными проявлениями в поведении у школьников начальных классов, которые являются одной из наиболее острых проблем не только в сфере образования, но и в обществе в целом. В связи с этим, в статье рассматриваются теоретические концепции формирования агрессивности у школьников начальных классов. Проанализированы научные взгляды зарубежных и отечественных ученых по проблеме особенностей агрессивного поведения младших школьников. Изучена роль социально-психологических факторов в развитии личности по данным отечественной и зарубежной литературы.

RESUME

The background of this article is determined by the aggressive manifestations in primary school children, which are one of the most acute problems not only for educators, but also for society as a whole. In this regard, the author examines the theoretical concept of the formation of aggressiveness in primary school children and reviews scientific views of foreign and domestic scientists on the issue features of the aggressive behavior of younger pupils. The author studied the role of social and psychological factors in the development of a personality according to home and foreign literature.

ӘОЖ 37.026:796.11(=512.122)

Аннотация

Мақалада авторлар ұлттық зияткерлік тоғызқұмалақ ойынының бала логикасын дамытуға мүмкіндігін Логика ғылымының заңдылықтарымен салғастыра отырып қарастырған. Аталмыш еңбек тоғызқұмалақ ойыны балалардың логикалық ұғымдарды игеруге, пайымдауға және ой тұжырымдауға деген логикалық формаларды игеруге машықтандыратын қолайлы сайман екендігін зерделеп, оны дұрыс ойлау қабылетін қалыптастыруға, бала логикасын дамытуға қажетті тәрбие көзі ретінде дәйектеп көрсеткен.

Түйін сөздер: логика, тоғызқұмалақ, Аристотель, ойын, ұғым, пайым, ой тұжырымдау, форма, ақыл-ой, дұрыс ойлау.

К.Қ. Базарбаева

«Туран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

А.Ш. Танирбергенова

«Туран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

С.Ә. Ерғали

«Туран-Астана» университеті,
магистрант

Тоғызқұмалақтың бала логикасын дамыту әлеуеті

Логика ойлауды оның функциялары мен құрылымы, оны құрайтын элементтері, сондай-ақ олардың арасындағы байланыстар мен қатынастар тұрғысынан қарастыратын болғандықтан, ойлау үдерісі атқарылатын зияткерлік ойындарды да осы үдерістің мысалы ретінде қарауға әбден болады. Логика – дұрыс ойлау заңдары мен формалары туралы философиялық ғылым [3, 8-9], [13, 3-7] болса, зияткерлік ойын – сол дұрыс ойлауды тәрбиелейтін педагогикалық жүйенің бір бөлігі мен формасы болып табылады.

Ежелгі грек философы Аристотельден, логикалық операцияларды тамаша пайдаланған Сократтан басталатын логика ғылымының тарихы [3, 33-38] дұрыс ойлау жүйесінің көрінісі болып табылатын зияткерлік ойындарды қарастырмаса да, зияткерлік ойындардың практика жүзіндегі әлеуеті ғылымда қалыптасқан логикалық функциялар мен амалдардың тарихын бірнеше ғасырға тереңдететіні түбінде сөзсіз.

Дұрыс ойлау анықтығымен, бірізділігімен, дәлелдігімен, дәйектігімен ерекшеленеді және сол арқылы жүзеге асса, ендеше тоғызқұмалақ ойыны - соның бірден бір көрінісі. Логиканың екі жары мың жылдан артық даму тарихы [13, 5] бар екені мәлім болса, тоғызқұмалақ ойынының тарихы [10, 506] төрт мыңжылдықты қамтиды. Демек, түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы дұрыс ойлау тәрбиесін тоғызқұмалақ ойынымен бірге бастады деуге толық негіз бар.

Алайда, логика ғылымы педагогиканың дұрыс ойлау тәрбиесіне жататын зияткерлік ойындарын логика ғылымының тарихымен байланыстыруды әзірге қарастырған жоқ. Дегенмен, ғылыми орта мен тоғызқұмалақтану ілімінің ізденушілері бұл ойынның баланың ойлау жүйесі мен логикасын дамытудағы бірден бір рөлін ашатын пайымдары мен пікірлерін беріп үлгерді:

«Тоғызқұмалақтың орны бөлек. Бұл ойын адамды тапқырлыққа үйретеді. Миды шыңдайды» академик М.Жүргенов [8];

«Тоғызқұмалақ – шахмат, дойбы ойындары сияқты адамнан шыдамдылықты, салқын қандылықты, терең және логикалық ойлауды қажет ететін ақыл-ой спорты.» С.Тілеубаев, ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы, спорт шебері [11];

«... бұл ойынның есебі ерекше, өзіне ұқсас ойындарға қарағанда анағұрлым күрделірек. Оның басты себебі – тоғызқұмалақ ойынын немесе оның кейбір жеке позицияларын тақтаға қарамай, абстракты түрде ойлау аса қиын» Т.Сұлтанбеков [7];

«Тоғызқұмалақ – әлемдік интеллектуалдық ойындардың озық үлгілерімен бой теңестіре алатын зияткерлік ойын, логикалық ойлау өнері» М.Шотаев, Қазақстан және Орта Азия фестивалінің 2 дүркін жеңімпазы, спорт шебері [12].

Зияткерлік ойын болғандықтан тоғызқұмалақ ойыны бала логикасын дамыту тетігі ретінде жалпы логика ғылымы тұрғысынан қарастырылуға жатады. Сол себепті қазақтың бұл зияткерлік ойынын бала логикасын дамытуға деген әлеуетін қарастырмас бұрын, оның қаншалықты логикалық үдеріске қауқары бар, қаншалықты логикалық инфрақұрылымдардың қызметіне мүмкіндік беретін ресурсы бар екендігіне назар аудару қажет.

Жалпы зияткерлік ойындарға тән бірден бір талап – ойналу кезіндегі адамның ойлау жүйесін әрекетке итермелейтіндей белгілі бір логикалық алгоритмдердің атқарылуы. Бұл жағынан алғанда тоғызқұмалақ ойыны да осы талаптан шығатынына көз жеткізуге болады. Сол үшін логика ғылымы қарастыратын құрылымдардың іске асу мүмкіндігін тоғызқұмалақты ойнау жағдайында да болатындығына куә болуымыз қажет.

Сонымен логика ғылымының негізгі формалары болып табылатын [13, 4] ұғым, пайым және ойтұжырымға қатысты тоғызқұмалақ ойынының әлеуетін қарастырайық. Логика ғылымы «ұғымды» зияткерлік іс-әрекеттің логикалық атомы ретінде қарастырады. Яғни зияткерлік қызметтің ең ішкі әрі кіші бөлшегі – ұғым. Ақыл-ой дамуы дегеніміз – ескіні ой елегінен өткізіп, жаңа ұғымдарды өмірдің өзгеруіне сәйкес құрай алатын қабылет. Әрине, тоғызқұмалақ жағдайында ұғымдар жыймасына оның барлық ойын құралдары мен олардың амалға қатысу ережелері, оларды қолдану кіреді. Сөйтіп бұл ойынның тақтасы мен оның барлық құрылымы, ойынға қажетті барлық жарақтары мен олардың не үшін керектігінің бәрі тоғызқұмалақ логикасының ұғымдарын құрайды.

Логикалық ұғым қандай да бір сапаның болу-болмауына қарай оң және теріс болып бөлінеді, бұл сапа тоғызқұмалақ ойынында ат (құмалақ) санының тақ болуы – теріс [4], [11]: қарсыластың сол отаудағы аттарды иеленуіне қатысты сапа; ат (құмалақ) санының жұп болуы – оң: қарсыластың сол отаудағы аттарды иелене алмауына қарсы қорғаныс; сол секілді атсырау [4,], [12, 17-18] – теріс ұғым, ойыншының отауларында аттар бітіп, жүрісі тұйыққа тірелгендегі жағымсыз жағдай. Ал, тұздық алу [11], [12, 17-18] – өте оң да жағымды амалды білдіреді, қарсыластың бір отауын иемдену арқылы, оған түскен әрбір атты да иелену мүмкіндігі туындайды. Сол секілді ұтыс – оң ұғым да, ұтылыс – теріс ұғым. Яғни тоғызқұмалақ логиканың классикалық формасы болып табылатын оң, теріс ұғымдарын толық бойына сіңірген ойын болғандықтан, ойыншыдан қарама қарсы бұл формаларды игеріп, дұрыс ойлаудың негізін құруына итермелейді.

Аталған ұғымдармен ойын барысында талай амалдар жүзеге асады да, логикалық тетіктердің іске асуына итермелейді: жоғарыда аталған ұғым түрлері ойын кезінде жай ғана түсінік түрінде емес, олармен неше түрлі амалдар орындау үдерісінде қолданылады. Айталық, «атсырау» ұғымы жүзеге асуы үшін бір ойыншы қарсыластының барлық

отауларындағы аттардың аласталуын болмаса желінуін қамтитын іс-әрекет жасауы қажет болады. Тоғызқұмалақ ойыншысы ойынның барлық ұғымдарын қамтыған ережені [2], [5], [6] жақсы білмесе – ойнай алмайды және ұғымдардың өзара қатынасын, ойын барысындағы соларға қатысты әдіс-тәсілдерді меңгеру арқылы логиканың ұғымдық формаларына қатысты үдерістерді дұрыс ойлау жүйесінің тетігі ретінде өзінің тиімді ойлауын машықтандырады.

Тоғызқұмалақ ойнаушы логика пәнінің келесі бір формасы болып табылатын пайымды да меңгеруге мәжбүр. Пайым – ойлаудың «молекуласы» [13, 36] ретінде мойындалған. Пайым үдерісінде белгілі бір нәрсе мен оның қасиеті арасындағы немесе нәрселердің арақатынасы туралы уәж не құпталады, не терістеледі. Пайым ойлау формасының келесі сатысы болғандықтан, барынша күрделірек ойлау дағдысын меңгеру қажеттігі туады. Тоғызқұмалақ ойыны кезінде ойыншы өзі мен қарсыластың тарабын бағалау кезінде болсын, болмаса әлдебір жүрісті жүзеге асырғанда қабылдайтын шешімінің дұрыстығына не бұрыстығына барынша көз жеткізіп барып әрекет етеді. Яғни, ойыншы санасында міндетті түрде әрекетті бағалау не құптау, не оны терістеу жолымен атқарылады. Бұл зияткер ойыншыны жағдайды барынша анық әрі дәл бағалауға машықтандырады да, логикалық форманың құптау мен терістеу арқылы іске асатын үдерісін әрбір жүріс сайын дұрыс ойлаудың көрінісіне айналдыруға итермелейді. Дұрыс ойламаған ойыншы ұтылыс табады және де ойын барысында логикалық пайымдаудың күрделі түрі жүзеге асатынын ескерген жөн. Өйткені, бір жүріске бірнеше ұғымдар мен оларға жасалатын амалдардың қатысы атқарылады: қарсыластың отауындағы аттарын иелену салдары ойыншыға не береді, одан арғы ойын барысы қалай болмақ деген секілді бірнеше ұғымды қамтитын ойлау амалы пайымдау кезіне тән. Мұны «Бұл ойын қазақтың барлық ойынының ішіндегі ең қиыны, ойнаған адамның миы істеп, есепшілігі тез артып, тапқыштық жағы күшеймек» ғалым С. Аманжолұлының уәжі де құптайды [1].

Осыдан барып жас ойыншыларда математикалық қатаң логика қалыптасады. Олар өмірде де әрбір қадамын тоғызқұмалақ жүрісіндегі ойлау формасына салып, бағалауды әдетке айналдырып, ақыры ол оның темпераменті мен мінезіне өзінің жағымды ізін қалдырары сөзсіз.

Алайда, тоғызқұмалақ ойыны барысында ойыншы ойынға қатысты ұғымдарды білумен және жағдайды бағалаумен шектеліп шешім қабылдамайды. Жүріс кезінде шешім қабылдау үшін ойлау жүйесінің келесі формасы – ой тұжырымдау үдерісі [13, 86-88] шешуші рөл атқарады. Логиканың бұл формасы алдыңғы ұғым мен пайымға қарағанда анағұрлым күрделі. Негізінде шешім қабылдаудың өзі - тікелей ой тұжырымның салдары, нәтижесі. Сол себепті, логика ғылымы ұғымды – атом, пайымды – молекула десе, ой тұжырымдау – сол ақыл-ой қызметінің өзі болып табылады. Тоғызқұмалақшының ойын барысында іштей жағдайды талдауы, өзіне өзі қарсы сұрақ қоюы, жауап іздеуі, дәйек (аргумент) қарастыруы, болжауы, дәлелдеуі, бекерлеуі мен құптауы тағы басқа [3, 390-406] ойлау әрекетінің қандай түрлері болса да, жиналып келгенде оның барлығы - ой тұжырымының көрінісі. Ой тұжырымы кезінде ойыншы қолда бар білім мен біліктен жаңаша тұжырым жасап, шешім шығарады, қандай болса да нәтижелі әрекет етеді. Яғни, ойыншының бір жүрісті жүру барысында логиканың үш формасын сатылай отырып, атқарып шығуына тура келеді. Тоғызқұмалақшының жүрісі – оның ой тұжырымының нәтижесі болып табылады.

Алайда, зияткер ойыншының логикалық әрекеті ойын барысымен шектелмейді, ол ойын біткесін де барлық жүрісті қайтадан талдап, қай жерде қандай жеңіс пен жеңіліс болғанын сараптайды. Сөйтіп, ой тұжырымдау үдерісі ойын біткесін де жалғасын табады. Соның нәтижесінде жас тоғызқұмалақшы өзінің логикасын шыңдап, ойлау дағдысын дамыта түседі. Соған сәйкес оның мінезі де түрленіп, ойыншыға қажетті көріністе қалыптасады.

Аталмыш тақырыпты қозғай отырып, тоғызқұмалақ ойыны барысындағы ойыншының логикалық әрекеттерін логика ғылымының заңдылықтары жүзінде қарастырдық және сол заңдылықтардың мүлтіксіз орындалатынына көз жібердік. Ендеше жас ұрпақтың логикасын ұлттық зияткерлік ойындар арқылы дамыту барысында жаттықтырушылар аталған логика формаларының ойыншы санасында қандай дәрежеде меңгерілгенін, қалай меңгеру керектігін және оның қарқыны мен салмағының мінезге қаншалықты жүктеме болатынын ескеруі әрі қадағалауы қажет.

Бұған қоса айтарымыз – тоғызқұмалақ ойыны нағыз зияткерлік ойындарға тән логикалық формалардың барлық түрлері мен сатыларын қамтитын дұрыс ойлау жүйесі екеніне көз жеткіздік. Сол себепті аталмыш ойынды бала логикасын өсіруге, машықтандыруға, дұрыс ойлауды дағдыландыруға, бекітуге тұрақты да арнайы бағдарламамен пайдаланса – дұрыс болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аманжолов С. Тоғызқұмалақ. – А., 1936. Қазақша және орысша.
- 2 Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ. – Алматы, «Қазақстан», 1979. – 204 бет.
- 3 Войшвилло Е.К., Дегтярев М.Г. – Логика: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1996. – 527 с.
- 4 Загряжский Г.С. Быт кочевого населения долин Чу и Сыр-Дарьи. // Туркменские ведомости. - 1874. - №29. - "Игры народов СССР", 1933. "Полиграфкнига", г. Ленинград, 563 с.
- 5 Орозобаков Т., Чылымов А. Тоғуз коргоол. – Бишкек, 1997.
- 6 Пантусов Н.Н. «Киргизская игра «Тоғуз-кумалақ». // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Том 22, вып. 4. - Казань, 1906. - С. 249-252.
- 7 Сұлтанбеков Т. Шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ. – Алматы: Қазақстан, 1967.
- 8 «Спорт» газеті. 27.06.92.
- 9 Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – А.: Қайнар, 1994.
- 10 Түркологиялық зерттеулер. Жауапты редактор Сағидолда Г. – Астана, «Сарыарқа» баспа үйі, 2012. – 560 б.
- 11 Тілеубаев С., Бизақов С. Тоғызқұмалақ әліппесі. – А., Қанағат, 2000.
- 12 Шотаев М., Жұмабаев Н., Ақназаров С. Таңғажайып тоғызқұмалақ. – Түркістан: ХҚТУ баспасы, 2004.
- 13 Ысқақова Р.О., Ғабитов Т.Х. Логика: Оқу құралы. – Алматы: «Раритет», 2004. – 232 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности национальной игры тоғызқұмалақ, позволяющие развивать научную логику и творческое мышление обучающихся.

RESUME

In this article the potential of the national game ‘toguzkumalak’ that develops scientific logic and creative thinking is considered.

УДК 378.14

Аннотация

В статье рассмотрены основные направления деятельности военной кафедры по переходу на кредитную систему обучения.

Ключевые слова: образование, Болонский процесс, кредитная система обучения, учебный процесс, военная кафедра.

Д.М. Ботин

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики
Казахстан – Лидера нации,
магистрант

Основные направления деятельности военной кафедры по переходу на кредитную систему

Определяя стратегию развития государства в своем послании народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», Президент Казахстана Н.А. Назарбаев значительное внимание уделил вопросам образования [1].

В последнее десятилетие во всем мире изменяется отношение ко всем видам образования. Образование, особенно высшее, рассматривается как главный, ведущий фактор социального и экономического прогресса. Причина такого внимания заключается в понимании того, что наиважнейшей ценностью и основным капиталом современного общества является человек, способный к поиску и освоению новых знаний и принятию нестандартных решений. В настоящее время высшее образование является одной из самых обширных сфер в системе образования Республики Казахстан. Социальная роль высшего образования существенно повысилась. От его направленности и эффективности сегодня во многом зависят перспективы развития нашей страны.

В своем послании Н.А. Назарбаев подчеркивает, чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией «...наша молодежь должна учиться, овладевать новыми знаниями, обретать новейшие навыки, умело и эффективно использовать знания и технологии в повседневной жизни» [1].

В числе стратегических целей в сфере технического и профессионального образования в своем Указе от 1 февраля 2010 года № 922 «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» Президент Республики Казахстан определил, что к 2015 году высшая школа Казахстана должна «эффективно и успешно функционировать в соответствии с основными параметрами Болонского процесса», а к 2020 году «должно быть признано высокое

качество знаний и навыков выпускников организаций технического и профессионального образования» [3]. В связи с чем, приказом Министра обороны Республики Казахстан была утверждена «Стратегия развития системы военного образования и науки до 2020 года». Основной целью стратегии является удовлетворение реальных потребностей Вооруженных Сил в квалифицированных кадрах наряду с внедрением международных стандартов образования в соответствии с Болонским процессом. В соответствии с этим документом структура высшего и послевузовского профессионального образования трансформировалась в систему подготовки кадров через бакалавриат, магистратуру и докторантуру.

Встречаясь со студентами Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отметил, что «Центральным звеном реформы системы образования должно стать всеобъемлющее внедрение современных информационных технологий в образовательные процессы» [2].

Казахстан с 2010 года присоединился к Болонскому процессу. С этого времени высшие учебные заведения республики перешли на кредитную систему обучения.

Присоединение Казахстана к европейскому образовательному пространству является не только очередным шагом в интеграционном процессе, но и отвечает внутренним потребностям казахстанского рынка образовательных услуг, главной целью которого является участие в едином образовательном пространстве и обеспечение соответствия казахстанского высшего образования мировым стандартам.

Между тем в сфере высшего образования, Казахстан по ряду специальностей, в частности военного профиля, сохранил традиционную (линейную) систему обучения, в соответствии с которой выпускники получают квалификацию специалиста, а не «бакалавра».

Учебный процесс на военных кафедрах требует постоянного совершенствования, так как происходит смена приоритетов и социальных ценностей.

В тоже время надо учитывать, что в действующем законодательстве РК нет соответствующей нормативно-правовой базы, регламентирующей порядок организации учебного процесса.

В результате того, что нет совместного приказа Министра обороны РК и Министра образования и науки РК об организации деятельности военных кафедр при образовательных учреждениях высшего профессионального образования (совместный приказ Министра обороны РК от 1 марта 2000 года №46 и Министра образования и науки РК от 7 марта 2000 года №202 «Инструкция по организации и проведению учебного процесса на военных кафедрах при высших учебных заведениях» отменен, а новый приказ не издан), что не только становится предпосылкой снижения качества руководства военной подготовкой, но и фактором, влияющим на имидж Вооруженных Сил РК.

Обучение на военных кафедрах в ВУЗах Республики Казахстан осуществляется на основании:

1. Закона Республики Казахстан «Об образовании» от 27.07.2007 N 319-III
2. Государственных общеобязательных стандартов РК ГОСО РК 5.04.019 – 2011 года. Утверждены приказом МОН РК от 17.06.2011 года № 261
3. Правил организации учебного процесса по кредитной технологии обучения. 2011г. Утверждены приказом МОН РК от «20» апреля 2011 года № 152
4. Типовых правил проведения текущего контроля успеваемости, промежуточной и итоговой аттестации обучающихся утвержденные приказом МОН РК от 18 марта 2008 года № 125 (с изменениями Приказ МОН РК от 1 ноября 2010 года № 506) и др.

Военная подготовка в высших образовательных учреждениях Республики Казахстан проводится на основании следующих документов:

- ♦ Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 мая 2006 года N 449 «Об утверждении Правил организации и обеспечения государственными органами подготовки граждан к воинской службе.
- ♦ Закон РК «О воинской службе и статусе военнослужащих» от 16 февраля 2012 года № 561-IV.
- ♦ Рабочие учебные планы специальностей вузов РК (блок D) – «Дисциплины по выбору».
- ♦ Типовая (рабочая) учебная программа по «Военной подготовке», утвержденная в 2011 г. Зам.МО РК – ПКНШ и др.

Основными задачами организации учебно-воспитательного процесса с использованием кредитной технологии являются:

- повышение уровня самостоятельности обучаемого;
- равномерность получения знаний студентами;
- развивающий стиль обучающей деятельности преподавателя и студента;
- прозрачность деятельности военной кафедры, прозрачность учебного процесса.

Кредитная система означает:

- новые подходы к организации учебного процесса;
- изменение системы планирования;
- существенно меняется характер (содержание) работы ППС.

Делается упор на:

- организацию СРС;
- систематический контроль выполнения СРС;
- подробную запись учебных достижений студентов, формирующих итоговую оценку.

На основании проведенного анализа предлагаем основные направления деятельности военной кафедры по переходу на кредитную систему:

1. Разработка «Положения об организации учебного процесса по кредитной технологии обучения на военных кафедрах при ВУЗах РК»).

2. Разработка Типовых учебных программ по ВУС-021002и ВУС 800100 для обучения по кредитной технологии.

3. Подготовка учебника: «Подготовка офицера запаса Сухопутных войск» из 2 частей: 1-я часть – «Подготовка солдата – отделения Сухопутных войск», 2-я часть – «Подготовка младшего офицера запаса Сухопутных войск».

4. Разработка учебно-методического комплекса дисциплины (УМКД) – «Военная подготовка» на бумажных и электронных носителях.

Учебно-методический комплекс дисциплины (УМКД) – это система нормативных документов и учебно-методических материалов, обеспечивающая студенту возможность усвоения содержания учебной дисциплины в соответствии с типовой и рабочей учебной программой по разработанной преподавателем технологии обучения. Рекомендуемая структура УМКД (Рисунок 1).

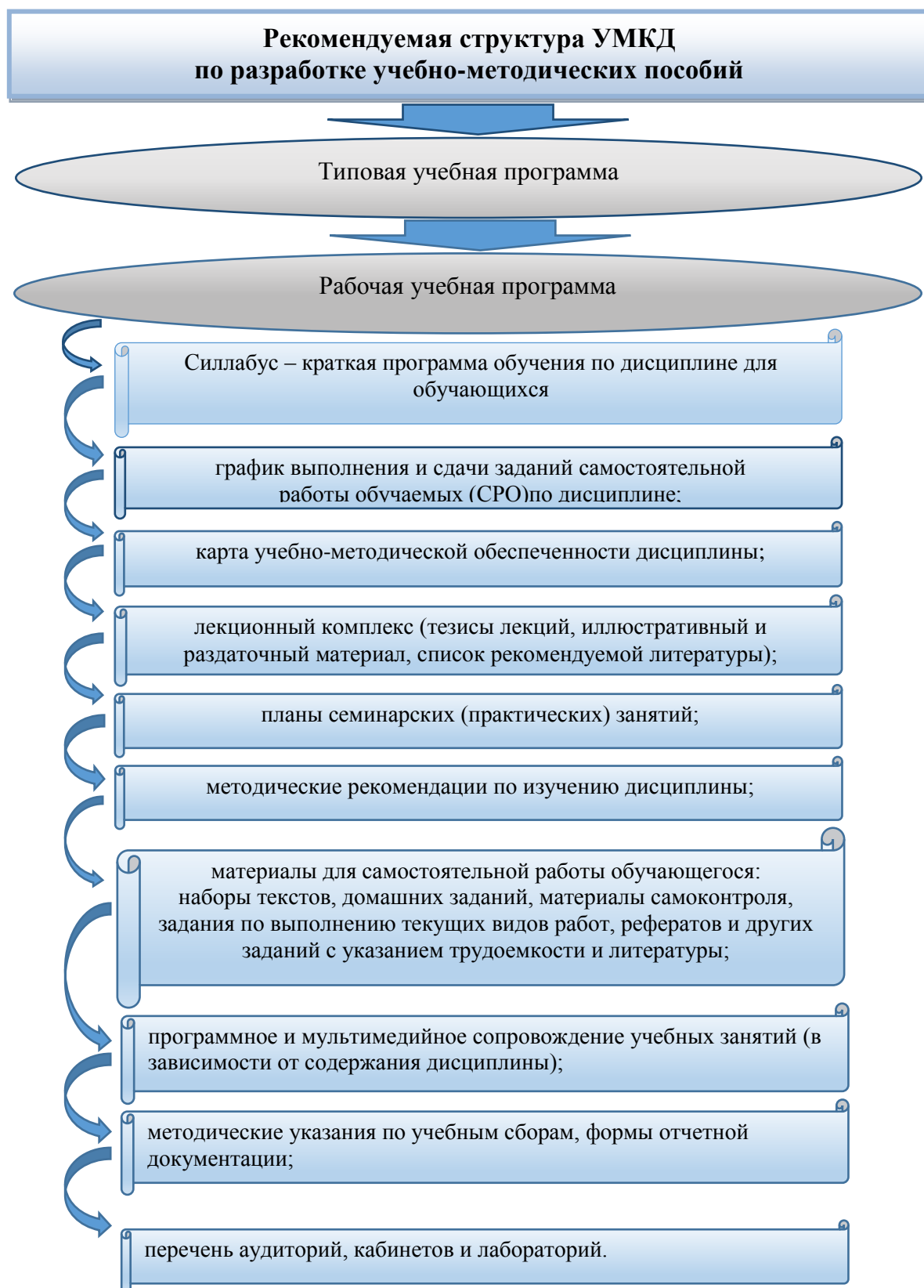
5. Решение вопросов взаимодействия военной кафедры с подразделениями ВУЗа по вопросам учета учебных достижений студентов, организация летнего семестра для студентов, не сдавших итоговый контроль или не набравших переводной балл.

6. Изменение подходов к организации и контролю самостоятельной подготовки студентов.

7. Проведение систематического мониторинга знаний студентов и анализ полученных результатов.

Рисунок 1 Рекомендуемая структура УМКД по разработке учебно-методических пособий

8. Обеспечение СРСП рекомендуемой литературой по списку в необходимом количестве по всем разделам программы.

9. Обучение преподавателей методологии кредитной системы.

Таким образом, переход на кредитную систему обучения в сфере военной подготовки позволит повысить уровень самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации, выборности образовательной траектории в рамках регламента учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан - лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года.
- 2 Лекция Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в Евразийском Национальном Университете имени Л.Н. Гумилева «К экономике знаний через инновации и образование». - Астана, 26 мая 2006 года.
- 3 Указ Президент Республики Казахстан № 922 от 1 февраля 2010 года «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» // Казахстанская правда. - 02.02.2010
- 4 К вопросу об организации учебно-воспитательного процесса в военных вузах Казахстана при кредитно-рейтинговой технологии обучения: материалы VII ежегодной межведомств. науч.-теорет. конф. / З.Р. Бурнаев, Б.Е. Ердигаликов, Э.З. Габбасова. – Алматы: ВИИРЭиС, 2014.

ТҮЙІН

Мақалада әскери кафедралардың кредиттік оқыту жүйесіне ауысуының негізгі бағыттары қарастырылған.

RESUME

The main activities of the military department in the transition to the credit system are considered in the given article.

Аннотация

Мақалада адам туралы ғылымдардың жүйесіндегі пәнаралық білім кеңістігі болып табылатын акмеология ғылымындағы кейбір мәселелер қарастырылған. Акмеология өз мамандығында кәсібилік шыңға жету жолындағы адамның өз қабілеттерін креативтілікпен қолдана алу заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Көптеген ғылымдарды біріктіріп, тұлғаның кәсібилігінің жоғары шыңына жету теориясының негізін салатын, адамның сапа жүйесін педагогикалық акмеология қарастырады.

Түйін сөздер: прогрессивті, заманауилық, педагогикалық инноватика, дестабилизация, стереотипизация, циклдік қайталау заңы.

Э.А. Сұлтанова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, магистрант

Педагогикалық акмеологиядағы кейбір мәселелер

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде адам өміріндегі экономикалық және мәдени жағдайлар тұрақталып келеді, сонымен қатар, жоғары білім алуға деген сұраныс өсіп, кәсіби таңдау жасаудың басты шарты - сапалы білім алу болып табылатыны сөзсіз. Жоғары білім берудің ең басты мақсаты-студенттерді болашақ мамандығына сәйкес білім, білік, дағдылармен қаруландырып, оның зияткерлік әлеуетін дамыту. Оқытушымен ұйымдастырылған оқыту үдерістерінен тұратын бүтіндей білім беру үрдісі аталған мақсатқа жету үшін бағытталады.

Оқытушының кәсіби іс әрекеті студентке қажетті теориялық білім мен практикалық білік, дағдыларды беру ғана емес, оқытушының іс әрекетінің бағыттылық нысаны оқушының тұлғалық қасиеттерін сапалы тәрбиелеуде. Болашақ маманды жан жақты даярлау жоғары білімнің сапалы көрсеткіші [1].

Қоғамдағы күрделенген мәселелердің шешімі өз ісінің шебері, ұшқыр ойлы, отанының алдында жауапкершілігін сезінетін, ел азаматы, сапалы маман иесі, яғни акмеологиялық мәдени тұлға деп білген жөн. Себебі жаһандану алдындағы адамзатқа қойылатын ең басты талап-қоғамның қордаланған қиын мәселелерін ерекше сауатпен, ешбір адамға зиян келтірмейтіндей етіп, қарапайым жолдармен шешу, және нәтижесінде қалыптасқан оңтайлы жүйені ұзақ мерзімге сақтап қалу. Бұл мәселелерді барлық ғылымдармен шекараласатын акмеология ғана шеше алады.

Талдау негізінде, заманауи білім беру үдерісін оңтайлы ұйымдастыру, оның тиімді жүргізілуі, педагогикалық міндеттердің инновациялық шешімін табуда жаңа жолдарды қарастыруға деген қажеттілік туындап отыр. Педагогикалық болмыс университет оқытушысының іс әрекеттілік пәні ретінде әрбір нақты жағдайда кәсіби міндет ахуалына айналып отырады. Оның кәсіптік еңбегінің процессі арнайы пәндік және жеке педагогикалық міндеттердің үздіксіз тізбегінің шешімі. Егер арнайы міндеттердің шешімі оқытушыға белгілі болса, педагогикалық міндеттердің кәсіби көрінісі мен олардың тиімді шешілуі, анық емес, болжап болмайтын нәтижелерге жетелейтін зерттеу жұмыстарынан тұратын шығармашылық үрдіс ретінде қалыптасады [2].

Психологиялық педагогикалық әдебиеттерді талдай келе, кәсіби құзыреттіліктің келесі түрлерін анықтауға болады: білімдік, кәсіби-кестелік және акмеологиялық.

Білімдік құзыреттілік құзыретті адамның дәстүрлі анықтамасына негізделген, яғни «білетін, ақпараттанған, хабардар» деген сөз. Бұл көзқарасты мақұлдайтын зерттеуші ғалымдар, ең алдымен, маманның өз мамандық аясында білу керек біліміне үлкен көңіл бөледі.

Кәсіби-кестелік құзыреттілік - мемлекеттік стандартқа сай келетін, белгілі мамандық шеңберіндегі білім, білік, дағдылармен қаруланған эталондық үлгідегі мамандық иесінде болатын қасиеттер жинағы. Бұл көзқарасты ұстанатын зерттеуші ғалымдар маман үлгісін құрауға зейін қояды.

Акмеологиялық (ежелгі грек сөзінен шыққан акме шың, гүлденген күш, ересек адамның қабілеттерінің жоғарғы даму деңгейімен, кәсібилікпен байланысатын кемелденген кезең) құзыреттілік-кәсіби іс әрекет субъектісінің кәсіби құзырлық деңгейі ретінде қарастырады [3].

Педагогикалық акмеология дегеніміз - педагог еңбегінде кәсібилікке және құзыреттілікке жету жолдарын қарастыратын ғылым. Педагогикалық акмеологияның басты ұғымдарының бірі-педагог тұлғасының кіріктірілген мінездемесімен толықтырылған педагог кәсібилігі. Қасиеттердің жинақтық мінездемесін жіктегенде келесі сипаттағы белгілерге тоқталуға болады: кәсіби қызмет түрлерін еркін жүргізе алу, студентті оқытуда және тәрбиелеуде кәсіби педагогикалық міндеттерді оңтайлы шешуде қажетті кәсіби маңызды психологиялық қасиеттердің бар болуы. Педагог маманның кәсібилік белгілері келесідей болуы қажет:

- объективті (білімдік, дамытушы және тәрбиелік мазмұндағы педагогикалық іс әрекеттердің тиімділігі);
- субъективті (тұрақты педагогикалық бағыттылық);
- процессуалды (әлеуметтік қолайлы, гуманистік бағытталған әдіс-тәсілдер мен технологиялар);
- нәтижелік (оқушының тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру, шынайы өмірге дайындығы);

Көптеген зерттеуші ғалымдардың пікірінше, оқытушының кәсібилігінің жетекші белгілері деп көбіне оның жаңалықтарға, инновацияларға деген белсенді қарым-қатынасы мен қоғамдық үрдістегі, педагогикалық белсенді іс-әрекетін айтады. Десек те, инновацияның түрлі деңгейлері қоғамның пайда болуынан бастап қосарлана бірге жүрсе де, педагогикалық категория ретінде әлдеқайда жас ұғым. Бұл түсініктерге жақын мағыналы терминдерді қолдануда қомақты өзгешіліктер бар екені мәлім. Жаңалық түсінігін «тазартылған жаңа нәрсе» деп ұғыну қате, оны бұрынғы белгіліге қосылған нақтыланған немесе толықтырылған білім деп қарастырған жөн. Тек қайта өзгертіліп құрылған деңгейдегі жаңалық ғана оның тазартылған жаңа түрі бола алады. Адамның іс-әрекетінің шынайы шығармашылығының нәтижесінде ғана жаңа нәрсе пайда болады [4].

Педагогикалық үдерісте «жаңа» сөзі «алдыңғы», «прогрессивті», «заманауи» деген түсініктерге толығымен сәйкес келмейтінін ескеру керек. Осы орайда педагогикалық инноватиканың заңдылықтарының жалпы және өзіне тән сұрақтары ерекше

қызығушылықты тудырады. Білім беру жүйесіндегі инновациялық үрдістер сипатындағы жалпы заңдардың бірі- педагогикалық инновациялық ортаның қайталанбайтын, жаңадан кері айналмайтын дестабилизация заңы. Бұл дегеніміз білім беру үдерісіндегі әрбір жаңалық қайтымсыз, орнына қайта келмейтін өзгерістерге әкеліп соғады және қоғамда біркелкі жаппай қабылданып қолданылмайды.

Педагогикалық инновациялардың стереотипизация заңы, әрбір енгізілген жаңалық қалыптасқан рутинизацияға, әдеттегі құбылысқа айналады.

Циклдік қайталану заңы тағы бір педагогикалық жаңалықтардың қайта айналып келу заңы, яғни олардың жаңа шарттардағы қайта жандануы.

Педагогикалық инновациялар сол себептен де, қоғамға жиі кері әсерін тигізуі мүмкін. Ескінің қайта келуін педагогикалық жаңалық деп түсінуге болмайды, себебі озық, алдыңғы қатарлы инновация ғана дәстүрлі үдерістен көп нәрсені алып, педагогикада: адамға сену, тілдесу, жақсы қарым қатынаста болып, бірге жұмыс жасау, диалог т.б. сол сияқты құрамдық элементтерде көрініс табады, яғни олар педагогикалық жүйелер мен тұжырымдамаларда жаңа сөздер емес екені баршамызға аян. Педагогикалық инновация дегеніміз мағынаға сүйенуші процесс, бүтіндей білім беру үдерісінің және де білім беру мазмұнының алуан түрлілік кеңістігіндегі сапалы құнды өзгерістер негізінде оқытушылар мен студенттерді дамыту, шығармашылық әлеуеттерін шыңдау, инновациялық дамыған механизм ретінде әдістемелік модификациялау. Педагогикалық инновация түсінігі бұл ретте тұрақты шығармашылық ізденіс, қажет болғанда дәстүрлі немесе «квазиинновациялық» үрдістегі өңделген қалыптасқан әдіс тәсілдерден, құралдардан бас тарту болып табылады. Педагогикалық инновациялар тұлғаны өзін-өзі дамытуға бағыттайтын білім беру үдерістеріндегі мүмкіндіктер реализациясы [5].

Инновациялық білім беру өз кезегінде дамытушы, демек, білім беру үдерісінің келелі орталығында білім алушы тұлғаның өзі, оқыту материалдары көмегімен, дамыту шарттары арқылы өздігімен білім жинақтап, алдына дамытушы мақсаттар қойып, шығармашылық іс-әрекетін жоспарлап, және оны тиімді жүргізіп, өзіндік жеке даму алаңында субъектке айналады. Осы мағынада педагогикалық білім беру үрдісі мақсатқа бағытталған емес, мақсатқа сүйенуші деңгейде болады.

Инновациялық іс әрекеттілік құрамында жаңаға құмарлық, серіктестікке дайындық, тілдесуге деген ашықтық қасиеттері бар құндылықты-рефлексивті өзара әрекеттесулер негізінде дамиды. Тілдесу арқылы қарым-қатынасқа түсу педагогикалық процесстің негізін салушы тәжірибелік алаң, оның барысында әрбір қатысушы өзінің даралығын көрсетіп, өзіндік бейнелі кеңістік құрайды. Тілдесу арқылы оқытушы білім мазмұнының маңызын ғана ашып қоймай, студентке бұл мағыналық-элементті оқыту тәжірибесінен тыс контексте табуға көмектеседі. Басқа сөздермен айтсақ, білім беру аясындағы маңызды рөлді атқаратын жоғары оқу орнындағы пәндікцентризм педагогикасынан қарапайым серіктестікке, түсіністікке, диалогтық мағынаға өту жолдарын қарастыратын мақсат қойылады.

Педагогикалық үдеріс білім мазмұнында көрсетілген жобалардағы мәтіндерден басқа «оқытушы-студент» әрекеттестілігінен туындаған мазмұндық-мағыналық мәтінмен толығады. Өз мәнінде білім беруді мәдениеттер тоғысуы деп қарастыруға болады. Себебі, мұнда кәсіптік оқыту стандартында берілген студент мәдениеті, оның өмірлік тәжірибесі мен оқытушының мәдениеті, оның кәсіби тәжірибесі кездеседі.

Әлбетте, классикалық білім беру парадигмасы қазіргі заманда болып жатқан жаһандану проблемаларымен байланысты қиындықтарды шешуге адамға көмектесе алмайды, яғни, қалыпты, әлеуметтік, мәдени аспектілердің синкреттік байланысқан білім жүйесінде, өркениеттің жаңа айналымы жаңа құндылықты мағыналы нысананы белгілейді. Сондықтан да, қазіргі білім үдерісінде ақпарат ағымының едәуір артқан уақытында, болашақ маманды дайын ақпаратпен қамтамасыз етуден гөрі, тұлғаның гуманистік негізін қалыптастыру, адамның жасампаздық сапалары мен қабілеттерін ашу-

білім беру жүйесінің міндеті болып табылады. Қазіргі таңда маман үшін белгілі деректердің жинақтарының иегері болғаннан, оқу ғылыми әдебиеттердің үлкен ағымынан өз мамандығына қажетті білімдермен білім қорын толықтырып тұрғаны абзал. Гомогенді, когнитивті ақпараттық педагогикалық кеңістіктің орнына басқа, нысана орталығына тұлға мен оның шығармашылық әлеуеті алынатын гетерогенді, мәдениеттендіруші білім аймағын түзу қажет. Бұл міндетті шын мәнінде шешетін білім беру іс әрекетін гуманизациялау үрдісі болып табылады.

Білім беру үдерісін гуманизациялау тұлғаны құрметтеуге, сындарлы ойлауға, дербестікке, жауапкершілікке, жеке дара кемелденуге, педагог пен студент арасындағы гуманды қарым-қатынасты орнатуға ерекше көңіл аударуға бағытталған отандық және шетелдік педагогиканың қағидаларын тәжірибеге белсенді ендіруді көздейді.

Гуманисттік педагогика оқыту үдерісінде оқытушы да, студент те біріншісі ақпараттандыратын, екіншісі оқыту сабақтарында сол ақпаратты танып білетін, білім кеңістігіндегі белгілі-бір аймақты бағындыруда біргелікті бүтіндей ұмтылыспен ілгерінді қозғалатын гипотезаға сүйенеді.

Оқыту сабақтарының проблемасы оқытушы мен студент әрекеттестігінен туындаған ортақ білім болып тұр. Мұндай сабақ коммуникативті дидактика және диалогпен ерекшеленеді де, сабақ зор оқиғаға айналады. Педагогикалық нұсқама тындап еститін, диалог барысында белсенді сөйлесетін, басқаның ұстаған жолын қабылдап, өзгенің ерекше ой пікірін жоққа шығармайтын мақсат міндеттермен толықтырылып өзгереді. Кәсіптік білім беру сапасының деңгейлік өлшемі мемлекеттік стандартта көрсетілген білімдер минимумы болудан қалады. Ең басты фактор- педагогикалық үрдістің жоғарғы тиімділігіне жетуге көмектесетін, педагогикалық өзара әрекеттестікті ұйымдастырудың қозғаушы түрткісі, әрі әдіс- тәсілі болып табылатын, қарым қатынасқа, яғни тілдесуге түсу қажеттілігі болып қала береді.

Қорыта келгенде, білім берудегі инновациялық үдерістер ғылым мен тәжірибенің өзара байланысындағы сапалы жаңа кезең болып табылады. Инновациялық үдерістердің заманауи даму кезеңі бұл үдерістердің арасындағы қарама-қайшылықты жоюға тырысып, оларды саналы басқару қажеттілік идеясын алға тартады.

XX ғасырдың ортасында әлемдік тәжірибеде ғылыми білім интеграциясы атты тенденция дами түсіп, барлық ғылымдар мен тәжірибелердегі инновациялық үрдістермен байланысты, көптеген мәселелерді шешуге септігін тигізген информатика, жүйелі техника, эргономика деген сияқты жаңа ғылымдар пайда болды. Дегенмен, көптеген ғылымдарды біріктіріп, тұлғаның кәсібилігінің жоғары шыңына жету теориясының негізін салатын, адамның сапа жүйесін зерттейтін арнайы мағлұматтық аппарат болған жоқ.

Бұл міндетті адам туралы ғылымдар жүйесінің пәнаралық білім саласы ретінде акмеология қарастырады. Педагогикалық ғылым мен тәжірибеде бұл сұрақтарды ең маңызды міндеттері кәсіби шеберліктің шыңына жету әдістері мен жолдарын қарастыру мен педагогтың кәсіби құзыреттілігінің әдіснамалық парадигмасын эзірлеп шығару болып табылатын педагогикалық акмеология қарастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сапрыкина, Е.Н. Педагогическое взаимодействие «преподаватель-студент» в университетском образовании. // Высшее образование сегодня. - 2008. - №1. - С.84-87.
- 2 Фроловская, М. Преподаватель-студент: возможность понимания. // Вестник высшей школы. - 2005. - №10. - С.29-33.
- 3 Подласый И.П. Педагогика. – М.: Владос, 2003 кн.2: Процесс воспитания. - 256.: ил.
- 4 Пекелис В.Д. Твои возможности, человек! – М.: Знание, 1984. – 272 с.

-
- 5 Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. /Н.В.Кузьмина. - СПб.: Политехника, 2002. – 189с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются отдельные аспекты педагогической акмеологии, в частности, пути и методы достижения профессионализма и компетентности в сфере образования.

RESUME

The author of the article dwells on some aspects of pedagogical acmeology, i.e. the ways and methods of achieving professionalism and competence in the sphere of education.

Аннотация

Мақалада ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің айтулы тұлғасы Ғұмар Қараштың ұлттық серпіліс пен сілкініске бұла күш дарытқан «Қазақ» басылымында жарық көрген мақалалары қарастырылады. Елдікті арқау еткен мақалалардың қазақ қоғамының сан алуан саяси және рухани өзекті мәселелерін әлеумет талқысына салудағы маңызы талданады. Мақалаларының тақырыптық өзегі айқындалып, Алаш көсемсөзін жаңа заманауи биікке көтерудегі құндылығы бағаланады.

Түйін сөздер: Ғұмар Қараш, «Қазақ» газеті, мақалалары, саяси-әлеуметтік мәселелер, ұлттық рух, Алаш қайраткерлері, елдік мәселелер, Алаш көсемсөзі, «Қазақстан» газеті, «Мұғалім» журналы.

С.Б. Жұмағұлов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
ф.ғ.д., профессор

А.Б. Жұмағұлов

Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, ф.ғ.к., доцент

А.Б. Алимбаев

Еуразия гуманитарлық институты, магистр

Ғұмар Қараштың «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалары

«Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты атын» иемденген «Қазақ» газеті «ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет» және де «қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ, осы ғасырдың ғылым жарығында қазақ көзін ашып, өзінің қазақшылығын жоғалтпас және өзіміздің әдет-ғұрыпқа сай «қазақ мәдениетін» (казахская культура) құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін» (казахская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» [1] деп осы жолда ерен істер атқарды.

Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруде тарихи қызмет атқарған Алаш зиялылары сол биік мұрат-мақсат биігінен табылудың тар жол, тайғақ кешулі жолдарында қаны мен жанын пида етті. Бұл ретте ұлтқа қызмет етудің мәңгілік үлгі-өнегесін қалдырған Алаш зиялыларының елдік рухтағы кемел істерінде қоғам қайраткері, ақын және көсемсөзші Ғұмар Қараштың тұғыры асқақ.

1913 жылы Ресейдің Орынбор қаласында «Қазақ» газеті ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы редакторлығымен тұсауын кескенде барша әлеуметті «халықтың көзі, құлағы һәм үні» болған басылымды қолдауға шақырды.

«Жарық жолға бастаушыға ереміз бе,
Ақ жүректі шын ерлерге сенеміз бе?
Таза қанды, кірсіз жанды қазақ жұрты
Өз алдына ел болғанын көреміз бе?
«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын,

Әрбір істе қазақ исі аңқығанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?! [2, 128] - деп ұлт тәуелсіздігін жырлаған Ғұмар Қараш елдіктің

кемел бағытын ұстанған газетке «Сүйінші» өлеңін арнады.

Ақын басылымның әлеуметтік, қоғамдық өмірде алар орынын ерекше бағалап, қазақтың мұңын, мұқтажын өтейтіндігін терең білгірлікпен былай деп байыптады:

«Киіз үйлі қазаққа -	Тарыққанда тапқаның
«Қазақ» атты ұл туды	Зарыққанда татқаның.
Сүйінші, қазақ, сүйінші	Аспандағы айқын нұр
Ием тілек беріп тұр.	Алабыңа еніп тұр.
Ұран салып, үй тігіп	«Алатау» мен «Ыстықкөл»
Бас қосуға шақырып,	«Сарыарқа» мынау жазық шөл.
Болашақ неше болғанға	«Еділ», «Жайық» арасы
Құлағын салып түріп тұр.	Аралап хабар беріп тұр.
Өмір-бауын берік етіп-	«Қазақ» атты ұл туды
Ел -ұлттына көрік етіп -	Түндік ашты, күн туды -
Мұрадын «намыс», «ерік» етіп -	Сүйінші, қазақ, сүйінші !!
Берер кезі келіп тұр.	Міне, көзі көріп тұр».

Татардың «Тәржіман», «Шора», «Фикер», «Уақыт» және қазақтың «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан», «Дұрыстық жолы», «Абай» газет-журналдарында жарық көрген мақалаларында өз дәуірінің ең өзекті де ділгір мәселелерін көтерген Ғұмар Қараш «Қазақ» газетінің бірден бір рухани қолдаушысы болды.

1914 жылы «Қазақ» газетінде басқарма атынан берілген «Оренбург, 9 январь» атты мақалада басылым ісіне ерекше еңбек сіңірген қазақтың елшіл азаматтары қатарында Ғұмар Қараш есімі үлкен құрметпен аталады.

«Қазақ» газетасы көздеген мақсұдына жету үшін шыққаннан бері күш-қуатын жұмсады хәм жұмсамақшы. Бір жылдың ішінде «Қазақта» қаламымен қызмет еткен хәм мұнан былай да пайдалы қызметтері үміт етіліп алашқа аты білінген білімді азаматтар: Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, доктор Әбубәкір Алдияров, доктор Арғынғазы Поштаев, доктор Халел Досмұхаметов, доктор Дулатша Күсебғалиев, доктор Бенкевич, присажный поверенный Райымжан Мәрсеков, инженер Мұхамеджан Тынышбаев, қазақшыл Хасанғали, студент Есенғали Қасаболатов, шежіре Шәкәрім Құдайбердин, Ғабдулғазиз Мосы, Ғұмар Қарашев, Жұмағали Тілеулин, хәм басқалар» [1, 82] деген ілтипат өсер ел азаматтарының ортақ істегі жұмыла атқарған береке - бірлігін көрсетеді.

«Қазақ» газетінде Алаш қайраткері Ғұмар Қараштың «Сүйінші» (1913, № 14), «Екі бауырға» (1916, № 171) өлеңдері, «Заң мәселесі» (Шарғи мәселе) (1914, № 50), «Шарғи мәселе қақында» (1914, № 53), «Юсіп Субан баласына ашық хат» (1914, № 75), «Варшавада қазақ студенттер» (1915, № 101), «Астархан жері» (1916, № 189), «Қазақтың мүфтілікке қосылуы туралы» (1917, № 245), «Мекеме шаригиеде қазақ бөлімі» (1917, №251), «Ішкі Орда имамдарына» атты (1918, № 265) мақалалары басылды.

«Халықты ояту үшін не керек?» атты мақаласында «Егер ұйқымыздан бас көтермей бұрынғыша жата берсек, шексіз тез заманнан, дүниежүзінен көшпекпіз. Сол себепті, дүниежүзінде қалғымыз келсе, адам баласын ғәйри жан иесінен бір адамды бір адамнан артық еткен ғылым, өнер үйреніп, өзімізден ілгері кеткен халықтармен қатарласуға талап ету тиіс» [2, 211-212], - деп тығырықтан шығар жол нұсқаған Алаш қайраткер Ғұмар Қараш «Қазақ» газетінің қолдаушысы және мұраттасы бола отырып, жер, муфтилік, дін, оқу мәселесіне арналған өзекті тақырыптардағы мақалаларымен қазақ жоғын түгендеуде халық санасына қозғау салып отырды.

«Заң мәселесі» (Шарғи мәселе) мақаласында орыс тілінде оқитын оқушыларға қаражат қалай жиналатыны баяндалып, Хамидолла Наубетовтың осы мәселеге байланысты білдірген түсінбеушілігін тарата жазып, шарифат заңын бұрмаламай, құрбандық шалуға орынсыз шығынданбай ұлт игілі және ел ертеңі иманды жастарды

оқытуға қаржылай көмектен аянбау керектігін ислам діні құндылықтары негізінде дәлелдейді.

«... Аллаға шалынған малдың еті, қаны жетпейді, бәлки ақ ниет, адал жүрек жетеді, яғни малды шалып қанын ағызу яки табақтан етін тарту мақсұд емес, бәлки адам малын - мүлкін қиын жақсы күндерде алла жолына шығаруы мақсұд деген. Бірдің емес, көптің, жалпы жұрттың, ұлттың пайдасына жараған орынды. Алланың өзі һеш нәрсеге мұқтаж емес. Енді осы заман халін, ұлтымыздың жайын ойлап қарасақ, әлгі аяттың көрсеткен жолымен жүрсек, сол құрметті ізгі үш күнде нендей орын тиісті, ұлтымызға пайдалы болып, сол орнымызға малымызды сарф ету жарайды, нағыз сауапты құрбан болып мойнымыздан түседі» [2, 217], - дейді.

Мұсылман дінінің имандылық пен ғылым - білім игерудегі пәрменді күшін: «Осы күнде пайғамбарымыз тіріліп, қайтадан арамызға келіп халымызды көрсе, ең әуелі бастап өз құрбандығын сатып біздің ғылымды-өнерлі болуымыз, басқа елдерге қатарласуымыз жолына жұмсар еді. Ғалымдар пайғамбарлардың жолын қуушылар деген сөз бар. Тек айт, жұмада мінбеге шығып тыңдаушылар түсінбейтін бір тілменен хатбе оқудан пайғамбарға ілтипат табылмайды. Бәлки, осындай орындарды халыққа түсіндіріп ілгері басуына себепші болу - әне сол пайғамбарға қарыздық болады» [2, 217-218], - деп ұғындырады. Қайырымдылық қоғамдар ашып солар арқылы зекет, құрбандықтарымыздың қаржысына мектеп-медресе ашу, мұқтаж шәкірттерді оқыту, білікті мұғалімдер алдыру, пайдалы кітаптар бастырып тарату бірінші парыз екенін терең екшейді. Мұндай тың пікір сол тұстағы оянған ұлттық сананың Ғұмар дүниетанымында қаншалықты биікке көтерілгенін жаңа бір қырынан айғақтайды деуге болады.

«Варшавада қазақ студенттер» мақаласында Польшада білім алып жүрген қазақ жастары туралы оқырмандарды хабардар етеді. Автор Семей облысынан Әшірбек Шалымбеков, Әбілмәжін Күшіков, Жетісу облысынан Қырғыз Сұлтанов өз күштерімен білім алып жүргені, ал Торғай облысынан Ахмет Тунғаншин стипендия алатынын айтқанда елден жырақта жүрген қыр перзенттерінің білім алудағы игілікті қадамдарының өзгелерге өнегелі де ғибратты болар жағын ескергенін байқаймыз.

Газетте басылған «Екі бауырға» (1916) өлеңінде татар мен қазақтың достық қарым-қатынасын жырлаған ақын туысқан халықтардың арасында түсінбестіктен туындаған келеңсіздіктен арылып, қай істе болмасын ортақ мақсатта бірлікте болуын көздеп:

«Ата айтқан жаттық емес «қазақ, татар»,
 Баласы бар ананың өскен қатар.
 Біріксе жөней бара айқын жолда,
 Жарық таң алдарынан жайнап атар.
 Бір жүріп, қол ұстасып, сапар шексе,
 Бауырлас жақындықтың дәмін татар.
 Жақынды жаттай көріп шетке қақса,
 «Үйімді» тілек еткен жанға батар» [2, 145], - дейді.

Мұнда гуманист Ғұмардың мұрат - мақсаты ортақ түбі бір туысқан әрі бауырлас елдерді татулық пен тұтастыққа шақырған парасат-пайымы, азаматтық келбеті танылады.

Ғұмар Қараш ұлт баспасөзінің қоғамдық қозғаушы күш ретіндегі әлеуметтік маңызын ерекше бағалай отырып, оның қандай да болмасын түйінді мәселелеріне қатысты сергек үн қатып отырды. Ұлт игілігі үшін атқарылар маңызды істердің ұраншысы, ұйытқысы болуды азаматтық парызы деп білді. Атап айтқанда, алғашқы қазақ басылымдарының бірі - «Қазақстан» газетін шығарудағы ұлт зиялыларының ерен істері Ғұмардың «Баку» очеркінде кеңінен қамтылған. Аталған очерктен «Қазақстан» газетін шығаруда Шәңгерей Бөкеев, Ғұмар Қараш, Елеусін Бұйрин сынды Алаш зиялыларының қайтпас қайсарлық танытқан сом тұлғаларын танимыз.

«Ала ту Абылайдың ала аттансан, Аламан артындағы біреуі мен» деп жырлаған ақын Шәңгерей газетке қаржылай көмек берді, демеушілік жасады. Бүгінгі ұғымға жанастыра

айтсақ, ел игілігі үшін қазақ топырағында Есенқұл қажы Маманов, Ахмет ишан Оразаев қатарында меценанттықтың негізін қалады.

Қаржы мәселесі тіптен тығырыққа тірелген кезде түбі бір, тілегі бір әзірбайжан халқының ұлтжанды азаматы генерал, қажы Зейнел-Ғабиден Тағиевке Шәңгерей Бөкеев Ғұмар Қараш пен Елеусін Бұйринді жіберіп, көмек қолын ұсынуды өтініп хат жолдайды. Міне, Ғұмардың аталған «Баку» очеркінде осы сапар туралы жазылған. Бұл мәселені кеңінен қарастырған Мақсат Тәжімұратов «Шәңгерей. Жасампаздық өмірі» атты іргелі зерттеуінде «Жолаушылар қажы шарапатындағы орыс - мұсылман қыздар училищесінде болады, училище жанындағы мешіт, жатақхана, театр үйін аралап көреді. Сонсоң қажы қабылдауына кіреді. Бұл ретте, жай - күйді түсіндіруге әзірбайжан түркілерінің белгілі қоғам қайраткері, «Мұсылман - иттифағын» бастап құрушы, Думаның неше қабат ағзасы, Тағиев шәкірті, «Каспий», «Хаят» газеттерінің шығарушысы Ғалимардан бек Топшыбасовтың көмегі тиген. Нәтижеде генерал «Қазақстанға» жәрдем ретінде мың сом береді (Нұғыман Манайұлы «1300 сом болса керек» дейді, бірақ бұл өсіңкіреп айтатын ел ішінің әңгімесі сияқты). «Хажы ...аталық сифатынан ағып шыққан сөздерін айтты, - дейді Ғұмар. - Барлық қазақ атағына...құран шариф ғадие қылды. Амандасып айрылысар жерде «Қазақ баласына менен сәлем - дәулет менікі емес, милләттікі» деген сөзін айтып көзіне жас алды ...» Өне, ол заманға милләт, ұлт желімі сондай болған!» [3, 271] деп жазады.

Ұлт басылымдарының қолдаушысы Ғұмар Қараш 1919 жылы Ордада жарық көрген қазақтың тұңғыш ғылыми-педагогикалық «Мұғалім» журналын шығарушылар алқасын басқарды. Ал осы жылы «Дұрыстық жолы» газетінің жандануына үлес қосты, өзекті тақырыптарды қамтыған «Екеуі екі басқа», «Ұлт һәм туған тіл» атты мақалаларымен көрінді.

«Екеуі екі басқа» атты мақаласы Ғұмардың саяси-әлеуметтік тақырыптағы ой-өрісінің кеңдігін, азаматтық болмыс-бітімінің ел мүддесімен қашанда тоғысып жатқанын әрі өз ұстанымынан танбаған көзқарасын танытады.

Ақын төңкерістен кейінгі аласапыран кезең қайшылығына көз жүгіртіп, саяси билік жолындағы түрлі топтар арасындағы қанды текетірестерде адасқан қазақтың әлеуметтік өмір шындығын қарастырады. Қарапайым халыққа төңкеріс мақсатын, одан өрістеген қым қиғаш талас-тартыстарды түсіндіруді мақсат етеді. Әсіресе қазақ даласына ылаңын салған талай бассыздықтың, жүгенсіздіктің тамырын дөп баса көрсетеді.

«Ақ малтасын езіп ішіп, алаңсыз отырған біздің қазақ жұртын революция тасқыны келіп, басқа еш нәрсеге әзірленбеген, қартаң тарихтың қалай аяқ салатынын болжамаған сорлы қалай етерін, қайда кетерін білмей сасқалақтап қалулы. Саяси топтардың күресі гражданды соғысына айналғанда, көбі қосақ арасында бос кетіп, құр далаға құрбан болулы.

Ескі патшалық режимнен бізге жиіркеніш мирас болып қалған бұзықтар, белгілі кейіпсіз пысықтар атқа мініп қалған әдеттері бойынша «Құдай жаңа берді, шалу жоқ, қағу жоқ, момынның не бәрі менікі!» деген бағытқа түсулі» [2, 220] деген толғанысының астары мол. Сол арқылы имансыз саясаттан зардап шеккен елдің ендігі тығырықтан шығар жолын теңдік және бостандық ұранын көтерген большевиктермен байланыстырады. Олардың ұлттық және әлеуметтік теңдік орнатудағы бағытына сенім артады.

«Қызыл ту ерлер қолға алған жолы» (1919) өлеңі де ақынның халқының теңдікке жетудегі үмітіне, сеніміне құралған.

«Қызыл ту ерлер қолға алған жолы.
Сондан жарып тіке салған жолы,
Жер бітіп, су аққалы адам ұлы,
Жете алмай қарап көзі талған жолы.
Төр-талқан, есік қирап мұның үшін,
Қымбатты құрбан талай шалған жолы.

Екі иіні көкке жетіп қалған жолы.
Желпініп бейнетқорлар ерік алып,
Шам-шырақ бастарына жанған жолы.
Басында біздің қазақ үрпесе де,
Осы күн анығына қанған жолы».

Алайда жаңа билікке сенім артқан гуманист ақын үміті ақталмады. Кеңестер ұстанған саясат «Тұрымтай» (1918) жинағындағы «Жұртым саған не болды?», «Неден қорқам?», «Күн туды» өлеңдерінде жырланғандай болып шықты. Қоғам қайраткері Смағұл Садуақасов терең білгірлікпен анықтағандай, кеңестік тоталитарлық жүйе «қызыл коланизаторлықпен» саяси зобалаң толқындарын жүргізу арқылы орыстандыру және ұлтсыздандыру саясатын асқан қаталдықпен жүзеге асырды.

Заман ағымын терең байыптаған ақын большевиктік биліктің зорлық пен зомбылыққа негізделгенін тереңнен болжай білді. «Күн туды» өлеңінде:

«Екі талай іс болып,
Елге қиын күн туды.
Аспанда ай тұтылып,
Жер - жиһанды қан жуды» деп жырласа,
«Үрім-бұтақ ұрпағыңды құл етер,
Әлпештеген аруыңды күң етер,
Жарық сәуле бостандыққа мұң етер,

Ойламастай, жұртым, саған не болды?» деген толғанысымен ұлт тағдырына егілді. «Неден қорқам?» өлеңінде:

«Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам,
Жауынсыз, құр желдеткен шаңнан қорқам,
Таң туды, мезгіл жетті жеп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам...
Теңгеріп жарлы - байды құрып ұрмақ,

Теп-тегіс жұртқа жеткен тойдан қорқам», - деп Қазан төңкерісінің алапат зардаптарынан сақтандырды.

«Тұрымтай» жинағындағы қай өлең болмасын, Ғұмар Қараштың Алаш қайраткерлері ұстанған тәуелсіз мемлекет құру идеясын кеңінен жырлауымен және әлеумет санасына сіңіруімен маңызды. «Көреміз бе?» өлеңі жалпы қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруді дйттеген Алаш партиясының, Алаш автономиясының өмірлік мұрат-мақсатын анық танытатын және де осы жолдағы ерен істерді әрдайым қолдаушы тұлға, қозғаушы ақын болғанын ұғындырады. Ақын «Таза қанды, кірсіз жанды қазақ жұрты Өз алдына ел болғанын көреміз бе?» деп жатқа тізгін бермейтін еркін ел, азат мемлекет болу сияқты өзекті де өміршең мәселені арқау етті.

Тәуелсіз мемлекет құрудың өмірлік талаптарын өткір қойды. Қай істе болмасын дос пен дұшпанын айыратын Алаш перзентінің мерейі қашан да үстем, өзгелерден еңселі болуы үшін оқу-білімнің тереңдігі, береке-бірліктің жоғарылығы, ұлттық сана-сезімнің асқақтығы, саяси бағыт-бағдардың айқындығы, қоғамдық және діни имандылық ұстанымдарының нақтылығы қажет. Осындай іргелі шарттарға иек артқан, оны ұстанған ұлттың алар асуы, шығар биігі де зәулім болмақ.

«Оқу жұрты даярланып жеткендігін,
Жалпы оқуды қазақ міндет еткендігін,
Қазақ ұлы озат шығып кеткендігін,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

Талас қойып ынтымаққа кіргендігін,
Бір жолменен бір бағытқа жүргендігін,
Дос-дұшпаны кім екенін білгендігін,

Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

Жалқаулықты, бос жүрісті тастағанын,
Орынсызға дәулет мүлкін шашпағанын,
Керек жерде бойды балап қашпағанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

Әулие деп көрінгенге бас ұрмауын,
Дін деп қорқып ақиқатты жасырмауын,
Ешнәрсені өлшеуіне асырмауын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?».

Тәуелсіздіктің басты сипаты мемлекеттік істердің ұлттық мүдде тұрғысынан шешілуі, өз жерінің қазба байлығын халық игілігіне жаратуы десек, осынау кемелділікке жетудің жолдарына қатысты ғасыр басында-ақ Ғұмар келелі ойлар түйеді.

«Өз жерінен шыққан кенді өзі алғанын,
Әдемілеп айқұш - үйқұш жол салғанын,
Еуропаның өнерінен үлгі алғанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын,
Әрбір істе қазақ исі аңқығанын,
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?! [2, 128].

Қазақ рухын асқақтату, өзіндік ұлттық болмысын сақтау және әлемнің дамыған елдерінен үлгі алуға шақырған Ғұмар арманы барша Алаш орда қайраткерлерінің ел алдында өтеу ісіне деген парыз бен қарыз ұғымына адалдығын танытады.

Ғұмар Алаш автономиясы жарияланған тарихи кезеңде жазылған «Алашқа», «Алаш азаматтарына» деген өлеңдерінде халықты әлеуметтік белсенділік пен сергектікке, ел мен жерді қорғауда тұтастыққа шақырды.

«Ау, Алаш, көзіңді бүгін ашар күнің!
Қарманып ілгері аяқ басар күнің!
Шығарып бір жеңнен қол, бір жерден сөз,
Адымдап асқар белден асар күнің.
Теңізім, телегейім-қайран елім,
Кемерлеп толқын атып, тасар күнің!
Ақ күміс, қызыл алтын жиғаныңды,
Құрбан қып осы жолға шашар күнің!
Терезең теңгеріліп қатар тұрса,
Осы!-деп сонда жүрек басар күнің.
Ау, Алаш, заман жайын білеміз бе?
Құлаққа айтқан сөзді ілеміз бе?
Заманның ыңғайынша амал қылып,
Зырлаған желмаяға мінеміз бе?
Өнерлі, білімдінің қылған ісі
Майданда мұны байқап көреміз бе?
Күш қосып, құралданып бас қорғаудың
Жолына белді буып кіреміз бе?
Болмаса күнде бір ел қырғын тауып,
Жылаулап бастан-аяқ жүреміз бе?» («Алашқа»).

«Ақ жүрек азаматтар асқар күнің
Дұшпанды алдан байқап жасқар күнің;

Дұрыстық ел қосында еткен істі,
Қол соғып, қошеметтеп қостар күнің
Күш қосып, қол ұстасып сөз бекітіп,
Арадан алалықты тастар күнің!» («Алаш азаматтарына») [5, 146].

Қорыта айтқанда, қазақ баспасөзінің өсіп-өркендеуіне ерекше үлес қосқан Ғұмар Қараштың «Қазақ» басылымында жарияланған көсемсөздерінде қамтылған ділгір тақырыптар елдік мәселелерді тереңнен қозғауымен құнды. Ол ұлт керегі дегеннен бас кетсе де тартынуды білмеген Ғұмар Қараштың XX ғасыр басындағы отаншыл рухтағы Алаш көсемсөзінің айтулы өкілі болған тау тұлғасын жаңа бір қырынан танытады. Алаш перзенті «Аспандағы айқын нұр» деп ақын бағалаған «Қазақ» газеті елдік мәселелеріміздің намысын қайраған байрағы тұрғысынан бүгіндері де ұлт ұраншысы болатын басылымдарға үлгі-өнеге болып қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
- 2 Ғұмар Қараш. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
- 3 Тәжімұратов М. Шәңгерей. Жасампаздық өмірі. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002. – 336 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается публицистика видного общественного деятеля, одного из ярких представителей казахской литературы начала XX века Гумар Караша, опубликованная в газете «Казакх», сыгравшая историческую и ключевую роль в национальном пробуждении и идентичности казахов.

RESUME

In the article the author examines the publicist activity of a prominent public figure Gumar Karasha, one of the bright representatives of the Kazakh literature at the beginning of the XX-th century. The materials published about him in the newspaper “Kazakh” played a historical and key role in the national awakening and identity of the Kazakhs.

М.С. Жолшаева

Сулейман Демирел атындағы
университет,
ф.ғ.д., профессор

Қазақ тіліндегі қалып етістіктердің функционалды- семантикалық ерекшеліктері

Аннотация

Тілдік бірліктердің семантикалық қырын дұрыс тани білу: біріншіден, коммуникациядағы ақпарат алмасу үдерісінің сауатты әрі мақсатқа сай жүруін қамтамасыз етеді; екіншіден, белгілі бір дәрежеде сөйлеушінің тілді меңгеру деңгейінің де көрсеткіші бола алады; үшіншіден, сөздердің валенттілік сипатын білу сөйлеу мәдениетінің жоғары болуын және сауаттылығын қамтамасыз етеді; төртіншіден, олардың (тіл бірліктерінің) қолданыс заңдылықтарын тереңірек тануға жол ашады. Қазақ тіліндегі тілдік бірліктердің мағынасы, мағыналық потенциалы мен олардың қолданыстағы функционалды-мағыналық ерекшеліктері мақалада қалып етістіктер негізінде қарастырылды. Сонымен қатар, *отыр*, *тұр*, *жатыр*, *жүр* етістіктерінің бір семантикалық топта қаралуына негіз болатын формальды-грамматикалық белгілер мен әр етістіктің лексикалық мағынасының құрамы көрсетілді.

Түйін сөздер: қалып етістік, лексикалық мағына, грамматикалық мағына, номинативтік мағына, архисема, дифференциалды сема, формальды-грамматикалық белгі, лексика-семантикалық топ.

Қазақ тілінде етістік сөздер лексика-семантикалық мағынаға бай болып келуімен, сөз табы ретінде грамматикалық және лексика-грамматикалық категорияларының күрделілігімен, грамматикалық тұлғаларының қызметі және семантикалық қырларының алуан түрлі болуымен ерекшеленеді.

Лингвистикалық түсіндірме сөздікте қалып етістігі іс-әрекеттің жай-күйін, жағдайын, қалыбын білдіретін етістік ретінде анықталып, оларға *жатыр*, *жүр*, *отыр*, *тұр* лексемалары жатқызылған [1, 120]. Қазақ тілі граммати-касына қатысты еңбектердің барлығында дерлік қалып етістіктері деп осы төрт етістік танылған. Осы тұста бұл аталған етістіктерді бір топта қарауда оларға тән семантикалық, грамматикалық, функциялық ерекшеліктердің қайсының басшылыққа алынуын ашып көрсетудің маңызы зор. Олай дейтін себебіміз, егер семантикалық белгі негізге алынар болса, онда *жүр* етістігінің қалған үш етістікпен бір топта қаралуы көңілге қонымсыз. Мәселен, ғалым Ы.Маманов түбір етістіктердің мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтап бөлудің өте қиын екендігін, тіпті мүмкін

еместігін айта келе, дегенмен мағыналарындағы басты ерекшеліктеріне қарай төмендегідей сегіз топқа бөледі:

1. Ис-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер: *жазу, сызу, қазу, жұлу, көтеру, тазалау, кесу, шашу*, т.т.

2. Қозғалыс қимылын білдіретін етістіктер: *жүгіру, еңбектеу, домалау, жорғалау, өрмелеу, қозғалу, жылжу, қашу, жүзу*, т.т.

3. Қалып-күй процесін білдіретін етістіктер: *ауыру, ұйықтау, тұру, отыру, жату, тынығу, жүдеу, жабығу, арықтау, семіру*, т.т.

4. Көңіл күйін білдіретін етістіктер: *қайғыру, мұңаю, қуану, ренжу, күлу, жылау, ашулану, қызғану*, т.т.

5. Сапалық белгінің өзгеру процесін білдіретін етістіктер: *ұзару, қысқару, сарғаю, ағару, көбею, азаю, жұқару, қалыңдау*, т.т.

6. Еліктеу, бейнелеу етістіктері: *жымыңдау, қылмыңдау, пысылдау, ыңқылдау, гүрсілдеу, жылтылдау, бұртию, күржю*, т.т.

7. Туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер: *балалау, құлындау, қоздау, боталау, күшіктеу, жұмыртқалау*, т.т.

8. Субъективтік реңді етістіктер: *азсыну, көпсіну, кісімсу, ұлықсыну, білгішсіну* [2, 36]. Бұл етістіктің семантикалық топтарында *жүр* лексемасы қалып-күй етістіктерінің қатарында жоқ, олай болуы заңды да. Өйткені семантикалық жағынан *отыр, тұр, жатыр* қалыпты, қалып-күйді білдірсе, *жүр* сөзі қозғалыс мағынасын білдіреді.

Қазақ әдеби тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінде *жүр* сөзінің негізгі алты түрлі мағынасы көрсетілген: «1. *Адам, мал, аң, тағы басқалардың аяғын басу арқылы бір жерден екінші жерге жетуі, баруы.* 2. *Пойыз, мәшине, трактор т.б. техникалардың мотор күшімен орнынан қозғалып, ілгері қарай жүйткіп кетуі; қатынау.* 3. *Бір жаққа бет алу, жолға шығу, сапарға аттану, кету.* 4. *Механизм тетіктерінің іске қосылуы, жұмыс істеуі.* 5. *Карта, шахмат, дойбы т.б. ойындарда кезегі келгенде ойнау; тасын (фигурасын) қозғау.* 6. *Қозғалу, жылжу*» [3, 630]. Осындағы *жүр* сөзінің барлық дефинициясына оның бойындағы қозғалыс семасы негіз болған.

Тілтанымдағы етістік семантикасына қатысты еңбектермен таныса отырып, *жүр* етістігінің негізгі мағынасына қатысты ғалымдар пікірін үшке саралауға болады: 1) қалып етістігі деп тану; 2) қалып етістігінің қатарына қоспай, қозғалыс етістігі деп тану; 3) екі семантикалық топқа да тиесілі деп білу. Осы тұста қалып, қалып-күй етістіктерінің семантикасына кеңірек тоқталар болсақ, аталған етістіктер мағыналық жақтан қимылдың белгілі бір қалпын, оның статикалық сипатын көрсетеді. Сол себепті олар динамикалық сипатты танытатын қозғалыс етістіктеріне мағыналық жақтан қарама-қарсы қойылады. Сондықтан кейбір зерттеушілер, мәселен, К.Дүйсекова *жүр* етістігін қалған *отыр, тұр, жатыр* етістіктеріне қоспай, бөлек қарайды. Автор кеңістіктегі қалыпты білдіретін етістіктің әрқайсының денотаттық мағынасы категориалдық сема, архисема және дифференциалды семалардан тұратынын айта келе, қалып етістіктің категориалдық семасын «қалып, қозғалыссыздық» деп анықтайды [4, 6].

Төрт етістіктің лексикалық семантикасының құрылымына, архисемасы мен дифференциалды семаларына тоқталайық. Архисема (жалпылаушы) бірнеше сөзге ортақ сема саналады, сол негізде сөздерді лексика-семантикалық топтарға біріктіреді және бұл сема арқылы белгілі бір топтарды өзара бір-бірінен ажырататын қызмет те атқарады. *Жатыр, отыр, тұр* етістіктерінің архисемасы – заттың кеңістіктегі орналасу қалпы. Сонымен бірге М.Оразов сөздердің лексикалық мағынасының құрамында архисеманың біреу ғана болмайтындығына тоқталып, *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерін *қартай, жасар, үлкей, кішірей, аз, семір* сияқты сөздермен бір семантикалық топта қарап, ол топты қалып-сапа етістіктері деп атайды және оларға тән екі бірдей жалпылаушы сема бар деп көрсетеді: 1) заттардың не адамдардың белгілі дәрежедегі қалпын көрсету семасы; 2) қимылдың созылыңқылығын білдіретін сема [5, 185].

Ал бұл сөздерді бір-бірінен ерекшелендіріп, олардың жеке-дара қолданылуына негіз болатын дифференциалды (айырушы) семалар төменде көрсетілген: *жатыр* – заттың, дененің кеңістікте көлденеңінен орналасып, кеңістікті тұтасымен тірек етуі; *отыр* – кеңістікте адамның, басқа да жанды нәрсенің жалпы көлемінің бір бөлігін тіреу арқылы тігінен орналасу қалпы; *тұр* – кеңістікте адамның, басқа да жанды/жансыз нәрсенің қимылға қарсы қозғалыссыз, жалпы көлемінің ең аз бөлігін (аяғын, табанын және т.б.) тіреу арқылы тігінен орналасу қалпы. Осындағы үш қалып етістігінің архисемасына да, дифференциалды семаларына да негіз болатын ортақ сема, «статив» (қалып, қозғалыссыздық) ұғымы бар. Сондықтан мағыналық жағынан олар динамикалық сипатта болып келетін қозғалыс етістігіне қарсы қойылады. Жинақтап айтқанда, қалып етістіктері семантикалық жағынан амал-әрекеттің белгілі бір қалпын бейнелеп, оның статикалық сипатын көрсетеді. Ал *жүр* етістігіне статикалық күй емес, керісінше динамикалық сипат тән. Оған жоғарыда қазақ әдеби тілі сөздігінен келтірілген мысалдар толық дәлел бола алады.

Қалып етістігі қатарында қарастырылатын *жүр* сөзін М.Оразов екі номинативті мағынаға ие деп санайды. Ол жалпы етістіктердің полисемантикалық қасиетімен байланысты бір етістік екі не одан да көп лексика-семантикалық топтың аясында болуының таңқаларлық жайт еместігін айта келе, «бірақ олар номинативтік мағыналары жағынан бір ғана лексика-семантикалық топтың құрамына енеді» деп жазады [6, 26 б.]. Осындай пікір айта тұра, қалып етістіктерінің бірде қозғалу, бірде амал-әрекет етістіктері мағынасында қолданылатындығын және қалып етістіктерінің екі мағынасы да олардың номинативті мағыналары болып саналатындығын айтады. Ғалым қалып етістіктері жайында монографиясының келесі бір тұсында оларды сапа етістіктерімен бір лексика-семантикалық топта қарап, мынадай анықтама береді: «бұл топ қимыл-әрекетті білдірместен, қимылдың не заттың қалпын, қимылдық белгісінің бір дәрежеде болуын білдіреді» [6, 21]. Ал «Қазақ тілінің семантикасы» атты ғылыми монографиясында сема ұғымына түсінік бере келе, оны *жүр* етістігінің семантикалық құрылымын көрсету арқылы мысалмен дәйектеген тұсында былай деп жазады: «Бұл етістіктің лексикалық мағына құрамында, біздіңше, мынадай семалар бар:

- 1) қозғалу қимылы бар;
- 2) қозғалған заттың бір орнынан екінші орынға өткендігін білдіреді;
- 3) қозғалу жерде болады;
- 4) бағытсыз қозғалысты білдіреді;
- 5) қозғалыстың темпінің баяу (жүгіруге қарама-қарсы) болатындығын;

б) процестің созылыңқы болатындығын білдіру» [5, 179]. Ғалымның бұл сөздің бойынан анықтаған семалары – бәрі де қозғалыс әрекетімен байланысты. Яғни М.Оразов мұнда *жүр* етістігін қозғалыс етістігі деп таныған.

Төрт етістіктің семантикалық та, грамматикалық та жақтан басқа етістік топтарынан ерекшеленіп жататындығы анық. Ы.Маманов қалып етістіктерінің грамматикалық ерекшеліктеріне тоқтала келе, семантикалық жағынан былайша анықтайды: «Бұл төрт етістік адам мен жануарлардың, заттың белгілі бір қалпын немесе негізгі жағдайын (положение) көрсетеді. Барлық жүзеге асатын қимылды, амал-әрекетті іске асыратын жақ белгілі бір қалыпта, жағдайда орындайды. Мысалы, адам кез келген істі белгілі бір қалыпта отырып, жатып, тұрып не жүріп орындайды. Кейбір заттарға осы төрт жағдайдың бәрі де, ал енді біреулеріне тек бір бөлігі тән болуы мүмкін» [7, 192]. Ғалым ары қарай төрт етістіктің қалыптық мағынасынан басқа «мекен ету», «болу», «тіршілік ету», «келу» мағыналарының бар екендігін және оларды да негізгі мағыналардың қатарында қарайтындығын айтады. Қалып етістіктерінің семантикалық ерекшеліктері ретінде олардың басқа да мағыналарда қолданылуын жатқызуға болады. Дегенмен сол мағыналардың ішінде міндетті түрде бірі басым сипатта болады. Осы доминант мағына лексика-семантикалық топқа біріктіруде шешуші рөл атқаруы керек.

БІ. Мамановтың төрт етістікке қатысты осы анықтамасынан ғалымның екі нәрсені баса көрсеткендігін аңғаруға болады. Ол төрт етістіктің қалыпты (состояние) білдіретіндігі және оған қоса іс-әрекеттің белгілі бір жағдайда (положение) жүзеге асатындығы. Бұл екі өлшемді бір деп қарауға болмайды: алғашқы қалып мағынасында төрт етістік стативтік сипатта болса, екінші жағдайда медиалды сипатта болады. Соңғы өлшем бойынша (әрекеттің белгілі бір жағдайда жүзеге асуы) оларды бір топта қарауға болады дегенге біз де қосыламыз.

Ал формальды-грамматикалық белгілері бойынша төрт етістікті бір топта қарастыру міндетті түрде қажет. Алайда бұл семантикалық белгімен қатар тұрмауы тиіс. Өйткені бұл екеуі екі түрлі өлшем болып табылады. Төрт етістіктің функционалды-семантикалық ерекшелігіне олардың толымды етістік ретінде жетекшілік қызметте келуін, сондай-ақ, толымсыз етістік ретінде көмекшілік қызмет атқара алатындығын айтуға болады. Ал формальды-грамматикалық белгілері бойынша *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктері бірдей қасиетке ие болып келеді және сол қасиеттері арқылы лексикалық жүйедегі басқа етістіктерден ерекшеленеді. Ол грамматикалық ерекшеліктерге мыналар жатады:

1) аталған төрт етістік жіктік жалғауын тікелей қабылдайды. Мұндай ерекшелік, әдетте есім сөздерге тән, ал етістіктердің тікелей жіктелуі осы төрт сөздің ғана бойында бар қасиет. Мысалы: *мен отырмын, тұрмын, жүрмін, жатырмын; сен отырсың, тұрсың, жатырсың, жүрсің; сіз отырсыз, тұрсыз, жүрсіз, жатырсыз; ол отыр, тұр, жатыр, жүр; біз отырмыз, тұрмыз, жүрміз, жатырмыз;*

2) осы тұлғасында сөйлеу сәтінде, яғни осы шақта болып жатқан әрекетті білдіреді. Мысалы: *Жамба отынның жылт-жылт етіп, шаңырақтан лып етіп көзге шалынар ұшқыны әлі басыла қоймаған шеткі қараша үйден шыққан қойшы тас лақтырып, шашау шыққан саяқтарды қайырып жүр (К.Сегізбаев); Шет жақта құйрық жүні күнге шағылып, жалт-жұлт еткен үлкен қораз жүр (Қ.Жұмаділов).*

Тіл тарихымен айналысатын зерттеушілер мұның сырын төрт етістіктің де құрамында бар –ыр (-р) қосымшасымен байланыстырады. Н. А. Баскаков *тұр, жүр* етістіктерінің о бастағы аорист формасы *турыр, жүрір* деп көрсетеді, кейін –ыр көрсеткіші түсіп қалып, оның осы шақты білдіру мәні түбірінде сақталып қалғандығын айтады;

3) осы тұлғада төрт етістік те қимылдың процесс, жасалу үстіндегі әрекет түрінде өтіп жатқандығын бейнелейтін аспектуалды семантиканы да беруге қабілетті. Мысалы: *Шырқау биікте қара ноқаттай боп қыран қалықтап жүр (Қ.Жұмаділов).*

Осы көрсетілген үш формальды-грамматикалық белгі *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерінің бір топқа бірігуіне негіз болған. Дегенмен бұл таза семантикаға негізделген деп айту қиын. Ал семантикалық тұрғыда *отыр, тұр, жатыр* етістіктерінің бойында қозғалысқа қарама-қарсы қимылдың қалпын білдіретін сема басым болса, *жүр* етістігінде қалыптан гөрі қозғалыс семасы доминант сипатқа ие болып келеді. Бұл семантикалық ерекшеліктер олардың көмекшілік қызметіне де әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Словарь - Сөздік, 2002. – 304 б.
- 2 Маманов БІ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық түсіндірме сөздік. 6 том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
- 4 Дүйсекова К. Семантика глагола ориентированного положения в пространстве в казахском языке: автореф. ... канд. филолог. наук. – Алматы, 1996. - 28 с.
- 5 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. - 216 б.

-
- 6 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
7 Маманов Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. - 490 б.

РЕЗЮМЕ

Если в процессе коммуникации высока активность использования глаголов, то среди них особое место занимают глаголы состояния. В статье рассматриваются функционально-семантические особенности глаголов состояния казахского языка. В процессе указания измерителей, ставших основанием рассмотрения всех четырех глаголов в единой лексико-семантической группе, анализируются их грамматические, функциональные, семантические грани.

RESUME

The frequency of usage of verbs in the process of communication is very high; especially the Kazakh form verbs play an important role. The author discusses the functional and semantic peculiarities of form verbs. The semantic, grammatical and functional features of them are analyzed in the process of representing measures which served to consider four verbs in one lexical semantic group.

С.А. Ашимханова

Казакский национальный университет им. аль-Фараби, д.ф.н., профессор

А.П. Чехов в художественном мире Т. Уильямса

Аннотация

Драматургия Тенниси Уильямса вобрала в себя и переосмыслила многие художественные идеи, значимые для театра XX века в целом. Данная статья посвящена исследованию связи пьес Уильямса с русской театральной традицией. Весь художественный строй драматургии Тенниси Уильямса, основанный на интонационной полифонии и смысловой многослойности, раскрывающейся через широкое использование текстовых и внетекстовых символов, напрямую связывает театр Уильямса с театром Чехова, обуславливая особый психологизм его художественной манеры.

Ключевые слова: контекст драматургический, контекст театральный, национальная художественная традиция, американская драма, внутренний конфликт, бунт Бланш, трагическая судьба, бездуховность, непревзойденное художественное явление.

Специфику драматургии Тенниси Уильямса отмечали многие театроведы и литературоведы. Мы хотим затронуть в нашей статье лишь одну проблему, связанную с творческим стилем американского драматурга, а именно проблему влияния драматургии А.П.Чехова на творчество Тенниси Уильямса и наша задача – показать, как отразилось влияние чеховских пьес на творческом пути Уильямса.

Тенниси Уильямс – уникальный драматург своей страны и своего времени, стал еще при жизни легендой. Весь свой творческий век он стремился к экспериментам – увлекался экспрессионизмом, широко использовал символы в своих текстах. Определил путь развития всего драматургического направления в литературе США XX века. В своем творчестве Уильямс блестяще представил великие образы западной культуры.

«Трамвай «Желание» Т. Уильямса (1947) – контаминация иронически бытового (такой трамвай действительно существовал) и трагически-возвышенного, ибо конечный маршрут трамвая – Елисейские поля (Элизиум). Нелишне вспомнить, что поместье, которого лишилась Бланш Дюбуа, называлось Belle Reve. В пьесе создается поначалу впечатление, что это какая-то сложная метафора, а потом оказалось, что так называется один район в Новом Орлеане, где живет Стэнли Ковальский с женой Стеллой, а ее сестра Бланш, к ним едущая,

садится в трамвай, на котором поименована конечная станция маршрута.

В своих «Мемуарах» Тенниси Уильямс пишет, что летом 1934 года он «влюбился в Чехова, в его рассказы ... Это он научил меня художественной восприимчивости – я тогда почувствовал влечение к литературе... <...> ... в моем литературном становлении, более всех я обязан Чехову» [1, 40, 41]. Погружаясь в письма Чехова, Тенниси находил сходство между Таганрогом и Сент-Луисом, городом своего детства. Уильямс находил общность с Петей Трофимовым: «Изгнан из университета, дурно одет, смешной идеалист, вечный студент и вечный юноша; мечтатель-маргинал, стремящийся осуществить свои мечты» [2, 51].

Близость к Чехову у Уильямса проявляется в тончайшей психологической разработке характеров, глубоком обосновании действий и поступков персонажей, создании поэтической атмосферы. Несчастья и гибель любимых героев и героинь Уильямса происходят вследствие их духовности, отчего их с легкостью сметает грубая материальная сила. И это не только конвульсии старого Юга, но и настоящее. Конец вишневого сада А.П.Чехова также знаменует гибель утонченной культуры. Самая известная пьеса «Трамвай «Желание» пронизана сочувствием героям, гибнущим в чуждом окружении. Пьеса принесла Тенниси Уильямсу международную известность, удостоена высшей литературной награды США – Пулитцеровской премии, и за драматургом упрочилась репутация авангардиста. В критических статьях пьесу часто отмечали словами «нервная», «жестокая», «грохочущая», с «мятущимися» персонажами. И тому есть объяснение. История душевного и нравственного распада и подступающего безумия центрального персонажа пьесы Бланш Дюбуа есть история духовного и физического вырождения плантаторства, крушения благородных обычаев и верований американцев Юга.

Место действия пьесы «Трамвай «Желание» – убогая окраина Нового Орлеана; в самой атмосфере этого места, по ремарке Т. Уильямса, ощущается что-то «пропащее, порченное». Именно сюда трамвай с символическим названием «Желание» привозит Бланш Дюбуа после длительной цепи неудач, невзгод, компромиссов и утраты родового гнезда. Бланш надеется обрести покой или получить хотя бы временное убежище – устроить себе передышку у сестры Стеллы и её мужа Стэнли Ковальского.

Бланш прибывает к Ковальским в элегантном белом костюме, в белых перчатках и шляпе – словно её ждут на коктейль или на чашку чая светские знакомые из аристократического района. Она так потрясена убожеством жилья сестры, что не может скрыть разочарования. Нервы её давно уже на пределе – Бланш то и дело прикладывает к бутылке виски.

За те десять лет, что Стелла живёт отдельно, Бланш многое пережила: умерли родители, пришлось продать их большой, но заложенный-перезаложенный дом, его ещё называли «Мечтой». Стелла сочувствует сестре, а вот её муж Стэнли встречает новую родственницу в штыки. Стэнли – антипод Бланш: если та своим видом напоминает хрупкую бабочку-однодневку, то Стэнли Ковальский – человек-обезьяна, со спящей душой и примитивными запросами. Он «ест, как животное, ходит, как животное, изъясняется, как животное... ему нечем козырнуть перед людьми, кроме грубой силы». Символично его первое появление на сцене с куском мяса в обёрточной бумаге, насквозь пропитанной кровью. Витальный, грубый, чувственный, привыкший во всем себя улаживать, Стэнли похож на пещерного человека, принёсшего подруге добычу.

Подозрительный ко всему чужеродному, Стэнли не верит рассказу Бланш о неотвратимости продажи «Мечты» за долги, считает, что та присвоила себе все деньги, купив на них дорогих туалетов. Бланш остро ощущает в нем врага, но старается смириться, не подавать вида, что его раскусила, особенно узнав о беременности Стеллы.

В доме Ковальских Бланш знакомится с Митчем, слесарем-инструментальщиком, тихим, спокойным человеком, живущим вдвоём с больной матерью. Митч, чьё сердце не

так огрубело, как у его друга Стэнли, очарован Бланш. Ему нравится её хрупкость, беззащитность, нравится, что она так не похожа на людей из его окружения, что преподаёт литературу, знает музыку, французский язык.

Тем временем Стэнли настороженно приглядывается к Бланш, напоминая зверя, готовящегося к прыжку. Подслушав однажды неллицеприятное мнение о себе, высказанное Бланш в разговоре с сестрой, узнав, что она считает его жалким неучем, почти животным и советует Стелле уйти от него, он затаивает зло. А таких, как Стэнли, лучше не задевать – они жалости не знают. Боясь влияния Бланш на жену, он начинает наводить справки о её прошлом, и оно оказывается далеко не безупречным. После смерти родителей и самоубийства любимого мужа, невольной виновницей которого она стала, Бланш искала утешения во многих постелях, о чем Стэнли и рассказал заезжий коммивояжёр, тоже какое-то время пользовавшийся ее милостями.

Наступает день рождения Бланш. Она пригласила к ужину Митча, который незадолго до этого практически сделал ей предложение. Бланш весело распевает, принимая ванну, а тем временем в комнате Стэнли не без ехидства объявляет жене, что Митч не придет, – ему, наконец, открыли глаза на эту потаскуху. И сделал это он сам, Стэнли, рассказав, чем она занималась в родном городе – в каких постелях только не перебивалась! Стелла потрясена жестокостью мужа: брак с Митчем был бы спасением для сестры. Выйдя из ванной и принарядившись, Бланш недоумевает: где же Митч? Пробует звонить ему домой, но тот не подходит к телефону. Не понимая, в чем дело, Бланш, тем не менее, готовится к худшему, а тут еще Стэнли злорадно преподносит ей «подарок» ко дню рождения – обратный билет до Лорела, города, откуда она приехала. Видя смятение и ужас на лице сестры, Стелла горячо сопереживает ей; от всех этих потрясений у нее начинаются преждевременные роды.

У Митча и Бланш происходит последний разговор – рабочий приходит к женщине, когда та осталась одна в квартире: Ковальский повез жену в больницу. Уязвленный в лучших чувствах, Митч безжалостно говорит Бланш, что, наконец, раскусил ее. И возраст у нее не тот, что она называла, – недаром все норовила встречаться с ним, вечером, где-нибудь в полутьме, и не такая уж она недотрога, какую из себя строила, и – он сам наводил справки, и все, что рассказал Стэнли, подтвердилось.

Бланш ничего не отрицает: да, она путалась, с кем попало, и нет им числа. После гибели мужа ей казалось, что ласки чужих людей могут как-то успокоить ее опустошенную душу. В панике металась она от одного к другому – в поисках опоры. А встретив его, Митча, возблагодарила Бога, что ей послали, наконец, надежное прибежище. «Клянусь, Митч, – говорит Бланш, – что в сердце своем я ни разу не солгала вам». Но Митч не настолько духовно высок, чтобы понять и принять слова Бланш. Он начинает неуклюже приставать к ней, следуя извечной мужской логике: если можно с другими, то почему не со мной? Оскорбленная Бланш прогоняет его.

Когда Стэнли возвращается из больницы, Бланш уже успела основательно приложиться к бутылке. Мысли ее рассеяны, она не вполне в себе – ей все кажется, что вот-вот должен появиться знакомый миллионер и увезти ее на море. Стэнли поначалу добродушен – у Стеллы к утру должен родиться малыш, все идет хорошо, но когда Бланш, мучительно пытающаяся сохранить остатки достоинства, сообщает, что Митч приходил к ней с корзиной роз просить прощения, он взрывается. Да кто она такая, чтобы дарить ей розы и приглашать в круизы? Врет она все! Нет ни роз, ни миллионера. Единственное, на что она еще годится, – это на то, чтобы разок переспать с ней. Понимая, что дело принимает опасный оборот, Бланш пытается бежать, но Стэнли перехватывает ее у дверей и несет ее в спальню. После всего случившегося у Бланш помутился рассудок. Вернувшись из больницы Стелла под давлением мужа решает поместить сестру в больницу. Поверить кошмару о насилии она просто не может, – как же ей тогда жить со Стэнли? Бланш думает, что за ней приедет ее друг и повезет ее отдыхать, но, увидев врача

и сестру, пугается. Мягкость врача – отношение, от которого она уже отвыкла, – все же успокаивает ее, и она покорно идет за ним со словами: «Не важно, кто вы такой ... я всю жизнь зависела от доброты первого встречного».

Теннеси Уильямс, как и Чехов, знает, что красота обречена на гибель, этой красоте не возродиться, как никогда уже не зацветет вырубленный вишневым сад. Об этой обреченной красоте нельзя не печалиться, какие бы великолепные перспективы ни маячили впереди. Отсюда – горечь Лопехина, изживающего ее в дикой пляске. Отсюда – слезы Стеллы.

Теннеси Уильямс всегда шел только своей дорогой, и если даже возникают аналогии с Чеховым, то причина в том, что исторические коллизии, свидетелем, летописцем и аналитиком которых стал Чехов, имеет много общего с тем, что происходило на американском Юге после окончания Гражданской войны. Разорение некогда богатейших плантаций, распад и гибель некогда могучих семейных кланов, приход новых хозяев в той или иной степени сходны с процессами, происходящими в России на рубеже веков, которые наблюдал Чехов. Беззащитность и в то же время цепляние, порой жалкое, за невозвратное прошлое. Именно эти черты роднят Уильямса и Чехова.

Бесчисленные, не без охоты даваемые интервью, нескончаемые газетные и журнальные статьи и книги, начиная с воспоминаний матери драматурга и друзей [3] и кончая историями с заманчивыми названиями: «Теннеси Уильямс – бунтующий пуританин» и «Сломанный мир Теннеси Уильямса» – и, наконец, его собственные пьесы, в которых без труда угадывается автобиографичность («Стеклянный зверинец», 1945). Эта пьеса принесла художнику заслуженный первый успех, признание. Прототипом семьи Уингфилдов стала собственная семья Теннеси: вспыльчивая и деспотичная мать, сестра Роуз, страдавшая психическим заболеванием и он, сын и брат от которого многого ожидали. Теннеси Уильямс никогда не ладил со своей матерью и очень любил свою сестру, что и отражено в пьесе. Аманда Уингфилд всегда хочет заставить сына Тома делать только то, что нужно семье. Все это имеет точки соприкосновения с историей взаимоотношений Аркадиной и ее сына Константина Треплева в пьесе А.П. Чехова «Чайка». Деспотичные матери Аманда и Аркадина не понимают и не хотят понять своих сыновей. Перед нами две сходные ситуации, два противоречивых материнских характера, две проблемы сложных взаимоотношений матери и сына.

Драматург не раз говорил, что пишет, не считаясь с чужими мнениями и вкусами, что готов защищать неприкасаемость художника со страстью Дон Кихота. В потоке печатных и звучащих слов, сказанных о Теннеси Уильямсе, можно усмотреть главное – *преданность*. *Преданность* работе, преданность искусству и тонкое понимание его. «Жизнь, которую я вел до того, как ко мне пришел большой успех, привела к стойкости, я отчаянно карабкался вверх по отвесной скале, обламывая ногти, и если мне удавалось забраться, хоть на дюйм выше, чем я был вчера, изо всех сил вцеплялся в камень голыми руками, и все же это была хорошая жизнь, ибо именно на такую и рассчитан человеческий организм» [4, 178].

Потребовалось время, чтобы упаднические мотивы нервного и неровного творчества Теннеси Уильямса перестали заслонять от нас его неустанные поиски истины, человечности и красоты. И если драматург искал их порой там, где фальшь и уродство, то причины этого не только в фактах его личной биографии, но и в проблемах того социально-исторического среза времени, в которое драматургу выпало жить.

«Что же действительно нужно художнику? Всепоглощающий интерес к людям, а еще – известная доля сострадания и убежденность, ибо именно они поначалу и послужили толчком к тому, чтобы перевести жизненный опыт на язык красок, музыки, или движения, поэзии, или прозы ...» [4, 182], – написал Теннеси Уильямс в 1947 г. после шумного успеха «Стеклянного зверинца», когда, по словам драматурга, его «внезапно ... вытолкнули в знаменитости» [5, 178].

Героиня «Трамвай «Желание» ищет последнее прибежище в доме своей сестры Стеллы, вышедшей замуж за простого трудягу. Стелла сбежала из родного дома еще совсем девчонкой, вступив в брак с американцем польского происхождения Стэнли Ковальским. Этот «полячишка», как презрительно называет его Бланш, кажется, с самого детства впитал в себя все то, что чуждо человеку. Ему, здоровому и сильному физически, грубому и беспринципному, и в голову не приходит, где люди мягки, чувствительны и незащищены. Разглядев незащищенность Бланш, «примитивный полячишка» не сумел увидеть ее чистой нравственной натуры. Обнаружить свою слабость – значит погибнуть. Бланш дала Стэнли эту возможность, и он, ни минуты не раздумывая, воспользовался ею.

Драматург подчеркивает примитивность противника Бланш. Стэнли далек от мира искусства, музыки и поэзии. Он не способен понять утонченного юмора Бланш. Сильный Стэнли интересуется Уильямсом только в сопоставлении со слабой Бланш. Ей, изломанной, опустошенной и опустившейся, импонирует его цельный характер, грубая мужская сила и одновременно вызывает отвращение полное бескультурье. Она понимает, что слишком чувствительна, чтобы выжить в его грубом и бесчувственном обществе, осознает свою неизбежную гибель. «Да, этот мужчина не из тех, для кого цветет жасмин. Но, пожалуй, именно это и нужно подмешать к нашей крови теперь, когда у нас нет «Мечты», иначе нам не выжить» (3, Scene Two), – замечает Бланш в один из первых дней, проведенных у сестры. Потеря «Мечты», фамильного поместья, единственного, что у нее осталось после утраты всех родных и близких; самоубийство любимого мужа, не вынесшего несправедливой жизни; в конце концов, осознание своей слабости и неприспособленности. Не достаточно ли причин, чтобы сбежать в придуманный мир, пусть фальшивый, но не такой беспощадный, как реальность, где для Бланш нет места. Ей действительно *страшно, так страшно*. Бланш говорит сестре: «Ни твердости, ни особой самостоятельности за мной никогда не водилось. А слабым приходится искать расположения сильных. А попробуй найти поддержку, если не обратишь на себя внимания, не будешь приметен. Вот слабым и остается мерцать и светиться, ... вот и набрасываешь бумажный фонарик на электрическую лампочку. Мне страшно, так страшно».

Стоит ли осуждать ту мисс Дюбуа, которая жила в отеле «Фламинго». Она искала поддержку у «сильных» нефтяных королей, многих из которых сама же и придумала, которая находила приют под крышей лжи и обмана в стенах фальшивого благополучия.

Случай Бланш типичен. Казалось бы, что не может быть иначе, если живешь по законам джунглей. Стелла примирилась с этими законами, спрятавшись за спиной мужа. Однако Бланш, порой жалкая и смешная, как-то пытается отстаивать свое место под солнцем. Стэнли, безраздельно властвуя в своих владениях, – двухкомнатной квартире, упивается своей ролью узурпатора. И все-таки Бланш внесла беспорядок в его примитивно устойчивый мирок, и ему хочется поскорее освободиться от ее присутствия: «Уедет эта, родишь маленького, и все, все наладится. Снова заживем, душа в душу, и все у нас пойдет по-прежнему, как бывало. Помнишь?» (3, Scene Eight), – говорит он Стелле. А как это по-прежнему? Жизнь в городе, где единственное развлечение – игра в покер, за которой произносится немереное количество брани и выпивается такое же количество пива. Хибара из двух комнат, в которой негде повернуться. Удушающая атмосфера бескультурья и пошлости, где нет места женщине.

Но ушла Бланш Дюбуа, ушла ли она со сцены? Каждый день мы видим ее в толпе прохожих, на остановке, в парке на скамье. Мы можем увидеть ее в Париже или Неаполе, в метро или театре. По прочтении пьесы «Трамвай «Желание» возникает вопрос: а стояла игра свеч? Пройти череду страшных испытаний, выжить вопреки всякой логике в суровом климате жизни, чтобы быть после всего заточенной в психиатрической больнице?

«Бланш – призрак, все вокруг нее умерли, а она выжила, хотя выживать ей ни к чему. За свою силу и жизнестойкость она расплачивается сполна. Она тень и уйдет в царство

теней. Она будет жить, не имея возможности участвовать в подлинной жизни» [6, 51], – утверждает один из исследователей. Столь жестокий приговор, вынесенный Бланш, видится слишком прямолинейным, так как в этом случае, видимо, должен утвердиться в своей жизнестойкости ее антагонист Стэнли Ковальский. Но так быть не должно. И не таков замысел пьесы. Т. Уильямс оставляет проблему открытой: сюжетный итог пьесы не равен в данном случае итогу идейному.

Для Т. Уильямса очень характерно – ставить вопросы и не давать на них ответы. Ответ должен искать читатель (зритель) и прежде всего потому, что «Трамвай «Желание» полная пронзительного психологизма не может оставить его равнодушным.

Теннеси Уильямс и по сей день остается одним из самых востребованных, театральных авторов. На сцене кипят страсти: любовь и ненависть, предательство и благородство, одиночество человека в равнодушном обществе, стремление укрыться от жестокой жизни в выдуманном мире, недолговечность и хрупкость красоты, отсутствие взаимопонимания у людей, порой самых близких.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Williams T. Memories. - N.Y., 1975. P. 40, 41.
- 2 Spoto D. The Kindness of Strangers. The Life of Tennessee Williams. - N.Y., 1985. P. 51.
- 3 Maxwell, D. T. Williams and friends. Cleveland. - New York, 1965.
- 4 Уильямс Т. Трамвай «Успех» / Пер. с англ. С. Митиной // Писатели США о литературе: В 2 т. Т. 2. – М.: Прогресс, 1982.
- 5 Williams, Tennessee. A Street Named Desire. - New York, 1959.
- 6 Смирнов Б.А. Орфеи не возвращаются из ада (Проблематика и поэтика драматургии Теннесси Уильямса) // Вопросы зарубежной литературы и искусства: Сб. 3./ Отв. ред. Б.В. Павловский. – Свердловск, 1974.

ТҮЙІН

Мақалада АҚШ әдебиетінің өкілі, белгілі де белсенді драматургі, өнердің биік жұлдызы Теннеси Уильямстың «Трамвай «Желание» пьесасына талдау жүргізіледі. Драматургтің атақты пьесасы орыс әдебиетінің өкілі А.П.Чеховпен салыстырмалы түрде қарастырылады. Орыс әріптесі сияқты, Теннеси шығармасында қуаныш пен қайғы қасіретті қатар тартқан, жаны жаралы құдыретті жанның терең де шексіз бейнесін сомдауы американың мәдени өміріндегі елеулі құбылыс деп бағалаймыз.

RESUME

The article “A. P. Chekhov in the artistic world of T. Williams’ drama” is devoted to the little theme in T. Williams’ play A Streetcar named Desire. The playwright shows that T. Williams is the singer of the American national life, the chronicle’s writer of his own time – the XXth century, independently of the problems he raises, the epochs he applies. T. Williams’ plays set a model of creative mastery of Chekhov’s theatre.

A Streetcar named Desire by T. Williams is one of the most remarkable plays of our time. It is full of sympathy to people perishing in hostile surrounding. It created an immortal woman (Blanche Dubois), the haggard and fragile southern beauty whose pathetic last grasp at happiness is cruelly destroyed. However, the plot’s result of the play is not equal to its meaning. It’s typical for T. Williams to put questions. The reader must find answers himself.

Аннотация

Мақалада XVI-XVII ғасырлардағы Жапон поэзиясының көрнекті өкілдерінің қазақ тіліне аударылған өлеңдері қарастырылады. Аудармашының өлеңді тәржімалау барысында қолданған тәсілдері айқындалып, көркем мәтінде эстетикалық қызмет атқаратын көркемдік құралдарға назар аударылады. Түпнұсқа мазмұнының экспрессиялық-эмоциялық көңіл-күйінің берілу әдістері мысалдармен айқындалады.

Түйін сөздер: поэзия, танка, хокку, ырғақ, интонация, поэтика, аударма, бейнелілік, эстетика.

Л.Н. Дәуренбекова

Назарбаев университеті,
ф.ғ.к., доцент

Б.Д. Керімбекова

Сулейман Демирел атындағы
университет, ф.ғ.к., доцент

Жапон поэзиясындағы танка, хокку жанрын қазақ тіліне аудару үлгілері

Өзіндік пішінімен, дәстүрімен ерекшеленетін жапон поэзиясының асыл қазынасына айналған Ариварано Нарихираның лирикалық өлеңдерін, ежелгі және жапон жырларының жинағы «Кокинсю» антологиясын құрастырушы ақындар: Ки-но Цураюки, Ки-но Томоно-ри, Осикоти-но Мицунэ, Мибу-но Тадаминэ, орта ғасырдағы жапон ақындары ұстаз тұтқан атақты Сайгё жапон поэзиясындағы танкадан кейінгі, үш жолдан ғана тұратын хокку жанрының көрнекті өкілдері: Фудзивара Садайэ, Мацуо Басё, Еса Бусон, Кобояси Исса, Масаока Сики өлеңдері аудармашы Жанат Әскербекқызының «Сакура гүлдегенде» [1] атты аударма жинағына енгізіліпті.

Сакура – Жапон халқының символы деуге болады. Сакурамен бірге өмір гүлденеді, жаңарады деген ұғым қалыптасқан. Ай күнтізбесі бойынша көкек айында Жапондықтар Құдайлардың құрметіне «Ясурай» мерекесін тойлаған. Адамдар сакура арқылы ясурайбананың гүлдеуіне қарап өздерінің тағдырларын, болашақтарын болжаған. Бір сөзбен айтқанда, ол – «Өмір ағашы» [2]. Демек, көктемгі табиғаттың әдемілігіне елітіп, әсемдігіне тамсанған жапон ақындары өз сезімдерін, көңіл-күйлерін жыл мезгілдерімен ұштастыра өрнектеген. Өлеңдері хокку, танка үлгісінде қысқа жазылса да, мағыналары терең сыршыл болып келеді. Әрине, тәржіма барысында поэзиялық туындының өзіндік өлшемдерін сақтай отырып, бес, үш жолға сыйғызылған жапон поэзиясына тән образдылықты сақтау қиын-ақ. Десек те, аудармашы көркемдік әсер қалыптастыруға, ырғақ пен өлең өлшемдерін барынша сақтауға тырысқандығы байқалады.

Ж.Әскербекқызы өлеңді тәржімалау барысында әр жолды сөзбе-сөз аударып сірестіріп қоймай,

көркемдік ерекшелігін, поэтикалық құрылымын бұлжытпай беретін сөздердің баламасын, ұғымдарды орыс тіліндегі нұсқаға сай береді. Аударма сапасын бағамдау үшін, бірнеше мысалдар келтіре кетейік. Өлеңдерінде ішкі жан әлеміндегі тебіреністерді, арпалыстарды шынайы бейнелейтін Ки-но Томоно-ридің аудармаларына назар аударайық:

Проходят годы, но любовь
Не угасает в сердце.
И лишь ноголит на руков,
От слез номокшит
Ложится белый иней [3, 34]

Аудармасы:

Жылдар өтеді, махаббат өшпейді
Жүректі сыздатқан.
Түндерде жасымды төгілтіп жаттым-ау!
Төгілген көз жасы –
Секілді шөп басын көмкерген ақ қырау [1, 15].

Байқап отырғанымыздай, аудармашы орыс тіліндегі нұсқаға сай баламалы поэтикалық тіркестермен әсем үйлестіреді. Көз жасын жәй ғана «ақ қырау» емес, «шөп басын көмкерген» деп нақтылы теңеумен әсерлі жеткізеді. Тіпті, шашауын шығармай сезімді, құштарлықты бес тармақтан тұратын танка үлгісіне сыйғызады. Бұл аудармашының шеберлігі. «Танка» үлгісі дұрыс сақталғандығына аталған автордың келесі өлеңі дәлел.

На листья бамбука
Уж лег холодный иней.
Но холодный еще –
Руков мой, -
Когда я сплю один [3, 21].

Аударма:

Бамбуктың жапырағын
Ақ қырау жауыпты.
Сұп-суық одан да қолдарым.
Жападан жалғыз түн
Не деген қауіпті! [1, 25].

Мұндағы басты ой орыс тіліндегі нұсқаға қарағанда қазақ тіліндегі аудармада әсерлі де, анық айтылады. Демек, аудармашы өзіндік түйсігіне сүйене отырып, жапон ақынының ішкі әлеміндегі арпалысты түсініп, дәл беріп отыр.

Жапон әдебиетіндегі әрі лирик ақын, әрі поэзия теоретигі ретінде танылған Мибу-но Тадаминэнің өлеңінің аударылуына назар аударайық:

Все говорят:
Весна пришла.
Я утром гору Есино
Окинул взглядом
Уже затянута
Весен [3, 28]

Аудармасы:

Бәрі айтады:
Көктем келді деп,
Таңертең Есино тауына қараймын,
Ол дағы көгілдір сағымға
Оранған мөлдіреп... [1, 31].

Аудармашы автордың айтпақ болған түпкі ойын көмескілендірмей, поэзия тілімен бейнелі береді. Оқырманның эмоциясына ерекше әсер ету үшін көркем мәтінде

эстетикалық қызмет атқаратын көркемдік құралдарды сәтімен қолданып, табиғат құбылыстарын образды тіркестермен әсерлі жеткізеді. Аударманы оқығанда қарапайым ғана орыс тіліндегідей емес, сөздерді кестелендіріп, өрнектеп барып өлеңге жан бітіре салғандай әсер аласың. Бұл Ж. Әскербекқызының аудармашылық стиліне тән нәрсе. Өзі ақын болса да, аударманы қазақтың қара өлеңіне айналдырмай, түпнұсқа мейлі бес жол болсын, мейлі үш жол болсын қазақ тілінде де дәл солай жол санын сақтап отырған. Қай аударманы алып қарасақ та оқырманды эстетикалық әсерге бөлейтін, тепе-теңдікке қол жеткізіледі. Әсіресе, аудармашы жеке сөздердің баламасын сәтімен тауып, дәл қиыстырады. Бұл хокку жанрында жазылған өлеңдерде анық байқалады. Мацуо Басё суреттейтін әр мезгілдің табиғат көріністерін нәп-нәзік етіп көз алдымызға әкеледі. Жолма-жол салыстырып көрейік:

Бабочки полет	Көбелек қанаты
Будить тихую поляну	Оятшы, оянсын алаңқай,
В солнечных лучах.	Күнді іздеп таусылған тағаты.

Келесі өлеңінде:

Как быстро летит луна!	Аспанда ай жүгірді!
На неподвижных ветках	Қыбырсыз қалғыған бұтаққа
Повисли капли дождя.	Жанбырдың тамшысы ілінді.

деп, аудармашы өлеңнің мазмұнын қалпында жеткізуді мақсат тұтқан. Жапон поэзиясының үш тармақтан тұратын хокку үлгісінің заңдылығынан алшақтамай, түпнұсқамен пара-пар аударған.

Танка үлгісінде ірі поэтикалық өлеңдер жазған тақуа ақындардың бірі - Сайге. «Ақын өлеңдері тақырыптық, мазмұндық тұрғыдан сан алуан. Табиғатқа деген құштарлық, адамдарға деген сағыныш, жыл мезгілі мен мезеттерінің көрінісі өзіндік өрнекпен өріліп, тылсым бір әлемге бастайды» [1, 33].

Какую радость
Мне принесла в сновиденье
Встреча с тобою!
Но после еще грустнее
Тебя вспоминать наяву [3, 38].

Лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі оқырманның қабылдауына да әсер етері даусыз. Бұл өлеңнің аудармасына зер салайық:

Қандай керемет!
Түсім маған сыйлады
Кездесуді сенімен!
Бірақ...сосын өнімде
Қайғы жұтып егілем [3, 36].

Аудармашы түстегі махаббатпен қауышу сезімін түпнұсқаға дәл суреттейді. Лирикалық кейіпкердің басындағы түрлі сезімді, жан тербелісін ұтымды бейнелеген.

Встретились снова...
Но ведет к тебе лишь один
Путь сновидений.
Пробуждение - разлука
О, если б не просыпаться! [3, 51].

Аудармасы:

Қауыштық қайта...
Саған барар жалғыз соқпақ – түс көру.
Ояну – азап,
Қандай ғажап
Оянбастан түске ену! [1, 48].

Байқап отырғанымыздай, өлеңнің поэтикалық құндылығын беріп тұрған, ырғақ пен интонацияның қуаты да сәйкес келіп тұр.

Хайку жанрының шебері Масока Сикидің қысқа да, нұсқа жазылған өлеңдерінің эстетикалық сипаты мен көркемдік мазмұны өте терең болып келеді. Ақын өмір құбылысын кейіптеу арқылы береді. Буддаға иілген бұлт көрінісі арқылы автор дінге бас ұрған халықты бейнелейді.

Весенний день.
Облака лежат на коленях
Большого Будды [3, 58].

Аудармасы:

Көктем күні. Аспан жүзі ашылды.
Алып Будда тізесіне
Бұлттар келіп бас ұрды [2, 52].

Ж.Әскербекқызы қарапайым ғана берілген өлең жолдарына сән беріп, автордың көңіл-күйін, айтпақ болған ойдың желісін терең түсініп, ерекше нақышпен келтіреді. Мәселен:

В руке - ветка сливы.
Я поздравляю людей
С Новым Годом [3, 62]

Бұл жолдарды жолма-жол аударсақ:

Қолымда өрік ағашының бұтағы,
мен адамдарды құттықтаймын,
жаңа жылымен.

Дәл осылай тәржімаласақ, өлеңнің эстетикалық-көркемдік қуаты әлсіз болар еді. Ал, бұл жолдарды аудармашы ерекше пафоспен келтіріп, автордың көңіл-күйін ұтымды берген.

Қолымда – өрік ағашының бұтағы
Менің көңілім адамдарды жаңа жылмен
Құттықтауды биік мұрат тұтады [3, 63].

Масока Сики негізінен табиғат арқылы адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлайды. Мәселен:

Аптап ыстық бұл қандай!
Бұлдыр санам жаңылды ма –
Күн күркіреп тұрғандай [1, 64].

Аривара-но Нарихираның махаббат лирикасы – сәттік таныстықтың сүйіспеншілікке айналуын, махаббаттың азабы мен қуанышын, ұзақ күтулер мен сағынышты кездесулерді, табысу мен ажырасуды, үміт пен күдікті сыршылдықпен тебірене толғаған лирикалық күнделік сырлары тәріздес [1, 107]. Оның сезім дүниесі мен көңіл-күйін, ішкі ойы мен жүрек сырын терең түсінген аудармашының аудармасы ешбір кібірткісіз тартымды оқылады.

вновь и вновь хочу спросить,
Меня ты любишь ли?
А дождь,
Что знает все,
Лишь льет сильнее... [3, 62].

Аудармасы:

Қайта-қайта сұрай бергім келеді:
Сүйемісің сен мені?
Бәрін білер мына жаңбыр не деді?
Бар болғаны
Нөсерледі, селдеді [1, 69].

А. Нарихира сарыны VIII ғасырдағы жапон поэзиясында «ең көрнекті махаббат жыршысы» атанған Отомо-но Якомотидың өлеңдерінен де байқалады.

Как гуси дикие, что вольной чередой
Несутся с криком выше облаков,
Ты далека было...
Чтоб встретиться с тобой,
Как долго я блуждал, пока пришел! [3, 66].

Аудармасы:

Қараша қаздай...аспандай ұшып,
Қаңқылы бұлттан әрі асқан,
Сен алыс кеттің...
Кездескім келіп өзіңмен
Жеткенше ұзақ адасқам... [1, 71].

Жалпы, Ж.Әскербекқызы аудармаларының сипаты халық дүниетанымына тән болып келеді. Оқырманның көз алдына «қараша қаз», «биік шынар», «алабажақ өрнек», «қыраумен көмкерілген шөп», «кесілген шөрке», «мәжнұнтал», «жамылғы», «ұлпа», «бұрқак», «жазира дала», «жаратқан», «көкорай шалғын», «көк сағым», «бас ұру», «күбі», «ымырт үйірілгенде» т.б. образдары тізбектеле береді. Аудармашы бейнелі сөздерді кеңінен қолданып, шығарманың көркемдік-эстетикалық қуатын арттырған.

Өлеңдердегі мағынасын арттырып, көркемдік дарытып тұрған жолдарға назар салсақ:

«Снег выпал, И на всех деревьях» – «Қар жауды...Бар ағаш Ақ қардан жамылғы жамылған».

«И лунный лик холодным» – «Ай сәулесі тым салқын боп сөнгендей».

«Цветы увяли. Сыплются, падают семена, Как будто слезы» – «Гүл біткен солыпты. Дәнегін амалсыз, Көз жасы секілді төгіпті».

Байқап отырғанымыздай, жыл мезгілдерінің ерекше бір көріністерін тың баламалы образдармен суреттейді. Мұндай шашылып түскен образды тіркестер Ж.Әскербекқызы аудармаларында молынан кездеседі. Әдебиеттанушы Ә.Тарақов: «Ақынның поэзиясымен танысу жеткіліксіз, оның қоғамын, заманын, өмірін, шығармашылық тағдырын, ақындық ортасын, сол кездегі әдебиет тынысын, әдеби ағымдарды, ел тарихын, қысқасы поэтикалық әлемін кең ауқымда зерттеп, біліп, ұғынып аударған дұрыс. Сонда ғана ақынның поэзиялық рухы басқа ұлт әдебиетінде еркін тыныстайды» [4, 163] – дейді. Демек, Ж.Әскербекқызы Жапон ақындарының жан дүниесін жақсы түсінгендіктен ерекше бір құштарлықпен аударғаны байқалып тұр. Аудармашы: «Жапон ақындарын аудару үшін ішкі дайындығымды жетілдірдім. Олардың тарихын, әдебиеті мен мәдениетін, өмір сүру салтын, дүниетанымын танып-білу мақсатында көптеген әдебиеттерді оқыдым, киноларын көрдім. Сөйтіп, тілді білмесем де ділін түсінуге ұмтылдым» [5], - деп шығармашылық зертханасынан сыр шертеді. Демек, поэзия аудармасына кіріспес бұрын, аударылатын елдің тұрмысына, дәстүріне тереңдеп енгеннен кейін оның аудармалары аудармашылық шеберліктің үлгісіне айналып отыр.

Поэзиялық шығармалар аудармасын зерттеуші Е.Эткинд: «Аудармашы бәрінен бұрын ақын болуы тиіс. Ұлы шығарманың сұлулығын байқап, түсінуі тиіс, елестету арқылы ақын бейнелеген бұрынғы көріністерді қайта жасап шығуы қажет, оның жұмбақ, жасырын ойларын түсіне білуі керек, өзінің шабытында нені сезінгеніндей сезінуі тиіс. Оның рухына бойлап, өзінің өлмес өлеңінде мейлінше жақсы бейнеленген, айтарлықтай орын алған өмірін сүре білуі тиіс» [6, 87] - деп тұжырымдайды. Бұл тұрғыдан келгенде, Ж. Әскербекқызы аудармаларының сәтті шығатыны даусыз. Тәржімашы лашықты мекен етіп, табиғаттың әр мезгілін үш-төрт жолға сыйғызып жырлаған тақуа ақындардың өлеңдерін ақындық сезімталдықпен шумағы мен ырғағын да өзара шеберлікпен үйлестіре білген.

Әдебиеттанушы Т.Есембековтың: «Поэтикалық аударма автор қолданған көркемдік тәсілдерді барынша сақтауды талап етеді» [7, 35] - деген қағидасына сүйенсек, аталған Ж.Әскербекқызы аудармаларын үздік поэтикалық аудармаға жатқызуға лайықты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сакура гүлдегенде (Жапон поэзиясы). – Астана: Аударма, 2010. – 190 б.
- 2 Ерболат Б. Қазақ пен Жапон жырларының ұқсастықтары. // Ана тілі. – 2014. - 4-10 желтоқсан
- 3 Японская любовная лирика. – Москва: Эксмо, 2005. – 317 с.
- 4 Тарақов Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 244 б.
- 5 Әскербекқызы Ж. Поэзияға кеуденің керегі жоқ. // Астана ақшамы. – 2012. - №2.
- 6 Эткинд Е. Поэзия и перевод. - Москва: Сов. писатель, 1963. – 420 с.
- 7 Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 226 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется японская поэзия в переводе Ж.Айтмухамбетова. Показаны способы передачи переводов японской поэзии на казахский язык. Рассматриваются основные принципы воссоздания формально-смысловых и идейно-содержательных компонентов оригинала в переводном тексте, а также проблемы передачи индивидуального стиля в художественном переводе. Анализ переводов стихотворений японской поэзии осуществлен в сравнительном аспекте.

RESUME

The authors analyze the poetry of Japanese poets in translation by Zh.Aytmuhambetov. Moreover, they show the issues of recreating artistic and aesthetic effects of Japanese poetry works on the Kazakh language and examine the problem of the transformations of expressively emotional content plan of the original work into translated versions of the text. The analysis of the translation of the Japanese poetry is carried out in a comparatively-typological manner.

Аннотация

Мақалада Р.Тагордың «Күйреу» романының қазақ тіліне аударылу ерекшеліктері қарастырыла отырып, ондағы ақпараттардың берілу тәсілдері анықталады. Романдағы ақпараттардың аудармадағы көрінісін саралау арқылы аудармашы С.Шаймерденов еңбегіне баға беріледі. Аудармашының осы шығарманы тәржімалаудағы қолданған әдіс-тәсілдері көрсетіледі. Қазақ халқына тән психологиялық ерекшеліктердің аудармада қалай қамтылғаны көрсетіліп, С.Шаймерденовтің романды аудару кезінде шебер аудармашыға тән нақыш, өрнектер жасайтындығы талданады.

Түйін сөздер: көркем мәтін, мазмұндық-концептуалдық ақпарат, көркем аударма, адресат, концепт, таным, мәдениет, мінез, лингвомәдени бірліктер.

Е.С. Адаева

Назарбаев университеті,
ф.ғ.к., доцент

«Күйреу» романындағы мазмұндық- концептуалдық ақпараттардың аудармадағы көрінісі

Рабиндранат Тагор – өзінің дарқан талантын, бай дарынын халқының азаттығы мен бақыты үшін сарп еткен ұлы күрескер. Тагор шығармаларының басты тақырыбы – Үндістанның, оның қаналған халқының өмірі, отаршылардың озбырлығынан туған жоқшылық пен ашаршылық еді.

Р. Тагор «Күйреу» романын 1902 жылы жазды. Романда суреттелген оқиға ХІХ ғасырдың екінші жартысы, яғни Үндістандағы капитализмнің орнығуы бенгалдықтардың ұлт ретінде бірігуіне әкеліп, ескі феодалдық қоғамдық қатынастардың жойылу кезіне қатысты.

Әлем әдебиетіндегі осындай шұрайлы шығарманы көрнекті жазушы Сафуан Шаймерденов ана тілінде сөйлетті. Бұл аударма үшін жазушы әдебиетіміздегі «Бейімбет Майлин» атындағы сыйлықты иеленді. С.Шаймерденов Рабиндранат Тагордың «Күйреуден» басқа «Гәуірмаһан» (1964) романын, «Алтын сағым» (1960) әңгімелер жинағын аударған. Жазушы жары Бағдат Шаймерденкелінінің естелігіне сүйенсек, ол осы шығармаларды аудару үшін неше жыл материал жинайды [1]. Үнді халқының тұрмыс, салт-санасымен танысады. Мәскеуден шығатын «Индия» атты журналды алдырып, түгел танысып шығады. Аудармаға да өте бір үлкен дайындықпен, жауапкершілікпен отырады. Аударғанның жөні осы екен деп, жеңіл-желпі дүние жасауды қаламайды. Көп аудармашылар секілді тіл білумен ғана шектелмеді. Өзі

аударып отырған шығармадағы халық жайлы мағлұматқа қаныққан соң, ары қарай тәржімаға көшеді. Демек, аударманың сәтті шығуына, аударма адресаттарының «Күйреуді» болсын, басқасын болсын жылы қабылдауына септігін тигізген осындай үлкен еңбек, ізденістер деп айтуымызға болады. Сондай-ақ аудармашының көркем мәтіндегі түрлі ақпараттарды адресаттарының қабылдауына лайықтап жеткізе білгендігін атап өту керек.

Белгілі ғалым Т.Есембеков: «Көркем мәтінде объективтік, субъективтік ақпарат бары мойындалған. Әдебиетші ғалымдар статикалық, динамикалық ақпарат туралы сөз қозғауға құмар. Мәтін теориясының мамандары эмоционалдық, эстетикалық, экспрессивтік, бағалаушылық ақпарат түрлерін анықтаған... Мәтіндегі ақпарат шамасы мен әлеуетінің оны қабылдаушының ақпараттық кеңістігіне сәйкестігіне баса назар аударуды дiттеп жүрген ғалымдар аз емес» екенін жазады [2, 108].

Сондай-ақ ғалым қазіргі кезде көркем мәтінге деген іңкәрліктің азаюы оқырман талабын жете білмегеннен екенін мойындаушы жоқ, авторлар да, баспагерлер де оқушыға кінә тағуда екенін айтады. Ал аудармашы С.Шаймерденов болса, оқырман талабын ескере отырып, қабылдаушыларының мақсат-мүддесіне лайықтап аударма жасайды. Бұл туралы жазушының өзі былай деп толғанады:

«Кез келген қазақ оқырманы кез келген классикті орыс тілінде де оқып, ләззат ала алады. Сонда қазақ тіліне кімді аударуға тиіспіз? Біріншіден, қазақ тақырыбына жазылған шығармалар, екіншіден, қалың қазақ оқырманына рухы, тақырыбы мен табиғаты жақын шығармалар аударылғаны дұрыс. Классиктердің ішінен менің Тагорды таңдаған себебім - осы жазушы шығармаларының қазақ халқына рухы мен табиғаты да, тақырыбы да үйлесіп жатады. Ол суреттеп отырған оқиғалар мен өмір көріністерін құтты бұрынғы бір заманда қазақ даласында, қазақтар арасында өткендей сезінесің. Адамдардың мінез-құлық, психологиясы да түп-тура қазақтардың мінез-құлық, психологиясындай. Бір сөзбен айтқанда, Тагор шығармаларын оқығанда қазақ туралы сен айтпағанды ол айтып, сен жаза алмағанды ол жазып тастағандай әсер аласың» [3].

Шындығында да, аударма нұсқаны оқып отырып, жазушының өзі айтқандай екі халықтың психологиясындағы, тұрмысындағы ұқсастықтардың көп екендігін байқаймыз. Белгілі бір ұлттың дүниеге көзқарасын, өмір сүру ерекшелігін, талғам-танымын, ұлағат-өнегесін оның рухани мәдениет үлгілерінен - салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпынан көруге болады. Тагордың бұл романында үнді халқының дүниеге келіп, қайтыс болғанға дейін рухани мәдениет негіздерінің бәрі, яғни жоғарыдағы жіктемелерде айтып кеткеніміздей, тереңде жатқан мәдени ақпарат көрсетіледі. Аталған дәстүрлердің этномәдени мәні көркем шығармадағы мәтіндер мазмұны арқылы ашылған.

Қос жұп – Ромеш пен Сушиланың, Нолинакха мен Комоланың некелесуі көне үнді салтына сәйкес орындалды: жас жеткіншектер үйлену тойына дейін бірін-бірі танымайтын, бірін-бірі ұнатпайтын да, тек некеге отырған күннен бастап үлкендердің еркіне көнетін. Екі отбасы да өз өмірлерін ата-аналары салған ізбен құруы міндетті болды.

«Во время свадебного обряда Ромеш не стал произносить пологоающихся обетов: в момент «благоприятного взгляда» закрыл глаза...» [4, 15].

Аудармасы:

«Үйлену тойы үстінде Ромеш осындайда айтылар сертін де беріп жатпады: «сәтті көзқарас» шағында көзін де салмады...» [5, 16].

Мәдениет – адамның тілде көрініс табатын бүкіл рухани өмірі, тәжірибесі. Ал бұл шығармада микромәтін, концепт т.б тілдік бірліктер – халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі, қадір тұтатын заттары мен құндылықтар дүниесінің, қоршаған ортаның т.б. өмір сүру үлгілерінен хабардар ететін ақпараттық құрал қызметін атқарады. С.Шаймерденов романның аудармасында ақпаратты сақтау мен тасымалдаудың барлық амалдарын баламасын тауып, сәтті аударды. Дәлел ретінде тағы бір мысал келтіре кетейік.

«Но ей в голову не могло прийти, что всего через несколько минут они обменяются гирляндами верности, что прольются слезы, что между ними не будет никаких объяснений ...» [4, 52].

«Бірақ бірнеше минуттан кейін бір-бірімізге адалдықтың әшекейлі гүл алқасын кигіземіз деп тұрғанда, көз жасы төгілер деп, араларында түсініспес жайлар болады деп ойлап па ол?» [5, 68].

Үнді салты бойынша неке қиярда күйеу мен қалыңдық бірінің мойнына бірі гүл алқасын кигізеді. Бұл адал айнымас сүйіпешілік белгісі.

Ұзату тойы аяқталып, күйеу жігіт қалыңдығын үйіне алып қайтады. Бірақ үйлену салтына қатысушылар өзенде болған сұрапыл дауыл кезінде ажал құшып, автор бір-бірін қателесіп ерлі-зайыптымыз деп есептеген жас бозбала мен бойжеткенді тірі қалдырады. Бұл екеудің алдында мүлдем ерекше жағдай тұрды: олардың өткен естеліктері жоқ – оның барлығы дауыл кезінде қайтыс болғандармен бірге су түбіне кетті; олардың не туысы, не қайын атасының үйі де болмады (әдетте жас жұптар орналасқан күйеу жақ туыстарының үйін осылай атау қалыптасқан). Келінді құрметтеп күткен қайын жұрт та көрінбеді. Бұл жағдай шығармада былай бейнеленеді:

«Ромеш решил было сразу после окончания погребальных обрядов уехать с женой куда-нибудь в другое место, но не мог этого сделать, не уладив вопроса об отцовском наследстве. К тому же убитые горем родственницы просили отпустить их в паломничество, - надо было позаботиться и о них» [4, 19].

Аудармасы:

«Ромеш бата оқыр тарқасымен жұбайын ертіп басқа бір жаққа кетіп қалармын деген тоқтамға келіп еді, бірақ әкеден қалған мұраны бірыңғайлауға тура келді. Оның үстіне қайғы-қасірет мендеген шерлі апа-жеңгелері тауап етіп баруға рұқсат сұрады – олар жайын да ойластыру керек болды» [5, 21].

Аудармадан С.Шаймерденовтің әдет-ғұрыпқа қатысты ақпараттардың аудармасын дәл тауып бейнелегенін көреміз.

«Не играла музыка, не слышно было обычных радостных возгласов женщин, никто не приветствовал молодую девушку, никто даже не взглянул на нее» [4, 119].

Аудармасы:

«Білезіктер сыңғырламады, әйелдердің дағдылы шаттық күлкілері де естілмеді, жас қызға ешкім де қошемет көрсетпеді, тіпті, оған көз қиығын салған да жан болған жоқ» [5,21]. Үзіндіде аудармашының «не играла музыка» деген тіркесті салт-дәстүрге лайықтап, «білезіктер сыңғырламады» деп сәтті аударғанын байқауға болады.

Осындай шиеленісті қалыптастыра отырып, Тагор өмірдің жаңа бұрылысында үнді отбасында қарым-қатынас қалай орнығуы қажет деген сұрақты алға тартады. Автор Ромеш пен Комолоға бір-бірін жақын тануға және өмірлерін өз қалауларында қалыптастыруға үлкен мүмкіндік ұсынады.

Кез келген қоғамның маңызды институттарының бірі - отбасы. Ал отбасындағы әйел жағдайы - отбасы мен неке тарихындағы келелі мәселелердің бірі. Көптеген тарихи және тілдік деректер әйелдердің отбасылық мәселелерді шешуге белсенді қатысқанын, ерлеріне шаруашылыққа қатысты істерде көп көмектескенін дәлелдейді. Ал күйеуі жоқ кезде оның орнын жоқтатпай, барлық тіршілікке қатысты мәселелерді өзі шешіп, тіпті салт-дәстүрге сай қонақ күтіп, оны жөн-жоралғысымен шығарып салуға, күйеуін жаманатқа қалдырмауға міндетті болған. «Күйреу» романы бенгал интеллигенттері жайлы баяндайды, бірақ оның негізгі кейіпкері Комола атты қарапайым ауыл қызы.

Үнді әйелдерінің қиын жағдайы Тагордың шығармашылығында айрықша орынға ие. Өз күйеуінің үйінде қатал тұрмыс тезіне түсетін үнді әйелінің жағдайына наразылық білдіру мақсатында автор Комоланың бай ішкі дүниесін көрсетеді. Автор оның бейнесі арқылы әйелдің ең басты қасиеттерін айқындаған. Өзімшіл Ромештен, әрдайым қолдауды қажет ететін Хемнолиниден Комола батылдығымен, жан қиярлық қасиеттерімен

ерекшеленеді, Комола жалғыздығына қарамастан адамгершілік сезімін сақтап қала білді. Ромеш күйеуі емес екенін біліп, шын күйеуін іздеуге аттанады.

Р.Тагор бұл романында әйел-аналар бейнесі арқылы үнді әйеліне тән дүниетанымды танытады. Шығармада үнді әйелінің сыртқы сыр-сымбаты мен ішкі рухани әлемінің сан қатпарлы, мол иірімді ерекшеліктерін, ұлттық-мәдени белгілерін танытатын айрықша лингвомәдени бірліктер жиі кездеседі.

Үнді әйелдері туралы сөз болғанда, әсіресе олардың сырты мен іші үйлескен сұлулығы, мінез байлығы, ақыл-парасаты көз алдыңызға келері сөзсіз. Шығармадағы Комола образы үнді әйеліне тән парасат пен көрегенділіктің, сұлулық пен сымбаттың, сұлулықпен бірге махаббатқа адалдықтың, сезімге тұрақтылықтың символы іспетті. Оның сұлулығын дәріптейтін тұсты мына үзіндіден байқауға болады:

«Кто сказал, что Сушила некрасива? Под огромным небесным сводом, весь залитый спокойным лунным сиянием, мир казался ему лишь рамкой для этого нежного, светившегося величавым покоем, красивого лица спящей девушки» [4, 17].

Аудармасы:

«Сушиланы қияпатсыз деп кім айтты осы? Кең аспан астында айдың жансыз нұрына бөгіп жатқан байтақ дүние осы бір маңғаз тыныштыққа бөленген, үлбіреген де сұлу жүздің кенересі сияқты болып көрінді» [5, 18].

Түпнұсқа мен аударманы салыстыра отырып, олардың арасындағы мағыналық жақындықты, аудармашының түпнұсқаны қазақ сөзінің образдылығын сақтап аударуға тырысқандығын көреміз. Аудармашының баяндау мәнерінде ешқандай жасандылық жоқ.

Біздіңше, үнді әйелі концептісін шартты түрде бірнеше когнитивтік модельдер арқылы көрсетуге болады: үнді әйелі адал жар, үнді әйелі сұлу, үнді әйелі бауырмал т.б. Повестің аудармасына көз жүгіртсек, үнді әйелі концептісіне қатысты когнитивтік модельдердің барлығының өз деңгейінде тәржімаланғанын байқауға болады.

Комола қарапайым ауыл адамдар арасында өсті, табиғатпен тату болды, оған қатал қайын енесінің бұйрықтарын орындап, қайын әкесінің үйінде тұруға тура келмеді. Ол: «Жап аузыңды! Үніңді шығарушы болма! Әйел аузын ашпау керек!» деген секілді сөздерді естімепті, сондықтан да Комола басын үнемі көкке көтеріп жүреді. Автор бұл еркіндікті шығармадағы екінші бір келіншек Шойлоджамен салыстыру арқылы көрсете кетеді.

«Шойлоджа казалось сдержанной. Комола же являла собою полную противоположность ей. По знаниям и развитию она далеко опередила свой возраст. Потому ли, что после свадьбы над ней не тяготела, суровая власть свекрови, или по каким –то иным причинам, но развилась Комола очень быстро... Ей до сих пор не приходилось слышать таких окриков, как: «Замолчи! Делай, что тебе приказано! Жена не должна отвечать «нет!»- поэтому Комола высоко держала голову» [4, 126].

«Шойлоджа Комолаға қарағанда мүлде салмақты көрінеді, бірақ Комола, тұрмысқа шыққаннан кейін қайын ененің қатаң қыспағын көрмегендіктен бе, әлде басқа бір себептермен бе, әйтеуір тез өсіп, тез есейіп қалды, оның тіпті кескін-кейпінде де еркіндік байқалады... Күні бүгінге дейін: «Өшір үніңді! Істе дегенді істе! Қатын «жоқ» деп айтуға тиісті емес деген әкірең сөздерді естіп көрген жоқ-ты. Сол себепті Комола өзін еркін ұстап жүретін» [5, 111].

Жалпы үнді қыздарына төменшектік, именшектік, ұялшақтық қасиеттер тән. Ал бұл микромәтінде автор әйел затының бойынан өжеттік, еркіндік, ақыл, парасат сияқты қасиеттерді жоғары бағалайтынын білдіре кетеді. Жоғарыда келтірілген дерек, яғни мазмұндық-концептуалдық ақпарат соның тілдік дәйегі болып табылады. Жалпы қыздарға тән қайсарлық, өжеттік, тәкаппарлық, көрегенділік пен даналық сияқты қасиеттер ғасырлар бойы қай халықтың болмасын аңыз әңгімелеріне, батырлар жырына, ән-жырларына арқау болған. Романда автор үй құлдығын көрмеген батыл Комоланы сенімсіз де, бос бенгалдық интеллигенттерге қарсы қояды.

Көріп отырғанымыздай, аудармашы үзіндідегі төл сөздерді ұтымды бере білген. Мәтінде ешқандай мағыналық ауытқушылық орын алып тұрған жоқ. Аударма нұсқада Комоланың характерін ашатын барлық эпизодтарды аудармашының өз дәрежесінде жеткізе алмағандығын да айта кетуіміз керек.

Бұл психологиялық роман. Әсіресе әйел образдары тым бедерлі шыққан. Өзіміз оқыған классикалық әдебиетте әйел жанын дәл осы Тагорша терең түсініп, нәзік те шебер суреттей білген жазушы некен-саяқ екенін айта кету керек. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал келтіре кетейік.

«Комолу охватила какая-то щемящая безотчетная тоска. Почему осенняя заря не явила сегодня своего сияющего лица, а была будто затуманена слезами? И почему к горлу подступают беспричинные рыдания, а на глаза все время навертываются слезы? Еще вчера она даже не вспоминала о том, что у нее нет ни свекра, ни свекрови, ни знакомых, ни подруг. Что же случилось нынче, отчего она вдруг подумала о своем одиночестве, не видя опоры даже в Ромеше?» [4, 100].

Аудармасына назар аударайық.

«Комоланы әлде бір парықсыз сағыныш оты билеп алды, жүрегі сыздады. Бүгінгі күз таңы неге жарқырап, күліп атпайды? Неліктен көз жасындай буалдыр тартады? Неліктен көмекейге бір ыстық жас кептеледі? Көз шарасының жасқа тола беретіні несі? Кеше ғана ол қайын атасы мен енесінің де, жақын, жанашыр, сырлас, мұндас адамдарының да жоқ екенін ойламаған еді. Ал енді бүгін не болды оған? Тіпті Ромештен де бір таяныш-медеу таппай, жалғыздығын есіне алып, осыншама торыққаны несі?» [5, 135].

Комоланың көңіл-күйі, сезім әлемі, ішкі дүниесі нәзік болуымен бірге шытырманға толы, аса күрделі. Үзіндіде қыздың сезімін, психологиясын тануға мүмкіндік беретін тілдік бірліктер, интонация аудармада өз көрінісін тапқан. Осындай үзінділерде автор Комоланың эмоционалды, әсершілдігін т.б. қасиеттерін ашып көрсетеді.

Шығармада барлық кейіпкерлер ақиқат белгілі болғанға дейін Комоланы Ромештің жары деп есептейді. Мысалы:

«—Простите меня, ну, конечно, вы едете с женой, это я уже знаю из весьма достоверных источников» [4, 111] – деп сұрайды Чокроборти ағай.

Аудармасы:

«—Кешіре көріңіз, әрине, сіз жамағатыңызбен бірге келе жатырсыз, мен мұны анық білемін» [5, 150].

Үзіндіде әйел концептісін білдіретін бірліктің ұлттық дүниетанымға сай «жамағат» деп берілгені аңғарылады. Ана тілімізде "әйел" сөзінің сөздікте көрсетілген екінші мағынасына сәйкес келетін *жар, нақсүйер, сүйіктісі, алғаны, қосағы* деген сөздердің қолданылатыны белгілі. Сонымен қатар өткен ғасыр басындағы алғашқы қазақ романдарында "жамағат" сөзінің "әйел, зайып" мағынасында жұмсалғанын М.Дулатовтың "Бақытсыз Жамал" романынан кездестіруге болады: «*Бірақ мал жағынан көңілі қош болса да, Сәрсенбайдың жамағаты Қалампыр ғұмырында бала көтермей, бұл екеуі балаға мұқтаж еді*». Ал С.Шаймерденов болса, барлық ақын-жазушылар жиі қолданған "жар" деген сөздің орнына «жамағат» сөзін пайдаланады.

Сондай-ақ шығармадан үнді халқының дәстүрінде ер адамдардың қыздарға сөйлегенде «мать» сөзін қолданатынын білдік. Мәселен:

«— Нет, нет, мать! Это никуда не годится, так нельзя!» [4, 113].

«— Жоқ, жоқ, шешем-ау! Бұл жарамайды, бұлай істеуге болмайды!» [5, 111].

Ал біздің тілдік қолданысымызда «шеше» сөзі «ананың» синонимі болып табылады. Аудармашы сөзбе-сөз тәржіма жасаған. Бірақ аудармашының бұндай сөздік қолданысы халқымыздың мәдениетіне, ұлттық болмысына сәйкес келмейді. Сондықтан да аударманы оқып отырып, осындай қолданыстағы диалогтарға келгенде сәл күмілжіңкіреп қалғандай боласың. Аудармашының бұл қаратпаны біздің ұлттық танымымызға лайықтап «қарағым», «айналайын» деп бергені дұрыс болар еді деген ойдамыз.

Романның басында жаңа өмір жағдайларында үнді отбасындағы қарым-қатынас қандай болу керек деген сұрақтың шешімін табу кезінде автордың тұтастай дәстүрдің билігінде болғандығы байқалады. Күрделі коллизиялардың қатарынан кейін Тагор Нолинакханы заңды әйелі болған Комоламен қосады. Бірақ романның соңы басқа бір тылсым мағынаны, яғни имплициттік ақпаратты жасырғандай.

Үнді патриархаттық дәстүріне сәйкес әйелдің бөтен еркектің шатырына келуі үлкен масқара саналатын: осыдан кейін күйеуіне кірер үйдің есігі оған мәңгілікке тарс жабылатын. Тагор осылайша өмірдің өзінің ескі заңдар мен ғасырлық әдеттерді шыр айналдыратындығын көрсетеді.

Романның шешімі әдет-ғұрыптардың шынжырларының әлсіреп, үзілетіндігіне еш шүбә қалдырмайды: қаһармандардың ерік-жігерлерінің арқасында «масқара болған» Комола бақытын өз жұбайының үйінен табады. Комоланың тағдырын шеше отырып, Тагор ортодоксалды индуизмды ұстанатын Карманың ұстанымына объективті түрде қарсы шығады.

Карманың ұстанымы бойынша адам өз өміріндегі дүниені өзгертуге, немесе айналасында болып жатқанды өзгертуге қауқарсыз, тек «өткен өмірінде» жасаған қайырымды және жаман істеріне жауап қана бар.

«Күйреуде» әртүрлі мінездердің тұтас галереясы бейнеленген: ақкөңіл, қайырымды ағай Чокроборти, қу Окхой, сенімді құрбы, нәзік әйел – Шойлоджа және тәкаппар Нобинкали, әрекетсіз Оннода-бабу, жеңілтек Умеш, оның Комолоға деген ықыласы. Әртүрлі тілдік құралдарды тиімді пайдалана отырып, кейіпкерлерінің характерлерін тамаша көрсете білуінен Тагордың үнді қоғамының барлық қабаттарының тыныс-тіршілігін жақсы білетіндігін және үлкен суретшілік талантын байқауға болады.

Жалпы халықтық тілдің, ауызекі тілінің, ертеректегі қазақ әдеби мұрасының сөз байлығын, бейнелеуіш құралдарын жақсы білетін С.Шаймерденов оларды орайын тауып, көркем мәтіндегі ақпараттарды қазақ ұғым-түсінігіне лайықтап аударған және мұны саналы түрде істеген. Әрине, аударманың бір шарты – ондағы ақпараттардың қалың оқушы қауымға түсініктілігі болса, аудармашы осы шарттың үдесінен шыға білген. Мәселен, үзіндідегі «бедная женщины» «байғұс әйел» деген тіркеспен аударса да, мағыналық тұрғыдан ауытқымас еді. Ал бұл әйел Ромештің қалыңдығының шешесі болғандықтан да оны «құдағи» деп, ал «одна только дочь» деген тіркесті образды түрде экспрессиясын арттырып «жан дегенде жалғыз қыз» деп тамаша балама жасайды.

Ал мына үзіндіде де аудармашының мәтіндегі концептуалдық ақпараттарды қабылдап, танып, танытып, оны интерпретациялап, өздігінше өңдеп адресатқа лайықтап тәржімалағанын көреміз. Аталған үлгідегі аудармалардың нәтижесінде қабылданған жаңа ақпараттың адам санасында бұрын сақталған ақпараттардың көмегімен жаңа мазмұнға ие болатыны белгілі. Демек, бұл *таным* мен *мәдениет* сабақтастығын көрсетеді.

Қорыта келгенде, осы айтылғандармен Р.Тагордың «Күйреу» романындағы мазмұндық-концептуалдық ақпараттардың, жазушы қолданған сөз өрнегінің, тілдік тұлға-тәсілдерді пайдалану мәнерінің және сол өрнектің аудармада қалай көрініс тапқанына талдау жасауға тырыстық. Әрине, бұл талдау қаламгер қолтаңбасының, оның шығармасындағы ақпарат түрлерінің аудармадағы көрінісін білідіретін жан-жақты толық зерттеу емес. Зерттеудің сыр-сипатын біртіндеп ашып алу үстіндегі азын-аулақ үлгілер ғана.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Негимов С. Сөз зергері // Жас Алаш. – 2011. - 22 мамыр.
- 2 Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 226 б.
- 3 Қасым О. Сафуанның «Өмір нұры» // Егемен Қазақстан. – 2011. - 27 маусым.

- 4 Тагор Р. Крушение. – М.: Государственное изд-во худ.лит., 1956. - С. 272.
- 5 Тагор Р. Күйреу. – Астана: Аударма, 2002. - 376 б.

РЕЗЮМЕ

Автор статьи исследует особенности перевода на казахский язык романа величайшего поэта Индии Рабиндраната Тагора «Крушение». Объектом исследования является определение различных способов передачи художественной информации, заложенных в текстовом содержании романа. Сопоставление оригинала и перевода дает возможность исследователю оценить великолепный результат и кропотливый труд переводчика С.Шаймерденова при воссоздании информации оригинала и своеобразную интерпретацию текста. Рассматриваются все способы и приемы, виртуозно использованные автором перевода при передаче столь сложного вида информации.

RESUME

The author explores the features of the Kazakh language translation of the novel's greatest poet Rabindranath Tagore, India's "Crash." The object of the study is to determine the different modes of transmission of artistic information embodied in the text of the novel. A comparison of the original and the translation allows the researcher to assess the excellent result and the hard work of an interpreter S.Shaymerdenova when recreating the original information and original interpretation of the text. We consider all the methods and techniques used by the author a masterly translation of the transfer of such a complex type of information. The article is particularly emphasize the national distribution of style inherent psychology of the Kazakh people and through this aspect there were analyzed the ways and peculiar skills of the interpreter.

Аннотация

Мақалада көркем мәтін тіліндегі символдың берілу сипаты қарастырылып, оның өнімді қамтылатын орны фразеологизмдер аясы екендігі зерделенеді.

Түйін сөздер: символ, жазушы шеберлігі, фразеологизмдер, образдылық, мәтін тілі, символдық мағына.

Г.Т. Кәріпжанова

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
ф.ғ.к., доцент

Көркем мәтінде символдық мағынаның берілуі

Жазушының шеберлік қырын танытатын, сөз қолдану мәнерін айқындайтын – символдар. Шығармада айтылмақ ойдың сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін, сондай-ақ образдылығын арттыратын айшықтау құралы да символдар болып табылады.

Ал осы символдардың мағынасын түсіну үшін, көркем мәтін мазмұнын толық түсіну қажет. Символдың символдық мағынасын бірден түсіну кейде қиындау болып жатады. Мәтіннің әр алуан болып келуі символға көпмағыналылық сипат береді. Символдың мағынасын кейде бір сөйлем немесе абзац, тіпті бүкіл мәтін көлемінде алып қарағанда ғана тануға болады. Символдық мағына қазақ тілінде көбіне тұрақты тіркестер арқылы беріледі. Тіл бейнелігінің бірден бір көрсеткіші – фразеологизмдер. Фразеологизм табиғатындағы образдылық ұлттық таным-түсінікпен, көзқараспен, рухани әрі материалдық мәдениетпен, тарихпен, ұлттық мінез - құлықпен, салт-санамен астасып жатқан көрсеткіш, бір сөзбен айтқанда, ұлт өмірінің бейнесін танытады. Сондықтан да фразеологизмдердің мазмұнды жағын талдау негізінде ұлттық дүниетаным, қазақи пайым – түсінік, көркемдік ойлау жүйесінен хабардар боламыз. Басқаша айтқанда: «олардың образдылығында және метафоралы ауыспалы қолданыстарында, компоненттер құрамында, жалпы ұғымдық тұтастығында мәдени ақпараттық ішкі құрылым бар» [1, 132].

Фразеологизмдер образды-номинативтік, образды-метафоралы мағыналарға ие болумен ерекшеленеді. Фразеологизм мағынасының астарында белгілі бір сурет, образды бейне орын алған. Бұл сынды көркем сөз құралының экспрессивті - эмоциялық бояуы қалың, көркемдік дәрежесі жоғары болып келеді. Олар тіл элементтері ішінде ұлттық бояуымен, ұлттық нақышымен көзге түседі, тілімізге ұлттық ажар беретін ерекше құрал болып табылады.

Фразеологизмдер бойында бұл ұлттық бояу, әр халықтың санасындағы әлем бейнесімен тығыз байланысты. Фразеологизм, бір жағынан, тіл көркемдігінің құралы болса, екіншіден, ой көркемдігінің сипаты. Фразеологизмдердің бұл қызметімен қатар, тағы бір қызметі бар.

Ол В.Н. Телияның көрсетуі бойынша: «Выполнять роль этолонов, стереотипов культурно - национального мировидения, или указывать на их символичный характер и в этом качестве выступают как языковые экспоненты (носители) культурных знаков» [2, 72]. Демек, фразеологизм өз тарапынан мәдени ақпаратты символдау қызметін атқарады. Мұның өзі фразеологизмге символдау қызметі тән екендігін, фразеологизм мағынасының астарында образдылықпен қатар, символдық мән жатқандығын көрсетеді. Бұл жағдайда тұрақты тіркес құрамында келген сөз - символдар белгілі бір аспектіні немесе құбылысты белгілейді. Оның бұл символдық мағынасы фразеологизм образдылығымен салыстырғанда екінші орында түсініледі. Тіл қолданушы үшін фразеологизмнің ауыспалы мағынасы бірінші кезекте болса, келесі де символдық мағына аңғарылады.

Фразеологизм мен символға қатысты көзқарас І. Кеңесбаев еңбегінде бар. Ғалым «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегінде сан атаулары ұйтқы болған фразеологизм құрамындағы сандардың белгілі бір нәрсенің, құбылыстардың ұғымдық символы ретінде қолданылатындығы туралы пікір білдіреді [3].

Осы мәселеге қатысты тұжырымды Г.Смағұлованың «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық – мәдени аспектілері» монографиясынан да кездестіреміз: «Фразеологизмдердің мәдени ұлттық түсініктер дерегінің тағы бір қайнар көзі - тілдегі сөз-символдар, символдық мән алатын сөздермен сөз тіркестері.

Әдетте, мәтін ішіндегі тілдік символды аңғаруға, түсінуге, бағалауға көкірек көзі керек. Ал фразеологизмдердің астарындағы өз табиғатынан туындайтын экспресивті мағына мен ойға қосымша, сол ойдан тағы бір тұспал ойдың шығуы, оны түсіну, әрине, ішкі зерденің тереңдігіне байланысты.

Тізесі бату, бауыры елжіреу, жүрегін жаралау, жүрек тоқтату тіркестеріндегі *тізе* - өктемдік, *бауыр* - жақын тарту, *жүрек* – нәзік, жан дүние; *жүрек тоқтату* тәрізді ұғымдардың арғы түсінігі символ сөздерден шығады ... Сонда заттардың символдық, көмегімен тілдік белгілердің атымен символға айналуы фразеологизм жасауда астарлы ойдың, тұспалдың тағы бір көмескі қыры ашылады» [4, 153].

Фразеологизм құрамындары астарлы ойға, тұспалға құрылған символдық мағынаға ие болатын сөздерге, бүтіндей тұрақты тіркестерге мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Мысалы, Ж.Аймауытұлы қазақ жеріне орыстардың қоныстануы, олардың тұрмысы мен қазақ тұрмысын салыстыра суреттеуі әлеуметтік теңсіздікті фразеологизм арқылы астарлап жеткізген. Автор сөздердің астарлы мағыналарын көп пайдаланады.

Казак-орыс пен қазақ әшейін де «бәленшекке », «түгеншекке" десіп жүрсе де, жеріне, суына, балығына, ағашына қазақтың тұмсық сұққанын көрсе, «еке-меке" далада қалады. Қазақтың шаңырағына қобыз тартылады (Қартқожа, 106-бет).

Қобыз тартылады - күн көрсетпеу. Тұмсық сұғу, шаңырағына қобыз тартылу фразеологизмдері қазақ тұрмысын астарлап, әсерлеп көрсетеді. Шаңырақ - отбасы деген мәндегі символ.

Ақ сөзіне байланысты *ақ жарқын, ақ жүрек, ақ көңіл, ақ иық, ақ тілеу т.б.* құрамындағы *ақ, қара* сөзіне байланысты *қара жамылды, қара қағаз, қаралы ат, қаралы ер-тұрман, қаралы болды т.б.* құрамындағы *қара* сөзі, *айдай сұлу, жаңа туған айдай, толған айдай, ай қабақ, алтын кірпік, с.:*, *төртінде туған айдай т. б* құрамындағы *ай* сөзі - белгілі бір символдық мәнге ие.

Көркем шығармалардағы түр-түстің символдық мәніне үңілсек, Ж.Аймауытов символды шебер қолданады.

Енді Ақбілек табылып, үйіне келген соң оның сорлы болған түрін көрген соң, оның масқаралығын ойлаған соң, ақсақалдың намысы қайта қозғалды. Бұрынғы нәрестедей

бола, ақ қағаздай таза көріп жүретін Ақбілегі, енді күйе жаққан қағаз, бала емес, қатын болып қалды (Ақбілек).

Ақ түс әділдіктің, пәктіктің, тазалықтың символы екендігі бәрімізге белгілі. Бұл жерде сондай ұғымда жұмсалған.

«Сөз қолданыс - жазушы шеберлігінің айнасы. Бұл орайда әңгіме желісі болатын шеберлік тұстары әр алуан болып келеді. Солардың бірі - шығармада айтылмақ оқиғаның сырын тұспалдап ашатын сөз қолдану» [5,45], - дей келе ғалым Р. Сыздықова ұлы жазушы М.Әуезовтің *қызыл* сын есімін қатыгездікті беру үшін қолданғандығын көрсетеді.

Ж.Аймауытұлы *қызыл* сөз-символын қаталдық, қатыгездік символы ретінде ұсынған. Ал С.Сейфуллин шығармаларында *қызыл* сөз-символын жаңалықтың, бостандықтың, шатшадыман қуанышты символы ретінде қолданғандығын білеміз. *Қызыл* сөзін ақын кейде қиыншылық, қаталдықты беру үшін де жұмсайды.

Мысалы, «Сондай кез болған ел туралы көрмеген жебірін көрді. Атылған адам, ұрылған адам. Қып-қызыл дүре. Жәбір, зорлық, көрген қыз, қатын, жылаған бала. Асты-үстіне келген ел ... Қысқасы қырға қара пәле тигендей болды" (Тар жол, тайғақ кешу, 31-32).

Әдетте, *қызыл* сын есімі не шатшадыман, салтанатты күйдің символы, не қан құшқан трагедияның жаршысы болып қолданылады.

Ж.Аймауытұлы *ақ, қара, суық* сын есімдерін де символ ретінде қолданып, оларға стильдік жүк артқан. Мысалы, *ақ түс* адалдықтың символы, *қара түс* - зұлымдықтың символы екені белгілі. «*Суық жүріс*» тұрақты тіркестің құрамындағы «*суық*» сөзінің мәні жауыздық, қаталдық деген ұғымдарды туғызады.

Демек, тіліміздегі сөз - символдардың орын тепкен тағы бір тұсы тілдің фразеологиялық жүйесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сибанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. - Алматы, 2002. - 161 б.
- 2 Телия В.Н. Типы языковых значений. - Москва, 1981. - 270 с.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы, 1977. - 712 б.
- 4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық – мәдени аспектілері. - Алматы, 1998. - 196 б.
- 5 Сыздық Р. Сөз құдіреті. - Алматы, 2005. - 272 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются символы, их локализация в языке художественного текста.

RESUME

In the article the author considers the symbols, their locality in the language of the artistic text.

Н.Б. Мансұров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
ф.ғ.к., доцент

Бүгінгі баспасөз тілінің қолданысындағы негізгі ерекшеліктер

Аннотация

Мақала баспасөз тілінде бүгінгі таңда қолданыс тапқан тілдік ерекшеліктерге арналған. Қарастырылған материалдар баспасөз тіліндегі жаңа сөздер мен сөз тіркестері бойынша жүргізілген. Талдау барысында автор мұндай тілдік ерекшеліктердің қолданысында олардың мағыналық сипатын және сөз тіркесін жасаудағы басымдықтарын саралайды. Себебі мұндай қолданыстардың тілімізде қалыптасуының артуы қазақ әдеби тілінің қорын толықтыруға мүмкіндік беретіндігін көрсетеді деп біледі.

Түйін сөздер: баспасөз тілі, публицистика, әдеби тіл, сөз тіркестері, ақпарат құралдарының тілі.

Бүгінде газет бетінде болсын, мейлі басқа да ақпарат құралдарында болсын жұртты елең еткізер дүние жасайтындар саны көбейіп кеткен сыңай танытады. Баспа бетіндегі материалдардың тақырыптары, көтерген мәселелері, айтайын деген ойды жеткізуде бір дүмпу жасағысы келетіндей, жалпы жұртқа таныс емес, елең еткіземіз деп еңсемізді түсіретіндей, бір жаңалықтарды ұсынатыны осыны аңғартады. Міне, осының бірі ретінде баспасөз бетінде ұсынылған материал тақырыбының «Музыка Меккесі» атауымен аталуы.

Бұл еліміздің бас газеті «Егемен Қазақстанда» «Музыка Меккесі» айдарымен шет елдік өнерпаздардың Астанадағы концерттік бағдарламасын сөз еткен мақалада «Венаны «Музыка Меккесі» деп дәріптелетінін келтірген материалда қолданыс тапқан («Егемен Қазақстан». 25 мамыр №134, 2013).

Мекке – әлем мұсылмандарының басын қосатын қасиетті мекен. Онда мұсылмандар бес парыздың бірі болған қажылық жасайды. Ол Сауд Арабиясының батысында, Қызыл теңізден 100 шақырым қашықтықта орналасқан қала. Бұл – мұсылмандардың Хиджаздағы қасиетті қаласы. Онда пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) туып-өскен.

Ал енді осы қасиетті «Мекке» сөзі музыкамен тіркесіп қолданылған. Бір қарағанда сәтті шыққандай болып көрінген теңеу болғанымен, терең мағынасына бойласа сәтсіз құрылған сияқты. Оны бүгін музыкамен, ертең

текстильдің меккесі, алманың меккесі, мақтаның меккесі, т.б. дүниелермен теңеп жариялап жатсақ, мұсылмандықтың қадір-қасиеті қайда қалады? Сондықтан бір қазақ елі емес, әлем мұсылмандары қасиет тұтқан мекенді кез келген сөзбен байланыстырып, мағынасыз теңеу жасай беру әбестік болса керек.

Мүмкін, қаламгердің қабылдауында Вена қаласы қасиетті Меккедей болар, алайда жалпыхалықтық ұғымда бұл олай емес. Сондықтан кез келген тақырыпты сөз еткенде оқырман қауымды, оған қоса жалпыхалықтық қабылдауды да ескерген абзал. Өйткені Вена сөзі мен Мекке сөзінен құрылған теңеу сәйкеспей тұрғандай.

Сондықтан баспасөз тілінде жаңа қолданыстарды алғанда тілдің мүмкіндіктерін сарқа пайдаланған дұрыс. Мысалы, «Егемен Қазақстан» газеті Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезіне 10 жыл толуына орай «Дінтұтқа» жинағын сөз етті («Егемен Қазақстан». 24 қыркүйек №218, 2013ж. 3-б.). Газет «Дінтұтқа» жинағы оқырманға жол тартты» деген айдармен 2003 жылдан бері төрт рет өткен дін көшбасшыларының съездері жайлы газет бетінде жарияланған материалдарды жинақтап, баспаға ұсынған болатын. Осыған орай «Дінтұтқа» деген атпен кітап қоры діни ахуал жайлы мазмұнды, мәнді, оқырманға берері мол жаңа кітаппен толықты [1].

Жинақтың аты жөнінде Сенатор Нұрлан Оразалин «Дінтұтқаны» бұрын-соңды кездеспеген сөз деді. Дәл осы күйінде бұрын қолданылмағаны рас. Бірақ «Ай астында Айға таңсық ештеңе жоқ» дегендей, бұл сөздің де өзінің бастауы бар. Осыдан біраз жыл бұрын Мырзатай Жолдасбеков, Ақселеу Сейдімбек, Қойшығара Салғараұлы үшеуі бірлесіп «Елтұтқа» деген кітап шығарған. Кітап Қазақ еліне тұтқа болған тұлғалар туралы. Бүгінде Қазақстан Республикасы әлемдік және дәстүрлі діндердің көшбасшылары бас қосатын, маңызды мәселелерді талқылайтын, ортақ ұстанымға тоқтайтын дінге тұтқа елге айналды. Кітап аты солай қойылған [2, 3 б.].

«Дінтұтқа» сөзі жаңа заманға сай қалыптасқан жаңа сөз деуге әбден болады. Сөз *дін* мен *тұтқа* сөзінің қосындысы нәтижесінде пайда болған.

Араб тіліндегі сөздік мағынасы *сыйлық, үкім, есеп, жаза, мойынсыну, бағалау, құлшылық, шариғат, заң* мағыналарын қамтиды. Ал терминдік мағынасы Алла Тағала тарапынан жіберілген адамзаттың өмір сүруін ретке келтіретін, адамның жандүниесіне рухани тірек бола алатын заңдылықтар. Адамзатқа пайғамбарлар арқылы жеткен жаратушыға деген құлшылықтың заңдылықтары мен тәртіптері [3, 24 б.].

Ал «тұтқа» сөзінің сөздікте екі түрлі мағынасы берілген: Тұтқа зат. 1. Есіктің т.б. заттардың қолмен ұстауға ыңғайлы етіп жасаған жері. 2. *ауыс*. Тірек, таяныш, сүйеу [4, 447 б.]. Осы ұғымның екінші ауыспалы мағынасындағы *тұтқа* сөзі *дін* сөзімен қосылып «дінтұтқа» – дінге негіз болатын, дінге байланысты мәселелерді қарастыратын алаңға айналған қазақ елі жалпы әлемдік діндер үшін тұтқа болғаны негізге алынған. Сол себепті «дінтұтқа» сөзі қалыптасып, айналымға енді.

Кезінде елбасына арнайы толғау жазған белгілі қоғам қайраткері, ақын Н.Айтұлы мынадай өлең жолдарын ұсынған еді:

Ежелде елтұтқалар ел орнатқан,
Ұласқан ұрпағына олар – мақтан.
Елбасы – қасиетті аталы сөз,
Мазмұны, мағынасы терең жатқан.

Осы өлең жолдарында ақын «елтұтқа» деген сөзді пайдаланады. Ондағы мағына елдің қамқоры болып қана қоймай, сол елдің мұқтажы мен мұңын ескеріп, оларға қол ұшын беріп пана болған елбасыларды суреттейді. Солардың жетекшілігімен сол дәуірлерде ел болғанын, мемлекет құрып, үлкен, зәулім қалалардың да тұрғызылғанын алға тартады. Бұл өлең жолдары жоғарыда сөз еткен аталы газет «Егемен Қазақстанда» жарияланған болатын («Егемен Қазақстан». 22 мамыр 2010).

Сол «елтұтқа» сөзі кезінде белгілі жазушы әрі ғалым Ақселеу Сейдімбектің ғалым-әріптестері Мырзатай Жолдасбеков пен Қойшығара Салғара қосылып жазылған кітаптың атына «Елтұтқа» деп қойылды [5].

«Елтұтқа» сөзі де *ел* мен *тұтқа* сөзінің қосындысы. Олай болса мұнда да елге тұтқа болар асыл азаматтар мен ел басқарып, елдің елдігін сақтап қалған, яғни елге тұтқа бола білген батырларды негізге алып сөз етілген.

Міне «дінтұтқа», «елтұтқа» сөздері жаңа ғасырдың жемісі, сөз тудырудың жаңа жетістігі. Тілдің ішкі мүмкіндіктері арқылы қалыптасқан мағыналы сөз. Сөзге тірек болған тұтқаның мағынасы – елге, жерге, тілге, дінге, т.б. құндылықтарға тірек, таяныш болу. Соның негізінде елді, жерді, тілді, дінді, т.б. сақтап қалу. Бұл да өз кезегінде тарих екенінің бір көрінісі. Ал сөздік қолданыстағы «дінтұтқа» мен «елтұтқа» тіліміздегі тәуелсіздік нәтижесінде қол жеткізген жаңа ұғымдағы, еліміздің елдігін, бірлігі мен ынтымағын танытатын мағыналы сөздер.

Баспасөз тілі қоғам өмірінде, оның ішінде тілдік тұрғыда әдеби тілді қалыптастыруда маңызды орын алады. Ондағы әрбір сөз, әрбір тіркес жалпыхалықтық ұғымға ғана орайластырылып қана қоймайды, ол тілдің қолданысына да зор септігін тигізеді. Айталық, тілімізде қарапайым үлгіде қолданыста жүрген «кез келген» тіркесі бірде дефис арқылы (кез-келген), бірде онсыз жазылады. Ал ешкім оның орфографиялық заңдылығына мән беріп, оны сақтауды қажет етпейді. Көп ретте баспасөз тілінде қалай жазылса, солай жазуды негізге алады. Сондықтан қандай да бір сөз не сөз тіркесі болсын қолдану барысында тілдік заңдылықты сақтауды, қала берді олардың мағыналық сәйкестігіне қарай пайдаланылуын талап ету де маңызды мәселе екенін ұмытпаған жөн.

Келесі мәселе, бүгінде баспасөзде ауызекі сөйлеу тіліне тән қолданыстардың орын алуы. Алайда олардың баспасөзде қолданысын бейнелі қалыпта пайдаланғанын көреміз. Таңатар Төлеуғалиевтің «Жол менікі» демегін немесе жүргізушілер мәдениеті неге төмен?» деген айдармен Астана қаласындағы жол ережелері мен жүргізушілердің мәдениетіне орай жазылған мақаласында мынадай сөйлемдер бар: *Аялдамадан шығып бара жатқан автобуска жол беру керектігін ұмытқан «Тойота» жүргізушісі автобус жүргізушісін былапыт сөздермен көміп тастады* («Астана ақшамы». 3 қазан №112, 2013. 14-бет).

«Көміп тастады» тіркесі көп ретте ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады. Ал мұның «көміп жіберу» нұсқасында келетіні де бар. Алайда бұл тіркес басқасын былай қойғанда баспасөз тілінде орын алуы біраз жайды аңғартады. Себебі мұндай қолданыс әдеби тілдің талаптарына сай келмейтін сияқты көрінеді. Өйткені кез келген сөйлеу тіліндегі тіркестің не сөздің баспа бетіндегі қолданысын жат көрмесек, онда тілдің былапыттануы да осы болмақ. Олай етпегенде, баспасөз тілі ауыз екі тілінен айнымай, жаргон сөздерге толып кетуі ғажап емес. Егер жазу тілінде (баспасөз тілінде) әдеби нұсқаны сақтап қолдансақ, онда тіліміздің әдебилігін арттыратынымыз анық. Сондықтан мұнда «көміп тастады» мейлі «көміп жіберді» үлгісінде қолданылсын мағынаға да, айтайын деген ойға да нұқсан келмейді. Айталық көміп жіберді – үсті-үстіне салып жіберді ұғымында айтайын деген ойға сәйкес келіп тұр.

Бір қарағанда оқырманға ешқандай ерекшелік жоқ сияқты көрінеді. Тастау, жіберу етістіктері қызметі жағынан бірдей емес пе? -дейтіндер де табылар. Бірақ екі етістіктің өз мағыналары және тіркес жасауға мүмкіндіктері барлығын атап өткен артық болмас. Тастау – бір затты лақтыру, тастау, бір нүктеден екінші нүктеге жеткізу ұғымында келеді. Ал жіберу – *босату, жұмсату, бір нәрсені ретімен жіберу* ұғымында. Олай болса мұндағы айтылған сөзді негізге алсақ, онда сөздер бірінен соң бірі айтылғаны негізге алынуы керек. Бұл ретте тастау етістігінен жіберу етістігі мағыналық жағынан жақын екендігін аңғартады. Яғни сөздерді бірінен соң бірін айтып, көп сөзбен көміп жіберді. Ал осы тіркестегі «көм» етістігінің *жерлеу; бастырып, жауып тастау; көрсетпей жіберу; бір затты батыру, шомдыру* мағыналарына қарағанда *үсті-үстіне айта беру* ұғымына

сәйкес. Қалай десек те, мұндай тіркестер ауызекі сөйлеу тіліне тән. Ал дұрысында, мұнда әдеби нұсқа ретінде «балағаттап тастады» деген тіркестің қолданысы орынды болар еді.

«Бүгін мені құдай сақтады. Бөгенбай батыр көшесімен зымырап келе жатыр едім, жан-жағына қарау деген жоқ, бір әйел алдымнан жүгіре шығып, жолдың екінші бетіне өтті. Мыжып кете жаздадым» («Астана ақшамы». 3 қазан №112, 2013. 14-бет).

«Мыжып кету» тіркесі бір затты немесе көп рет қайталау мағынасында келеді. Оның солай болуына мыжы – *жаныштау*, *езу* мағыналары сәйкес келеді. «Мыжы» етістігі «кет» етістігімен тіркесіп орынды қолданылып тұрғанымен, бір ұғымында сөйлемнің құрылысына автордың ұстанымындағы ойды келтіргенімен, оқырманның оқуындағы қабылдау ұғымына үйлесімсіз, жай ауызекі сөйлеу тілі қалпындағы ойды салып тұрғандай түйіледі. Өйткені мұндай тіркестер әдеби көркем шығармада немесе ауызекі сөйлеу стилінде кеңірек қолданылады. Ал баспасөз тілінде қолдану аясы тар болғандықтан өте сирек, яғни айтайын деген ойды дәлме-дәл жеткізуде пайдаланылады. Мұндай тіркестердің публицистикада көп жағдайда өзгелерден оғаштау көрінетіні сондықтан болса керек. Бұл көп ретте материалды жазушы қаламгердің шеберлігіне тікелей байланысты болса керек. Әдеби нұсқаға сәйкестендірер болсақ, онда «басып кете жаздадым» деп қолданылса оқырманға да, жазудағы стилге де нұқсан келмейтіні анық. Мұндай қолданыстар тілге жатық, жалпы халықтық ұғымға да сай, жазу тілінің қағидаларына да лайық болған болар еді.

Жалпы алғанда, келтірілген мысалдар қолданыста бар. Бірақ олардың баспасөз тілінде алар орнын нақты анықтау керек. Себебі тіліміздің әдеби нұсқасын қалыптастыруда баспасөздің орны ерекше. Ақпарат құралдарының тілінде жонылмаған, сұйқыл сөйлемдер, кедір-бұдыр, теріс, әдеби тіл нормасына қайшы келетін қолданыстар, стильге қатысты кемшіліктер анда-санда, аракідік кездесетінін айта отырып, Ш.Сарыбаев: «Бұл салада зиялы қауым болып, бас қосып, пікірлесіп, ақылдаса отырып шешіп алатын біраз мәселелер бар. Әдеби тілді байытатын және оны шұбарлайтын қолданыстарды анықтап алу, диалектілік ерекшеліктерді ұтымды пайдалану, әдеби норманы ұстану сөзжасам амалы арқылы жаңа сөз тудыру принциптері, т.б. мәселелер жөнінде сұхбат-әңгіме өткізіп бір тоқтамға келуіміз керек», - дейді [6, 185 б.].

Бүгінгі жаһандану заманында кез келген тілдік қолданысты, жаңа сөздерді, қала берді тіркестерді мағыналық тұрғыда орынды пайдалана білген дұрыс. Бұл өз кезегінде қазақ әдеби тілінің дамуына жағдай туғызуға мүмкіндік береді. Себебі мерзімді баспасөз құралдары тіл тарихын жасаудың бірден-бір құралы. Бұл жөнінде Ш.Мажитаева былай деген болатын: «Әдеби тіліміздің тарихын жасауда мерзімді баспасөз тілі айрықша орын алады, ол әдеби тіліміздің даму жүйесіндегі лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерді байқауға мүмкіндік береді [7, 7 б.].

Міне, осы айтылғандарды негізге алып, кез келген қолданыстағы тіліміздің әдеби нормасынан ауытқымай, әр сөзді, сөз тіркестерін мейлі ол жоғарыда келтіргендей жаңа сөз болсын, мейлі ол ауыз екі сөйлеу тілінің үлгісі болсын әрқайсысын ұтымды әрі орынды пайдалана білген абзал. Өйткені аталған мәселеге көп ретте көркем әдебиеттің, баспа тілінің, ресми тілдің, т.б. тигізер әсері орасан.

Түйіндей келгенде, әдеби тіл ұғымы мен жазба тіл ұғымдарын қаншалықты жеке-жеке қарастырсақ та олар бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Олар көп ретте бірін-бірі толықтырып, кейде бірін-бірі түзетіп келеді. Өйткені әдеби тіл ауыз екі сөйлеу тілінің өңделген, сұрыпталған нұсқасы болса, жазба тіл әдеби тілдің негізгі критерийі, яғни әдеби тілді іс жүзінде жүзеге асырудың формасы деп қарау керек. Олай болса, бүгінде баспасөз тілінде орын алған келеңсіздіктер де әдеби тілдің қалыптасуына кері әсерін тигізбесе екен деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дінтұтқа. – Астана: «Егемен», 2013. – 832 б.
- 2 «Егемен Қазақстан» газеті. - 2013. - 24 қыркүйек. - № 218. – 3 б.
- 3 Мансұров Н.Б. Діни терминдер сөздігі. – Астана: «Тұран-Астана» университеті. – 100 б.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 800 б.
- 5 Елтұтқа. – Астана: «KUL TEGIN» баспасы, 2001. – 358 б.
- 6 Сарыбаев Ш. Бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі жаңа қолданыстар. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
- 7 Мажитаева Ш. XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2007. – 234 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются новые слова, используемые в языке периодической печати, а также словосочетания, нашедшие отражение в разговорной речи. Наряду с этим анализируются их значения, выявляются особенности их образования и функционирования, а также говорится о их роли в казахском литературном языке.

RESUME

The author of the article considers the new words used in the language periodicals, as well as phrases reflected in the speech. In addition she analyses their meanings, the distinctive features of their formation and functioning, and also their role in the Kazakh literary language.

УДК 821.161.1.09

Аннотация

Статья посвящена актуальной в современном литературоведении проблеме поэтики «именного» текста. Введенный в научный оборот Ю. Лотманом, М. Гаспаровым, термин «именной» текст получил широкое распространение и позволил исследователям обнаружить и выявить множество вариантов его воплощения в произведениях мировой литературы: «пушкинский» текст, «гоголевский» текст, «московский» текст, «петербургский» текст. Анализ некоторых художественных произведений XIX-XX вв. свидетельствует о наличии «стамбульского» текста, который представлен в лирических стихотворениях А.С.Пушкина, И.А. Бунина, В. Набокова, очерке-эссе И. Бродского.

Ключевые слова: именной текст, поэтика текста, образ, мотив.

Н.У. Исина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.ф.н., доцент

«Стамбульский» текст русской литературы

Проблема «именных» текстов в русской литературе – одна из актуальных и широко изучаемых в современном литературоведении. Благодаря исследованиям М.Гаспарова, Ю.Лотмана, В.Топорова и их последователей, в научный обиход были введены понятия «пушкинский» текст, «московский» текст, «петербургский» текст, «сибирский» текст. За каждым из них закреплен определенный комплекс художественных тем, образов, мотивов, составляющих поэтику текста. Менее изученным, на наш взгляд, представляется «стамбульский» текст русской литературы.

Стамбул занимает особое место в судьбе не только представителей русской интеллигенции, оказавшейся в начале XX века в годы революции и гражданской войны по ту сторону баррикад, но и всей России. Русско-турецкая война, постоянные военные конфликты на границе с восточным государством – самые яркие страницы в исторической летописи России.

Образы Турции, Стамбула (Константинополя) запечатлены в произведениях русской литературы разных эпох, начиная от XVIII в. до современности. Одним из первых, кто обратился к турецкой теме, является А.С. Пушкин. В 1829 году поэт создает историко-художественную хронику «Путешествие в Арзурум», в которой реалистически выписан образ древневосточного

града. *«Улицы города тесны и кривы. Дома довольно высоки. Народу множество, — лавки были заперты».* [1, с. 452] А годом позже пишет стихотворение, в котором рисует образ типичного восточного града.

*Стамбул гяуры нынче славят,
А завтра кованой пятой,
Как змия спящего, раздавят
И прочь пойдут и так оставят.
Стамбул заснул перед бедой.*

Древний град в лирическом стихотворении предстает в романтическом ореоле. Поэтическое сравнение *«как змия спящего»* отсылает к традиционному мифологическому персонажу восточных сказок о могучем всеильном драконе. Однако в последующих строках этот романтический ореол постепенно исчезает: Стамбул предстает как падший, изменивший древним традициям и обычаям. В авторском восприятии он выглядит порочным, отступившим от веры, утратившим боевой дух.

*Стамбул отрекся от пророка;
В нем правду древнего Востока
Лукавый Запад омрачил —
Мольбе и сабле изменил.
Стамбул отвык от поту битвы
И пьет вино в часы молитвы.*

Утрата истинной веры и справедливости подчеркивается нравственным и моральным разложением обитателей града. Отдельными деталями автор восстанавливает духовный облик города: *базар, перекрестки, харем, евнух.*

*Там веры чистый луч потух:
Там жены по базару ходят,
На перекрестки шлют старух,
А те мужчин в харемы вводят.
И спит подкупленный евнух.*

В пушкинской интерпретации Стамбул – город, ставший жертвой *«лукавого Запада»*.

Тема Турции – одна из центральных в творчестве русского поэта начала XX в. И.А.Бунина. Оказавшись в 20-е годы прошлого века в Константинополе (Стамбуле), он вспоминает: *«Я часто бывал в Константинополе в прежние мирные года. Теперь, словно нарочно, попал в него тринадцатый раз, и это роковое число вполне оправдало себя: в полную противоположность с прошлым, все было крайне горестно теперь в Константинополе. Прежде я всегда видел его во всей красоте его весенних дней, веселым, шумным, приветливым; теперь он казался нищим, был сумрачен, грязен то от дождя, то от таявшего снега, мокрый, резкий ветер валил с ног на его набережных и на мосту Стамбул».*

В стихотворении 1905 года поэт выражает грустные настроения при виде Стамбула, утратившего свою былую историческую славу. Реалистически и правдиво выписан повседневный облик столицы: по улицам его бродят *«облезлые худые кобели»*, *«тысячи гробниц»*, *«столетние деревья»*, слышен *«вой собак»*.

*И прах веков упал на прах святынь.
На славный город, ныне полудикий.
И вой собак звучит тоской пустынь
Под византийской ветхой базиликой.
И пуст Сераль, и смолк его фонтан,
И высохли столетние деревья...
Стамбул, Стамбул! Последний мертвый стан
Последнего великого кочевья!*

Некогда славный Царь-град, а «ныне полудикий», «мертвый стан последнего великого кочевья», Стамбул вновь предстает жертвой социальных перемен. Мотив запустения, нищеты и безвозвратности преобладает в поэтическом восприятии автора. К теме Турции поэт И. Бунин возвращается спустя годы. В 1912 году он публикует стихотворение «Стамбул», в котором поэтический облик восточной столицы преобразуется. Царь-град предстает в совершенно иной поэтической тональности и интонации. Туманная дымка придает образу города оттенок таинственности, его силуэт, будто призрак, возникает неожиданно.

*Стамбул жемчужно-сер вдали,
От дыма сизо на Босфоре,
В дыму выходят корабли
В седое Мраморное море.*

Экзотические краски и запахи восточного базара помогают воссоздать современный облик Стамбула.

*Дым смешан с холодом воды,
Он пахнет медом и ванилью,
И вами, белые сады,
И кизяком, и росной пылью.*

Детали бытовой картины города выписаны реалистически: «красный самовар», «кофейня под каштаном», «базар», «нищие».

Русский поэт, основатель акмеизма, Николай Гумилев, путешествуя по дальним странам, также посетил Стамбул. Свои впечатления о поездке он изложил в стихотворении «Константинополь», которое было опубликовано в 1912 году в поэтическом сборнике «Чужое небо». Обращение к экзотическим образам и сюжетам, как известно, было характерно для поэтов-акмеистов. Именно в таком тематическом ключе воспринимается стихотворение Н. Гумилева, в котором поэт воссоздает сказочный образ древней восточной столицы. Путешествия в стихотворениях поэта отражают впечатления от конкретных экспедиций поэта в дальние страны, «иные миры». Но эти «миры» больше тяготеют к зримым и реально существующим пространствам. Поэт Н. Гумилев мистическим мирам символистов противопоставляет открытые им для русской поэзии континенты. В первых строках образ Стамбула выписан реалистически и правдиво.

*Еще близ порта орали хором
Матросы, требуя вина,
А над Стамбулом и над Босфором
Сверкнула полная луна.*

А далее следует совершенно восточный мотив, отсылающий к сказочным сюжетам из «Тысячи одной ночи».

*Сегодня ночью на дно залива
Швырнут неверную жену,
Жену, что слишком была красива
И походила на луну.*

Древний «царь-град» в стихотворении Н. Гумилева предстает в сказочно-романтическом ореоле. Восточная экзотика: луна, беседка в чаще, гадалщицы, красивая жена, паша помогает воспроизвести картину повседневной таинственной жизни Царь-града. Но за этой сказочной картиной скрывается суровая и жестокая реальность, в которой погибает человек (неверная жена). Поэт наделяет образ восточной столицы загадочностью, таинственностью, понять которую не представляется возможным.

В. Набоков – поэт, прозаик, эмигрировавший из России в начале XX в. написал лирическое стихотворение «Стамбул». Совершенно иным выглядит Стамбул в восприятии поэта В. Набокова. Очертания пространства города едва проступают на фоне морского пространства: «берег на заре», «ветер благовонный», «корабль сонный», «в огромном,

круглом янтаре». Теплые и яркие оттенки привлекают внимание читателя при первом прочтении, создавая иллюзию фантастического мира. Однако в конце стихотворения эта иллюзия постепенно исчезает. Цветовая гамма отличается нагнетанием черного: *«резко-черных минарета», «на смуглом золоте рассвета»*.

*Стамбул из сумрака встает:
Два резко-черных минарета,
На смуглом золоте рассвета,
Над озаренным шелком вод.*

Поэтический образ Стамбула предстает в стихотворении В. Набокова как небольшой эскиз, рисунок, выполненный в романтическом стиле.

В Стамбуле проживал в 20-е годы XX в. писатель-эмигрант Г. Газданов. В биографии писателя упоминаются факты его пребывания в этом городе, в котором он встретил двоюродную сестру – балерину Аврору Газданову, уехавшую из России до революции. При ее поддержке Г. Газданов поступил в русскую гимназию, которая чуть позже переместилась из Стамбула в болгарский город Шумен.

И. Бродский – русский поэт-эмигрант, лауреат Нобелевской премии – в 1985 посетил Стамбул, а впоследствии он опубликовал небольшой очерк-эссе «Путешествие в Стамбул». Образ восточного города в воспоминаниях поэта возникает скорее через ощущения, состояния души, через чувства, которые он испытывает при виде его. Это образ-переживание. *«Этот запах! С примесью скверного табака и потного мыла!»*.

Главной достопримечательностью Стамбула, по мнению автора, являются мечети. *«Стамбульские же мечети – это Ислам торжествующий. Нет большего противоречия, чем торжествующая Церковь, - и нет большей безвкусицы. От этого страдает и Св. Петр в Риме. Но мечети Стамбула! Эти гигантские, насевишие на землю, не в силах от нее оторваться застывшие каменные жабы! Только минареты, более всего напоминающие - пророчески, боюсь, - установки класса земля-воздух, и указывают направление, в котором собиралась двинуться душа. Их плоские, подобные крышкам кастрюль или чугунных латок, купола, понятия не имеющие, что им делать с небом: скорей предохраняющие содержимое, нежели поощряющие воздеть очи горе. Этот комплекс шатра! придавленности к земле! Намаза»*.

На фоне заката, на гребне холма, их силуэты производят сильное впечатление; рука тянется к фотоаппарату, как у шпиона при виде военного объекта. В них и в самом деле есть нечто угрожающе-потустороннее, инопланетное, абсолютно герметическое, панциреобразное. И все это того же грязно-бурого оттенка, как и большинство построек в Стамбуле. И все это на фоне бирюзы Босфора».

Изображение Стамбула в очерке-эссе И. Бродского скорее напоминает репортаж, фотоснимок странствующего журналиста. Это взгляд современного человека, в сознании которого архитектурные памятники города (мечети, минареты) ассоциируются с техническими изобретениями XX века: *«установки класса земля-воздух»*. Пространственный образ обретает вполне земной, живой облик благодаря эпитетам *«грязно-бурого оттенка», «на фоне бирюзы»*, подчеркивающим неповторимый восточный колорит древнего Царь-града.

Таким образом, анализ приведенных выше художественных и публицистических текстов в аспекте поэтики текста убеждает в том, что образ Стамбула в произведениях русской литературы предстает в различных формах и вариациях, выражая различные ощущения и восприятие авторов, чувства и настроения лирического героя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Пушкин А.С. Путешествие в Арзурум. /<http://www.rvb.ru/pushkin/01text/06prose/01prose/0870.htm>
- 2 Бунин И.А. Воспоминания – Гегель, фрак, метель / http://modernlib.ru/books/ivan_alekseevich_bunin/gegel_frak_metel/read_1/
- 3 Гумилев Н. Константинополь // Чужое небо \ <http://slova.org.ru/gumilev/div3/>
- 4 Набоков В. Стамбул / <http://stihi-rus.ru/1/nabokov/78.htm>
- 5 Бродский И. Путешествие в Стамбул / http://lib.ru/BRODSKIJ/br_istambul.txt

ТҮЙІН

Мақала қазіргі әдебиеттанудағы «атаулы» мәтін поэтикасы мәселесіне арналған. Әдебиеттануға Ю. Лотман, М. Гаспаров сияқты ғалымдар енгізген бұл термин кеңінен қолданылған және зерттеушілер оның әлем әдебиетінде әр түрлі нұсқасын анықтап көрсетті. Солардың бірі - «Пушкин» мәтіні, «Гоголь» мәтіні, «Москва» мәтіні, «Петербург» мәтіні. XIX-XX ғғ. көркем шығармаларды талдау арқылы «стамбул» мәтіні де анықталады. Ол А.С. Пушкин, И.А. Бунин, В. Набоков сынды ақындардың лирикалық өлеңдері мен И. Бродскийдің очерк-эссесінде анық көрсетіледі.

RESUME

The article is devoted to a topical problem in modern literary poetics – “nominal” text. This term which was introduced in the scientific vocabulary by U. Lotman, M. Gasparov, is widely used and enables researchers to detect and identify numerous variants of its embodiment in the works of world literature: “Pushkin” text, “Gogol” text, “Moscow” text, “Petersburg” text. Analysis of some XIX-XX century works indicates the presence of “Istanbul” text, which is presented in the lyrical poems by A.S. Pushkin, I.A. Bunin, V. Nabokov, in the essay by I. Brodsky.

С.Н. Мусейчук

Национальный университет
биоресурсов и природопользования
Украины, к.п.н., доцент

Прагматический аспект коммуникативного акта

Аннотация

Статья посвящена изучению вопросов коммуникативного акта. На основании анализа современных исследований коммуникативной лингвистики автор рассматривает основные составляющие коммуникации (порождение текста, его передачу и восприятие) и определяет значимость прагматического аспекта коммуникативного акта. Автор подчеркивает необходимость диалогического взаимопонимания индивидов в соотношении с параметрами языка, среды, культуры. В статье анализируется также такой неотъемлемый фактор речи как эмотивность.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный акт, коммуникант, речь, прагматика, лингвопрагматика, эмотивность, психолингвистика.

Современное языкознание все более опирается на коммуникативные черты, что объясняется необходимостью диалогического взаимопонимания индивидов в соотношении с параметрами языка, среды, культуры. Процесс исследования коммуникативного взаимодействия участников акта коммуникации и сама форма его организации являются достаточно сложными и многогранными образующими, исследованиями которых занимались Л.Бейкер, Е.Гроссе, В. фон Гумбольдт, Дж. Серль, В.Виноградов, Т.Грушевицкая, А. Потебня, Г.Почепцов, Е.Селиванова, В.Шаховский, и др.

Актуальность избранной тематики определяется возрастающим интересом к изучению коммуникативной лингвистики и практически отсутствием исследований роли прагматического аспекта коммуникативного акта.

Цель статьи - проанализировать основные составляющие коммуникации, изучить значимость прагматического аспекта коммуникативного акта и определить роль эмотивности в нем.

Ученые-лингвисты обосновывают неоднозначность дефиниции термина «коммуникация» разнообразием целей, которые преследует адресант, богатством способов передачи информации, способом адресованности информации. Так, Г. Почепцов, прежде всего, считает необходимым обратить внимание на наличие уровней коммуникации: коммуникативный, который понимается стандартно, и метакоммуникативный, который задает модус дальнейшей коммуникации [7].

Стандартно-коммуникативный уровень – это спектр лексических единиц для обозначения реалий жизни, которые обогащают словарь, и при помощи которых можно создать бесконечное количество сообщений, а вот метакоммуникативный уровень – это определенный жанр, определенный тип дискурса, так как метакоммуникативные правила требуют в одних случаях порождать информацию, а в других – только получать ее. Определенные речевые ритуалы обуславливают наше поведение [7]. Таким образом, вербальная коммуникация просто невозможна в чистом виде, поскольку она включает в себя две фазы: психолингвментальную деятельность адресата и адресанта, которая основывается на субъективном анализе ситуации адресатом и адресантом. Е. Селиванова, поддерживая тезис о невозможности самостоятельного существования вербальной коммуникации, ссылается на ее взаимодействие с невербальной на уровне когнитивной деятельности, так как даже чтение текста неизвестного автора требует постоянной работы сознания читателя, ведь коммуникация со стороны адресата подразумевает не только декодирование семантики языковых знаков, но и раскрытия глубинного содержания текста, пресуппозиций, авторских стратегий, привлечения фоновых знаний [8] и, согласно теории уровневого распределения коммуникации Г. Почепцова, учета самой ситуации общения [7]. Процесс коммуникации проще всего представить в его простой форме: сообщения и передачи определенной информации, где любая информация передается при помощи той или иной системы знаков. Для осуществления данного процесса необходимо наличие следующих компонентов: адресант, адресат и посредник [5].

Взаимопонимание между адресатом и адресантом в данном случае возможно при условии, если участники коммуникации владеют общими кодами интерпретации определенных знаков. Такую модель, которая в лингвистике есть довольно распространенной, называют линейной. Но она не считается достаточно эффективной, так как коммуникативный акт не может представлять собой однонаправленный процесс. Поэтому, следует рассматривать интерактивную модель с элементами транзакционной, где под транзакционной подразумевают коммуникацию как процесс одновременного отправления и получения сообщений коммуникантами, интерактивная или круговая модель включает в себя элементы транзакционной и требует реакции коммуниканта в ответ [5]. Исходя из данного утверждения, коммуникативный акт представляет собой порождение текста, передачу его и восприятие.

Каждый из вышеперечисленных этапов на сегодняшний день довольно широко изучается в разных спектрах лингвистики, поскольку представляет собой многоярусное наложение и требует знаний не только в сфере лингвистики, но и психологии, культурологии, истории. Так, этап порождения текста «осуществляется от мотива, порождающего какую-либо мысль, к оформлению самой мысли, к опосредствованию ее во внутреннем слове, затем – в значениях внешних слов и, наконец, в словах» [4, с. 375]. Данный процесс обладает чрезвычайно широким перечнем дефиниций, которые различаются в зависимости от отдельных исследований и изучений лингвистов, и от науки, которую представляет тот или иной ученый. В лингвистике данный процесс включает этапы: «мотивирование», «установки» (цели), «интенции», «внутреннего программирования». Относительно правомерности существования данного разветвления в современной лингвистике существуют определенные споры, ведь кодирование (процесс зашифровывания мыслей, чувств, эмоций таким образом, чтобы их узнал адресант [5]) происходит на уровне, который объединяет сознательное с подсознательным, лингвистику с психологией и философией. Так, некоторые ученые дают трактовку терминам «мотивирование», «установка», «интенция», «внутреннее программирование», но изменяют последовательность их взаимодействия, другие вообще исключают некоторые из данных элементов с этапа порождения текста. «Мотив – это основная побудительная сила в психической деятельности, ... познавательно-эмоциональная психологическая система, выполняющая функцию регулятора поведения» [6, с. 58]. «Мотив» в процессе

создания языка играет роль неосознанного стремления, побуждения; «установка» – это предсознательная готовность к коммуникации; «интенция» – предвербальное осознанное когнитивное стремление речи, которое ведет к программе речи, выбору стиля воплощения общего плана текста [9, с. 96], и непосредственно сознательный когнитивный элемент порождения текста представляет «внутреннее программирование», связанное с поиском схемы будущего высказывания и его языкового типа [10, с. 5].

Вопреки стремлениям представителей психолингвистики, философии разделить процесс порождения речи на этапы, уровни, стадии, считается, что такое распределение несет сугубо условный характер и служит лишь процедурой анализа явления, поскольку в действительности данные этапы реализуются параллельно, путем взаимодействия всех компонентов сознания адресанта: мышления, чувств, ощущений, интуиции и трансценденции [12]. В данном случае действительно можно согласиться с точкой зрения лингвистов, философов, что порождение текста или высказывания включает в себя два интегрированных механизма: сознательную психическую деятельность и автоматическую бессознательную, которая использует готовые формулы и клише, уже закрепленные в памяти адресанта.

На уровне передачи информации пригождается все лексическое, стилистическое богатство языка, когда происходит переход от внутреннего программирования к внешней речи. Использование языка осуществляется в форме отдельных высказываний (устных или письменных), которые отображают специфические условия и цели сферы деятельности человека не только лишь при помощи содержательного (тематического) и языкового стилей, то есть путем подбора лексических, фразеологических и грамматических средств языка, а и композиционным построением, учетом внешне-ситуативных (дискурсивных) факторов, которые влияют на условия и качество речи. «Все эти три момента – тематическое содержание, стиль и композиционное построение – неразрывно связаны в целом высказывании и одинаково определяются спецификой данной сферы общения» [3, с.237]. Каждое отдельное высказывание есть индивидуальным, но каждая сфера использования языка отрабатывает свои относительно устойчивые типы таких высказываний и норм использования языка, которые М. Бахтин называет речевыми жанрами [3], а у Г. Почепцова находим их воплощение на метакоммуникативном уровне [7].

Третьим элементом коммуникативного акта есть прием декодирования информации адресатом. Декодирование – это процесс получения и интерпретации сообщения, полученного человеком извне, он связан с расшифровкой символов, из которых состоит это сообщение [5]. Процесс восприятия текста также имеет свои этапы, распределение и наименование. Подытоживая основные гипотезы, предложенные в работе Е. Селивановой, можно перечислить следующие ступени в процессе приема информации: непосредственное восприятие, которое исполняет роль апперцепции семантического содержания высказывания; понимания, то есть соотнесения полученной информации с собственными знаниями адресата (знаниями языка, наличием личного жизненного опыта, пониманием дискурсивной ситуации); интерпретация – собственная адресатная вербализация воспринятого текста [8]. Наличие степени интерпретации подчеркивает отсутствие отражения авторских мыслей, так как сознание ни повторяет, ни дублирует говорящего, оно создает свое представление, свое содержание, а адресант и адресат не остаются каждый в своем мире, наоборот, они сходятся в новом, третьем мире, мире коммуникации и вступают в диалогические отношения [2]. Именно такое видение дает возможность объяснить все богатство лингвальных, психологических, эмоциональных реакций реципиента, повышает значимость лингвопрагматики как таковой.

Понятие прагматики на сегодняшний день рассматривается довольно широко. Прагматика (от греч. *pragma* – действие, деятельность) – это сфера исследований в семиотике (науке про знаки) и языкознании (науке о языке), где изучается

функционирование языковых знаков в речи [1]. Данный термин был впервые введен в 30-х годах 20-го века Ч. Моррисом в качестве названия одного из разделов семиотики, которую он классифицировал следующим образом: семантика – отношение знаков к десигнату (денотату); синтактика – отношение знаков друг к другу; и прагматика – отношение знаков к интерпретатору [8]. Прагматика принимает во внимание: 1) адресанта и его интерпретационную сущность, те сознательные лингвистические и бессознательные лингво-когнитивные процессы, которые находятся под влиянием культурного и дискурсивного факторов; 2) адресата, то есть перлокутивный акт и, как его результат, согласно теории А. Почепцова, перлокутивный эффект [7], другими словами – реакцию адресата, понимания им косвенного и скрытого смысла высказывания; 3) интерактивность коммуникантов, где внимание обращается на формы речевого взаимодействия, ведь человек, вступая в разговор, стремится не только понять, а и быть понятым, поэтому тут важную роль играют социальные, психологические, этикетные, личностные факторы; 4) ситуацию общения, то есть влияние коммуникативной ситуации на тематику и формы высказываний, контекстуальное влияние [8]. Учитывая четыре вышеназванные компоненты прагматики, следует глубже исследовать психологические процессы во время формирования, продуцирования и восприятия речи при наличии внешних объективных факторов, которые в любом случае вызывают определенную субъективную эмоциональную реакцию адресанта и адресата.

Эмотивный компонент представляет собой результат отражения эмоций в словах в процессе их вербализации и семантизации. Под эмоциями подразумевают особую форму отношения человека к явлениям действительности, обусловленной их соответствием или несоответствием потребностям человека [11]. Эмоции отображают не объективные качества предметов окружающего мира, а их значение для деятельности говорящего в конкретно избранный момент.

Сопоставляя когницию и эмоции, Фр. Данеш отмечал, что когниция вызывает эмоции, а эмоции влияют на когницию, поскольку они интродуцируются во все уровни когнитивного процесса; они являются двумя основными параметрами способности человеческого разума, опыта с личными и социальными аспектами, они тесно связаны друг с другом: когнитивные процессы сопровождаются эмоциями, а эмоции когнитивно осмысливаются [13]. Будучи социально обусловленным, эмотивный фактор служит для индивидуального выражения эмоциональной оценки объектов окружающего мира, его реализация происходит в эмоциональных ситуациях общения (существует мнение, что любое высказывание - эмоциональное, что не бывает эмоционально-нейтральной речи [13]) при помощи эмоционального типа речевых актов. Все это позволяет вести речь об особенном - эмоциональном - типе коммуникации. Исследования в сфере коммуникативной лингвистики, прагмалингвистики просто не могут быть полными без учета данного типа коммуникации, поскольку эмоции - это неотъемлемая часть когнитивной и речевой деятельности человека.

Таким образом, с точки зрения психолингвистики эмотивность имеет свое место. Путем мгновенного ощущения эмотивная потенциальность придает воле особый материал, учитывающий особенности места, времени речи и включает в себя определенные характеристики адресата, весомые в момент коммуникации, а далее, уже с учетом «установки» и «интенции» происходит когнитивный процесс, который перерастает во «внутреннее программирование», осуществляя поиск схемы будущего высказывания и его языкового типа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 586 с.
- 2 Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – М.: Русские словари, 1996. – 358 с.
- 3 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 326 с.
- 4 Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: Учпедгиз, 1956. – 442 с.
- 5 Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
- 6 Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Сов.-амер. предприятие Соваминко, 1990. – 269 с.
- 7 Почепцов Г.Г. Теорія комунікації – К.: Ваклер, 2001. – 216 с.
- 8 Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2004. – 336 с.
- 9 Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – 329 с.
- 10 Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 286 с.
- 11 Шаховский В.И. Эмотивная семантика слова как коммуникативная сущность. Сб.: Коммуникативные аспекты значения. – Волгоград: Волгогр. пед. ин-т, 1990. – 465 с.
- 12 Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, 1996. – 384 с.
- 13 Danes Fr. Cognition and Emotion in the Discourse Interaction: A Preliminary Survey of the Field // Preprints of the Plenary Session Papers. – XIV International Congress of Linguists Organized under Auspices of CIPL, Berlin 10 –15. August, 1987. – 448 p.

ТҮЙІН

Мақала коммуникатив лимит мәселелеріне арнаулы. Автор негізгі жасаушы коммуникацияларды саралайды, коммуникатив актінің прагматикалық аспектісінің елеулілігін анықтайды және эмотивтілік сияқты сөздің құрамдас факторын зерттейді.

RESUME

The article deals with the communicative linguistics. The author analyzes the basic components of communication, determines the significance of the pragmatic aspects of the communicative act and explores emotionality as an integral factor of speech.

Аннотация

Қазіргі функционалды грамматиканың мақсаты тілдің табиғатын ашу, жеке-дара тұйықталған шеңбер аясында ғана қарастырылмайтындығын анықтап, әр түрлі тілдік құралдыр өзара әрекеттесе отырып белгілі ұғымның мәнін, мазмұнын ашу, сөз сөйлеу кезіндегі ситуация мен контекстік жағдаяттарымен байланыста анықталатын, сондай-ақ олардың басқа да ұғымдық категориялардың аясында көрінетін мағыналық-мазмұндық сипатын ашу болып табылады. Олай болса, функционалды грамматика тілдік құбылыстың табиғатын толық әрі терең түсінуге жол ашады. Жалпы тілдік жүйедегі әр алуан тілдік бірліктердің өзара әрекеттесуі, парадигмалық және синтагмалық қатынасы белгілі ұғымдарға және категорияларға жинақталып, олардың табиғатын толық тануға мүмкіндік ашады. Функционалды грамматиканың негізгі объектісі грамматиканың ішінде «мазмұннан – формаға, ұғымнан – үлгіге» сияқты тілдік бірліктерді зерттейтін бағыт болып табылады. Жалпы тіл білімінде функционалды грамматиканың негізгі нысаны функционалды-семантикалық өріс теориясы болып табылады.

Түйін сөздер: функционалды грамматика, ситуация, парадигма, этнолингвистика.

А.Т. Аширова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ф.ғ.к., доцент

Ж.Д. Есімова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ф.ғ.к., доцент

Б.Р. Құлжанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ф.ғ.к., доцент

Функционалды грамматиканың ғылыми- теориялық мәні

Тілдік қарым-қатынасты жүзеге асырудың түп негізі грамматикаға келіп тіреледі. Өйткені тіл арқылы түсінісудің, басты қазығы – грамматикалық материалдарды сөйлеу кезінде дұрыс меңгеріп, қолдана білу. Сондықтан тілдің грамматикалық ерекшеліктерін сөйлеу процесінде жете үйренудің маңызы зор. Грамматика – тілдегі барлық материалдардың өзегі. Бұл туралы ғалым-тілші С.Исаев қазақ тіл білімінде өзіндік жаңашылдығымен көзге түскен «Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық құрылысы тіл деңгейлерінің көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да әрі күрделісі, әрі ауқымды екені даусыз. Өйткені тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі өзіндік ерекшеліктері, атқаратын қызметіндегі сан алуан жүктері, даму барысындағы диалектикалық заңдылықтары – бәрі-бәрі тілдің грамматикалық құрылысынан анық көрінеді» [1, 3].

Функционалды грамматика (лат. *Functio* – орындау орыс. *функциональная грамматика*) – грамматикалық құрылыстағы тіл бірліктерінің функцияларын (қызметін) және олардың заңдылықтарын объект етіп зерттейтін грамматика

түрі. Функционалды грамматика әр тілдің әртүрлі деңгейлеріне қатысты, лексикамен, контекспен өзара байланысты, бірақ бәрі де семантикалық қызметінің ортақтығы нәтижесінде біріктіріліп, тіл құралдарының біртұтас жүйесінде қарастырылады [4, 321 б.]. Функционалды грамматиканың негізгі мақсаты – болмысты пайымдау барысында адам санасында қалыптасқан ойдың мәнін берудегі грамматикалық бірліктердің тілдің басқа деңгейлер бірліктерімен тығыз қарым-қатынастағы қызметінің заңдылықтарын зерделеп сипаттау. Тілдің барлық деңгейлері бірліктерінің бір-бірімен өзара қарым-қатынасы жалпы тілдік ұғымдық категориялар негізінде болады. Функционалды грамматиканың бастауларын әріден іздеген дұрыс. Мәселен, орыс тіл білімінде тілді функционалдық жағынан қарастырған зерттеулерді Ф.И.Буслаев, К.С.Аксаков, Н.П.Некрасов, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Шахматов және А.М.Пешковскийлердің еңбектерінен кездестіруге болады. Орыс сөздерінің грамматикалық тұлғасын функционалдық тұрғыда қарастыруда В.В.Виноградовтың еңбегі ерекше. Ал жалпы алғанда функционалды грамматиканың теориялық тірегі Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов, С.Д.Кацнельсон еңбектерінің негізінде қаланды деуге болады [2].

Қазіргі функционалды грамматиканың мақсаты тілдің табиғатын ашу, жеке-дара тұйықталған шеңбер аясында ғана қарастырылмайтындығын анықтап, әр түрлі тілдік құралдыр өзара әрекеттесе отырып белгілі ұғымның мәнін, мазмұнын ашу, сөз сөйлеу кезіндегі ситуация мен контекстік жағдаяттарымен байланыста анықталатын, сондай-ақ олардың басқа да ұғымдық категориялардың аясында көрінетін мағыналық-мазмұндық сипатын ашу болып табылады. Олай болса, функционалды грамматика тілдік құбылыстың табиғатын толық әрі терең түсінуге жол ашады. Жалпы тілдік жүйедегі әр алуан тілдік бірліктердің өзара әрекеттесуі, парадигмалық және синтагмалық қатынасы белгілі ұғымдарға және категорияларға жинақталып, олардың табиғатын толық тануға мүмкіндік ашады. Функционалды грамматиканың негізгі объектісі грамматиканың ішінде «мазмұннан – формаға, ұғымнан – үлгіге» сияқты тілдік бірліктерді зерттейтін бағыт болып табылады. Жалпы тіл білімінде функционалды грамматиканың негізгі нысаны функционалды-семантикалық өріс теориясы болып табылады.

А.В.Бондарко функционалды грамматиканы функционалды-семантикалық өрістер теориясына негіздеп қарастырды. А.В.Бондарко «функционалды-семантикалық категория теориясы, функционалды-семантикалық өріс, категориялық жағдаят» деп аталатын «триада» принципін қолдану арқылы функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары мен категорияларын анықтап берді.

Функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – тілдік жүйедегі әр алуан тілдік бірліктердің уақытқа немесе кеңістік, сын-сапалық, сан-мөлшер ұғымдарына, сондай-ақ олардың мағыналық-мазмұндық жиынтығы – таным мен ұғымның жекеліктен жалпылыққа, қарапайымнан күрделіге бағытталған кешенді сипаты.

Функционалды грамматиканың бұл түрі түрлі тілдік деңгейлерге жататын бірақ семантикалық функциялары бойынша біріктірілген құралдарды бір жүйеде қарастырады. Функционалды грамматиканың негізгі ерекшелігі грамматикалық бірліктер, лексика мен контекстің, тілдік құралдардың қызмет жүйесінің өзара байланысын түсіндіруге бағытталуында болып табылады [6, 30-31].

Тіл – қоғамдағы адамдардың практикалық қатынасының құралы. Тілді бір адам өзі үшін ғана қолданбайды, басқа адамға өзінің ойын білдіру, жеткізу үшін қолданады. Тіл – конкретті сана болғандықтан, қоғамдық өмір өзгерісіне сәйкес қазақтың әдеби тілі күн санап дамып келеді. Қазақ тілінің әлсіз жерін күшейтіп, кедей жерін байыта түсті. Осындай сатылап, бірте-бірте дамудың нәтижесінде әдеби тіліміздегі грамматикалық категориялардың қайсысы болса да дамып, бір жүйеге түсті. Сол грамматикалық категорияларды функционалды-семантикалық аспектідегі тілдік бірліктердің түрлі тіл деңгейі тұрғысынан зерттеу қазіргі таңда тіл білімінде, оның ішінде қазақ тіл біліміндегі ең басты әрі маңызды мәселе болып табылады [4, 327].

Қазақ тіл білімі қай бағыттағы зерттеуде болсын ғылыми жетістіктерге қол жеткізіп отыр. Бұл орайда этнолингвистика, лингвомәдениеттану салалары бойынша Ә.Т.Қайдар, М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, стилистикадан Р.Сыздық, Б.Шалабай еңбектерін атауға болады. Тілдің жүйелі-құрылымдық жағы А.Ысқақов, Қ.Есенов, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Р.Әмір, Н.Оралбаева, Ө.Айтбаев, М.Серғалиев, Ш.Сарыбаев, М.Оразов, К.Хұсайын, Т.Сайрамбаев, Ә.Жүнісбек, Б.Қалиев, Н.Уәли, Б.Сағындықов, Б.Қасым еңбектерінде көрініс тапса, З.К. Ахметжанова, А.Жұбанов, Т.Абдығалиева, Ж.Жақупов, Қ.Рысалды, З.Ерназарова, Қ.Есенова, Д.Әлкебаева зерттеулерінде функционалды, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік аспектіден қарастырылған. Қазіргі кезеңде қазақ тіл білімінде ең актуалды проблемалардың бірі – тілдік жүйенің функционалдылық механизмін зерттеу. Мұның өзі функционалды грамматиканың негізін қалауға үлкен әсер етті [2].

Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқыту көп уақытқа дейін сапасыз болып келеді. Студенттер 2-3 жыл бойы практикалық қазақ тілі сабағын өткенімен, үш жылдың ішінде бір ауыз қазақша сөйлеуді білмейді. Бірақ олардан грамматикалық ережелерді сұраса, оған жауап бере алады. Мұның өзі тілдің негізгі өзегі болып табылатын грамматиканың сөйлеуді меңгеру үшін емес, тек қазақ тіл білімінің басты саласы ретінде оқытылғандығын көрсетеді. Мұндай сабақ лингвистикалық білім бергенімен, сөйлеуді іс жүзіне асырмайды. Өйткені сөйлеуге қажетті өлшемдер меңгерілмей, шет қалып қояды, тиісті материалдар керек бағытта үйретілмейді.

Белгілі бір тілде сөйлей білу үшін, грамматика жеке-дара бөлінбей, сөйлеудің барлық алғышарттарымен бірге тұтас жүйе түрінде оқытылуы керек. Оған қажетті басты алғышарт сөйлеудің материалдық негізін ажырата білу.

Сөйлеуге қатысты материалдық базаны құрайтындар:

- Дыбыстық құрам;
- Сөз;
- Грамматика [3, 201].

Бұл бірлестікте сөйлеу әрекеті үшін негізгі орын алатын сөз; оны құрайтын – дыбыс; ал сөз бен дыбыстың барлық тілдік міндетін жүзеге асыратын – грамматика. Грамматика бүкіл тілдік қарым-қатынастың өзегі. Өйткені грамматикалық жағынан бір-бірімен дұрыс байланыспаған сөздер не тіркестер адамның ойын жеткізе алмайды. Сондықтан да, сөздер белгілі бір мағынаны білдіре келіп, өзара байланысқан бір бүтінді құрайды. Яғни, тиянақталған ойды білдіретін сөйлемге айналады.

Мәселен, «Болаттың ағасы кешкі поездбен келді» деген ойды айту үшін, бұл сөздерді жеке-жеке қолданғанда: «Болат, аға, кешке, поезд, келу» болып шығады. Бір-бірімен мағыналық байланысқа түспегендіктен, айтылуға тиісті ой түсініксіз болып тұр. Ол ұғынықты болу үшін, сөздер грамматикалық заңдылық бойынша тіркесіп, сөйлем құрамында жұмсалуды қажет.

Жеке тұрғанда сөздер белгілі бір атаулық мағынаны көрсетеді. Мысалы, заттың, құбылыстың, мезгілдің, мөлшердің, қимылдың т.б. атын ғана білдіреді. Олар бір-бірімен грамматикалық байланысқа түскенде, атаулық мағынамен қатар, ойдың мазмұнын да жеткізеді.

Адам тіл арқылы өз ойын біреуге түсінікті етіп жеткізу үшін, тілдік тұлғалардың тіркесу амалдарын білуі керек. Сонда ғана дыбыс та, сөз де белгілі бір ойды білдірудің маңызды құралы бола алады. Демек, тілдік тұлғалардың қатысымдық ерекшеліктері грамматикалық заңдылықтар арқылы жүзеге асады. Грамматика – дыбыстар құрамынан тұратын сөздерді тілдік қарым-қатынас құралына айналдыратын ережелер жиынтығы. Тіл үйретуде грамматика тек осы тұрғыдан оқытылғанда ғана оқытушы өз мақсатына жетеді. Сондықтан грамматиканы сөйлеу әрекетімен біртұтас құбылыс деп қарау қажет. Оны сөзден және басқа тілдік бөлшектерден бөліп оқыту нәтиже бермейді, грамматикалық материалдарды сөйлеу құралдарымен бірге меңгермеген оқушы сол тілде сөйлеуді де

ешуақытта үйренбейді. Басқа ұлт тілінде пікірлесу үшін лексикалық минимум мен грамматикалық минимумды (сөз бен грамматиканы) қатар меңгеру керек. Сөйлеу кезінде бұлардың бірінсіз бірінің мәні жоқ.

Оқыту жүйесінде басты орын алатын сөйлеудің негізгі құрамы грамматикалық ережелер, сөздердің тіркесуі, дыбыстардың айтылуы мен жазылуы тілдік ерекшеліктеріне қарай мыналарға сәйкес келеді:

- Заңдылық;
- Мағына;
- Тұлға;

Мұндағы заңдылық – грамматикамен, мағына – сөзбен, тұлға дыбыстық құраммен тікелей байланысты. Дыбыс, сөз, грамматиканың бірлігі тиянақталған ойды білдіретін сөйлемнен көрінсе, тұлға, мағына, тілдік заңдылықтардың бірлестігі жүйелі ойға құрылған мәтіннен байқалады. Мұндай мәтіндер екі түрлі болуы мүмкін:

- а) тыңдалым арқылы берілетін мәтін;
- ә) жазбаша түрде берілетін мәтін.

Тыңдалым арқылы аудиомәтінді оқытудың алғашқы кезеңінде көп пайдаланылады. Бұл уақытта тіл үйренуші алфавитпен танысып, өзі оқып, өзі жаза білетіндей жағдайға жетеді. Берілген шағын мәтінмен жұмыс істей бастайды. Мәтінмен жан-жақты дұрыс жұмыс жасап үйренген студент сол меңгерген тіркестерін өмірде қолдануға тырысады. Ол мәтінге оқыту амалы ғана деп қарамайды, керісінше, мәтінді сөйлеуге, ойын айта білуге алып барар көпір деп есептейді. Сөздерді сол үшін жаттайды, тіркестерді де сөйлеу үшін есте сақтайды.

Қазақ тілін мәтінмен жұмыс істеу арқылы үйрету, оқыту мәселесіне арналған көптеген еңбектер, мақалалар бар. Бұл мәселені сөйлеу әрекетінің түрлеріне қарай сала-сала етіп зерттейтін уақыт жетті. Сондықтан мәтінге қатысты ізденістер, жаңа ой-пікірлер, әдістемелік еңбектердің болашақта да модап жазылары даусыз.

Сөйлеу әрекетіне қатысты грамматиканың рөлін анықтап алғаннан кейінгі мақсат, біріншіден, грамматикалық материалдардың басты ерекшеліктерін белгілеуге байланысты болса, екіншіден, сол ерекшеліктердің арасынан қандай мәселеге басты назар аудару қажеттігін айқындауға қатысты. Яғни, тіл үйрену үшін нені, қалай оқыту керек деген сауалды да дұрыс шешу міндет. Үшіншіден, оқытылатын материалдарды сұрыптап алған соң, ендігі ой соларды қалай игеру керек деген сұраққа жауап іздеуге тіреледі [3, 202-203].

Сөйлеу қызметінде я сөйлеуші, я тыңдаушы санада сәуленіп тұрған болмыс бейнесін хабарлауында жіберетін мәтінінің функционалды-семантикалық өрістегі қызметін көпжүйелілік талдау арқылы түсіндіру функционалды грамматиканың негізгі нысаны болып табылады.

Қазақша сөйлей білу үшін қандай грамматикалық материалдарға басты назар аудару қажеттігін белгілегеннен кейін, грамматикалық материалдардың арасынан оқыту әрекетіне тиімді, сөйлеуге тікелей қатысы бар негізгілерін таңдап алу мәселесі келіп шығады [3, 204-205].

Тілде орын алған барлық грамматикалық ережелерді шектеп, соның ішінен тілдік қарым-қатынасқа керектісін сұрыптай білу – сапалы оқыту үшін қажетті шарт. Сөйлеуді үйретуге қажет мұндай материалдарды дұрыс іріктеп оқыту кезінде грамматикалық минимумды анықтауды талап етеді.

Тілді үйретуге қатысты грамматикалық минимумды дұрыс таңдау үшін, сұрыптаудың басты өлшемдерін белгілеп алу керек. Мұндай өлшемдер, біздің пікірімізше, төмендегідей болғаны жөн:

1. Сұрыпталған материалдар қазақ тілінің типологиялық табиғатын аңғаратын грамматикалық көрсеткіштерден болуы керек. Сөйлеу үшін тілдің ішкі құрылысын, оның заңдылығын меңгеру – қажетті шарт.

2. Қазақ тілінің өзіне ғана тән айрықша белгілерін танытатын грамматикалық категориялар мен формалар іріктеліп, жеке топталғаны ұтымды.

3. Сұрыпталған грамматикалық материалдар тілдік қарым-қатынаста жиі қолданылатын грамматикалық формалар мен категориялар болуы тиіс.

4. Алынған грамматикалық көрсеткіштер кең өрісті болып, тілде жиі жұмсалып, тілдік категориялардың көбіне тән болуы қажет. Яғни оның белсенділік қызметі ескерілгені жөн.

5. Іріктелген грамматикалық материалдар тілдің нормасына сәйкес көрсеткіштерден тұрғаны абзал.

Грамматикалық материалдарды оқыту барысында өткізілетін жұмыс түрлері:

- а) грамматикалық материалдарды дайындау және дұрыс ұйымдастыру;
- ә) материалдарды түсіндіру;
- б) өтілген материал арқылы сөйлеуді жаттықтыру;
- в) әр түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізу;
- г) грамматиканы мәтін көлемінен шығарып, өмірге қосу, іс жүзіне асыру;
- д) грамматикалық дағдыны бақылау және дамыту;
- е) үйретілген материалдарды бекіту.

Бұл жұмыстардың өзі іштей сала-салаға жіктеліп, әртүрлі әдіс-тәсілдерге, амал-құралдарға бөлінеді. Мәселен, материалдарды ұйымдастыру, үлгі ретінде тіркестер мен сөздерді, сөйлемдерді беру немесе мәтіндегі дайын сөйлемдерді үйрету түрінде өтілсе; материалдарды түсіндіру индуктивтік немесе дедуктивтік тәсіл арқылы жүргізілуі мүмкін. Сол сияқты, жаттығудың түрлері жеке тұлғаларға қатысты жаттығулар, комплекстік жаттығулар, сөзбен жаттығу, тіркеспен жаттығу, сөйлеммен жаттығу, мәтінмен жаттығу т.б. болып түрлене береді [3, 207].

Қазақ тілін функционалды тұрғыдан зерттеудің басты ерекшелігі – сөйлеу барысында қолданылатын тілдік құралдардың қызметі ситуация мен контексте бір ортақ ұғым мен категорияларға топтастырылуын негізге ала отырып, ортақ заңдылықтарын айқындау. Құрылымдық грамматикада тілдік бірліктердің жасалу жолдары жеке-жеке алынып, әр сөз табына қатысы қарастырылып, әрқайсысының белгілі категориялық корпуста тән формалары айқындалады [6, 34].

Тіл-тілдің өзара бір-бірімен байланысты екі жағы болады. Оның бірі – тілдің сөздік, екіншісі – тілдің грамматикалық жақтары. Тілдің осы екі жағының бірлігінен біртұтас тіл құралады да, айтылатын ой түсінікті болып, тіл нағыз қатынас құралы ретінде қызмет ете алады [5, 5].

Сонымен, функционалды грамматиканың негізгі қарастыратын нысаны – сөз сөйлеу кезіндегі ситуацияның негізінде қолданылатын әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің қызметі көпжүйелік талдау арқылы анықталады. Сондықтан осы саланың негізгі ұғымдары бір-бірімен өзара әрекеттесіп, байланыста болады. Функционалды грамматикада тіл сөйлеу деңгейінде, динамикалық аспектіде қарастырылады. Мұнда тілдік бірліктер мен тіл жүйесінің сөйлеудегі қызметі, тілдік бірліктердің қолданылуы сөйлеу жағдаятымен, контекстпен бірлікте алып зерттелінеді [6, 38].

Қорыта айтқанда, тілдік категорияларды мағыналық жағынан қарастыру соңғы кезде тіл теориясында да, практикасында да жаңа қарқын алып келеді. Бұл орайда әсіресе функционалды-семантикалық категорияларды егжей-тегжейлі сипаттауға бағытталған функционалды грамматикаға ерекше мән беріліп отыр. Жалпы тіл білімінде функционалды грамматика (лингвистикалық функционалогия) мәселелерінің қолға алынғанына көп уақыт өткенмен, қазақ тіл білімінде бұл сала енді-енді сөз бола бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 2 <http://tapemark.narod.ru/les/565a.html>
- 3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: «Сөздік-словарь», 2005.
- 4 Арғынов Х., Қазақ тілі методикасы. – Алматы: Мектеп, 1974.
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 6 Оқу құралы, Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. - Алматы, 2013.

ТҮЙІН

Целью современной функциональной грамматики является изучение языка в единстве грамматических, семантических связей внутри текста, проявляющихся в определенных речевых ситуациях. Объединяя в парадигмы и синтагмы наиболее крупные единицы языка, функциональная грамматика способствует в контексте речи полному раскрытию его природы.

Объектом функциональной грамматики остается исследование языка на пути от содержания к форме, от понятий к образцам.

В целом, в языкознании основной целью функциональной грамматики принято считать развитие функционально-смысловой теории.

RESUME

The main purpose of the functional grammar nowadays is to reveal language peculiarities, to consider the language broadly, interacting with different language means, it considers the sense and meaning of a certain concept, it is defined in relation with spoken language and context situation, to determine its meaning - context features in the frame work of other conceptual categories. So, functional grammar paves the way for deep understanding the nature of language phenomena.

УДК 811.111.2'276.

Н.А. ЗуенкоНациональный университет
биоресурсов и природопользования
Украины, к.п.н., доцент

Термин как базовый элемент профессиональной коммуникации

Аннотация

В статье рассматриваются понятие «термин», подходы и критерии, по которым языковую единицу можно отнести к категории терминов. Выявлены признаки термина. Обосновано, что задачей термина является обеспечение эффективности профессионально-научного общения.

Ключевые слова: термин, специальная лексика, общеупотребляемые единицы, точность, системность, краткость, специальное понятие.

Профессиональная лексика является необходимым компонентом для осуществления профессиональной коммуникации и передачи профессиональной информации. Средством общения в каждой из сфер становится определенная профессиональная речь, в которой базовыми лексическими и понятийными единицами являются термины. Следовательно, возникает необходимость определения понятия «термин». Основные теоретические и практические аспекты изучения термина как лингвистического феномена раскрыты в работах К.Я. Авербуха, Л.М. Алексеева, Б.М. Головина, С.В. Гринева, В.П. Даниленко, А.С. Дьякова, И.С. Квитко, Т.Г. Кияка, С.Б. Куделько, В.М. Лейчика, И.Т. Панько, Е.Ф. Скороходько, М. Brekke, Н. Felber и других ученых. Несмотря на устойчивый интерес языковедов к проблемам теории термина, его места в языке, системы знаний, вряд ли можно говорить сегодня о существовании завершенной общей теории термина. Ученые еще не пришли к единому пониманию понятия «термин». Лингвисты единодушны в том, что термин составляет основу специальной лексики и обслуживает сферу научных знаний (А.И. Павлова, Т.И. Панько, D. Faulseit, W. Fleischer, H.-R. Fluck). Как отмечает В.М. Лейчик, «наличие большого количества разнообразных определений объясняется тем, что термин выступает объектом целого ряда наук, каждая из которых пытается выделить в термине признаки, которые являются существенными с ее точки зрения» [6, с. 20].

Стоит отметить, что в решении вопроса определения понятия «термин» современное терминоведение прошло долгий эволюционный путь. Понятия «термин» нужно рассматривать как особое слово или словосочетание, которое отличается от общеупотребительных единиц своей семантикой и грамматической структурой (структурно-субстан-

циальный подход) (Т.Л. Канделаки, Д.С. Лотте, И.А. Петрова, А.А. Реформатский), и понимание термина не как особого типа лексической единицы, а как слова в особой функции (функциональный подход) (Г.А. Винокур, В.П. Даниленко, Т.Р. Кияк, Н.С. Котелова, В.М. Лейчик, А.И. Моисеев, Е.Ф. Скороходько, С.Д. Шелов), к определению термина как языковой единицы, возникшей в результате профессиональной когнитивной и профессиональной коммуникации (когнитивно-коммуникативный подход) (М.М. Володина, А.И. Голованова, В.С. Демьянков, Л.В. Ивина, А.С. Кубрякова, Л.А. Манерко, С.Л. Мишланова, В.Ф. Новодранов и др.).

Итак, согласно структурно-субстанциональному подходу, термин резко противопоставляется слову и выступает статическим элементом сферы фиксации. Так, например, А.А. Реформатский отмечает, что «термин - специальное слово, ограниченное своим предназначением, которое пытается быть однозначным как точное выражение понятий и название вещей» [10, С. 103-104]. Представителями указанного подхода было произведено требование к термину: однозначность, точность, системность, краткость, отсутствие синонимов, независимость от контекста, эмоциональная нейтральность и др. [4; 8; 10]. Сторонниками функционального подхода неоднократно подчеркивалось не только сфера фиксации, но и сфера функционирования, то есть разница между термином и словом находится не в области свойств этих лексических единиц, а в плоскости их функционирования, поскольку любое слово может стать термином (процесс терминологизации) и любой термин получить статус общеупотребительной единицы (процесс детерминологизации). В частности, Е.Ф. Скороходько указывает, что «термин - слово или устоявшееся словосочетание, которое выражает специальное понятие науки, техники или иной области человеческой деятельности и имеет дефиницию, которая раскрывает те признаки этого понятия, являются релевантными именно для этой отрасли» [11, с. 7]. Кроме того, с развитием когнитивной лингвистики и ее сближением с терминоведением возникло еще одно направление – «когнитивно-коммуникативное», которое, по мнению В. М. Лейчика, следует считать ведущим научным направлением на рубеже XX-XXI веков [7, с. 123].

Сторонники этого направления (М.М. Володина, А.И. Голованова, В.С. Демьянков, Л.В. Ивина, А.С. Кубрякова, Л.А. Манерко, С.Л. Мишланова, В.Ф. Новодранов и др.) обращают внимание на когнитивную природу термина и выводят его когнитивную функцию на передний план, определив термин как результат длительного процесса познания сущности предметов, явлений, отношений объективной действительности. Если представителями предыдущих направлений основной акцент делался на изучение специфических признаков термина, то представители когнитивно-коммуникативного подхода сосредотачиваются на анализе внутренней природы термина, которая обуславливается связью с профессиональной коммуникацией, профессиональным знанием и деятельностью. А.И. Голованова отмечает, что специфика термина как основной единицы профессионального языка заключается в том, что он является вербализованным результатом профессионального мышления, значимым лингвокогнитивным средством ориентации в профессиональной сфере и важнейшим элементом профессиональной коммуникации. В понятии «термин» реализуются механизмы познания определенной области знания или деятельности, в нем представлены структуры профессионального знания, которые выступают ориентиром в достигнутом профессиональном пространстве и способствуют оптимальной организации деятельности специалистов [3, С. 18-25]. Как видим, согласно вышеприведенным взглядам, термин выступает носителем профессионального знания информации и является весомым компонентом профессиональной коммуникации. Хотя, как уже отмечалось ранее, в настоящее время не существует единого мнения относительно понятия «термин», но можем отметить, что принципиальных различий в теоретических исследованиях за последние 30 лет не прослеживается. Наоборот, можно наблюдать определенную

динамику в консолидации. Как свидетельство правомерности указанного утверждения приведем те общие доминанты, которые были зафиксированы практически во всех определениях: 1) термин выступает в форме слова или словосочетания; 2) профессионализм употребления термина, то есть термин существует в составе определенной терминосферы, относится к соответствующей отрасли знания и профессиональной деятельности; 3) способность термина выражать специальные понятия; 4) указание на системность термина, то есть способность объединяться в системы в соответствии с классификациями понятий и установление отношений между ними.

Рассматривая проблему выделения критериев, по которым языковую единицу можно отнести к категории терминов в первую очередь необходимо подчеркнуть, что проблема о составе дифференциальных признаков термина также прошла долгий путь трансформации и модификации. Более того, вопрос выделения доминантных особенностей термина, которые отличают его от общеупотребительного слова, до сих пор остается дискуссионным. Исследователи отрицают не субстантивные формы представления специальных понятий и подчеркивают их не типичность. К.Я. Авербух отмечает, что языковые единицы, которые были созданы на основе глагола, выражают профессиональное понятие и не потеряли отношения к соответствующим определенным значениям, что и является достаточным основанием для зачисления такой лексической единицы в ранг термина, согласно постоянных, традиционных определений понятия «термин» [1, с. 176]. Учитывая вышесказанное, необходимо обратить внимание на тот факт, что А.В. Бекишев разработал критерии выделения глаголов терминов: 1) отражение глаголом профессионального динамического научного понятия; 2) фиксация глагола в терминологических словарях; 3) дефинитивность; 4) частотность; 5) вхождения в определенное терминотворческое гнездо; 6) принадлежность к научному функциональному стилю; 7) признание специалистом-пользователем терминологичности определенного глагола [2, с. 12].

Итак, в научных исследованиях выделены следующие вариации доминантных свойств критериев термина: 1) системность; 2) однозначность в пределах одной терминосферы; 3) наличие дефиниции; 4) точность; 5) стилистическая нейтральность

Одним из важнейших условий существования термина является системность. Систему рассматривают как совокупность элементов целого. А совокупность связей в рамках данного целого определяет его структуру. Под системностью термина понимают его способность занимать определенное место в системе терминов, что в свою очередь обусловлено соответствующим местом специального понятия, которое обозначается термином. Подчеркивается, что «термин как языковое богатство - не отдельные слова, а лексемы, семантика которых детерминируется местом обозначаемых понятий в каждой из отдельно взятых терминологических систем [9, с. 20]. Взаимообусловленная связь термина с понятием достаточно четко раскрыл В.М. Лейчик: понятие, обозначаемое термином, взаимосвязано с другими понятиями той же области, является элементом системы понятий Соответственно, взаимосвязь с другими терминами, является элементом терминологической системы». Кроме того, термины не задаются изначально при описании различных отраслей, а рождаются в процессе речи (в его устной или письменной форме), в ходе изложения научных, производственных или общественно-политических теорий и событий». Этот тезис еще раз подтверждает тот факт, что термин не существует сам по себе, а является частью лексической системы профессиональных языков. Таким образом термин вне определенной системы (терминосистемы) превращается в общеупотребительное слово, поскольку, как справедливо подчеркивает Ю.М. Лотман, «термин не существует сам по себе, а является звеном в системе научных понятий».

Принято считать, что термин должен быть однозначным в пределах одной терминосферы Термин соответствующей научной или технической сферы может иметь

только одно значение и, соответственно, один-единственный стандартный эквивалент. Как отмечает Н. Цымбал, этот критерий характеризует терминологическую единицу конкретной области науки и профессиональной деятельности в аспекте равенства «знак - означаемое» [12, с. 10]. Так, термин должен быть однозначным и не иметь синонимов. Однако, как справедливо подчеркивает Т.Г. Кияк, следует учитывать одно существенное уточнение, а именно: такой однозначности нужно добиваться в пределах одной термосферы, поскольку на уровне нескольких субязыков явление полисемии довольно распространенное [5, с. 8]. Отметим также, что явления синонимии и полисемии терминов в рамках одной терминотерии не способствуют оптимизации процесса профессионального общения]

К неотъемлемым признакам термина принято относить наличие научной дефиниции. Опираясь на исследования С.Д. Шелова считаем, что параметр дефинитивности является формальным указателем преобразования языковой единицы в термин. Кроме того, необходимо подчеркнуть тот факт, что научное определение можно отнести к единственному «знаковому закрепителю» понятийного содержания терминов. По мнению исследователей, каждый термин относится к четким отдельным определениям, что ориентирует на соответствующее понятие, то есть, терминологическая дефиниция выражает специальные понятия соответствующей отрасли знания и профессиональной деятельности, без нее термин не может существовать как единица номинации специального понятия.

Точность трактуется как «адекватное соотношение языковых выражений к предметам, состояний и процессов соответствующих отраслей человеческой деятельности». Точность термина определяется его дефиницией. Имеется в виду, что дефиниция термина должна указывать только на те существенные признаки, которые выделяют определенный термин в его терминотерии. Таким образом, как отмечает С.Д.Шелов, основной задачей определения является «не подробное описание понятия, а лишь указание на минимальный набор признаков, которые позволяют однозначно выделить определенное понятие среди других» [13, с. 33]. Итак, точность термина рассматривают как четкость оговорок содержания и главных признаков понятия в его структуре.

Следовательно, термин - слово или словосочетание определенной профессиональной речи, возникшее вследствие профессиональной когниции и коммуникации, выражает специальное понятие соответствующей профессиональной сферы знаний или человеческой деятельности и имеет дефиницию, которая раскрывает те признаки понятия, которые соотносятся с конкретной отраслью. При таком подходе термин рассматривается как носитель профессиональной информации (структур знания), главной задачей которого является обеспечение эффективности профессионально-научного общения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Авербух К.Я. Общая теория термина / К.Я. Авербух. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. ун-та, 2004. – 252 с.
- 2 Бекишева Е.В. Формы языковой репрезентации гносеологических категорий в клинической терминологии: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 “теория языка” / Е.В. Бекишева. – Москва: Ин-т языкознания РАН, 2007. – 50 с.
- 3 Голованова Е.И. Категория профессионального деятеля: Формирование. Развитие. Статус в языке / Е. И. Голованова. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2004. – 330 с.
- 4 Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность термина / Т.Л. Канделаки. – М.: Наука, 1977. – 167 с.

- 5 Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: [учеб. пособие] / Т.Р. Кияк. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
- 6 Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура / В.П. Лейчик. – [2-е издание, исправленное и дополненное] – М.: URSS, 2006. – 254 с.
- 7 Лейчик В.М. Когнитивная терминология – пятый этап развития данной науки как ведущей научной дисциплины рубежа XX-XXI веков / В.М. Лейчик // Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания: сб. науч. трудов. – Москва-Рязань: Рязанск. гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина, 2007. – Вып. 5. – С. 121-123.
- 8 Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Д.С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 157 с.
- 9 Махачашвілі Р.К. Лінгвофілософські параметри інновацій англійської мови в технофері сучасного буття: [монографія] / Р.К. Махачашвілі. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 20 4с.
- 10 Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики: сб. науч. статей. 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 103-125.
- 11 Скороходько Е.Ф. Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу): [монографія] / Е.Ф. Скороходько. – К.: Логос, 2006. – 99 с.
- 12 Цимбал Н. Сучасна українська термінологія органічної хімії / Н. Цимбал. – Умань: РВЦ “Софія”, 2007. – 135 с.
- 13 Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения / С.Д.Шелов. – СПб.: СПб гос. ун-т, 2003. – 280 с.

ТҮЙІН

Мақалада «термин» ұғымы, термин категориясына жатқызуға болатын тілдік бірліктер жөніндегі көзқарастар мен критерийлер қарастырылған. Терминнің белгілері анықталған. Терминнің міндеті кәсіби-ғылыми қатысым тиімділігін қамтамасыз ету екендігі негізделген.

RESUME

In this article the author considers the notion “term”, approaches and criteria, on which the language unit may be referred to the category of terms. The properties of the term were cleared out. The author considers that the task of the term is provision of the effectiveness of the professional-scientific communication.

К.К. Куркебаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ф.ғ.к., доцент

«Үй» лексемасының семантикалық шеңбері

Аннотация

Мақалада «үй» лексемасының семантикалық шеңбері семасиология саласының аясынан қарастырылады. Семасиологияның парадигматика, синтагматика, эпидигматика ұғымдарына түсініктеме беріледі. Шындық болмыспен (затқа қатысы), ойлаумен (ұғымға қатысы), тілдік жүйемен (тілге қатысы) байланыстан туындаған лексикалық мағынаның мәні түсіндіріледі. «Үй» сөзінің орыс тіліндегі мағынасы түсіндіріліп, оның семантикалық шеңбері орыс халқының ұлттық дүниетанымы тұрғысынан қалыптасқан тілдік бірліктер негізінде дәйектеледі. Қазақ тіліндегі «үй» атауының лексикалық мағынасы түсіндіріліп, онымен байланысты сөздер, сөз тіркестері, мақалдар мен мәтелдер, тұрақты тіркестердің жасалу тәсілдері сөз етіледі.

Түйін сөздер: семасиология, семантика, лексема, үй, семиотика, парадигматика.

Семасиология (гр. Семасіа – мағына, логос сөз – ілім) – заттар мен құбылыстарды, түсініктерді атап білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің лексикалық мағынасын зерттейтін ғылым саласы. Семасиология – лексикологияның аса маңызды бөлімдерінің бірі болғандықтан, ондағы негізгі ұғым семантика екені белгілі.

Семантика - (көне грекше таңбалаушы, білдіруші) сөз, грамматикалық тұлға, сөз тіркесі, сөйлем арқылы білдіретін хабарды, заттар мен құбылыстардың мән-мазмұнын зерттейтін тіл білімінің саласы, семиотиканың аса маңызды бөлімдерінің бірі. Сөз мағынасы, сөз құрамындағы элементтердің өзара мағыналық қарым-қатынасы, мағына құрылымының макро және микрокомпоненттері, сөз мағынасы түрлерінің даму заңдылықтары семантиканың аясында қарастырылады.

Семасиологияда сөз мағынасы негізінен үш өлшем аясында зерттеліп келеді. Олар: парадигматика, синтагматика, эпидигматика.

Парадигматика – сөз мағынасының құрылымдық жүйесін вертикаль бағытта қарастыруды көздейді. Синтагматика сөздер мен тілдік тұлғалардың арасындағы бір-бірімен

байланыс кезінде туындайтын, яғни ең аз дегенде екі не одан да көп тілдік элементтердің тіркесіп келіп мәнмәтін шеңберіндегі валенттілік сипатына баса көңіл бөледі. Ал эпидигматика тілдің әсер ету, бейнелілік жағы, эмоционалды-экспрессивті, стилистикалық бояу реңкінің компоненттерін саралауды негізге алады. Сөз мағынасының осы үш құрылымы негізінде тілдің лексикалық-семантикалық жүйелілігі қалыптасады. Сөздің лексика-семантикалық жүйелілігін зерттеу семасиологияда маңызды орынға ие.

Жалпы тіл білімінде сөз мағынасын зерттеудің семасиологиялық аспектісі кенжелеп дамыған саланың бірі ретінде қарастырылып келеді. Оның зерттеле бастағанына бір ғасыр, ал кейбіреуіне, тіпті, жарты ғасырға жуық қана уақыт болды. Сондықтан тіл білімі ғылымында семасиологияны зерттеу қазіргі таңдағы негізгі мәселелердің бірі болып отыр. Мәселен, орыс тіл білімінде семасиология ғылымының негізі А.А. Потенбня мен М.М.Покровский еңбектерінде қаланса, XX ғасырдың ортасында сөздің лексикалық мағынасы жөніндегі мәселелер кеңінен қарастырыла бастады. XX ғасырдың екінші жартысында тіл біліміндегі сөздің мағыналық құрылымы, оның ішінде сөз мағынасын игерудің әдіс-тәсілдері кеңіне талқыға түсе бастады.

Тіл білімінің семантика саласындағы базалық ұғымдар жүйесіне *лексикалық және грамматикалық мағына, сөз мағынасының макро және микро компоненттері, денотаттық мағына, сигнификаттық мағына, коннотациялық мағына, көпмағыналылық, сөз мағынасының өзгеру тәсілдері, сөз мағынасының типтері, семантикалық өріс, семантикалық үшбұрыш, сөзжасамдық мағына, терминдік мағына, сөздің құрылымдық мағынасы, сөздің ішкі формасы, сема және архисема, интегральды сема, деференциалды сема, потенциалды сема, лексикалық мағынаның прагматикалық компоненті, лексикалық мағынаның синтагматикалық компоненті, семантикалық талдау әдістері, лексикалық мағынаның эмоционалды-экспрессивті және стилистикалық компоненті* және т.б. жатқызуға болады.

Сөз мағынасы заттық-логикалық ұғымнан басқа айтушының ақиқат дүниеге көзқарасын, әр түрлі көңіл-күйін, сезімін және сөздің грамматикалық сипатын да білдіре алады. Лексикалық мағынаны зерттеуші В.Виноградов сөздің лексикалық мағынасының астарында зат, құбылыс, әрекет жайында мазмұны жататындығын, ол белгілі бір тілде сөйлейтін қауым таныған, жалпыға түсінікті, грамматикалық заңдылықтарға бағынатындығын түсіндіреді [1, 163].

Жалпы сөздің лексикалық мағынасы бірқатар лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар арқылы толығып отырады. Лексикалық мағына шындық болмыспен (затқа қатысы), ойлаумен (ұғымға қатысы), тілдік жүйемен (тілге қатысы) тікелей байланысты. Сонымен қатар, лексикалық мағына адамның психикалық, эмоционалдық әрекеті мен таңбаланушыға прагматикалық қатысын да білдіреді. Осы жиынтықтар лексикалық мағынаның негізгі құрылымын қамтып семантикалық өріс құрайды. Әрбір сөз қоршаған ортадағы белгілі бір зат пен құбылысты таңбалайды.

Мысалы, орыс тіліндегі үй сөзінің лексикалық мағынасы туралы С.И.Ожегов, Н.Ю. Шведованың түсіндірме сөздігінде төмендегідей түсініктеме беріледі:

1) адамдар тұру үшін және қажетті әрекеттер үшін жасалған ғимарат, құрылыс (қабырға, шатыр, терезе және т.б.);

2) тұрмыстық-мәдени немесе сауда қолданысындағы ғимараттар (кітаптар үйі, журналист үйі, мәдениет үйі, демалыс үйі, балалар үйі, сауда үйі, Пушкин үйі, Қызыл отау үйі, жындылар үйі, .);

3) әулет (династия, дом Романовых);

4) жеке үйі, жер үйі;

5) отбасы, бірге тұратын адамдар [2, 428].

Сонымен қатар орыс халқының ұлттық дүниетанымында «үй» лексемасының семантикалық шеңберіне қатысты төмендегідей атаулар кездеседі екен. Олар: *дворец*,

изба, хата, лачуга, хижина, мазанка, дача, вилла, загородный дом, кибитка, палатка, шалаш, шатер, юрта, караулка, банкирский дом, питейный дом.

Қазақ тіл білімінде семасиология бағытына байланысты жазылған ғылыми зерттеулердің көпшілігі орыс тіл біліміндегі осы салаға байланысты жазылған теориялық ұстанымдармен сабақтастырыла қарастырылып келе жатқаны белгілі.

Мәселен, қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінде «үй» лексемасының төмендегідей лексикалық мағыналары түсіндіріледі:

1. адам тұратын, мекендейтін баспана;
2. бірге тұратын адамдар, үй іші;
3. отбасы, шаңырақ;
4. белгілі бір қоғамдық қажеттіліктер үшін пайдаланатын орын, ғимараттар;
5. түрме [3, 512].

Ал енді қазақ халқының ұлттық дүниетанымында «үй» лексемасының семантикалық шеңбері төмендегі тіркесімдердің түрлі қолданысынан көрініс береді. Мысалы, *ақ боз үй, ақ үй, ауыз үй, балалар үйі, басына үй тікті, боз үй, жатақ үй, жер үй, қабат үй, жолым үй, киіз үй, кісі үйі, қара үй, қараша үй, қоңыр үй, биік үй, аласа үй, кең үй, тар үй, мәдениет үйі, отау үй, тоқал үй, төр үй, тас үй, ағаш үй, кірпіш үй, туған үй, үй баласы, үй басы, үй болды, там, үйшік, үкімет үйі, үй комитеті, шым үй, пәтер, және т.б.*

Сонымен қатар үй лексемасына байланысты қазақ халқының ежелгі дүниетанымында қолданылмаған, сөздік қорында тұрақталмаған, алайда ғылым мен техниканың күрт дамуы, жаһандану үдерісіндегі әлемдік интеграция әсерінен жаңа заттар мен құбылыстардың пайда болуы тіл ғылымына да өзінің әсері мен ықпалын тигізуде. Үй лексемасының семантикалық өрісінің дамуының тағы бір көрінісі бүгінгі тілдік қолданысқа кейінгі уақыттарда ене бастаған жаңа тіркесті *ғалымдар үйі - дом ученых, үкімет үйі - дом правителство, сауда үйі - торговый дом, қарттар үйі - дом престарелых, мәдениет үйі - дом культуры, балалар үйі - детский дом* сияқты жаңа атаулар орыс тілінен калька тәсілі арқылы қазақ тіліне сөзбе-сөз аударылып жаңа мағыналық қолданысқа ие болып сөздік қордың баюына мүмкіндіктер тудыруда.

Ал *перзентхана - родильный дом, жындыхана - желтый дом, жатақхана - дом студентов (общежития)* сияқты адамдардың тұру мен түрлі іс-әрекетті атқаруға байланысты ғимарат атаулары араб тілінен енген - хана жұрнағыны арқылы қазақ тіліндегі сөзжасамның ішкі көздерінің бірі ретінде жасалып жалпыхалықтық лексикадан берік орын ала бастады. Үй лексемасының семантикалық шеңберінде *шипажай - дом отдыха, саяжай - дачный дом* атаулары «мекен, орын» мағынасын білдіретін жай түбірімен шипа, сая түбірлерінің бірігуі арқылы жаңа семантикалық мәнге ие болғанына көз жеткіземіз.

Заттар мен құбылыстар туралы білім қорындағы ақпараттардың алмасуы, өңделуі – адамның танымдық әрекеттерінің жемісі. Мұндай танымдық әрекеттерге адамның субъективтік тәжірибесіне негізделген құбылыстар мен объектілер арасындағы ассоциациялық қатынастар негіз болады. Қазақ халқының дүниетанымдық әрекетті нәтижесінде үй лексемасымен байланысты қалыптасқан көптеген мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тұрақты тіркестер осының айқын дәлелі бола алады. Мысалы,

- Туған үйдің түтіні жылы, Туған ананың күтімі жылы;
Түтін шыққан үй жылы, төскейлей шыққан күн жылы;
Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады;
Үйінде ұл-қызы бардың көгінде сөнбес жұлдызы бар;
Үлкен үй ортақ, кішкене үй бұлтақ.*

Үй лексемасымен байланысты қазақ халқында *үй тігер бәйге, үй там, үй тас, үй үстіне сүт шашу* сияқты түрлі этнографизмдерде де бар.

Мысалы, *үй үстіне сүт шашу*. Күн алғаш күркірегенде киіз үйдің оң жақ босағасынан қазан жақ босағасына дейін дөдеге бойымен шөміш қағып, «сүт көп, көмір аз» деп бірнеше рет айтады да, шөмішпен үй үстіне бір ожаудай сүт шашады. Мәнісі «Ақ

тасқын болсын, мал сүтті болсын» дегенді білдіреді [4,512]. Бұл Монғолияда тұратын қандастарымызда қолданылатын ырымдардың бірі.

Үй лексемасының семантикалық шеңбері терминологиялық қорға да жаңа атаулар енгізуде. Мәселен, үй лексемасына байланысты заң терминдерінде *үй қамақ - домашняя арест, даулы үй - спорный дом, кепілдіктегі үй - залогвой дом, тұтқын пәтер - залоговая квартира* сияқты жаңа термин сөздер қолданыла бастады.

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі үй сөзінің «адам тұратын, мекендейтін баспана» деген негізгі лексикалық мағынасы бір тілде сөйлейтін, қауым таныған жалпыхалықтық лексикадан тұрақты орын алған парамеологиялық, архаизмдік, этнографиялық, терминдік, сөзжасамдық қабілетке ие семантикалық өрісі кең тілдік бірлік екеніне көз жекіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Виноградов В. Основные типы лексических значений слова (Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография). - М., 1977. - С. 162-189
- 2 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка (П-Р). Издательство "Азъ", 1992.
- 3 Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. 15 том. - Алматы, 2011. - 593 б.
- 4 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. - Алматы, 2005. – 827 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семантический круг лексемы «үй» в аспекте семасиологии. Дается определение понятиям семасиологии как парадигматика, синтагматика, эпидигматика. Объясняется суть лексического значения, зарожденного от связи с реальностью (предмет), мышлением (понятие), языковой системой (язык). Объясняется значение слова «үй» в русском языке, семантический круг обосновывается на основе языковых единиц, сформированных с точки зрения миропонимания русского народа. Объясняется название «үй» в казахском языке, говорится о способах формирования слов, словосочетаний, пословиц и поговорок, фразеологизмов, связанных с названием «үй».

RESUME

The article is devoted to the semantic meaning of the word “house” and this problem is considered from the semantic point of view. The author explains concepts of semasiology such as paradigmatics, syntagmatics, epidigmatic. The lexical meaning is explained in relation with things, thoughts, its relation with concept, language system. Besides, the author explains the meaning of ‘House’ in Russian, its semantic sphere.

The lexical meaning of “house” in Kazakh is explained, also word combinations, proverbs, the ways of formation are also considered in the article.

The names which were not used by ancient Kazakh people, but appeared due to development of science and technology like, “Science house”, “Government house”, “Trade house”, “The aged house”, “House of culture”, “Children’s house”, “Maternity hospital”, “Students’ hostel” are thoroughly analyzed.

А.О. Тоқсамбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, ф.ғ.к., доцент

М. Мағауин хикаяттарындағы ұлттық характер

Аннотация

Мақала Мұхтар Мағауин хикаяттарында кездесетін ұлттық характер жайында. Қазақ халқына ғана тән ұлттық болмысты паш ететін М.Мағауиннің «Бір уыс бидай», «Газының өлімі», «Қара қыз», «Бір атаның балалары» сынды шығармаларынан тақырыпқа байланысты мысалдар келтірілген. Ұлттық характерді сол халықтың сана-сезімі, түсінігі, қалыптасқан әдет-ғұрпы арқылы танумен бірге, тұрмыс – салты арқылы да ашып көрсету қажеттігін түсіндіретін мақала әдебиетшілерге арналған.

Түйін сөздер: «Қара қыз», «Бір атаның балалары», «Шаңқа», «Тарпаң», «Тіленші», «Бір уыс бидай», «Газының өлімі», ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тәлім-тәрбие, ұлт трагедиясы, ұлттық бірлік, ұлттық рух.

Егемендік алып, еңсесін тіктеген елімізде ұлттық мүдде, халықтық рух атты қасиетті ұғымның жаңғырып, жаңаруы жолында ұшан-теңіз еңбек сіңіріп келе жатқан зиялы қауымның көш басында әдебиет өкілдерінің тұрғаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, жазушы Мұхтар Мағауинді әдебиетімізге ұлттық рух, ұлтжандылық идеяларының дендеп еніп, тұрақтауына мұрындық болып келе жатқан қаламгерлеріміздің бірі деуге болады.

Тарихи тақырыптағы шығармалары ғана емес, жазушының бүкіл туындыларында ұлтымыздың кешегі-бүгінгі психологиялық дара белгілері сайрап жатыр. «Қара қыз», «Бір атаның балалары» повестері, «Шаңқа», «Тарпаң» әңгімелері сияқты күні бүгінгі тақырыпқа арналған туындыларын атап айтуға болады.

Жазушының биік парасаты ұлтжандылық қасиетімен ұштасқандығын көркем туындыларынан-ақ танимыз. Ол халқымызға орны толмас тауқымет әкелген өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы ашаршылық алапатын көкірегі қарс айырыла отырып, сол ғасырдың алпысыншы жылдарында, коммунистік идеологияның қылышынан қаны тамып тұрған дәуірінде-ақ қағаз бетіне түсірген-ді. Қазақты ұлт есебінде жер-жаһаннан жойып жіберердей болған зұлмат жайында тек кеңестік империя келмеске кеткен кезеңде ғана

сөз бола бастаса, Мағауиннің бұл тақырыпқа сол кезеңнің өзінде-ақ қаймықпай қалам тартуы зор азаматтық ерлік еді.

Осынау әңгімелері хақында Мұхтар Мағауин: «...өркеуде жиырма жасымда жазылған ең жақсы дүниелерім – «Тіленші», «Бір уыс бидай» деген әңгімелер еді. Әуелгісі төрт-ақ бет, соңғысы бір баспа табаққа жуық болатын. Алдымен жазылғаны да осы «Бір уыс бидай». Қазақты ел қатарынан шығарған 1932 жылғы апаттың бір үзік көрінісі».

Кейінірек жазушының «Тазының өлімі», «Қара қыз», «Бір атаның балалары» атты әңгіме, хикаяттары шықты.

Қазақтың ұлттық болмысының трагедиясын тақырып етіп көтерген «Тазының өлімі» хикаятының композициялық-сюжеттік принциптері оқырманын ойға жетелейтін терең философиялық пайымдауға құрылған. Хикаят экспозициясының өзі халқымызда жеті қазынаның бірі, ер жігіттің көркі саналар құмай тазының иесіне деген шексіз берілгендік әрі бағыныштылық сезімі әсіресе бояусыз, психологиялық иірімге толы шеберлікпен суреттелген. Мысалы мына бір үзіндіні оқыйық: *«Сүлдерін сүйретіп басына бір, аяғына бір шықты. Үстін кіршіксіз таза ақша қар басқан кішкентай гана төмпешік. Меңірейіп қалған. Жазда алғаш үйілген кезінде әлі дымы құрғамаған қоянжон топырақтан жылы леп, мейірбандық есіп тұратын. Мүмкін, солай көрінген болар. Әйтеуір тазы мұнда жиі келетін...»*.

...Тазы ұзыншақ төмпешікке бажсайлай қарады. Сұп-суық. Жансыз. Шомбал қара тастан қанша айырмасы бар. Бар, әрине. Астында иесі жатыр. Иесі жатыр!» [1, 148].

Тазының қоршаған ортаны түйсінуі, сағыныш сезімін білдіруі де пафосты баяндауға құрылмай, хайуан ұғымына сай дәлдікпен жеткізілген. Иесінен айырылған ол шөп те жемейтін, су да ішпейтін, ешқашан маңырамайтын дімкәс тоқтының өлексесін есіне түсіруі мен түйсінуі, ішкі зар – мұңын, қайғысын тау – тасты күңіренге ұлуы арқылы сыртқа шығаруы автордың көркемдік шындықты бейнелеу күштілігін танытады.

М.Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаяты композициялық желісі, ондағы кейіпкерлер арасы шиеленіскен тартысқа құралмаса да, ондағы Лашын бейнесі лирикалық қаһарман деңгейінде көрінеді. Оның ішкі толғанысы, сыртқы дүниені тануы аса дәлдікпен суреттелген. Бұл орайда: «Қаһарманның характері оның әрекеттері арқылы ашылады десек, бұл әрекеттердің сыр-сипаты оның өз ұғымының, сезінуінің дәрежесіне шақ болады. Ал қаһарманның түсінігі мен сезінуі, туып – өскен жұртының өмір күйлерінен, әлеуметтік ахуалдарынан туады» - деген Т.Бекниязовтың пікірі орынды екенін аңғаруға болады [2, 92].

Хикаятта Лашынның қоршаған ортаны тануы өзінің ойлау қабілетіне, санасының өсу, жетілуіне орай шынайы, көңілге қонымды:

«Қораның іргесінде шоқиып, шуаққа қыздырынып отырған ақ күшік рахаттана қыңсылап жіберді. Асты құп-құрғақ әрі жұмсақ: үгілген жылқы тезегі, қиқым шөп – салам. Қарсы алдындағы ойпан шұқанаққа су іркіліпті. Сап – сары су. Орнынан тұрып барып жалап көрді. Дәмі ашқылтым, сүйкімсіз екен, мал қиының исі шығады. Ол өзі білетін нәрселерді ішіп-жеуге жарайтын, ішіп-жеуге жарамайтын деп екіге бөлетін және соңғысының алдыңғысынан әлдеқайда көп екенін білетін» [1, 149].

Дүниені тану, түйсіну, сезіну, сол құбылыстарды танудан қорытынды шығару, яғни тәжірибе жинақтау қабілеті барлық тіршілік иесіне тән қасиет. Бірақ олардың түрлі дәрежеде, түрлі деңгейде болатынын жазушы шығармасында нақты этюдтар арқылы ұғымды жеткізеді.

Ұлттық характерді сол халықтың сана-сезімі, түсінігі, қалыптасқан әдет-ғұрпы арқылы танумен бірге, өмір тарихы, яғни тұрмыс – салты арқылы да ашып көрсету қажет. Қазақ халқының сан ғасырлық тіршілігінде аңшылық, саятшылық өнер де маңызды орынға ие болған. М.Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаятында аңшылық жайында қызықты да әсерлі әңгімеленеді. Мысалы: *«Қазы аңға жиі шығатын. Ұзақ сонар, келте*

сонар, қан сонар деп атаулыны құр жібермейді. Кейде оған да қарамайды. Итінің ізшілдігіне, жүйріктігіне сенетін. Сәтсіз деген жолы бірер қоян алып қайтады» [1, 168].

Хикаятта қазақ халқының ұлттық сипаты мен ұлттық психологиясын, жиынтық (типтік) бейнелері ретінде Қазы мен Омар ақсақал образдарынан көреміз. Қазы құрдымға, келмеске кетіп бара жатқан ұлттық өнерімізді жоғалтпауға, сақтап қалуға тырысқан жандардың жиынтық бейнесі болса, Омар ақсақал балалардан келе жатқан ұлттық әдет – ғұрып, салт – дәстүр, тәлім – тәрбиені қадір тұтушы ғана емес, ертеңгі ұрпаққа жеткізуге ұмтылушы.

Ұлт трагедиясы, халқымыздың басына төнген ауыр апат яғни ұлттық бірлік пен ұлттық рухқа қауіп төндіруші тілсіз жаудың бірі – жынды су екені ақиқат. Адамгершілік абыройдан ада қылатын арақ кесапатын хикаятта жазушы психологиялық тереңдікпен, әр кейіпкердің характерін, мінез-құлқын төмендегі диалогта орынды аша білген:

«– Арақты кім ішеді, – деді Есенжол сепкіл беті шабдарлана жымыып.

– Шатушы боймай кет, – деді Айсұлу – жынды шуы жоқ мәгәжін бе тәңі!

– Сол кәпіріңнің жоғы жақсы, әкелмегенің жән болған, – деді Омар ақсақал.

– Әкелмейін дегем жоқ-ау, баздың өзінде таусылыпты. Қанша артта қалған, қазақы дегенмен, біздің аудан да мәдениетке аяқ басып келеді. Алдыңғы жылы бір жәшік арақ осы ауылдың бір қысына жетіп еді. Ферма бастығымен екеумізден басқа ақаңа құмар ешкім жоқ-ты. Ал өткен күзде ақ, қызылы аралас үш жәшік алғызып ем, жұғын болмады. Ауданға соңғы барған жолы мына Қазы да үйреніп кепті. Ферма орталығындағы үш үйміз, ақсақал намазым бұзылады деп ішпейді...

– Астапыралда! Тіпті намаз оқымайтын адамның да әуестенетін нәрсесі емес.

– Дәмін білмеген соң айтып отырсыз ғой. Ішпеген адам мына Қазыдай-ақ шығар, бір рет ұрттап көріп еді, баяғыдан бері өмірінің бос өткеніне көзі жетті. Бәрінен бұрын маған жақсы болды, серік табылып. Осы қазір, құдай біледі, бір жартылық араққа қатынын сатып жіберуге әзір» [1, 155].

Диалогте автор өз байламын, өз концепциясын Омар ақсақалдың аузымен білдірсе, Есенжолдың сөздеріне астарлы сарказм, ащы әжуа қоса отырып әңгімеге арқау болған араққа негативті көзқарасын білдіреді. Жалпы жазушы хикаятта авторлық концепциясын, көзқарасын ұзын-сонар баяндау арқылы емес, кейіпкерлер аузымен айтылып дидактикалық, түйінді репликалар арқылы жеткізеді.

Хикаяттағы Есенжол мен Кәмила образдары шағын ситуацияларда көрінсе де сюжет желісін айшықтауда, негізгі идеяны айқындауда едәуір роль атқарып тұр. Сатушы Есенжол тек араққұмар ғана емес, екіжүзді, пиғылы арам, нәпсінің құлы.

Қазақ әйеліне тән ізеттілік пен инабаттылықтың, еріне деген адалдықтың, анаға тән мейірімділік пен махаббаттың азайып, азып бара жатқанын хикаятта Кәмила образы арқылы көреміз. Кейіпкерлердің динамикалық портретін беруде автор тартыс, конфликтіге сүйенбей, эпизодтық детальдар келтіру арқылы ашады.

Хикаятта психологиялық драматизмнің шарықтау шегі Лашынның қасқырға құрған қақпанға түсіп, иесінің қабіріне жетуге талпыну сәті. Иесі Қазының мейірбандылығы мен адал да ақ пейіл достығына деген сенім Лашынның жанына қуат беріп, тән тауқыметіне төзуге күш береді.

«Бір күн ішінде соншама бейнет шеккен, өзіне мәлімсіз сұмдық сырдың бетін ашқан, азапты тіршілік қажытқан тазы қорықпады да, таңырқамады да. Бірақ өмір өз заңын жүргізді. Тазы өлімге мойын ұсынып, беріле салмай, тіршілік үшін күреске түсіп, арпалысып кетті».

Өмір үшін, тіршілік үшін күрес ешқашан тоқталмайды деген жаратылыс заңы осы көркемдік шешімнен көрінеді. Ал хикаятта Қазы мен Лашынның қаза болуы ұлттық дәстүр, аңшылық өнердің келмеске кетіп тоқырай бастағаны туралы оқырманға ой тастайды.

М.Мағауиннің бастапқы хикаяттарының бірі – «Қара қыз». Хикаяттың көркемдік деңгейіне жазушының өз көңілі толмаса да, тақырыпты ашуда ол өзінің стильдік қолтаңбасын таныта білді. Хикаяттың сюжеттік желісі тартысқа, шиеленіске құрылмаса да, жалпы композициясының психологиялық параллелизм жүйесінде құрылуы автордың шеберлігін көрсетеді.

Басты кейіпкер Бексейіт бейнесін екі кезеңге бөліп қарастырамыз: біріншісі – ғылыми ізденіс жолындағы, талабы мол, талантты жас аспирант шағы да, екіншісі – ғылым көкжиегіне көтерілген, рухани толысқан, материалдық, әлеуметтік әл-ауқаты артқан уақыты. Алғашқы Бексейіттің келешектен үміті зор, қиындықтан қашпайтын, отбасы тірлігінен, ғылыми жұмысын жоғары қойған жас. *«Бексейіттің азаннан кетіп, қас қарая әрең оралады. Апыл – құпыл тамағын іше салып, тілдей-тілдей жапырақша қағаздарға жазып әкелген бірдеңелерін салыстырып, қайта көшіріп, біріне-бірін желімдеп, немесе кейбіреулерін екі - үшке бөліп, жеке-жеке қаттайды да, кішкене қол шабаданға салып тастайды...*

...Бексейіттің аузынан бөтен сөз шықпайды. Төсекке қисайған беті қор етеді. Қатты ұйықтайды. Таң елең-алаңда атып тұрып, қайтадан архивіне жөнеледі» [1, 218].

Хикаятта Бексейіт образы арқылы қаламгердің ғылым құған жас ғалымның типтік бейнесін жасауға ұмтылуымен қатар, әңгімеге арқау болып отырған кезеңдегі социалистік құрылыстың көлеңкелі тұстарын зерделі оқырман түсінетіндей астармен, екінші планда болса да көрсетуге тырысқанын аңғарамыз. Хикаятта аспирант Бексейіттің небәрі алты жүз сексен сом шәкіртақы алатынын, пәтер жалдап тұратынын, жалғыз ұлы Сейітжанға ойыншық әпере алмай қиналған тұстарын суреттейтін эпизодтарда оқу соңындағы қазақ жастарының әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының, күнкөріс қамдарының қиындығы ұлтжанды жазушы қаламынан қалыс қалмай көркемдік шындықпен қамтылған.

Бексейіт бейнесін жазушы шеберлігіне орай жаңа қырынан танимыз. Мәртебесі өсіп, абыройы асқақтаған басты персонаждың тоқ көңіл, тоқмейіл пішіні мына диалогтен анық аңғарылады:

- Туу, Бексейіт-ай, мен келгелі жарты сағат болды, үйді жау шауып кетсе сезер емессің. Осы Совет Одағының барлық архивтеріндегі қоқсықты аз ақтардың ба, енді үйге кеп тағы былықтырып отырсың. Артыңнан бір кісі жүруі керек. Кім жинайды мұның бәрін? Қайдан шықты осыншама қоқыр?

- Соған өзім де қайранмын, бәйбіше.

- Фу, что за манера!.. Недобитый феодал!

- Байқап тұрған шығарсыз, осы феодалыңыз аз өмірінің ішінде көп іс тындырып тастапты. Міне, мынау – ғылыми журналдарға басылған мақалалардың қиындылары, мынау әр кезде үлкен жиындарда жасалған баяндамалар, мынау – жеке ғалымдардың бәрін жинақтап, тағы бір кітап шығармақпын. Бұған қалай қарайсың?» [1, 195].

Алайда автордың айтар ойы бізді Бексейіттің «алған биігі мен жеткен жетістігіне» бас иіп, құрмет тұтуға итермелейді. Керісінше, қолында мүмкіндігі бола тұрып жалғыз ұлын жетім әрі жарымжан күйінде тағдыр тәлкегіне тастаған, қайғысына ортақтасып, қиындықта сүйеу бола білген, жақсылығын асырып, жамандығын жасыра білген адал жарын жас баламен жалғыз тастап, ажалға душар еткен жансауға жаннан жиіркенгендей боламыз.

«Қара қыз» хикаятындағы Айгүл мен Гүлжиһан образдары сол дәуірдегі өмір шындығына, оның ішінде қазақы тәрбие, ұлттық ғұрып, дәстүрлердің хал-ахуалына көркемдік тәсіл арқылы салыстырмалы және сындарлы түрде көз жіберуге мүмкіндік береді. Ұяң мінез, ұлттық әдеп тал бойында ғана емес, ішкі рухани дүниесінде әдемі жарастық тапқан Айгүл бейнесі, оның тағдырының трагедиялық сипатта тәмамдалуы әр оқырманға ой салары сөзсіз. Орыс өркениетін озық үлгі етіп көрсетуге құлшынған кеңестік өкіметтің ұлтымыздың сан ғасыр тезінен өтіп қалыптасқан ұлттық дәстүр, ұлттық

мінез, ұлттық тәрбиемізге қарсы бағытталған қитұрқы саясатын сол кезеңнің өзінде-ақ автор астарлап болса да көрсете білген.

Бексейітке XX ғасыр әйелінің, яғни «мәдениетті» әйелдің болатынын байыптатқан Гүлжиһанның хикаят сюжетіндегі орны олқы емес. Шығармадағы негізгі идея, айтылар ой бір-біріне мүлде қарсы адами қасиет, тәлім-тәрбиені бойларына сіңірген осы екі әйел образдары арқылы жеткізіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұхтар Мағауин. 13 томдық шығармалар жинағы. 1 том – 148 б. Алматы. «Қағанат» - 2002.
- 2 Бекниязов Т. Ұлттық характер. /Кітапта: Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Новосибирск: «Галер-Пресс», 2006. - 398 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор обращается к повестям Мухтара Магауина. В таких произведениях как «Бір уыс бидай», «Тазының өлімі», «Қара қыз», «Бір атаның балалары» выделяются черты и элементы национального характера, которые присущи казахскому народу.

Данная статья предназначена для исследователей литературы, так как в ней дается реалистическое описание восприятия, понимания и формирования национального характера.

RESUME

In this article the author examined the national character in the stories of Mukhtar Magauin. In the works of M. Magauin as «Бір уыс бидай», «Тазының өлімі» over, «Қара қыз», «Бір атаның балалары» there are bright examples of national character that are inherent only for the Kazakh people.

This article is intended for the researchers of literature because feelings of perception understanding and the formed world view of the Kazakh national character are described.

УДК 81'44

Аннотация

Основное понятие лингвистической типологии – тип языка, под которым понимается его строй. Иначе говоря, это группа конкретных языков, обладающих рядом типологически существенных общих черт; логическое построение, в котором отображается набор значимых признаков, отвечающих данному типу языков.

Ключевые слова: лингвистика, контрастивная лингвистика, типологическое исследование, теория языка, лингвистическая типология, сопоставительная типология, родственные языки, неродственные языки, контрастивный метод, сравнительный метод.

Г.К. Исмаилова

Государственный университет
имени Шакарима города Семей,
к.ф.н., доцент

Типологическое изучение языков

Типологическое изучение языков – это основной метод языкознания, задача которого состоит в изучении закономерностей, определяющих связи между различными элементами структуры. Без типологического исследования невозможна разработка теории языка, общего языкознания. Благодаря сравнительному изучению можно выявить различные языковые явления, общие закономерности функционирования.

Изучение сходств и различий между родственными и неродственными языками, выявление причин, их вызывающих, исследование степени структурной близости языков независимо от их родства является предметом лингвистической типологии [1, с. 39].

Основное понятие лингвистической типологии – тип языка, под которым понимается его строй. Иначе говоря, это группа конкретных языков, обладающих рядом типологически существенных общих черт; логическое построение, в котором отображается набор значимых признаков, отвечающих данному типу языков [2, с. 13]. Сопоставление типологических описаний языков дает основание для составления классификации, основанной на типологических характеристиках. Выделяются группы языков, по структуре отличающиеся некоторыми общими закономерностями и каждая такая группа обозначается как тип. Таким образом, тип языка – это существенные свойства строя конкретного языка, общие закономерности структуры ряда языков, их объединяющие. Эти закономерности могут быть связаны с характером грамматических форм, способами выражения синтаксических отношений.

Любое лингвистическое описание, связанное с выходом за рамки одного языка, неизбежно предполагает установление подобий и различий, обнаружить которые можно лишь на основе сравнения и сопоставления. Они не тождественны друг другу. Лингвистика – это система знаний о языке. Она представляет собой совокупность различных теорий, которые сочетают в себе идеологизацию языковых объектов, их объяснение и описание.

Задачи лингвистики:

- показать подобные признаки языков, как системы особого рода;
- показать механизм создания идиоматичности каждого конкретного языка, группы языков, выделенной на тех или иных основаниях.

Первая задача направлена на поиск общего, вторая на поиск различного.

Типологический метод дает ответ на вопрос, в какой мере конкретные языки являются обусловленными и не обусловленными вариантами системы человеческого языка как явления действительности [3].

Лингвистическая типология изучает сходства и различия языков независимо от происхождения языков и их влияния друг на друга. Исследование сходств и различий в строении отдельных уровней разных языков выявило следующие типологические классификации: морфологическую, синтаксическую, лексическую, типологию фонологических систем.

Сопоставительное исследование проводится применительно к любым двум или более родственным и неродственным разноструктурным языкам, целью которого является выявление соответствия между выбранными для исследования языковыми явлениями, установление их регулярности, характера и причин отклонения от них.

Основоположниками методики сравнительного исследования называют Франса Боппа, описавшего общую систему формальных соотношений между индоевропейскими языками; Расмуса – Кристиана Раска, выявившего роль закономерных соответствий в родственных языках; а также А.Х. Востокова. Результаты их исследований нашли свое выражение в различных типах описаний исторического состояния языка: описание отдельных изолированных единиц языка, описание отдельных уровней или категорий, что характеризует атомарный подход.

Сравнивая детально разные языки, мы разрушаем ту иллюзию, к которой нас приучает знание лишь одного языка, иллюзию, будто существуют неизменные понятия, которые одинаковы для всех времен и народов. Ведь мир бесконечен, понятия изменчивы. Академик Л.В. Щерба подчеркивал, что наряду со сравнительно-историческим изучением родственных языков необходимо сравнительное или сопоставительное изучение разносистемных языков [4].

Сравнительно-исторический метод основывается на сравнении родственных языков. Основанием сравнительно-исторического метода является типичность различных процессов, происходящих в различных языках. Но в языке не все пригодно для сравнения. Сравнивать можно только однородные предметы и явления. Материалом для сравнения в основном служат элементы языка, принадлежащие к его наиболее устойчивым сферам.

В лексике - это слова, составляющие основной словарный фонд языка, названия действий, явлений окружающей человека природы. Сопоставительная типология как самостоятельная лингвистическая дисциплина со своим особым предметом исследования и своими специфическими задачами появилась в рамках сравнительно- исторического языкознания в первой половине XIX века и была направлена на установление общих типов языков мира по тем или иным признакам.

В.В. Иванов назвал типологические исследования соотношений между разными языковыми системами очень важными для теоретического обоснования и уточнения методов сравнительно-исторического языкознания и для проверки полученных благодаря этим методам результатов [5, с. 34-35].

Б.А. Серебренников пришел к выводу о том, что типологические исследования являются необходимым продолжением сравнительно-исторических исследований, их естественным синтезом [6, с. 28].

Сравнительно – историческая лингвистика заложила основы современной науки о языке. Но в отличие от сравнительно-исторического метода, сопоставительно-типологический метод может применяться как к родственным, так и неродственным языкам. В большинстве случаев исследователи ограничиваются изучением одной пары языков [7]. Сопоставление двух или нескольких языков играет неоспоримо важную роль для развития теории этих языков, способствует более глубокому анализу лингвистических явлений в сопоставляемых языках.

Основой типологического исследования является не инвентаризация элементов языка, а анализ его системы. Для того, чтобы понять систему, недостаточно простого перечисления её компонентов. Типологическое сравнение различных систем должно учитывать сложную иерархию элементов, образующих систему. Лингвистическая типология, базирующаяся на произвольно выбранных особенностях, не может дать положительных результатов [8, с. 97-98]. Исследование подсистем и отношений между ними вскрывает более тонкие особенности конкретных систем, а также позволяет строить типологию, в которой сравниваются как подсистемы с подсистемами, так и подсистемы с системами. Б.А. Успенский отмечал, что нередко отношения определенных подсистем в языке могут быть аналогичны тем отношениям, которые наблюдаются между разными языками [9]. В таких случаях один и тот же язык своими разными подсистемами может входить в разные типологические классы.

В последнее время границы типологических исследований значительно расширились. Важнейшими задачами являются вопросы последовательного сравнения языков разного строя на каждом из выделяемых языковых уровней. В результате этого строится основа для построения многомерной типологической классификации языков, которая выявляет истинный характер их сходств и различий.

Перемещение проблем типологии языков в поле зрения теоретической и прикладной лингвистики можно объяснить более глубоким уровнем осознания того факта, что, с одной стороны, исчерпывающее описание данного языка не позволяет ограничиться исследованием этого языка изнутри, а, наоборот, требует выхода за пределы данного языка, сопоставляя его с другими языковыми системами; с другой стороны, актуальность типологического исследования конкретных языков является необходимым условием углубления общей теории языка, выявления универсальных соотношений и черт и решения ряда прикладных задач [9]. Выявление общих черт, свойственных всем языкам мира, является одной из основных, но не единственной целью типологических исследований. Такие общие черты есть во всех языках, потому что все языки выполняют одну и ту же функцию обобщенного мышления.

Многие ученые констатируют тот факт, что принципы типологического исследования до сих пор до конца не изучены: нет единого мнения относительно статуса типологии. Разные исследователи по-разному определяют предмет и задачи типологии.

Но лингвисты едины во мнении, что любое сопоставление достигается сравнением описаний языковых систем. Сравнение является основным приемом типологического метода. Нельзя изучать особенности языков, не используя сравнение и сопоставление, по меньшей мере, по трем причинам: во-первых, потому, что язык исключительно сложное и неоднородное системно-структурно маркированное; во-вторых, зависимое, детерминированное; в-третьих, самостоятельное и самодовлеющее явление мира [10, с. 44]. В.М. Огольцев называет сравнение в числе важнейших приемов познания объективной действительности. Анализ и синтез, абстрагирование и обобщение невозможны без сравнения. Сравнение пронизывает формы мышления, начиная с элементарных и кончая высшими, многообразные и многочисленные единицы языка на его различных уровнях –

лексическом, словообразовательном, фразеологическом, на уровне словосочетаний и предложений [11].

Только при помощи сравнения – универсального метода познания объективного мира, можно выявить универсальные явления, присущие всем языкам. Универсалии от лат. *universalis* - «всеобщий»; фреквенталии- *frequens* - «частый, часто повторяющийся».

Следовательно, сравнительный метод выявляет сходство, а не различия между естественными языками мира на всех уровнях: фонологическом, лексическом, грамматическом, что означает установление универсальных или фреквентальных свойств языков и отдельных явлений, как в родственных языках, так и неродственных.

Разновидностью сравнительного познания является сопоставительный, контрастивный метод. Ценность сопоставительного метода состоит в том, что он позволяет выявить специфику языковых явлений в различных языках относительно друг друга, показать с большей наглядностью структуру сравниваемых языков, установить системную идиоматику отдельных языков.

Сопоставление структур и изучение характера взаимодействующих языков раскрывает многие вопросы развития и преобразования языков. Эти факты взаимодействия определяются социолингвистическими условиями. Особого внимания заслуживает анализ структурно – типологических исследований, проведенных Ю.П. Солодубом [12], направленных на изучение особенностей построения фразеологических образований.

Сопоставительное изучение обогащает науку, помогает глубже проникнуть в ее механизм, лучше разработать теорию перевода и методику преподавания языков.

Метод типологического анализа возник в рамках структурной лингвистики и призван устранить однобокость сопоставительного и сравнительного методов [7, 79]. Его основная цель – поиск сходств и различий между языками мира и отдельными явлениями родственных и неродственных языков.

Структурно – типологическое сопоставление ставит задачей определение отношения системы одного языка к аналогичным системам другого языка, выявляет характерные черты, присущие одному языку и отсутствие их в другом, то есть изоморфизм и диаморфизм разных языков. Основными идеями метода структурной типологии являются:

- изучение корреспондирующих явлений языков мира на всех уровнях и планах и создание их типологических характеристик;
- разработка типологической классификации языков мира;
- разработка лингвистических основ обучения неродному языку [7, с. 80].

Типология – это самостоятельная область лингвистического знания. Основными задачами её являются: выявление способов организации языковой структуры, наблюдение над всевозможными проявлениями структурных сходств и различий, имеющих между языками. Поскольку состав и специфика типов зависят от степени варьирования языковых структур, то основное внимание в типологии уделяется выявлению различий между языками. Кибрик А.К. заметила, что типологические возможности – не есть простой конгломерат случайных альтернатив, а естественное иерархическое расслоение типологических характеристик языка, позволяющее выделить среди них более доминантные и более периферийные [13, с. 21].

Современная типология проецирует типологическую классификацию на языковые универсалии и признает перспективность анализа типологических свойств языков различных генетических классов.

Э.Д. Сулейменова характеризует сопоставительные и типологические методы, как наиболее надежные, широко распространенные и действенные, свидетельством чему является их применение к единицам любых уровней и любой сложности любых языков и получение с их помощью достоверной информации о сходствах и различиях языков [14]. Сопоставление осуществляется не только для того, чтобы получить системную

характеристику языкового явления в пределах одного типа, но и для характеристики данного явления с аналогичными явлениями языков иного типа [14, с. 39].

Контрастивная лингвистика – прикладное направление сопоставительного изучения языков. Контрастивному анализу подвергаются языки независимо от их происхождения, степени распространения и влияния на другие языки. Степень распространения языка самым непосредственным образом связана с масштабами и необходимостью его сопоставительного изучения. В этой связи оказывается возможным выделение нескольких базовых направлений, которые группируются вокруг распространенных языков – английского, китайского, французского, немецкого, русского и других [14]. Целью контрастивного описания является выявление различий в передаче некоторого содержания в родном и изучаемом языках. В отличие от сопоставительной лингвистики в контрастивной лингвистике изучаются:

- не любые языки и не в любом количестве, а только два языка – родной и иностранный;

- изучению подвергаются не целостные подсистемы, а отдельные единицы и явления сопоставляемых языков;

- изучение проводится не автономно в каждом из сравниваемых языков с последующим сопоставлением, а в направлении от единицы родного языка к ее возможным соответствиям в другом языке;

- целью контрастивного исследования является не установление сходств и различий языковых подсистем, а выявление различий в семантике и функциях единицы одного языка в сравнении с ее соответствиями в другом языке.

Выявление сходств не является целью исследования. Они выявляются автоматически при поиске различий. Ярцева В.Н. указывает на то, что контрастивное исследование должно содержать систематическое сравнение форм и значений единиц структуры сопоставляемых языков, исходя из предположения о существовании базового сходства между языками при наличии различий между данными языками [15].

Достижение цели контрастивной лингвистики невозможно без осмысления с помощью данных когнитивной лингвистики, социолингвистики, психолингвистики, этнолингвистики как неотъемлемой части человеческого разума, различных видов понятий.

Социальная типология – это новое направление, связанное с изучением того, как языки функционируют в различных социальных и этнокультурных средах. Социолингвистическая типология стремится выявить типы языков в зависимости от их роли в процессе коммуникации. Социальные различия между языками бывают полярными. В социально – типологическом плане языки различаются по количеству говорящих на них людей, по распространенности языков вне исконных носителей, по составу общественных функций и сфер употребления языков, по их социальному статусу, престижу, известности, жизнеспособности [2, с.20].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. - М., 1996. - 207 с.
- 2 Мечковская Н.Б. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. - Минск, 2000. - 368 с.
- 3 Рождественский Ю.В. Типология слова. - М., 1969. - С. 3-13.
- 4 Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. - Л., 1974. - 216 с.
- 5 Иванов В.В. Типология и сравнительно-историческое языкознание // Вопросы языкознания. – 1988. - № 5. - С. 42.
- 6 Серебrenников Б.А. К критике некоторых методов типологических исследований //

- Вопросы языкознания. – 1968. - С. 28.
- 7 Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. - А., 2003. - 184 с.
 - 8 Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. Новое в лингвистике. - М., 1963. - С. 95-96.
 - 9 Успенский Б.А. Отношение подсистем в языке и связанные с ним универсалии//Вопросы языкознания. - М., 1968. - С. 24.
 - 10 Исабеков С.Е. О роли внутри - и межъязыкового сопоставления в лингвистике. Сравнительно-сопоставительное изучение языков и интерференция // Сб. начн. тр. КАЗГУ им. С. М. Кирова. - Алма-Ата, 1989. - С. 43-47.
 - 11 Огольцев В.М. Компаративные фразеологизмы русского языка в сопоставлении с французскими // Сб. вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков. - Новгород, 1972. - С. 112-122.
 - 12 Солодуб Ю.П. Русская фразеология как объект сопоставительного изучения. Дис... докт. филол. наук. - М., 1985. - 406 с.
 - 13 Кибрик А.К. Как и почему? (об основном вопросе типологии). - М., 1990. - С. 21-29.
 - 14 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. - А., 1996. - 208 с.
 - 15 Ярцева В.Н. Контрастивная лингвистика. - М., 1981. - 183 с.

ТҮЙІН

Лингвистикалық типологияның негізгі түсініктемесі – тілдің құрылымы болып табылатын тілдік тип. Басқаша айтқанда, типологиялық жалпы ерекшеліктері бар, осы тілдердің типіне жауап беретін маңызды белгілердің жиынтығы болып көрінетін логикалық құрылымы бар нақты тілдердің тобы.

RESUME

The type of language, which refers to the system stands as the basic concept of linguistic typology. In other words, it is a group of specific languages that have a number of typologically significant similarities; logical construction, which displays a set of significant features that meet this type of language.

Аннотация

Бұл мақала түркі жазу тарихындағы «өзімдікі-өзгенікі» оппозициясы аясындағы рулық таңбалардың (идеограммалардың) семиотикалық негізін зерттеуге арналған. Автордың пікірінше, түркі ру-тайпалық таңбалары түркі дүниетанымында меншік белгісі ретінде «өзімдікі» және «өзгенікі» деген бинарлық параллельдерді құрап, семиотикалық жүйеде өзіндік маңызды қызмет атқарған.

Түйін сөздер: семиотикалық жүйе, идеограмма, рулық таңбалар, «өзімдікі-өзгенікі» оппозициясы, идеографиялық жазу, түркі жазу тарихы.

Г.Е. Абылова

Еуразия гуманитарлық институты, ф.ғ.к., доцент

«Өзімдікі» және «өзгенікі» оппозициясы аясындағы түркі идеограммаларының семиотикалық негізі

Қазіргі таңда түркі семиотикалық жүйесінде маңызды орын алған тамғаларды қарастыру өзекті мәселелердің қатарынан орын алатыны сөзсіз.

«Тамғалар өзінің негізгі қолданысы (рулық немесе тайпалық меншік белгісі ретінде) нәтижесінде маңызды тарихи дереккөздері қатарына енетіні сөзсіз. Тамғалар мен тамға тектес белгілерді ғылыми зерттеу екі ғасырдан астам уақыт жүргізіледі және қол жеткен жетістіктер көп болғанымен, бұл тақырып және онымен байланысты мәселелер әлі де зерттелуді талап етеді» [1].

Жазу тарихында идеограммалардың қызметін атқарған түркі тамғалары түрлі ғылым салалары тұрғысынан зерттелді. Қырғыз ғалымы К.Аскеров «тамғаны идеограмма және логограммалар ретінде қарастыруға болатынын» айтады [2]. Түркі тамғаларын идеографиялық жазудың бір түрі идеограмма ретінде қарастырудың өзіндік мәні бар, бұл тамғаның атқаратын қызметі мен семиотикалық мәніне байланысты туындайтыны белгілі. Г.Нечволодовтың мына пікірі мұны растайды: «Идеограмма приобретает одно из свойств знака-сигнала, а именно – моносемичность. Такое сообщение не предусматривает диалога, оно герметично и не предполагает интерпретационных аббераций. Таким образом, коммуникативная схема причтении идеограммы может быть рассмотрена как процесс активирования зрительской автокоммуникации с целью достижения адекватной интерпретации при максимальной симметричности процессов» [3, 49].

Ал жазу тарихын зерттеуші белгілі ғалым В.А.Истрин «идеограмма» терминінің орнына «логограммалар» терминін қолдануды ұсынады – бұл жазу түрінің ерекшелігін кеңірек түсіну үшін (идеограммалар логограммалардың бір түрі болып табылады, нақтырақ айтқанда, логограммалар семантикалық тұрғыдан идеограммалар болып аталды, фонетикалық тұрғыдан – фонограммалар) [4]. Ғалым өзге терминмен атауды ұсынғанымен, идеограмманың атқаратын семантикалық жүгіне ерекше көңіл бөліп атап айтып отыр. Мұның өзі бұл мәселеміздегі идеограмманың қолданысының негізгі себебін түсіндіріп береді.

Енді түркі жазуындағы ру-тайпалық таңбалардың атқарған рөлі, қызметі бойынша негізгі мәселемізге келетін болсақ, «Көне түркі жазуының субстраты – тамғабыл – экономикалық негіздің ерекшелігінен туындаған: субъект ретінде (көшпенді-мал өсірушілер), өндіріс объектісі – мал ретінде де, бұл – меншік белгісінің болуын қатаң талап етті... Тамға – жергілікті әліпбидің негізі, ру мен тайпаның эмблемасы ретінде, олардың символикасы өзінің пішіні мен мағынасын сақтай отырып...кейде көркемдік, даланың көпғасырлық тарихы арқылы өтеді» [5, 22-23]. Идеограммалардың басым көпшілігі күні бүгінге дейін меншік белгілері ретінде жетті. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде бұл белгілер меншік таңбасы болудан гөрі магиялық-діни мәнге ие болған [6, 78].

Неміс этнографы Ю. Липстің пайымдауынша, «искусство письма было, по всей вероятности, изобретено жрецами как тайное средство, служившее их собственным целям. Однако это вовсе не означает, что все способы передачи сообщений носили первоначально религиозный характер. Уже с самых древнейших времен можно отчетливо различить две параллельно развивающиеся тенденции в передаче известий: одна – преследующая рациональные цели, и другая – основанная на религиозных представлениях» [7].

Ф. Иоганнес пікірінше, «Идеографиялық жазудың ерекше түрі ретінде және күні бүгінге дейін сақталған жазу түрінде тамғаны қарастыруымыз тиіс. Олар көшпелі халық арасында кең тараған, олар бойынша малдарды, үй тұрмысындағы заттардың және т.б. меншік иесін анықтайды. Олар малдардың құлағына ен түрінде, терісіне күйдіріліп, не бояумен салынады, заттарда кесінделеді. Тамғалар өркениетсіз халықтардың барлығында кездеседі» [8, 40] Ф. Иоганнес тамғаларды барлық өркениетсіз халықтарды кездеседі деп қате айтты. Сондай-ақ ғалымның пайымдауынша, тамғалар Ежелгі Шығыста, вавилондықтарда және хеттерде болғаны жайындағы жазба дәлелдер табылған. Тамғалар Еуропада да, әсіресе солтүстік және шығыс Германияда қазіргі уақытқа дейін үй таңбалары түрінде сақталған (Hausmarken, сканд. Vomerker). Фёр аралындағы белгілер жақсы белгілі. Онда әрбір үйде көп жағдайда түзу сызықтармен берілген белгілер салынған. Кейбір белгілер суреттік сипатқа ие болған және үй иесінің мамандығына байланысты болған; айталық диірмен бейнесі диірменшіні білдірді, ал кілт – шіркеу старостасын және т.б. Осы мағынада үй таңбалары *нағыз идеограммалар* болып табылады [8, 40]. Ғалым үйдің кімнің меншігінде екенін білдіретін таңбаларды идеограммалар деп қарастырады. «Бұл үй маркалары қандай да бір дәрежеде қожайындарының монограммалары рөлін атқарды: бұрындары сауатсыздар оларды кәдімгі әріптер ретінде құжаттарға қол қоюда қолданды, ал ауқаттылары мұндай таңбалы мөрлерге тапсырыс берген» [8, 41] – деп адамдардың әлеуметтік беделін, білімділік-білімсіздік факторларын тамғалардың қолданысы мен қызметімен тікелей байланыстырған.

Әбу Алпамыс Жалғасұлы таңбаның мәні және қызметі жайында нақты, толық тұжырым айтқан: «Таңба ең алдымен жылжитын және қозғалмайтын дүние-мүліктің иесінің бар екендігінің айқындаушы индикаторы әрі, күнтізбелік жүйенің мифтік-салттық кешендерінде де кеңінен қолданылған. Тіпті, табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаның рәміздік нышанын бейнеледі. Бұл кезеңдердегі қоғам өмірінің рухани саласында символ мен белгінің сакральдық-магиялық қызметі басымдық ала бастады. Қола дәуірінде

Еуразия даласының иесі болып танылушылардың «таңба қолданысы» нақты іске асып, айналымға ене бастады.

Таңба қолданысының бастапқы сатысы жануарлардың тұяқ-табаны, солярлық аспан денелері сияқты пішін түрлері басым болды. Уақыт өте одан әрі күрделеніп, кей таңбалар абстракциялық символдарға айналған.

Ерте ортағасырлық ру-тайпалар мен этносоциалдық бірлестіктерден құрылған қағандық түрік мемлекеттерінде де таңба қолданысының қызметі, оның қолдану аясы мен мағынасы ерекше мәртебеге дейін көтерілді. Таңбалар әсіресе, әкімшілік басқару жүйесінде, сыртқы саяси және басқа да мемлекет істерінде қолданыста болғандықтан, бірегей қызмет атқарды» [9].

Өзирбайжанның тарихшы-ғалымы Эртегин Саламзадениң «Тамга и туг. Визуальная идентификация в тюркской культуре» деген мақаласы түркі идеограммалары бойынша зерттеулерде ерекше орын алады десек те болады. Себебі ғалымның өзі айтқандай, түркология ғылымында ең өзекті мәселелердің бірі жайында қалам тартқан: «Соңғы екі онжылдықта сәйкестілік және идентификация мәселесі ең негізгілердің бірі болды. XX-XXI ғасырлар шегіндегі жаһандық әлем мәдениетінде идентификациялану «өзімдікі» болу дегенді білдіреді, яғни әмбебап, жалпы жүйемен танылған болу дегенді білдіреді. Идентификацияның жаппай жүйесі адамның өмірінің барлық саласына ене отырып, салық төлеуші нөмірінен (ЖСН) бастап, биометриялық паспортпен аяқталып, дамуда және жетілу үстінде.

Бұл мәселенің бір жағы жаһандану үдерісіне қарай бағытталған. Басқасы этномәдени сәйкестілік, дәстүрлі сананың архетиптерін іздеу жағына бағытталған.

Түркі әлемнің халқында сәйкестілік және идентификация мәселесі ерекше өзектілікке ие, себебі соңғы жылдары тәңірліктің дүниетанымдық кешенін тарихи қайта қалпына келтіру үдерісі басталды.

Қазіргі ақпараттық технологияға дейін түркі әлемі мүлдем басқаша визуальды идентификация жүйесіне ие болған – тамға. Тамға 200 жылға жуық зерттеу объектісі болып табылады [10, 62-63].

Семасиологияда қабылданған таңбалық жүйелер мен таңбалар жіктелісі оларды жүйелеудің екі басты негізін анықтайды: тұрпат межесінің физикалық табиғаты және генезис [11, 96].

Қазіргі кездегі таңбалар өзінің физикалық табиғатына және қабылдаудың сенсорлық каналдарына байланысты көзге көрінетін визуальды, құлаққа естілетін, кинетикалық болып бөліне алады. Семиотика тұрғысынан көптеген таңбалардың түрлері семиотикалық табиғаты, түрлі физикалық материалы, сенсорлық каналдар бойынша түрліше қабылдануына орай әралуан болғанымен, мақсаты және орындайтын қызметі жағынан бір-бірімен тығыз байланысты. Сол секілді тамғалар мен ендер меншік белгілері ретінде адамның «өзімдікі» және «өзгенікі» дегенді қарапайым сезінуден тұрады. Адам өзіне тиесілі заттарды қандай да бір қарапайым көзге көрінетін таңбалармен белгі соғады: бұл қоғамның өзге мүшелеріне түсінікті болуы тиіс ойық немесе суреттер. Қазіргі тауарлық белгілердің бұрынғы негізін салушы тамға болып табылады.

Тамға әрқашанда меншік белгісі болған. Бұны ғалым Т.А. Соболеваның мына сөзі де дәлелдей, нақтылай түседі: «знак принадлежности, знак личной или групповой собственности, которой владеют ради ее накопления и по мере увеличения которой обогащаются» [12, 19].

Тамғаларды ыдыс-аяқтарға салған, жануарлар мен құлдардың терілеріне күйдіріп салған, шекарада тұрған жер телімдеріндегі тастарға қашап салған [13, 24 б.]. Меншіктің қарапайым таңбалары идентификация қызметімен қатар сакральдық-магиялық қызметін қатар орындады: олар өздері салынған заттарды, жерлерді, малдарды «жаттың» қол сұғуынан сақтайды. Түркі ру-тайпаларында қожайынның тиесілі меншігіндегі

маңыздылау заттарды таңбалау, ен салу, тамға қою мезгіл-мезгілдік таңбалау емес, жүйелілік таңбалау болып табылады.

Таңбалау дәстүрі, яғни өзінің мүліктерін мақсатты түрде таңбалау меншік жайындағы түсініктің дамуына қарай дәстүрге айналып, өзінің құқық қорғаушылық қызметін растай түседі.

Батыс сауда-саттық тарихында белгі (клеймо) және тамғаны ажырату кездеседі. Белгі (клеймо) тамғадан айырмашылығы тек жеке меншік заттарын ғана емес, сатуға арналған тауарларға салынады. Мұндай белгі (клеймо) салынған тауарлар оның жақсы сапасын дәлелдейді, оған деген сенімді тудырады. Осы арқылы белгі (клеймо) жарнамалық қызмет атқарады делінеді.

Біз зерттеуімізде түркілердегі ру-тайпаларға тиесілі жер бөліктеріне, малдарға түсірілген таңбалардың «өзімдікі-өзгенікі» әмбебап семиотикалық оппозициясына сәйкестігін қарастыру болып табылады.

Философиялық антропологияда «өзімдікі» және «өзгенікі» деп ажырату – қоршаған ортада адамның алатын орны мәселесімен байланысты. Кез келген ұлттың қалыптасу, даму тарихында материалдық дүниеге жататын заттар, құбылыстарды қабылдауда, олардың құндылықты мәнін айқындауда «өзімдікі» және «өзгенікі» арасындағы шекара тұрақсыз, әрбір дәуірде өзгеріп отыратыны белгілі. Түркі халқының ру-тайпалық қоғамда өздеріне тиесілі малды, жерді «өзімдікі» және «өзгенікі» деп жіктеуде тамғаларды қолдануы заңды құбылыс болып табылады. Бұдан тамғалардың меншік белгісі ретінде философиялық немесе тарихи ғана емес, саяси мәселе болатынын байқауымызға болады.

«Өзімдікі» және «өзгенікі» деп қабылдау моделі уақыт өте келе өзгереді, бірақ «жаттан» қорғану, өзінің меншігіндегі зат, малдарды сақтау тілегі өзгерген жоқ. «Өзімдікі» және «өзгенікі» оппозициясы барлық халықтарға ортақ болып табылатын әмбебаптық сипатқа ие және түркі идиограммаларының (таңбалары) бұл диалектіні білдіруде атқаратын қызметі әлеуметтік, экономикалық, этникалық, саяси, семиотикалық тұрғыдан өзекті, маңызды болып табылады.

Түркі дүниетанымында жерге, кеңістік түрлеріне байланысты «өзімдікі» және «өзгенікі» деген оппозицияның орын алатыны белгілі және бинарлық параллельдер қазақ ұғымында да орнықты ұғым болып қалыптасқан.

Өзінің туған жері – толғаудың орталық концептілерінің бірі, ол дүниенің қазақ ұлттық бейнесінің приоритеттерін бейнелейді. Отан – мәтіндегі адамдарды бір ортақ руға жинақтайтын біріктіретін ұғым. «Туған» – «жат» оппозициясы мәтінде «дұшпан» және «дос» сөздерінің көмегімен жүзеге асады. «Дұшпан» ұғымы ұлт атаумен объективтенген: қалмақ, орыс т.б. «Туған» – «жат» оппозициясы өз туған жерінің қорғаушысы ретінде басып алушыларға қарама-қарсы қойылған жұп түрінде берілген, ұлтты білдіреді: «орыс – қазақ», т.б. «Туған» – «жат» оппозициясы «жақсы – жаман», «қайырымды – қайырымсыз» оппозициясымен ара қатынаста болады. Бұл шептегі адам концептілері дәстүрлі қазақтың рухани құндылықтарына қатысы бойынша қарама-қарсы қойылған. Г. Сағидолда айтқандай, «...қазақтың ақын-жырауларының толғауларында да (Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, арғын Беген, найман Ерден т.б.) үнемі кездесіп отырады. Мұндай рулы елдің даңқы мен жақсы атағын шығарушы батырының, көсемінің, шешенінің атына руының атауы қосарлана айтылуының бір жағында, оның қай рудың адамы екендігін таныту, білдіру (жеке басының куәлігі іспетті) жатса, келесі жағында рулы елдің ірілігін, күштілігін, танымалдығын таныту мақсаты көзделеді» [14, 164]. Мұнда «туған» және «жат» концептуалды шебінде белгілі бір дәрежеде ру аттары бірлік, ынтымақ идеясын танытса, «соғыс» және «батырлық» концептісін қарастыру барысында ру атаулары басқа семантикалық реңкке ие болады, яғни ақын үшін рудың күштілігін, абыройын таныту көзделіп жатады.

Қазіргі ғылыми парадигмада «өзімдікі-өзгенікі» оппозициясын ұғыну гуманитарлық ғылымның түрлі саласының отандық және шетел өкілдері белсенді айналысады.

«Өзімдікі-өзгенікі» түрлі теориялық-методологиялық тұрғыдан ғылыми рефлексияға ұшырайды. «Өзімдікі» және «өзгенікі» деп жіктеу таным субъектісінің өзіне қатысты әлемді категоризациялау жүзеге асады. Бұл феноменнің прагматикалық және әлеуметтік мәні «өзімдікі» және «өзгенікі» коммуникативтік икемділік қасиеттеріне негізделген.

Семиотика ғылымында түркі ру-тайпалық тамғалары «өзімдікі» және «өзгенікі» оппозициясында мәнді категориялар болып табылады, әсіресе, кеңістік объектілеріне не ірі қара мал түріне түсірілген тамғалар сол рудың меншігіндегі жер немесе мал екенін растайды.

Көшпенді өмір салтын ұстанған түркілердің рулық, тайпалық жүйесі жерді, ірі қара малды «өзімдікі-өзгенікі» принципі бойынша категоризациялауы индивидуализацияланған «Мен» позициясынан да, әлеуметтік топтың «Біз» позициясынан тұрғысынан да таңбалауды негіздейді.

Тамғалардың әлеуметтік, саяси, этникалық белгілері «өзімдік-өзгенікі» семиотикалық оппозициясын базалық қалыптастырушы векторлар ретінде түркі дүниетанымында лингвомәдени таңба «рулық бірлік», «тайпалық ынтымақ», «рулық меншік», «тайпалық меншік» деген негізгі (доминантты) сема түркі халықтарының қоғамында семиотикалық базалық ұғымға өзгереді, ауысады. Мұның өзі қазақ халқының іштей жүзге, жүздердің руларға әлеуметтік жіктелуінен байқауға болады.

Өзімдікі/өзгенікі оппозициясына қатысты рулық таңбалар өте мәнді категория болып табылады. Мұнда «өзімдікі» категориясына жататындарды өзектейтін атау басым болып табылады. Ал «өзгенікі» категориясын өзекті ету «жат», «дұшпан» тараптарын білдіретін заттармен байланысты. Қазақ халқында «Таңбасыз тай, еңсіз қой болмайды» деген мақал-мәтел бар екені белгілі. Белгілі ғалым І.Кеңесбаевтың байымдауынша, «Бір ғана таңбасыз тай, еңсіз қой деген фразада қанша сыр жатыр... «Таңбасыз жатқан тайыңды Таңбалар деп қорқамын, Еңсіз жатқан қойыңа Ең салар деп қорқамын» («Қобыланды батыр» жыры) – деген жолдар «мал-мүлкіңе біреу ие болар, бүліншілік заман туар-ау» деген күдікті, хауіпті ойды аңғартады [15, 622 б.]. Демек, қазақ халқында таңба меншіктің белгісі ретінде көптеген жағымды «туған, дос, ағайын» деген мәндерді де өз ішіне сыйдырады. Қорыта айтқанда, түркі идеограммалары түркі жазу тарихында, түркі дүниетанымында меншік белгісі ретінде «өзімдікі» және «өзгенікі» деген бинарлық параллельдерді құрап, семиотикалық жүйеде өзіндік маңызды қызмет атқарған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ольховский В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – Москва: «Армавир», 2001.
- 2 "Слово Кыргызстана", 30 января 2004 <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=monitor&id=3134>
- 3 Нечволодов Г. Идеограмма: к вопросу о репрезентации абстрактных категорий // Тартуский университет. Критика и семиотика. - 2013/1(18). – С. 46-52.
- 4 Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.
- 5 Акатаев С. О специфике культуры кочевья // Кочевники. Эстетика. Познание мира традиционным казахским искусством. Сост.: М.М. Ауэзов. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 5-31.
- 6 Рогачев В.И., Ваганова Е.Н., Деникаева Е.А. К проблеме бытования «знамен и тамга-знаков» у финно-угорских и тюркских народов // «Тарихи-мәдени мұра және заманауи мәдениет» халықаралық ғылыми-тәжірибелік семинарының материалдар жинағы. – Алматы: «Service Press», 2012. - 320 бет. + қосымша - 32 бет. – 76-83 беттер.
- 7 Липс Ю. История древних цивилизаций. – СПб.: Полигон, 1998. – 480 с.
- 8 Иоганнес Фридрих. История письма. – Москва: Издательство: «Наука», 1979. – 463 с.

- 9 <http://gylymordasy.kz><http://gylymordasy.kz/kaz/ma-alalar/aza-elini-bajy-r-y-zhazu-ta-balary/>
- 10 Эртегин Саламзаде. Тамга и туг. Визуальная идентификация в тюркской культуре // «Тарихи-мәдени мұра және заманауи мәдениет» халықаралық ғылыми-тәжірибелік семинарының материалдар жинағы. – Алматы: «Service Press», 2012. - 320 бет. + қосымша - 32 бет. – 62-67 беттер.
- 11 Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура (Курс лекций. Учебное пособие для вузов, 2-е изд., испр.). – Москва: Академия, 2007. – 432 с.
- 12 Соболева Т.А. Товарные знаки / Т.А. Соболева, А.В. Суперанская. - М.: Наука, 1986. - 176 с.
- 13 Федько В.П. Товарный знак. – М.: «Экспертное бюро – М., «Издательство ПРИОР», 1998. – 10.0 п.л.
- 14 Сағидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы: «Ғылым», 2003. – 248 б.
- 15 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 622-629б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению семиотических основ племенных тамг (идеограмм) контекста оппозиции «свое-чужое» в истории тюркской письменности. По мнению автора, тюркские племенные тамги выполняют значимые функции в семиотической системе, составляя бинарные параллели «свое» и «чужое» как знак собственности в тюркском мировоззрении.

RESUME

The paper studies the semiotic foundations of tribal tamgas (ideograms) the context of the opposition "own-alien" in the history of Turkic writing. According to the author, Turkic tribal tamgas perform important functions in the semiotic system, making binary parallel "their" and "foreign" as a sign of ownership in the Turkic world view.

УДК 811.512.1'373.21

Аннотация

Статья посвящена описанию ведущих линий именования географических названий древнетюркского периода. Выявлено, что в основе формирования топонимии, в частности древнетюркской, лежат следующие мотивирующие признаки: кочевой или оседлый образ жизни.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, древнетюркские рунические памятники.

Л.А. Наханова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD кафедры тюркологии

Кочевая и оседлая линия именования топонимов

Топонимы как и любые другие языковые единицы являются отражением окружающей действительности, объективной реальности, картины мира того или иного народа. Топонимический материал определенного региона – это клад знаний, который хранит в себе своего рода уникальный «message» для последующего поколения. Для более полного раскрытия информации, содержащейся в названиях географических объектов, необходимо иметь комплексный подход в изучении топонимии того или иного региона, который подразумевает лингвистический, исторический, географический анализ топонимического материала. Наряду с лексико-семантическими, структурно-словообразовательными, этимологическими анализами, а также классификациями географических объектов по физико-географическим свойствам (ландшафту, рельефу) важным аспектом в области топонимических исследований является выявление историко-культурных предпосылок формирования топонимов, различных тенденций именования, номинаций географических объектов.

Согласно мнению А.В. Суперанской для более глубокого исследования топонимии определенной территории необходимо анализировать топонимический материал «не с позиции современного человека, а рассмотреть через призму человека предыдущих эпох» [1]. В разные периоды у разных народов роль, функции географических названий были различными. Следовательно, различные тенденции именования географических объектов появлялись в зависимости от того, какой образ жизни вели те или иные народы.

Исторические материалы свидетельствуют о том, что в формировании топонимов определенных территорий и культур прослеживается свое видение именуемых объектов людьми согласно оседлому и кочевому образу жизни. Один из ярких примеров именованя географических объектов, связанных с условиями оседлого образа жизни, приводится А.В. Суперанской, «...греки, несмотря на значительные миграции, вызванные политическими и экономическими причинами, переносили на новые места свои традиции, номинации, а также частично и сами топонимы. Принципы выделения именуемых объектов у греков были близки к тому, которые позже разрабатывались географами. Греки обращали внимание на физико-географические особенности местности, не оставляя без названия ни одного ручья или источника, интересной горы, скалы, куста и дерева. Со свойственной им пытливостью греки старались осмыслить непонятные названия, сохранившиеся от предыдущих эпох, объясняя их через имена местных божеств или посредством небольших изменений, приближая их звучание к известным им словам. ...Так греки сохранили для нас многие древние топонимы, искажив при этом часть из них настолько, что первоначальный вид в тех языках, на которых они были созданы, едва ли может быть восстановлен. Тем не менее, благодаря пытливости греческих ученых, писателей и путешественников мы располагаем древнейшими описаниями многих мест на земном шаре и имеем первые исторические сведения о многих ныне исчезнувших народах» [1, с. 142]. Следовательно, в оседлой жизни номинация географических объектов начинает диктоваться рельефом местности, особенностями окружающей среды, которые обусловили возникновение у греков огромного количества географических названий по определенным природным признакам, будучи частотными, они концентрировались на небольшой территории. Вместе с тем, спокойные условия оседлого образа жизни с ее традициями привели греков к организации жилищ, угодий и т.д., равномерная жизнь стала причиной появления многих городов, колоний, которые были названы по имени какого-либо князя, основателя, которому принадлежала данная территория. Поэтому линия топонимической номинации, возникающая в условиях оседлого образа жизни, тесно связана с такими именованными категориями как личные имена, фамилии, прозвища, которые переходят в топонимический ряд и формируют *антропотопонимы*, т.е. топонимы, образованные от антропонимов (имен, прозвищ, фамилии и т.д.) [2]. В основном большинство географических объектов, названное личными именами людей, характерно оседлому образу жизни и распространены в ойконимии.

Кочевая же линия именованя географических объектов, в отличие от оседлой линии, была абсолютно непохожей. Отличалась она тем, что кочевники были в постоянном движении, и расстояния этих миграций с одного на другое место были внушительными. В связи с военными походами завоевывались огромные территории. Эти территории именовались по названиям структурных единиц этнической общности в целях не потерять из виду и всегда быть осведомленным об их местонахождении при опасных ситуациях, таких как война, появление доминирующего соседа и т.д. Это говорит о том, что первичной функцией топонимов в кочевом устройстве было системное, упорядоченное и равномерное распределение всех этносов. Безусловно, не исключается у кочевников и номинация географических объектов по физико-географическим свойствам. К примеру, долгосрочные пребывания кочевого народа в одной и той же территории способствовало номинации рек, озер, холмов, гор и т.д. Однако, в большей мере кочевым народам свойственна черта, которая подразумевает более масштабное видение пространства и не рассматривает номинацию мелких объектов. В случае прохождения этноса мимо каких-либо объектов в процессе миграции, они могли оставить эти объекты неназванными, кроме тех, что являлись более крупными, которые играли роль их ориентира или известными далеко за пределами их нахождения, получивших названия задолго до возникновения на этой территории прибывшего народа. Номинация природных объектов для древних кочевников не имела особую важность, важным было знание того,

где находится тот или иной сосед. Выживание обусловило такой подход, такую тенденцию наименования географических объектов.

Кочевой тенденции наименования географических объектов сопутствовал родовой строй и племенные, этнические подразделения, которые были очень развиты у древних тюрков. Наименования родов и племенных подразделений выделяли людей среди своих и чужих, позволяли четко локализовать его на поверхности земли, организовывая их в пространстве. Родовая структура была уникальной системой, которая сохранилась по сей день. В более древнее время каждый род, кроме своего имени, также имел свой клич и тамгу. Некоторые из них происходили от древних тотемов. Способ номинации с помощью названий племен, народов и иных этнических единиц является одним из древних, потому как данная традиция распространения этнического названия на определенную территорию осуществлялось уже с глубокой древности. С того времени, когда цивилизация начиналась, этнические названия играли роль территориальных обозначений. Этнотопонимия как исторически активная категория связана с историко-географическими причинами, где важными аспектами являлись расселение этноса, специфика этноконтактов, особенности хозяйственной деятельности. Следовательно, кочевая линия связана с родоплеменными названиями – генонимами, которые образуют *генотопонимы* и наименованиями народов, национальностей, племен – этнонимами, которые образуют *этнотопонимы* [2]. Однако, отличить древнейшие этнотопонимы от генотопонимов является сложной задачей.

Орхоно-енисейские письменные памятники свидетельствуют нам о том, что у древних тюрков была распространена тенденция именования географических объектов по этническим структурным единицам и наименованиям чужеземных народов. Такие древнетюркские топонимы как *Altı Ğub Soydaq*, *Uıyur Jir*, *Jir Bajırqu*, *Käñäräs* образовывались посредством наименований этносов, входивший в состав древнетюркского государства (I Тюркский и II Восточно-Тюркский каганаты).

Этнотопоним *Altı Ğub Soydaq* – земля согдийцев, встречается в памятниках в честь Кюльтегина (В-31), Бильге кагана (В-24). *Soydaq* – согдийцы (кит. *Su-t'e*) являлись древним иранским народом, населявшим долину Зеравшан, центральными городами которой были Бухара и Самарканд. Они являлись частью Александрии и империи ахеменидов, и даже после вхождения в состав Тюркского каганата они сохранили значительную автономию и часто не зависели от тюрков. Международные завоевательные походы дали возможность подняться согдийцам, которые проходили через торговые пути (Шелковый путь) Восточного Туркестана и Монголии ведущие в Китай [3, с. 147].

Этнотопоним *Jir Bajırqu* – земля племенного союза Байырку, принадлежавшая им в VIII веке. Название встречается в памятниках в честь Кюльтегина (В-31), Бильге кагана (В-24). Охватывает обширную территорию от горного хребта Иньшань на юго-востоке до Ак Коль (Гусиного озера) на севере. Племенной союз Байырку состоял из 17 крупных племен. Называя ее в качестве Байырку, они также делили ее на тогуз-огузов (объединение девяти огузов) и секиз-огузов (объединение восьми огузов), совокупность которых составляла 17 племен [4, с. 195].

Этнотопоним *Uıyur Jir* – земля уйгуров, встречается в памятнике Уюк-Орзак III (Е-110). *Uıyur* – *уйгуры*, доминирующее племя конфедерации теле на востоке, управляемые эльтебером [5, с. 146]. Уйгуры (*хуэйхэ* или *хуэйгу*) являются преемниками тюрков.

Этнотопоним *Käñäräs* – название местности в районе Согдианы (Согд). *Käñäräs* является этнотопонимом, преобразовавшемся от этнонима *käñäräs*. Кенгересы или кенгеры, по А. Каиржанову, этнос прототюркский, родственный комам (команам, хоманам), который кочевал по меридиану от южных отрогов Урала до Семиречья. Определенная часть их обосновалась в бассейнах рек Окса и Яксарта [6, с. 23].

Среди этнонимов, зафиксированных в орхоно-енисейских текстах, также имеются: *Az* (*Азы*), *Basmil* (*Басмылы*), *Ğik* (*Чуки*), *Ediz* (*Эдизи*), *Izgil* (*Изгили*), *Uc Oguz* (*Уч Огузы*),

On oq bodun (Он ок бодун), *Qarluq* (Карлуки), *Qirgiz* (Кыргызы), *Qitan* (Кидани), *Quriqan/Uc Quriqan* (Курыканы), *Sir* (Сыры), *Tarduš* (Тардуш), *Tatab* (Татабы), *Tatar* (Татары), *Toquz-oguz* (Токуз-огузы), *Toles* (Толес) и т.д. Данный список этнонимов, входивших в древнетюркскую государственность, не является полным, он ограничен этнонимами, встречающимися в древнетюркских письменных памятниках.

Таким образом, мы видим, что принципы номинации географических объектов, их формирование, возникновение и ее последующее развитие связаны с историческими условиями развития общества, и линии топонимической номинации в условиях оседлого и кочевого образа жизни имеют неодинаковое развитие. В оседлой культуре, чаще всего в топонимах, отражаются имена основателей, а в более позднее время фамилии известных личностей. Тем временем как номинации, условия номинации кочевой жизни сложились преимущественно в силу названий родоплеменных, этнических подразделений. И как мы видим, у древних тюрков кочевого образа жизни, вопросы этноструктуры, состава государственных образований, политического устройства, игравшего определенную роль в истории древнетюркского общества, в значительной мере оказали влияние на формирование древнетюркской ономастической системы. Кочевая линия топонимической номинации заложила специфичный характер в образовании топонимов древнетюркских народов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Суперанская А.В., Исаева З.Г., Исхакова Х.Ф. Введение в топонимику Крыма. – Москва, 1995. – Ч.1. – 216 с.
- 2 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
- 3 Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux// СТОЭ. – 1903. – Vol.4. – P. 1-378.
- 4 Жолдасбеков М. Сарткожаулы К. Орхон ескерткішінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
- 5 Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 1992. – 339 p.
- 6 Каиржанов А. Млечный путь Евразии. – Астана, 2004. – 276 с.

ТҮЙІН

Мақаланың мақсаты көне түркі жер су атаулар жүйесінің құрылуына себеп болған тарихи, этномәдени факторларды қарастыру болып табылады.

RESUME

In the given article the major lines of naming the geographical objects of ancient Turkic period are concerned. There is also revealed the basis of the formation of toponymy, based on the following motivational signs: a nomadic or sedentary way of life.

Аннотация

В данной статье автор обращается к художественной литературе, отражающей специфику и самобытность нации, ее мировосприятие, как к средству и основе воспитания толерантности и культуры в современную эпоху глобализации и информационных технологий.

Ключевые слова: толерантность, концепт, мировосприятие, поликультурность, самобытность, мироощущение.

Н.О. Карина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Концептуализация национального мировосприятия в художественном тексте

Казахстан еще с открытием Великого шелкового пути вовлечен в мировой культурный процесс, культурные контакты его стали впоследствии развиваться более активно.

По мнению Президента РК Н.А.Назарбаева, «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство, в котором ведущими являются два потока. Один отражает возрождение казахской культуры и ее составных элементов, языка. Идет объективный процесс восстановления утраченного. Другой поток – русскоязычная культура, основой которой являются исконные традиции русского народа и все то, что они впитали в ходе многовекового развития. Признание самостоятельно существующих культурных потоков не отрицает их взаимодополняемости и взаимообогащаемости, что не означает ассимиляции. Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности» [1].

За годы независимости Казахстан прочно вошел в мировое сообщество, в стране произошли значительные общественно-политические, экономические и социальные перемены. Быстрый процесс преобразований в стране полно и ярко отразился во всех сферах общественной жизни.

Что касается образования, то в соответствии с Болонским соглашением многие государства планируют создание единой

европейской системы образования на основе общепринятых квалификационных стандартов, происходит интеграция образовательного пространства в мире, которая способствует миграции молодежи и расширению вербальной коммуникации. Это, в свою очередь, требует толерантного отношения друг к другу и принятия языков и культур народов.

В данном случае язык является консолидирующим фактором в социокультурном общении народа, проживающего на территории Казахстана, где сосуществуют свыше 126 этнических групп со своим языком и культурой, с разной степенью адаптации к местным условиям и желанием знать язык и особенности культуры друг друга.

В связи с этим вопросы межкультурного взаимодействия в Казахстане, в мире становятся все более актуальными.

Ребенок с рождения проходит процесс социализации, при котором происходит становление личности и превращение его в равноправного члена общества. Все это протекает в тесной связи с процессом овладения родным языком. Затем в течение жизни человек овладевает при необходимости несколькими языками в разной степени. Итак, постепенно важнейшими качествами в процессе межъязыкового и межкультурного взаимодействия становятся умения слушать, слышать особенности другого мировосприятия и уважать их. И в этом смысле глобализация мировых процессов, стремление к единому информационному сообществу, усиление роли мировых языков, в частности, английского, на наш взгляд, несколько нивелируют национальные особенности этносов.

В каждом языке, у каждого народа есть предметы, цвета, изображения, жесты, которые значат больше, чем они значат в общем понимании. Об этом еще говорил Расул Гамзатов: «Для меня языки народов как звезды на небе. Я не хотел бы, чтобы все звезды слились в одну огромную, занимающую полнеба звезду. На то есть солнце. Но пусть сияют и звезды. Пусть у каждого человека будет своя звезда».

Так вот вопросы консолидации казахстанского общества представляют собой важный объект изучения филологов, психологов, социологов, историков и т.д.

В процессе расширения сферы общения происходит, с одной стороны, усвоение норм речевого поведения, с другой стороны, усвоение исторически сложившихся норм социального и морально этических принципов семьи, этнического социума своего народа. Постепенно в процессе общения с представителями других национальностей необходимо усвоить и их нормы как речевого, так и этического поведения.

Интеграционные процессы в экономике, политике, образовании и в других сферах общественной жизни требуют расширения коммуникации на основе межкультурных и межъязыковых контактов народа Казахстана.

Национальная художественная литература представляет собой зеркало, отражающее самобытность и особенности мировосприятия этноса. В век информационных технологий говорить о художественной литературе, вероятно, старомодно, но как было бы замечательно, если бы наш выпускник, собирающийся в Америку или Европу, прочитал их классическую литературу и уяснил бы для себя, что позволительно ему за рубежом, а чего делать нельзя. Есть еще и другие пути знакомства с инациональной культурой и традициями: это всевозможные телевизионные передачи и лингвистическое научное направление – вербальная и невербальная семиотика этносов. На наш взгляд, последние представляют собой желание и попытку восполнить отсутствие интереса у молодежи к чтению, в частности, и к литературе – в общем. Но как бы то ни было, проблема актуальная, и нам бы хотелось начать с основы основ – концепта «любовь к человеку» в смежных литературах – казахской и киргизской.

Понятие концепт мы определили для себя как сосредоточие элементов мировосприятия [2].

Излюбленный жанр Чингиза Торекуловича Айтматова – повесть. В ней он выражает «весь многообразный спектр человеческих чувств и мыслей».

В чем же сила воздействия творчества Ч.Айтматова? Он привнес в художественную литературу новые темы, новых героев, сюжеты с узлом нравственных вопросов, проблем. При этом чувствуется тесная связь писателя с национальным фольклором, с эпосом «Манас», который, по определению Ч.Валиханова, составившего первую запись эпоса, «...есть энциклопедическое собрание всех кыргызских мифов, сказок и преданий...». Ч.Т.Айтматов переосмыслил великолепные образы, созданные народным творчеством, рассказал миру о кыргызском народе, его душе и сделал ее понятной и близкой всем.

Другая, значительная особенность произведений Ч.Айтматова – использование контрастов, резких противопоставлений характеров и ситуаций; создание таких противоречий, которые выявляют все качества персонажей.

Обычный случай в произведении Ч.Айтматова перерастает плавно в легенду, притчу, которая постепенно приобретает реальный смысл и очаровывает читателя своей глубиной и народной философией.

Легенда о Рогатой матери – оленихе в повести «Белый пароход», вскормившей племя кыргызов, воспринимается мальчиком как действительность, которая постепенно переходит в сказку, сочиненную им самим, - сказку о белом пароходе. Вера мальчика в реальность сказки подтверждается приходом на лесной кордон маралов. И, по мнению мальчика, люди и маралы – дети Рогатой оленихи, и потому человек не может убивать своих братьев меньших. Но в жизни люди убивают маралов, к сожалению.

Итак, в данной повести сталкиваются добро и зло, красота природы и уродство человеческих поступков, материнская любовь.

«Любить могут многие, а по - настоящему увидеть любовь может только художник», - говорил М.Светлов. В повести «Джамиля» есть главное, без чего не могут жить люди, - это любовь, свободная от корысти, способная на все. В простой кыргызской семье, где сложился привычный, нормальный уклад жизни, где свекровь даже в некоторой степени уважает Джамилю за самостоятельность, характер, а иногда даже и дерзость, откуда же в такой семье вырасти бунту, протесту?

Женщина уходит из дома, от мужа с другим человеком в то время, когда муж ее лечится в госпитале после ранения. Джамиля нарушила патриархальный уклад, и автор не осуждает ее поступок, а напротив, поступок женщины ему импонирует. В этой повести нет легенды, но очень много внимания уделено музыкальному народному творчеству, любви.

Что касается современной казахской литературы, ярким представителем которой является Олжас Омарович Сулейменов, которого мы привыкли видеть поэтом-трибуном, общественным деятелем. Но вместе с тем О.Сулейменов – национальный казахский поэт, о чем свидетельствуют колоритные образы, средства художественной выразительности. В одних произведениях «воронье бродит в ливнях сухой травы», в других - «черный вожак, ковыляя, несется», а вот «высится надгробье великого Абая», «черный беркут раскинул над степью крылья», под пенье старика и аккомпанемент домбровых струн «мясо остыло, серый айран в чашах цветных уснул». Во всех этих выражениях мы чувствуем влюбленного в казахский фольклор, прошлое народа поэта, который достоверно, проникновенно передает айтыс между двумя степными удалцами.

Где бы ни находился О.Сулейменов - в Париже, в Нью-Йорке, в арабских городах, в Индонезии и т.д. – он смотрит на все зорким взглядом уроженца степей.

В произведении «Одна война окончилась другой» поэт нарисовал образ старика-казаха, потерявшего сына на войне. Старик проехал полстраны, чтобы найти могилу сына среди тысячи других, и нашел, и начал откапывать останки сына, чтобы перевезти на Родину. Но собравшиеся женщины сказали ему: «Разве можно...Здесь 18 человек лежат». Потрясенный услышанным, старик, отбросив лопату, сел и стал читать молитву, посвящая

ее всем погибшим, похороненным с его сыном. Этот простой человеческий поступок свидетельствует о мудрости, о толерантности целого великого народа.

С какой любовью изображает О.Сулейменов народные традиции, обычаи, характеры! Тут и полное юмора стихотворение «Догони», и грозно-веселая картина кокпара в поэме «Постою у окна», всплеск радости красных и трагедия черных гонцов в стихотворении «Красный гонец и черный гонец», и преклонение перед народной мудростью в стихах о добре.

С какой теплотой пишет он о добром и смешном старике, который бегаёт по московскому ЦУМу, покупая подарки для всего аула, чтобы никого не обидеть. Ему нет дела, что о нем напишут глазающие туристы, его задача – обрадовать всех сельчан.

В произведении «Последнее слово акына Смета» О.Сулейменов написал о почитании казахским народом мастеров слова, насколько велико и свято было место истинного и талантливого поэта среди людей. Легенды и рассказы о их поступках передавались из уст в уста.

В поэмах же О.Сулейменова всегда прозрачно зримо философские мысли об единении людей, так как племена и народности, если они замыкаются в себе, обречены на застой. (поэма «Глиняная книга»). Ощущение межпланетарного пространства сквозит в поэме «Земля, поклонись человеку!».

Таким образом, национальная художественная литература с яркими образами, связью с народной историей, устным народным творчеством, традициями и обычаями наиболее ярко передает мировосприятие нации или народности, литература – это зеркало народной жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. – М., 2000. – С. 16-18.
- 2 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С. Новая языковая идентичность в трансформирующемся обществе. Методология исследования. – Алматы, 2005. – 74 с.
- 3 Тарасов Е.Ф. Диалог культур в зеркале языка (Встречи этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном аспекте) – М.: Наука, 2002. – 478 с.

ТҮЙІН

Мақалада автор халықтың өзіне және ерекшелігін бейнелейтін көркем әдебиетке толеранттылыққа тәрбиелеудің жолы мен негізі ретінде назар аударады.

RESUME

In this article the author refers to the belle-lettre style literature, reflecting the specific features of the nation, its world outlook as a means and basis of educating tolerance and culture in the modern epoch of globalization and informational technologies.

Аннотация

Мақалада жазушы С. Мұқановтың өз шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданылуы сипатталады. Фразеологизмдер – барлық тілдерге тән құбылыс. Фразеологизмдер өмір, қоғам, адамның әр алуан қасиеттерін танымдық тұрғыда тұжырымдауға негіздейді.

Түйін сөздер: фразеологизм, мақал-мәтел, С.Мұқанов шығармалары, стилистикалық қызмет, идиома, сөз тіркестері

Г.С. Райнбекова

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

С. Мұқанов шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданысы

«Фразеология» терминінің мағынасы өте кең екені белгілі. «Фразеология» термині кең мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі сөз тіркесінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды білдіреді.

Тіліміздегі қолданылатын жеке сөздермен бірге көптеген ерекше қалыптасқан сөз тіркестері мен сөйлемшелер бар. Ол сөз тіркестерінің екі не одан да көп компоненттері болады, бірақ сөз тіркестері семантикалық бірлікте болып, тұтас бір ұғымды білдіреді. Мысалы, *көз бояу, жүрегінің түгі бар, қу бастан қуырдақтық ет алған* т.б. Мұндай тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы ғасырлар бойы қалыптасып, ел аузында көп айтылып жалпы халыққа түсінікті болып кеткен.

Қазақ фразеологиясын арнайы зерттеген академик І.Кеңесбаевтың бұл бірліктердің стилистикалық қызметі туралы айтқан тұжырымдары мен деректері бар. «Стильдік функцияда аса ойнақы мәнде қолданылатын үлкен бір арна – ол синонимдер. Бұл қасиет мақал-мәтелдерден де жиі кездеседі» [1, 182].

Фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілімізге өткірлік сипат, ұлттық ажар беретін стильдік мәні айрықша құрал болып саналады. Тұрақты сөз тіркестері (қанатты сөз, мақал-мәтелдер, идиомалар) аз сөзбен көп мағынаны білдіреді, тілдің стильдік сапасын арттырады. Фразеологизмдер тек жалпы халықтық формада ғана қолданылмайды. Сонымен қатар өзгертіліп, өңделіп те жұмсалады, бұл тәсіл көбінесе ақын-жазушыларға тән. Тұрақты сөз тіркесінің құрылысы өзгертіліп қолданылады. Мысалы: Сәбит Мұқанов «Есектің күш - адал, еті – арам» деген халық мақалын былай пайдаланады.

Өзің адам тұрмысында мал едің,

Күшің адал, сүтің арам жан еді?.

Мұнда фразеологизмдердің эмоционалды бояуын арттырып, суреттелетін затты, құбылысты әсерлі түрде бейнелейтіні айқын сезіледі.

Ал Абай «Бір асқанға бір тоқсан» деген мәтелге сүйеніп, өлеңді былай құрған:

«Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс».

Тұрақты сөз тіркесінің бір компоненті өзгертіліп, жаңа мазмұнда қолданылады. Мысалы, Абай Құнанбаевтың өлеңінде:

«Дүние кірін жуынып
Көрініп ойға сөз салар»

Ал С. Мұқанов:

«Айқай шықты бір күні
Таң атып, күн шықпастан.
Тез тұрындар, жолдастар,
Ашылды көңіл тот басқан».

Абайдың өлеңінде, «дүние кірі» жаңа дүниені, жаңа өмірді аңсау мағынасын білдірсе, С.Мұқановта «көңіл тоты» әлеуметтік теңсіздіктің зардабын бейнелейді. Бұл екі түрлі сөз қолданыста «көңіл кірі» (қайғы, мұң деген мағынада, тар шеңберде жұмсалған) сөз тіркесінің моделімен жасалған.

Фразеологизмдер көбінесе ауыс мағынада жұмсалып, тілімізде бейнелегіш мәнерлілік қызмет атқаратыны белгілі. Бірақ стилистикалық тәсіл ретінде тұрақты сөз тіркестері тура мағынада да қолданылады. С.Мұқанов «*жай түскендей*» деп теңеу ретінде жұмсалатын тұрақты сөз тіркесін:

«Күлін көкке ұшырды,
Төбеден жай түсірді», -

деп қолданады. Осындай «төбеден жай түсірді» тура мағынаны білдіреді. Сондай-ақ ақын ертерек жазылған бір өлеңінде («Құрылыс жыры») бұрынғы «құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас» деген мақалдың әлеуметтік теңсіздікті білдіретін жағымсыз мәнін мүлде жоққа шығарады:

«Құм жиылып тас болып,
Құл жиылып бас болып
Социалистік өмір болып
Көшті...»

Мұнда да тұрақты сөз орамы тура мағынада жұмсалып, жағымды эмоцияны білдіріп тұр. Ал тарихи романдарда әлеуметтік бояулы мұндай мақалдар дәуірлік сипат беру үшін, сол өз мағыналарын қолданылады [2, 131].

С. Мұқанов өз өлеңдерінде фразеологизмдерді түрлендіріп, өңдеп, кейіпкердің іс-әрекетіне, көңіл-күйіне сай қолданады. Жазушы қолданған фразеологиялық тіркестер сол мән мәтінге үйлесімділік беріп, нанымды шығады. «Сұлушаш» поэмасын мысалға алсақ:

...*Сіле қатар кез болды бармақ шайнар*
Бұл үміт ілікпесе, суық түссе,
Дей алмаймын өлімнен басқа жай бар

Сілесі қатты (құрыды) – әбден шаршады, болдырды, қажыды. *Бармағын тістеді (шайнады)* – өкіну. Мысалда келтірілген тұрақты тіркестер тура мағынасында Алтай, Сұлушаш және Қайсар үшеуінің тығырыққа тірелген психологиялық ахуалын көрсету үшін қолданылып тұр.

Өзгеріс тұрақты тіркес құрамындағы сөздердің орнын ауыстырудан да көрінеді. Бұл көбінесе егістікті фразеологизмдердің орын ауысуынан байқалады. Мысалы:

Үміт үзді – үзді үмітті:
Қысылды Алтай, өмірден үзді үмітті...

(«Сұлушаш»).

Мұндай орын ауысу тұрақты тіркестің мәніне қосымша күшейтпелі мән береді. Тұрақты тіркестер параллельді салыстыру үшін пайдаланылады.

Қыршынынан қиылды тұрақты тіркесі өлең жолдарының шумағына бағынып, тұтас күйінен ажыратылып жұмсалған:

Қастық емей немене, *қыршынынан*
Қиылды жандай досы Қайсар жолдас

(«Сұлушаш»).

Сөйтіп, С. Мұқанов фразеологиялық қолданыстарды түрлі стильдік мақсатта пайдаланған. Тұрақты тіркестер – ақын өлеңдері мен поэмаларының ажарын, әсерлілігін, ұлттық нәрін танытатын көркемдеу құралдарының бірі. Олар С. Мұқановтың тілді пайдаланудағы шеберлігін, терең білімін, сөздің нәзік те астарлы мағыналарын жете түсінгендігін және оларды өз мақсатына жарата білген даралығын көрсетеді.

С. Мұқановтың тілдік бірліктерді жұмсаудағы ерекшеліктері мақал-мәтелдерден де көрінеді.

Символикалық реңкке ие болған сөздің бірі – *қара үй* тіркесі. *Қара үй* – қазақтың ежелден келе жатқан *қара шаңырағы* іспетті. Өзгешелігі *қара шаңырақ* – салтанаты мол бақуатты үйге де, іргесінен суық үрлеген кедей-кепшіктің жұпыны үйіне де қатысты «ұшқан ұя, тәрбие алған үй» мағынасында қолданылатын болса, *қара үй* – жоқшылық, кедейлік арылмаған кедей қауымының қарапайым үйі. *Қара үй* – теңсіздіктің, кедейліктің символы. Мысалы:

Қайғы, мұңның құрдасы болған *қара үй*,
Сел болған көз жасына толған *қара үй*,
Албастыдай қайғының қара бұлты,
Үстін баса орнығып қонған *қара үй*,
Жерден қазған зындандай бой жаздырмай,
Пана қылған қу шөптей солған *қара үй*...

(«Сұлушаш»).

Ақ – тоқшылықтың белгісі, оны мына жолдардан байқаймыз: *Ақ майға томпаңдатып толтырды ұртты...*

С. Мұқановтың шығармалық дүниелері өзінше бір көркемдік әлемді қалыптастырған, жалпы қазақ шығармасында алатын орны белгілі, әдеби мұралар болып табылады. С. Мұқанов туындыларындағы фразеологизмдік қолданыстарда бір нәрсені екіншісіне балап немесе өзара мәндес құбылыстарды ұқсатып қана қоймай, бейнелі сурет беріледі. Мысалы алсақ, қазақы тұрмыс-тіршілікті, мыңғырған малды жазушы былай суреттейді:

Төрт түлік мал өргенде құрттай қайнап,
Құмырсақдай қыбырлап жапқан жерді...
Түйелері түздерде бота тауып,
Қойы жүрген жерінен қозы терді

(«Сұлушаш»)

Өлең жолдарында «қой көп төлдеді» мағынасында, *Қойы жүрген жерінен қозы терді* деп жазушы өте әдемі келтіреді. Әдетте, «бір нәрсені жинау» және «аз-аздан жинау» мағынасындағы «теру» етістігі (мысалы, *гүл теру*) берілген шумақта өзгеше семантикалық реңкке (көбею) ие болған, яғни «амал-әрекет» мәнінен «өсіп-өну» мәніне қарай мағына ауысқан.

С.Мұқанов «Өмір мектебі» деген романында да фразеологизмдерді қолданылды. Мысалы: Топырағы торқа болсын бейшараның, жаманатын көрген жоқпыз, міндетті жұмысын күні – түні демей адал атқаратын, қақ –соқта жұмысы жоқ адам еді. *Топырағы торқа болсын* – Жатқан жері жақсы болсын деген мағынада дүние салған адамға айтылады [3,10].

«Әкесі өлді» дегеннің не екенін сезбейтін сәбилігім бе, немесе әкемнің өлгенін енді ғана білгендіктен зәрем ұшты ма, мен Сәрсектің қолынан сытылып қалаға қаштым. *Зәрем ұшты* – қорку деген мағынаны білдіреді.

Әкемді көміп кеп, біздің қараша үйге жиналған жұрттың кейбіреуінің сөзіне құлақ түрсем, менің жылауымды емес, апам, Ұлтуғанның жыламауын сөгеді. *Құлақ түрсем – есту, естідім деген мағынаны білдіреді.*

Ашуланса, ол қалың қасын түсіріп жіберіп, үлкен көзін кішірейте түйілдіріп қадала қараса, көздерінің ұшқыны өңменімнен өтіп кете жаздайтын. *Өңменімнен өтіп кете жаздайтын – суықтың өтуі, тоңу деген мағынаны білдіреді.*

Қоршаған дүниені танудағы адамның жинақталған білім қорын және тәжірибені тілдік тұрғыдан таңбалауда фразеологизмнің рөлі ерекше десек, С. Мұқанов туындыларындағы өзіне тән сөз саптаулары арқылы жазушының тілдік тұлға ретіндегі орнын, рөлін, келбетін нақты сипаттайтын тілдік-танымдық жүйе құрайды деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Серғалиев М.С. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 273 б.
- 2 Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2005. – 256 б.
- 3 Мұқанов С. «Сұлушаш» поэмасы. – Алматы, 2002. – 285 б.
- 4 Мұқанов С. «Өмір мектебі» романы. – Алматы, 2000. – 550 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности употребления фразеологизмов в произведениях С.Муканова.

RESUME

In this article the author considers the peculiarities of using phraseological units in S.Mukanov's works.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

Абишева Ж.Р.	С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты
Абылова Г.Е.	Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Адаева Е.С.	Назарбаев университеті қазақ тілі, әдебиет және мәдениет кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Адиль Э.Г.	докторант кафедрасы регионоведения ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
Аканов К.Г.	младший научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, магистр гуманитарных наук
Алимбаев А.Б.	Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
Алтынбекова Г.К.	старший преподаватель кафедры языкознания Южно-Казахстанского государственного педагогического института, кандидат филологических наук
Ашимханова С.А.	профессор кафедры казахского языкознания Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор филологических наук
Аширова А.Т.	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Ахметов Т.Ә.	Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының тәрбие жұмысы және әлеуметтік-экономикалық мәселелер жөніндегі проректоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Аюпова Г.К.	старший преподаватель кафедры казахского и иностранных языков Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, кандидат филологических наук
Базарбаева К.К.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Байжанова Г.Д.	ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының кандидаты
Баймурзина А.С.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
Бисмильдина Д.Д.	Қазақ инженерлік-техникалық академиясы жалпы білім беру және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Ботин Д.М.	магистрант кафедры воспитательной, идеологической работы и педагогики Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера нации
Волкова Л.В.	заведующая кафедрой иностранных языков Евразийского гуманитарного института, кандидат педагогических наук, доцент
Давлетова С.Е.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
Дарменова А.Е.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
Досанова А.Ж.	доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Университета «Туран-Астана», кандидат педагогических наук
Дошанова А.И.	профессор кафедры экономики и бизнеса Костанайского политехнического колледжа, кандидат экономических наук
Дәуренбекова Л.Н.	Назарбаев университеті қазақ тілі, әдебиет және мәдениет кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Енсепов Б.Б.	С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты
Ерғали С.Ә.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының

	магистранты
Есімова Ж.Д.	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Жолшаева М.С.	Сулейман Демирел атындағы университеті қазақ филология кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
Жумадилова М.Н.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Жусупова Ж.А.	Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті жалпы педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Жұмағұлов А.Б.	Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Жұмағұлов С.Б.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
Зуенко Н.А.	доцент кафедрасы иностранной филологии и перевода Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, кандидат педагогических наук
Исина Н.У.	доцент кафедрасы русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
Исмаилова Г.К.	заведующая кафедрой иностранной филологии Государственного университета имени Шакарима города Семей, кандидат филологических наук, доцент
Ильясова К.М.	главный научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук, доцент
Карелхан Н.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың информатика кафедрасының аға оқытушысы, ақпараттық жүйелер магистрі
Карина Н.О.	магистрант кафедрасы русской филологии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
Керімбекова Б.Д.	Сулейман Демирел атындағы университеті қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Куркебаев К.К.	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Кәріпжанова Г.Т.	С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қазақ филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Қоскеева Ә.М.	С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы, тарих магистрі
Құлжанова Б.Р.	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Мансұров Н.Б.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Мубараков А.М.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың информатика кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
Мусейчук С.Н.	доцент кафедрасы иностранной филологии и перевода Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, кандидат педагогических наук
Мұқажанов Қ.М.	Еуразия гуманитарлық институты мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты
Наханова Л.А.	PhD кафедрасы тюркологии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
Осипова С.В.	профессор кафедрасы дошкольного и начального образования Павлодарского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук
Порядина И.В.	заведующая кафедрой экономических и математических дисциплин Евразийского гуманитарного института, кандидат экономических наук, доцент

Райнбекова Г.С.	«Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты
Рудницкая Н.А.	старший преподаватель кафедры иностранной филологии и перевода Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, кандидат педагогических наук
Рысбекова А.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың құқық және мемлекет зерттеу институты директорының көмекшісі
Сактаганова И.С.	Еуразия гуманитарлық институты мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты
Сарсекеев Б.С.	заведующий кафедрой педагогики Евразийского гуманитарного института, доктор педагогических наук, профессор
Синько О.В.	аспирант отдела экономических проблем научно-технического развития АПК Государственного научного учреждения Всероссийского научно-исследовательского института экономики сельского хозяйства
Смагулов А.А.	старший преподаватель кафедры менеджмента и туризма Казахского университета технологии и бизнеса
Стацурин Ю.А.	доцент кафедры экономических и математических дисциплин Евразийского гуманитарного института, кандидат экономических наук
Сұлтанова Э.А.	С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың кәсіптік оқыту кафедрасының магистранты
Танирбергенова А.Ш.	«Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Тлегенова К.А.	Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті қазақ және шет тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Тоқсамбаева А.О.	Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Төрқұлова Ж.Е.	М. Әуезов атындағы орта мектептің бастауыш сынып мұғалімі Жамбыл облысы, Шу ауданы
Утегенова Б.М.	заведующая кафедрой педагогики Костанайского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук, доцент
Zhumadilova A.A.	M.Auesov South Kazakhstan state university senior lecturer of the Department of international relations and politology
Turkeeva S.M.	M.Auesov south Kazakhstan state university, Master of history senior lecturer of the Department of international relations and politology